

ANDREI PIPPIDI

**CONTRIBUȚII
LA
STUDIUL
LEGILOR
RĂZBOIULUI
ÎN
EVUL
MEDIU**

ANDREI PIPPIDI

CONTRIBUȚII
LA
STUDIUL
LEGIILOR
RĂZBOIULUI
ÎN
EVUL
MEDIU

EDITURA MILITARĂ – 1974

**CENTRUL DE STUDII
ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE
ȘI TEORIE MILITARĂ**

**INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST
EUROPENE AL ACADEMIEI
DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE**

Coperta: ANA VASILACHE

PĂRINȚILOR MEI

PREFAȚĂ

Cartea pe care o prezentăm cititorului prin rîndurile de față este rezultatul muncii stăruitoare a unuia dintre cei mai tineri medievști români. Ea alătură, de fapt, sub aceleași coperți, două studii distincte, pe care le-am putea socoti ca aparținînd, unul, istoriei universale, iar cel de-al doilea, istoriei naționale, dacă asemenea deosebiri nu ar fi, în planul cercetării, în bună măsură oțioase și nu lipsite de primejdii. Dar, deși referindu-se la societăți diferite și distanțîndu-se chiar din punctul de vedere cronologic, ele nu au mai puțin o unitate tematică și, așezate alături, nu sînt lipsite de capacitatea de a arunca o anumită lumină unul asupra altuia.

Partea I a cărții lui Andrei Pippidi are ca obiect al cercetării „Condiția prizonierilor în perioada Războiului de 100 de ani“. Este vremea cînd, în urma transformărilor social-politice intervenite, armatele ce se înfruntă capătă proporții nemaîntîlnite pînă atunci, iar conflictele militare — cu fire ce le leagă de cele mai multe ori între ele — cunosc o extindere teritorială nebănuită altădată. Acestea fac ca și chestiunea prizonierilor să ocupe un loc de prim ordin în preocupările societății, și cu deosebire în cele ale clasei nobiliare, iar studiul ei, legat de istoria militară în care își are geneza, poate să lumineze, prin amploarea pe care o capătă fenomenul, aspecte esențiale ale istoriei generale, cum sînt structurile sociale și transformările lor, principiile juridice în curs de elabo-

rare și etica de clasă, sau evoluția care se petrece în domeniul profund al mentalităților colective. De aceea nicidecum în cursul epocii medievale studiul condiției prizonierilor nu oferă mai mult interes ca în perioada Războiului de 100 de ani și nici nu se poate bucura de o informație mai bogată.

Cu toate acestea, atare studiu n-a fost întreprins pînă acum în mod sistematic și cu toate implicațiile pe care le comportă. Atinsă fugar în lucrări generale ori altminteri orientate sau beneficiind de contribuții legate de anumite personaje și momente, chestiunea prizonierilor s-a învrednicit abia de curînd de un capitol într-o carte închinată legilor războiului în evul mediu tîrziu (M. H. Keen), care nu poate înlocui, firește, ampla tratare care se cere. Pe aceasta și-a propus s-o dea Andrei Pippidi în lucrarea sa și, în ce mă privește, socot că a izbutit. Reușita sa se datorește celor trei factori care asigură îndeobște calitatea oricărei încercări istoriografice.

1. Informația. Fără a putea spune că este exhaustivă, ținînd seama de întinderea în timp și în spațiu a conflictului, informația este uimitor de bogată. Autorul s-a adresat mai cu seamă izvoarelor narrative, atît de atente la înregistrarea datelor de această natură, cum este în primul rînd vastul repertoriu de știri al lui Froissart, dar alături de acestea a folosit în chip larg izvoarele documentare de care a putut dispune. În ce privește bibliografia modernă, ea merge de la lucrările cele mai recente pînă la vechi articole uitate de mult prin periodice. Este pilduitoare stăruința cu care Andrei Pippidi a știut să exploateze toate resursele oferite de bibliotecile din țară — publice și particulare — la care o situație favorabilă i-a îngăduit să adauge sporul de informație dobîndit în mari biblioteci străine. Pe lîngă întinderea ei, informația folosită are și calitatea de a acoperi — chiar dacă nu în mod egal — întreaga problematică a subiectului, așa cum a fost definită de autor.

2. Problematika. Andrei Pippidi a urmărit soarta prinzilor în război din momentul căderii lor în mîinile inamicului și — în cazul cînd nu erau uciși îndată și, supraviețuind condițiilor captivității, reușeau să se răscumpere — pînă la acela cînd se găseau eliberați. Dealt-

minteri, în condițiile în care se desfășurau conflictele în veacurile XIV—XV, celor prinși în bătălie sau în urma cuceririi unui oraș li se adăogau toți aceia care ajungeau în puterea bandelor de briganzi — formă de război particular în marginea celui interstatal și în strînsă legătură cu el — sau, pe mare, într-aceea a corsarilor și piraților. Peste tot, răscumpărarea constituie țelul principal și de aceea și în cartea lui Andrei Pippidi ea formează, într-un anumit sens, tema centrală.

Privită din această perspectivă, problema prizonierilor se leagă atît de conceptele de pace și război, care înseamnă atitudini etice și mentalități profunde ale epocii date, cît și de țelurile reale — dincolo de obiectivul determinat al conflictului — care decid participarea la război și, în bună măsură, modalitățile desfășurării lui. Și, pentru că e vorba de un moment al unei evoluții în timp, avem a face, în concret, și cu o legătură strînsă cu „înzestrarea, structura și spiritul armatelor“, care, la rîndul lor, nu fac decît să exprime structura societății și relațiile social-economice și politice din sînul ei. Din practica de tot mai întinse proporții, și dincolo de atitudinile individuale, se naște — în absența încă a unor reglementări internaționale — o cutumă care guvernează, în mod general, condiția juridică a prizonierilor și de care se leagă, fără a coincide întru totul, atitudinile opiniei publice față de aceștia.

Condițiile de viață ale prizonierilor, studiate într-un capitol special, constituie și ele, față de numărul acestora, nu numai o chestiune de moravuri și de comportări sau de destine individuale, ci și o problemă socială. Dar în istoria socială — pe care dealtminteri nu o părăsim nici o clipă — ne aflăm din plin în capitolul privind răscumpărările, care nu întîmplător, alături de cel consacrat condiției juridice, este cel mai întins al lucrării. Avem, aici, cercetate cu minuțiozitate și cu atenția cerută de chestiunea cursului monetelor și a puterii de achiziție a banului, aspectele economice ale acestei consecințe — și în bună măsură și cauză — a războiului care sînt capturile de prizonieri, cu efectele pe care un atare transfer de bunuri le poate avea asupra condiției materiale și poziției în societate a grupurilor sociale implicate în

război — îndeosebi pături ale clasei nobiliare —, un război care, expresie el însuși a stadiului de dezvoltare a societății, contribuie puternic la transformarea ei.

În acest chip, pe un fond de istorie militară, se greșează o largă problematică de istorie social-economică, ca și de istoria instituțiilor, a formelor juridice și a mentalităților.

3. Metoda. Nu mă gândesc atât la metoda clasică de interpretare a documentelor, care — chiar și dacă concluziile autorului pot fi discutate în unele amănunte ale lor — este excelentă, ci la capacitatea de a surprinde legăturile între manifestările variate pe care le-am evocat ocupându-mă de problematică, viziunea organică a societății, convingerea că polemologia este și trebuie să fie o modalitate a istoriei sociale. În bună metodologie marxistă, Andrei Pippidi distinge permanent stările de conștiință de realitatea obiectivă și caută continuu legăturile multiple dintre acești doi factori, după cum nu operează cu o noțiune globală și simplificatoare de societate feudală, ci stăruie a discerne interesele, atitudinile și mentalitățile fiecărei pături sociale, cu condiționarea lor de clasă, ca și consecințele procesului studiat pentru fiecare dintre ele.

Partea a II-a a lucrării, ceva mai puțin întinsă, trece la probleme ale istoriei românești. Ținând seama, atât de natura situațiilor, cât și de posibilitățile informației, ea se deosebește de cea dintâi, atât ca structură, cât și ca spațiu cronologic îmbrățișat. În ce-l privește pe cel din urmă, cum o documentare mai substanțială începe relativ târziu, dar în schimb situații de natură asemănătoare se păstrează îndelung, autorul s-a simțit în chip firesc îndemnat să coboare pînă la veacul al XVIII-lea.

Dacă pentru Apus problema prizonierilor de război era insuficient tratată — și este meritul lui Andrei Pippidi de a ne fi făcut s-o vedem mai limpede pentru perioada Războiului de 100 de ani —, în ce privește țările române, deși s-au aflat permanent „în calea răutăților“ și, ca atare, viața societății românești a rămas în cursul întregului ev mediu legată strîns de evenimentele militare, cercetările pregătitoare erau ca și absente,

iar documentația, cu toată relativa ei abundență, se menține foarte adesea în termeni vagi, fără a avea caracterul atît de circumstanțiat al celei apusene. Autorul nu s-a lăsat impresionat de aceste dificultăți și a reușit să le învingă în bună măsură, oferindu-ne capitole noi și bogate, chiar dacă nu totdeauna atît de ferm închegate pe cît ar fi dorit singur și am fi dorit și noi. În orice caz, studiul său va sta ca o temeinică bază de plecare și de referire pentru orice alte cercetări viitoare.

Și în această parte, ca și în cea precedentă, Andrei Pippidi a făcut un întins efort de informare, punînd la contribuție, pe lîngă izvoarele narrative și documentare interne, numeroase altele din afară, îndeosebi otomane și polone. În această din urmă direcție sînt de așteptat încă noi informații, deși cîte ceva vor mai da, fără îndoială, dar probabil mai ales pentru veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, și arhivele interne.

Cît despre interesul autorului, el rămîne îndreptat, la fel ca în partea I, deopotrivă spre aspectele de mentalitate și de psihologie de clasă, ca și spre cele sociale și economice. De aici noutatea atîtor observații, care luminează societatea noastră medievală și ne fac să surprindem mai clar condițiile ei de existență materială și psihică.

Partea a II-a se deschide printr-un capitol de caracter general, intitulat „Uzanze și legi ale războiului anti-otoman“, care îmbrățișează numeroase probleme și unde partea cea mai substanțială privește reglementarea în sistemul juridic al țărilor noastre — de drept scris sau cutumiar — a situației celor duși în captivitate și a bunurilor lor. Scurtul capitol „Românii în comerțul cu sclavi din Marea Neagră“ servește ca un fel de prolog, căci reunește știri din sec. XIII—XV legate de comerțul de sclavi organizat de negustorii creștini și în care intră, alături de români nord-dunăreni, și vlahi balcanici. Pentru cei dintii, din păcate, condițiile ajungerii în captivitate rămîn doar să fie bănuite din informațiile laconice ale izvoarelor.

Cu capitolul următor, „Incursiunile turco-tătare în țările române ca sursă de prizonieri“, intrăm în miezul materiei, a uneia din cele mai triste materii privind tre-

cutul nostru. Este un capitol deosebit de bogat și de bine informat, pentru care autorul aduce în sprijin și știri nelegate direct de români, dar care se referă la situații similare. Fără a putea ajunge, din pricina naturii izvoarelor, la aprecieri cantitative globale, nu lipsesc, pentru anumite momente, nici cele de această natură, care deschid largi perspective asupra efectelor economice și demografice ale contactelor noastre militare cu turcii și cu aprigii lor auxiliari, tătarii. Situația prizonierilor români este confruntată cu situația prinșilor luați de aceștia din urmă, a cărei largă examinare se face în două capitole deosebite, după cum e vorba de prinși otomani sau de prizonieri din armate creștine, între care un loc important îl aveau românii înșiși. Cu aceste capitole, avem imaginea completă a situațiilor create de evenimentele militare, cu reacțiile românești față de prizonierii proprii și cu soarta românilor căzuți în mâinile dușmanului.

Paginile substanțiale și atât de noi ca problematică a unei cercetări de sine stătătoare, pe care ni le dă Andrei Pippidi în partea a II-a a lucrării sale sînt, fără îndoială, un câștig în sine. Alăturarea de cea dintîi a acestei părți care evocă o lume depărtată și diferită, în cadre cronologice la fel deosebite și, cu toate perspectivele răsăritene pe care le deschide, restrînsă teritorial la singure chestiunile românești, poate apărea puțin forțată. Și totuși, oricît de deosebite ar fi ca materie, această tovărășie nu numai că nu strică ci, prin punctele de comparație pe care le oferă, poate fi subiect de fecundă meditație. Mai mult, dacă și partea românească este tratată într-un spirit de istorie universală, vecinătatea însăși a unor asemenea cercetări poate fi un stimul într-o direcție ale cărei deschideri de orizont constituie însăși chezașia progresului istoriografiei noastre.

M. BERZA

CUVÎNT ÎNAINTE

Dezvoltarea istoriografiei în zilele noastre tinde să părăsească anumite domenii, cultivate odată cu precădere, pentru a păși pe alte cărări, mai puțin bătute. În acest sens, Albert Soboul observa cu dreptate: „Istoria bătăliilor, astăzi cu totul părăsită, poate și trebuie să fie istorie socială. Este vădit faptul că importanța armatelor, structura lor, echipamentul și spiritul lor sînt strîns legate de mediul economic și social din care provin ele și în care au fost organizate; tot atît de vădit este și faptul că ele reflectă acest mediu, precum el le explică: polemologia (care, fără îndoială, depășește cu mult istoria bătăliilor) aparține istoriei sociale“¹. Programul de cercetare schițat aici în cîteva rînduri e atrăgător și destul de vast pentru a ocupa vreme îndelungată pe „polemologi“ sau mai degrabă pe istorici, în înțelesul cel mai cuprinzător al cuvîntului.

Privind din această nouă perspectivă, cîte mai sînt încă de descoperit cu privire la relația dintre „stări sufletești și războaie“ — studiată acum treizeci de ani de N. Iorga — cu condiția să fie puse în legătură cu situațiile economice și sociale a căror reflectare capricioasă sînt cele dintii! Astfel s-ar bucura de interesul cuvenit legile războiului medieval, parte din imagine a unei societăți care, nici ea, nu respectă întotdeauna propria-i etică. Aplicarea mai mult sau mai puțin consecventă, a legilor moralei medievale avea urmări — adesea dra-

matice — asupra situației prizonierilor. Dar, pînă acum, un asemenea subiect n-a ispitit aproape pe nimeni. Merită, de aceea, amintite, deși se ocupă de altă perioadă decît lucrarea de față, articolele Oliviei Anderson, *The Treatment of Prisoners of War in Britain during the War of Independance*² și *The Establishment of British Supremacy of Sea and the Exchange of Naval Prisoners of War, 1689—1783*³. Abia în ultimul timp a fost prezentată la Universitatea din Lausanne teza lui Pierre Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique*⁴. Că atari preocupări răzbesc anevoie o dovedește chiar faptul că o lucrare de specialitate cum este primul volum din *Histoire universelle des armées* (apărut în 1965, sub conducerea lui Jacques Boudet) nu menționează defel problema complexă a captivilor: soldații pe care-i manevrează unii istorici sînt încă de plumb! Așa se face că, nu de mult, un învățat francez era silit să constate lipsa unei monografii despre prizonierii celui mai mare război al Evului Mediu: „Chestiunea prizonierilor de război în vremea Războiului de o sută de ani ar merita un studiu complet, pentru care n-ar lipsi documentele”⁵. Lacuna a fost numai în parte împlinită prin capitolul închinat prizonierilor în luminoasa carte a lui Maurice H. Keen, *The Laws of War in the Late Middle Ages* (Londra—Toronto, 1965).

Pe cît de rare sînt contribuțiile referitoare la acest aspect, pe atît de întinsă este literatura consacrată, îndeosebi în apusul Europei, Războiului de o sută de ani. Întreprinzînd această cercetare în 1970, nu mi-am ascuns greutățile ei și de la bun început mi-am dat seama cîtă îndrăzneală cuprinde rîvna de a citi fie și numai o parte din nenumăratele studii în jurul secularului conflict anglo-francez. Despre dificultățile întîmpinate în întocmirea și apoi parcurgerea bibliografiei va fi vorba mai departe. Dar un avantaj n-a întîrziat să se înfățișeze: tocmai depărtarea în spațiu, atît de păgubitoare pentru documentare, îngăduie, cu toate pericolele simplificării, o viziune mai detașată a dramei care, astfel, își dezvăluie resorturile pe care se poate să nu le observe cine le privește prea de aproape⁶.

Istoriografia modernă franceză, spre deosebire de cea engleză — mai puțin supusă vicisitudinilor politice —, și-a îndreptat periodic atenția asupra Războiului de o sută de ani, și anume la răstimpuri care corespund exact epocilor postbelice din ultimul secol. Îndată după înfrângerea suferită în războiul franco-prusac, în 1874, Viollette-Duc publică volumele V și VI din celebrul său Dictionnaire raisonné du mobilier français, în care tratează, oarecum neașteptat, despre armele ofensive și defensive. Prefața exprimă amărăciune și dorința, neobișnuită la un savant, de a face să pătrundă în spiritul compatrioților săi „dragostea pentru meseria armelor“. Un an mai târziu apare o Histoire du sentiment national pendant la guerre de Cent Ans, a unui anume Guibal⁷; nu întâmplător subiectul va fi reluat de Georges Grosjean, Le sentiment national dans la guerre de Cent Ans (Paris, 1928). În intervalul cronologic care desparte cele două cărți avusese loc primul război mondial. Acesta a îndreptat iarăși către amintirile glorioase de odinioară interesul istoricilor francezi, de la erudiți provinciali, ca E. Audinet, Les lois et coutumes de la guerre à l'époque de la guerre de Cent Ans d'après les chroniques de Jehan Froissart⁸, pînă la medievști de renume — Pierre Champion, de pildă, care în introducerea la volumul II din Le procès de condamnation de Jeanne d'Arc (Paris, 1921), compară „miracolul de la Orléans“ cu „miracolul de pe Marna“, eroina lui fiind „întruchiparea Franței eterne“. La rîndul său, al doilea război mondial va culege o nouă recoltă de studii, uneori insuficient informate chiar din cauza împrejurărilor în care au fost scrise: Pierre Cambier, La vie économique en France à la fin de la guerre de Cent Ans (Paris, 1942), Jacques d'Avout, La querelle de Armagnacs et des Bourguignons (Paris, 1943), Auguste Bailly, La guerre de Cent Ans (Paris, 1943), René-Adrien Meunier, Les rapports entre Charles VII et Jeanne d'Arc (...) contribution à l'étude de la construction de la France au XV-e siècle (Poitiers, 1945), Edmond Perroy, La guerre de Cent Ans (Paris, 1945), Robert Boutruche, La dévastation des campagnes pendant la guerre de Cent Ans et la reconstruction agricole de la France (Paris, 1947). Construcție, război, reconstrucție... Se vede bine

ce au comun scrierile acestea, altminteri de valoare inegală. Ele ar reprezenta un bilanț desigur incomplet al istoriografiei franceze relative la aceste probleme, însă înșirarea titlurilor de mai sus caută să sugereze doar liniile mari și să indice perioadele de „vîrf“ în dezvoltarea studiilor istorice în jurul Războiului de o sută de ani.

În Anglia, cercetările paralele au beneficiat de editarea, încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, a colecției „*Master of the Rolls*“ (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*), care a continuat culegerea, cu vreo sută de ani mai veche, a lui Rymer — *vestitele Foedera*. Pe baza documentelor au fost redactate marile biografii ale regilor învingători în Războiul de o sută de ani: a lui Eduard al III-lea, de Newhall, și a lui Henric al V-lea, de Wylie. Contribuțiile următoare au adîncit, fără să le schimbe însă esențial, cunoștințele despre istoria militară britanică a secolelor XIV și XV. De curînd a început în istoriografia anglo-saxonă o interesantă dezbatere despre cauzele⁹ și efectul¹⁰ războaielor cu Scoția și Franța, năzuind să reconsidere domnia urgisitului Eduard al II-lea¹¹.

Fără a fi putut fi o călăuză sigură în noianul de cărți și articole, aceste considerații preliminare au arătat greutatea de a străbate un material imens, cu zestrea destul de săracă a bibliotecilor noastre¹².

Textele epocii, care conțin numeroase atestări despre prizonieri, sînt mai cu seamă izvoare narrative, apoi documente. Se găsesc de obicei în ediții învechite și incorecte, ceea ce explică de ce franceza lui Froissart nu e aceeași la Kervyn de Lettenhove, care a transcris „fotografic“, și la Buchon, care nu s-a ferit de modernizări ortografice, pentru a face textul cît mai lizibil¹³. În cele mai multe cazuri, luîndu-se în considerație anumite necesități editoriale, citatele au fost traduse.

Sînt aici prezente numai concluziile unei cercetări care, pentru a fi completă, ar fi trebuit mult extinsă... „Dar un singur om nu poate nicidecum ști totul“ — cum spune Froissart despre înaintașul său Jehan le Bel — „căci războaiele acestea erau atît de mari și de grele

și de înrădăcinate în toate părțile încît lesne ai putea uita cîte ceva, dacă nu iei bine seama“.

Alăturarea în cuprinsul aceluiași volum dintre un studiu asupra prizonierilor de război în Occident în secolele XIV—XV și o contribuție referitoare la această problemă în țările române, într-o perioadă mai tîrzie și mai îndelungată (secolele XV—XVII), este datorată necesității resimțite chiar de autor de a compara condițiile războiului în două regiuni diferite ale Europei. Limitele cronologice ale părții a doua diferă de ale celei dintîi din cauza materialului documentar, redus la cîteva mențiuni răzlețe în primele secole de existență ale statelor feudale românești. Ulterior, numărul documentelor crește, ca și varietatea situațiilor pe care le înfățișează, impunînd tratarea multor chestiuni legate de operațiile militare desfășurate pe ambele maluri ale Dunării. Paginile următoare vor avea deci în vedere atît atitudinea unor populații implicate în conflictele din spațiul carpato-pontic (turci, tătari, genovezi, poloni, unguri) față de captivii lor români, cît și tratamentul prizonierilor străini din partea românilor învingători. Ca și în cazul situațiilor din Occident, luate în considerație mai sus, prin perspectivele pe care le deschide asupra legilor medievale ale războiului cercetarea poate dezvălui unele aspecte interesante de ideologie și mentalități și pune în lumină, de la o mărturie la alta, evoluția unei anumite concepții despre lume și societate.

Cu toate acestea, subiectul a fost rareori abordat. În afară de temeinicul studiu al lui M. Dan și S. Belu, Despre robi în Imperiul otoman (cu cîteva date privitoare la țările române)¹⁴ și de unele date din lucrarea lui N. Grigoraș, Robia în Moldova (de la întemeierea statului pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea)¹⁵, cu greu s-ar mai găsi alte referiri la tema noastră. Din bibliografia relativă la regiunile învecinate, semnalăm contribuțiile Bistrei Cvelkova¹⁶, lui D. Angelov¹⁷ și P. F. Sugar¹⁸, ultima, pe care am folosit-o mai asiduu, bazîndu-se pe arhiva conșilor Batthyany de Körmend, și în general toate trei fiind dependente de sursele otomane.

Prin urmare, fără iluzia de a împlini lacuna existentă în domeniul abordat, ne propunem să discutăm aici unele

reacții ale societății medievale românești față de război: luarea de prizonieri, executarea sau deținerea lor în captivitate, schimbul sau răscumpărarea lor etc. În funcție de condițiile ajungerii lor în puterea altuia variază drepturile prinșilor, evident determinate și de poziția lor socială. Consecințele economice ale sistemului răscumpărărilor, practicat pe scară largă pe toată frontiera Dunării, ca și la alte hotare ale teritoriului locuit de români în Evul Mediu, merită, de asemenea, o analiză care n-a mai fost întreprinsă pînă acum. Cele mai multe din aceste chestiuni sînt prea vaste pentru a putea fi tratate aici cu întreaga atenție cuvenită. A răspunde unora din întrebările pe care ele le sugerează este, deocamdată, ceea ce urmărește încercarea de față.

O constatare se cere făcută din capul locului și anume că, într-o măsură mai mare decît în apusul Europei, violența constituie trăsătura caracteristică a vieții de stat a Moldovei și Țării Românești. Manifestările ei le vom întîlni adeseori în cursul paginilor ce urmează. Brutalitatea cu care erau tratați prizonierii, mergînd pînă la masacrarea lor, era, chiar dacă ținem seama de diferențele de clasă, generală în lumea medievală. Spre deosebire însă de Occident, unde cruzimea sălbatică a oamenilor izbucnește numai în intervale delimitate între declarații de război și tratate de pace — acțiuni legate de o formă superioară de organizare a raporturilor inter-statale —, umilințele și primejdiile ajung aproape a face parte din traiul zilnic al locuitorilor acestei regiuni pe care vecinătatea a două sau, mai tîrziu, trei mari imperii o expune oricînd cotropirilor. Sîntem un popor care și-a păstrat continuitatea vieții de stat și unitatea etnică în ciuda faptului că diferitele state mari cu care a venit în contact au năzuit să-l supună, să-l „federeze“, pentru a-i încredința straja hotarelor lor întinse peste vatra lui. Această psihologie „specială“ explică de ce, în viziunea cronicarului, pacea, atît de rară și de intens dorită, devine o binefacere dumnezeiască. Din consemnarea, aparent banală, a faptului se desprinde parcă o emoție stăpînită: „După ce au venit Ilieș-vodă domnă în țară, pre acie vreme era pace“¹⁹.

În cuvinte și mai expresive, Neculce evocă bunăstarea trecută a Moldovei: „Dabije-vodă aice în țară domnindă cu pace și cu domnie așezată, cu țară întemeiată“²⁰. Prin contrast, frazele cronicii ilustrează atmosfera de neliniște și nesiguranță în care a trăit autorul ei, dominată de permanenta amenințare a războiului și de anarhia internă. Aceeași imagine sumbră se oglindește și în scrierea anterioară a lui Grigore Ureche care, la un moment dat, exclamă: „să cunoaște că cum nu-i discălicată țara de oameni așăzați“, pentru a repeta mai departe: „cum fu prea scurtă viața domnului dintăi, așa și domniile ce vor fi înaintea, adesea să vor schimba și între domniia Moldovei multă neașezare va fi“²¹.

Agravarea continuă a instabilității politice duce la conturarea unei filozofii proprii, pe care tot Neculce o va formula sentențios prin acumularea unor proverbe din ce în ce mai grăitoare: „Paza bună trece primejdiare, mielul blind sughe la două maice, capul plecat nu-l prinde sabia“²². Întreita recomandare a prudenței și chiar a duplicității, larg puse în practică de boierii moldoveni, culminează cu ultimul adagiū, inspirat de-a dreptul din realitatea cîmpurilor de luptă.

Foarte clar recunoscută de contemporani, diferența dintre gradul de dezvoltare al țărilor române și cel atins de societatea feudală din apus a produs, pe alocuri, un adevărat complex de inferioritate exprimat în cronicile noastre²³. Se știe că, la rîndul lor, unii călători străini au înregistrat cu dispreț moravurile „orientale“ care-i întîmpinau aici. Viziunea acestor martori ai apăsătoarei dominații otomane era influențată în primul rînd de conștiința situației avantajate în care se găseau țările lor de baștină.

Această inegalitate de care trebuia să țină seama un domn vasal își află cea mai dură afirmare în răspunsul baronului Heissler dat după bătălia de la Zărnești, în care fusese luat prizonier, consolărilor ironice ale lui Constantin Brîncoveanu: „eu [...] am căzut în robie și, de sînt și rob, astăzi am căzut în robie, iară tu ești rob de cînd te-au făcut tată-tău“²⁴. Relațiile turco-române sînt astfel reduse la esențial de apostrofa pătimașă a generalului austriac. Cu același prilej, un cronicar, desigur

prezent la scenă, observă că „nu ca un prins și robit răspundea“, uitînd că învinsul fusese altădată îndreptățit să trateze ca un egal cu principii. Ieșindu-și din fire, acesta nu izbutește în definitiv decît să se facă ridicol printr-o emfază nepotrivită cu totala sa neputință. Indirect, martorul ne previne că libertatea este condiția neapărată a adevăratei demnități.

NOTE

¹ A. Soboul, *Description et mesure en histoire sociale*, în *L'histoire sociale, sources et méthodes*, Paris, 1967, p. 9.

² *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XXVIII, 1955, p. 63—83.

³ *English Historical Review*, LXXV, 1960, p. 77—89.

⁴ Paris, 1968.

⁵ André Bossuat, *Les prisonniers de guerre au XV-e siècle : la rançon de Guillaume, seigneur de Châteauvillain*, *Annales de Bourgogne*, XXIII, 1951, fasc. 1, p. 7. Autorul a văzut limpede consecințele sociale ale răscumpărilor care, secătuiind resursele materiale ale multor familii nobiliare, au contribuit la restructurarea clasei feudalilor.

⁶ Mai există un exemplu, al suedezului Michael Nordberg, a cărui documentată lucrare *Les ducs et la royauté. Études sur la rivalité des ducs d'Orléans et de Bourgogne, 1392—1407*, Uppsala, 1964, a fost inițial, ca și prima parte a studiului nostru, o teză de licență.

⁷ De asemenea, Charles Lénient, *La poésie patriotique en France au Moyen Age*, Paris, 1881.

⁸ *Mémoires de la Société des Antiquaires de l'Ouest*, 3-e série, t. IX, 1916—1917, p. LXIX—CVI.

⁹ G. P. Cuttino, *Historical Revision : the Causes of the Hundred Years War*, *Speculum*, XXXI, 1956, p. 463—477.

¹⁰ Vezi articolele lui K. D. Mac Farlane și M. M. Postan din *Past and Present*, n-rele 22, 1962, și 27, 1964.

¹¹ Barnaby C. Keeney, *Military service and the development of nationalism in England, 1272—1327*, *Speculum*, XXII, 1947, p. 534—549, și Maurice R. Powicke, *Edward II and military obligation*, ibidem, XXXI, 1956, p. 91—119.

¹² Au fost consultate fondurile următoare : Biblioteca Academiei R. S. România, Biblioteca Centrală de Stat — secția de literatură străină, Biblioteca Institutului „N. Iorga“ și cea a Institutului de Istoria Artei, cea a Institutului de Studii sud-est europene, Biblioteca Facultății de Istorie din București, Biblioteca Publică și Universitară din Geneva, Biblioteca Institutului de cercetări istorice din Londra, Biblioteca Universității din Cam-

bridge și Biblioteca Bodleiană din Oxford. Totodată, s-au dovedit de mare ajutor unele biblioteci particulare. Lucrarea lui Ph. Contamine, *Guerre, État et Société à la fin du Moyen Age. Étude sur les armées des rois de France, 1337—1494*, Paris, 1972, a apărut, din păcate, prea târziu pentru a putea fi utilizată.

¹³ Colecția lui Buchon, „le Panthéon littéraire“, a inspirat inițiativele românești din acel timp: pe Kogălniceanu și Bălcescu. Pentru încă una, mai puțin cunoscută, vezi I. Bianu și I. Bogdan, *O publicație de documente istorice plănuită la 1856, Buletinul comisiei a României*, I. 1915, p. 315—319, re-luat recent de N. Camariano, *Despre plănuita colecție de izvoare istorice din 1856, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 471—479. O scrisoare din 29 decembrie 1856 a lui A. Lévy, C. A. Rosetti și E. Grant, publicată de Marin Bucur, *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la români în sec. XIX*, I. Buc., 1969, p. 276—278, se referă la același proiect, ceea ce editorul n-a observat.

¹⁴ Anuarul Institutului de istorie din Cluj, IV, 1961, p. 7—68.

¹⁵ Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“, IV, 1967, p. 31—78; *ibid.*, V, 1968, p. 43—83. Cf. criticile și completările aduse de V. Mîhordea, *În legătură cu istoricul robiei în țările române*, Studii, 23, 1970, p. 152—156.

¹⁶ *Robstvoto v osmanskata imperiia i po specialno v bălgarskite zemi pod turska vlast*, Istoriceski Pregled, X, 1954, 2, p. 82—98.

¹⁷ *Robstvoto v srednevekovna Bălgariia*, *ibid.*, II, 1945—1946, 2, p. 152—159.

¹⁸ *The Ottoman „professional prisoner“ on the Moslem borders of the Empire in the sixteenth and seventeenth centuries*, Études balcaniques, 2, 1971, p. 82—91.

¹⁹ Ion Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București, 1955, p. 129.

²⁰ *Ibid.*, p. 127.

²¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1955, p. 61, 66.

²² Neculce, *op. cit.*, p. 204.

²³ Același Neculce (p. 215), vorbind de un popor vecin dar care a aparținut altei arii culturale, poloniei, constată cu amărăciune: „să ține pre mare, după cum li să și cade să să ție, că n-au călcare de nime și sînt nelipsiți di cele trebuitoare... și nu știu pedeapsa sărăcii aceștii lumi ca noi“. Vezi alte mărturii despre suferința nesiguranței permanente, adînc resimțite de contemporani, în articolul nostru, prilejuit de aniversarea lui Dimitrie Cantemir: *Cărturarul între cărturarii vremii sale*, în „Viața Românească“, 9, 1973, p. 84—86. Același amestec de luciditate și frustrare se recunoaște într-o întreagă direcție a culturii românești moderne, ilustrată de Eugen Lovinescu (*Istoria civilizației române moderne*, București, 1924—1925, ²1972).

²⁴ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Buc., 1959, p. 32. E interesant de con-

fruntat această versiune cu cea, mai bogată în amănunte dar îndulcită din complezență pentru domn, a istoriografului oficial Radu Greceanu : „Atunce și domnul Costandin vodă, mergînd la Tucheli, s-au împreunat și cu Haizler, cu carele dînd mîna, au săzut între Tucheli și între Haizler și cite cevași vroavă domnul cu Haizler făcînd, îl înbuna cu cuvinte de mîngiere pentru ale vremii și ale lumii întîmplări. Care cuvinte de cea semeață și nebunească megalopsihia lui Haizler puțin să atingea, că nu ca un prinsu și robit răspundea, că și atunci firea lui cea innaltă vrea să-și arate micșorînd lucrurile și biruințele ce să făcuse, ca și o nimica arătîndu-le, zicînd că cu atîta lumea nu piare și de au perit lumea aceia, mai sînt și alții, ca și acestea nebunești grăia răspunsuri“ (ed. A. Ilieș, p. 78—79).

CONDIȚIA PRIZONIERILOR ÎN PERIOADA RĂZBOIULUI DE O SUTĂ DE ANI

I. O SUTĂ DE ANI DE RĂZBOI EUROPEAN¹

În „marea cronică a Londrei“, la anul 1336, citim : „În același an, în lunile iunie și iulie, în felurite părți ale cerului s-a ivit o stea cu coadă“². Spre spaima contemporanilor, semnul prevestitor de rele s-a repetat și în 1337, când un călugăr necunoscut din mănăstirea Saint-Albans notează : „În anul acela, către mijlocul lui august [...] a apărut o cometă, vestind poate pentru viitor un război cumplit între regate, și arunca raze spre răsărit precum și spre apus“³.

Pentru a ilustra în chipul cel mai evident mesajul „stelei cu coadă“, iată ce scria, curînd după aceea, un alt monah, de astă dată la Malmesbury : „La anul Domnului 1338 s-a născut o mare dihonie între regii Angliei și Franței, dintr-aceea că regele Franței uzurpase pe nedrept multe pămînturi și cetăți în Gasconia și în alte părți de peste mare și le stăpînea fără dreptate“⁴. În citeva rînduri laconice e consemnată data izbucnirii unui război sîngeros, cel mai lung pe care l-a cunoscut Evul Mediu, ca și cauza pe care i-o atribuia cronicarul, împărtășind de altfel părerea tuturor compatrioților săi din acel veac. Într-una, ca și în cealaltă, el greșea.

Să lăsăm deocamdată la o parte problema datei. La întrebarea : cine poartă vina războiului, contemporanii au dat răspunsuri deosebite, după cum se vede din spusele unui sol englez, în cursul tratativelor de la Pont Saint-Ouen în iunie 1449, deci tîrziu de tot, aproape de

sfișitul luptelor : „Domniile voastre, ambasadori ai Franței, ziceți că noi sîntem agresorii, iar noi spunem dimpotrivă“ (*Vos, domini ambaxiatores Francigeni, dicitis nos esse aggressores et nos dicimus contrarium*⁵). Nici pînă astăzi nu există un acord între istorici în această chestiune. Întrebarea trebuie pusă în termeni mai preciși : ce clasă avea interesul să poarte războiul, ori, mai exact, se credea îndreptățită să aștepte avantaje de pe urma lui ? S-a spus pe bună dreptate : „Războiul de o sută de ani se datorește nu ambiției de cucerire a regalității engleze, nu unei depline conștiinți definitive a regalității franceze, reprezentînd poporul francez, nu unui avînt cuceritor din partea englezilor, constituiți ca națiuni — pînă atunci nu erau constituiți ca națiune și limba lor de stat era limba franceză — și nici capacității poporului francez de a înțelege necesitatea apărării unui anumit teritoriu definit, fără care viața lor națională ar fi fost neconținut amenințată și nu s-ar fi putut consolida, ci unui alt fapt : „existenței unei clase luptătoare, care nu-și mai găsește rostul în altă parte, și care [...] provoacă lupta, o întreține și, numai în momentul cînd această clasă este zdrobită [...] numai atunci războiul se isprăvește [...]“⁷. Într-adevăr, sub aparențele înșelătoare ale prosperității, economia seniorială (după toate modificările prin care trecuse în secolul al XIII-lea : evoluția de la renta în produse la cea în bani și valorificarea domeniului⁸) vădea primele semne ale unei crize din care nu avea să-și mai revină. Din cauza acestui început de criză a economiei feudale, atît feudalii francezi cît și cei englezi au căutat pentru averile lor un temei nou într-o îndeletnicire veche — războiul. Într-adevăr, aceasta constituise și pînă atunci principală ocupație a nobilimii⁹.

Prada și răscumpărarea prizonierilor au reprezentat dintotdeauna o notabilă sursă de înavuțire. Asemenea țeluri nu-s nici ele cu totul străine curentului de cruciadă din prima jumătate a veacului al XIV-lea ; între 1331 și 1337, Filip al VI-lea al Franței părea mai atras de proiectul unei expediții în Țara Sfîntă decît în regiuni mai apropiate, ca Guyenne sau Flandra¹⁰. Pentru spiritul cavaleresc, țările depărtate prezintă o atracție deo-

sebită : Gaston al III-lea, conte de Foix, ia parte alături de Teutoni la înrobirea slavilor din Prusia orientală¹¹. Cîțiva nobili francezi ajung și în 1373 „în smîrcurile și mlaștinile înghețate ale Prusiei“¹², fiind urmați în 1390—1391 de un mare senior englez, Henry de Derby, viitorul rege Henric al IV-lea¹³. În continuarea pelerinajului său, acesta va poposi la Veneția în noiembrie 1392, înapoiindu-se din Palestina abia în martie 1393¹⁴. Tot în 1393, în răgazul îngăduit de pacea vremelnică dintre Franța și Anglia, are loc aventura lui Philippe d'Artois în Ungaria¹⁵. Numai dezastrul de la Nicopole, trei ani mai târziu, avea să curme, pentru un timp, succesiunea expedițiilor peste mări, al căror fir se reinnoadă în faza finală a Războiului de o sută de ani, după pacea de la Arras, cînd proiectele de cruciadă ale lui Filip cel Bun — care pricinuiseră peregrinările neobositului Guillebert de Lannoy — capătă un început de realizare prin participarea burgundă la campania de la Varna¹⁶. Cucerirea Constantinopolului, în 1453, care coincide cu bătălia de la Castillon, marcînd sfîrșitul războiului, va da ocazia compunerii alegorice *La complainte de Grèce* a lui Jean Molinet, poet de la curtea Burgundiei, care chema — pentru a cîta oară ? — în ajutorul creștinilor răsăriteni pe „prea puternicul leu al apusului“¹⁷. Dacă adăugăm că eroul scoțian James Douglas a pierit în luptă cu maurii din Grenada, împrejurarea sugerează, singură, destinul acestor înstrăinați, ultimii cavaleri rătăcitori.

Instituție de clasă, monarhia feudală nu se putea lipsi de sprijinul aristocrației. Pentru plăcerea ei se organizează acele turnire („turnementa et hastiludia“) lăudate de Robert de Avesbury¹⁸, a căror menire este să înlocuiască războiul indispensabil. Din același motiv, în așteptarea plecării în cruciadă, regele Franței tolerează participarea cavalerilor săi la orice operații militare de peste mare¹⁹. Nu făcuse oare acest drum, în 1326, Jean de Hainaut, pentru a impune pe regina Isabela, cu complicitatea baronilor englezi²⁰ ? De la acea „descălecare“ nu trecuseră decît zece ani. Dealtfel, folosirea în Anglia a mercenarilor din Brabant și Hainaut era o tradiție încă din secolul al XII-lea. În aceeași vreme, cavaleri neerlandezi luptau în Scoția²¹.

Aici ostilitățile durau din 1314. După bătălia de la Bannockburn în care Eduard al II-lea a fost învins, după campania fără consecințe din 1322 și după cea din 1327—1328, care a dus la încheierea victorioasă a primului război pentru independența Scoției²², David, fiul nevîrstnic al lui Robert Bruce, a domnit numai trei ani. În 1332, pretendentul Edward Balliol, fiu de rege scoțian²³, dar mai păstrîndu-și în Picardia castelul familiei, a debarcat la Kinghorn, cîștigînd cu trupe engleze biruința de la Dupplin — Muir asupra regentului Donald de Mar, încoronîndu-se apoi la Scone²⁴. O nouă victorie a englezilor, la Halidon Hill, în 1333, scăzuse încă numărul partizanilor lui David Bruce, refugiat în Franța. Potrivit alianței din 1326 (tratatul de la Corbeil), Franța era datoare să-i dea ajutor. Această acțiune, în vederea căreia, din primăvara lui 1336, ostașii francezi apăreau pe coasta scoțiană, nu a pornit pe seama regalității, ci era un act de inițiativă cavaleriească, asemănător cu cele amintite mai sus, pe care Filip al VI-lea nu a vrut să-l dezmintă²⁵. Englezii au căutat atunci un alt teatru de luptă, mai prielnic, deoarece o experiență proaspătă îi învățase că „regatul Scoției nu-i o țară pentru iernat sau oștit într-însa“²⁶, cîtă vreme, după mărturia aceluiași autor contemporan, „mai bun și mai folositor este războiul în Franța, căci Franța e dulce țară, cu meleaguri plăcute și primitoare și vreme blîndă și rîuri line și case frumoase [...]“²⁷. Ne va fi deci îngăduit să socotim că sămînța războiului fusese aruncată încă din anii 1326—1327. Războiul de o sută de ani a început în Scoția.

Să nu ne amăgească pretențiile tîrziu ridicate de Eduard al III-lea la tronul Franței: un alt episod în desfășurarea conflictului dovedește că Plantagenetii se pricepeau să folosească în scopuri politice și militare combinațiile matrimoniale. În 1369, arena de luptă se mutase în Peninsula Iberică și, ștergînd rușinea înfrîngerii de la Najera (1367), du Guesclin dobîndise victoria de la Montiel. Chiar în anul următor, 1370, căsătoria fiicelor lui Pedro cel Crud cu fiii regelui Angliei John de Gaunt și Edmond de Langley a arătat că politica engleză se orienta rapid către noul front deschis dincolo de Pirinei. De aceea, la 1381, în fruntea escadrei trimise

în sprijinul lui Fernando I al Portugaliei contra lui Juan I de Castilia, va fi Edmond, conte de Cambridge, soțul principesei castiliene Isabela, iar în 1386—1388, când intervine fără succes în Spania, fratele aceleia, John, duce de Lancaster, va fi și rege nominal al Castiliei, în virtutea drepturilor soției sale Constanca²⁸.

Totuși, în alt moment e puțin probabil ca intervenția franceză în Scoția să fi provocat războiul. Dar în același an hotărâtor, 1337, la 24 mai, Filip al VI-lea, după pilda predecesorului său, Carol al IV-lea²⁹, confiscă ținutul Guyenne³⁰. Era urmarea acțiunii unui alt grup social a cărui influență crescuse simțitor din zilele lui Filip al IV-lea cel Frumos : oamenii de lege, consilierii și administratorii de origine burgheză de care se înconjurase monarhia franceză. În divergență cu feudalii din anturajul regal, acești juriști au elaborat un program de guvernare care tindea la unificarea și centralizarea statului. Principala problemă politică ce li se înfățișa era interpretarea prevederilor tratatului de la Paris din 1259. Sub acest raport, ei n-au pierdut nici un prilej să afirme dreptul regelui Franței de a exercita „superioritas et resortum“ în Guyenne³¹. Confiscarea anterioară a feudei engleze din sudul Franței pricinuisese câteva ciocniri între armatele engleze și franceze, ca amplificare a unor incidente locale. De astă dată, „legiștii“ au contribuit la izbucnirea unui război pustiitor, plătind astfel un preț foarte scump pentru realizarea teoriilor lor.

Pe lângă acestea încă o problemă a complicat jocul intereselor, împletirea de năzuinți și greșeli politice care au făcut războiul de neînălțurat. În vecinătatea de nord a Franței, Flandra apuseană fusese bîntuită între 1323 și 1328 de o mare răscoală țărănească³². În legătură cu ea, mișcări sociale avuseseră loc în 1326—1328 și în orașe, sub conducerea țesătorilor, ca la Bruges, unde nu se pierduse amintirea „Utreniilor“ din 1302, îndreptate atît împotriva patriciatului cît și a ocupanților francezi³³. Dintre efectele acestor revolte urbane, care au influențat direct și dramatic industria textilă, una dintre cele mai importante a fost desigur ordonanța lui Eduard al II-lea de la Kenilworth (1 mai 1326), care instituia, pentru doi ani, un regim „protecționist“ al țesătoriei de postav în

Anglia³⁴. Pentru lina dărăcită și toarsă în gospodăriile țărănești din Yorkshire³⁵, Eduard al III-lea a stabilit în 1332—1334 exportul controlat prin porturile engleze și a oprit importul postavului flamand, ceea ce păgubea orașele Bruges, Ypres și Gand, readuse sub ascultarea contelei Louis de Nevers, după bătălia de la Cassel : sacii de lână au luat drumul Anversei, în urma tratatului cu Ioan al III-lea, duce de Brabant³⁶. Presiunea economică din anii neutralității, 1338—1340, a determinat în cele din urmă orașele flamande să se supună regelui Angliei³⁷. Acesta a fost recunoscut drept suzeran al lor, ca rege legitim al Franței³⁸.

Considerațiile de mai sus, întrucîtva diferite de cele din preambulul obișnuit al lucrărilor despre Războiul de o sută de ani, urmăresc să pună în lumină complexitatea relațiilor diplomatice din ajunul războiului și marele număr de state care s-au găsit direct sau indirect angajate în conflict. Datorită fărîmițării feudale, în jurul Franței și Angliei gravitează diverse formațiuni statale, ale căror forțe armate și importanță strategică sînt cu totul inegale și care, dealtfel, nu vor ezita să treacă dintr-o tabără într-alta, la fel ca simpli particulari, după cum se schimbă sorții de izbîndă, așa încît rînduirea lor în două „blocuri“ ar fi zadarnică. Cităm, așadar : Imperiul (Ludovic de Wittelsbach l-a proclamat pe Eduard al Angliei vicar al său în 1337, rămînînd aliatul lui pînă în 1341)³⁹, ducatele Austriei, Brabantului, Burgundiei și Bretaniei, arhiepiscopatele de Besançon, Maientța și Colonia, episcopatele de Liège, Toul și Metz, comitatele de Hainaut, Gueldres și Juliers, regatele Scoției, Castiliei, Aragonului și Navarrei⁴⁰.

La hotarul celui din urmă, un mic principat teritorial oferă un exemplu din cele mai caracteristice. Contele de Foix, Gaston al III-lea, era vasalul regelui Aragonului pentru feudele din sud, situate în Roussillon și Catalonia, vasal al regelui Franței pentru ținuturile estice Foix, Nébouzan, Lautrecois și Albigeois, vasal al regelui Angliei, în calitatea acestuia de duce de Guyenne, pentru Marsan și Gavardan, aflate în partea de nord a stăpînirilor sale, atît de risipite geografic. Pentru Béarn era, în teorie, vasalul regelui Angliei, dar fără să de-

pună efectiv omagiul⁴¹. Rivalitatea cu vecinul său din Languedoc, contele d'Armagnac — vasal și rudă a lui Ioan cel Bun — îl îndeamnă pe acest mare senior să încheie la 12 iulie 1356, în preajma înfringerii francezilor la Poitiers, un tratat de întrajutorare cu regele Aragonului, Pedro al IV-lea Ceremoniosul, îndreptat contra Franței și Castiliei⁴².

Războiul de o sută de ani a fost cel dintâi conflict armat cu caracter european. Spre deosebire de hărțuierile răzlețe între feudali care îl precedaseră, el a absorbit toate resursele unor regiuni întinse⁴³.

Ordinea evenimentelor fiind prea bine cunoscută, nu e nevoie decât de unele precizări în legătură cu episoadele principale ale războiului. Timp de nouă ani (între 1340 și 1345 — armistițiile de la Esplechin și Malestroit) cei doi adversari rămân mai mult sau mai puțin pe pozițiile inițiale, în Flandra și în Bretania, unde se înfruntă în lupta pentru succesiunea ducelui Ioan al III-lea fratele său Jean de Montfort și nepotul lui prin alianță Charles de Blois. Pe cîmpul de bătălie de la Crécy, cavaleria franceză suferă prima înfringere mai însemnată⁴⁴. Cauza Franței a fost tot atît de greu încercată în octombrie 1346 cînd, la Nevill's Cross, regele Scoției David al II-lea e învins, rănit și prins de englezi⁴⁵. După moartea, în 1350, a lui Filip al VI-lea, războiul continuă pe plan local, în Picardia, în Poitou, în Guyenne, întrerupt trei ani de un nou armistițiu (1352—1355). În 1355, Regele Navarrei, Carol al II-lea cel Rău, pretendent și la coroana Franței, și fratele său, Philippe d'Evreux, în 1356, cheamă pe englezi în Normandia, unde posesiunile lor ereditare aveau o bună poziție strategică. La 19 septembrie 1356, lângă Poitiers, oastea franceză e nimicită. Ioan al II-lea cel Bun e, la rîndu-i, învins și dus în captivitate, la Londra — cu el, alți 1 700—2 000 de prizonieri⁴⁶. Nu întîrzie urmasrea în Scoția: rămas singur arbitru al situației de acolo, după renunțarea lui Balliol „dezmoștenitul“ la tron — la Roxburgh, în ianuarie 1356 —, Eduard al III-lea s-a hotărît să recunoască drepturile lui David Bruce, în sfîrșit eliberat în schimbul unei răscumpărări de 100 000 de mărci, prin tratatul de la Berwick (1 octombrie

1357)⁴⁷. Franța cunoștea în această vreme puternice frământări interne: ridicarea la arme a țăranilor, în 1357—1358, a fost folosită de răsculații parizieni care însă păstrau legături cu facțiunea feudală a lui Carol de Navarra, tocmai cel ce a condus reprimarea Jacquesiei⁴⁸. Dictatura trecătoare a prepozitului negustorilor din Paris s-a sfârșit tragic, vădind incapacitatea păturii orășenești avute de a-și asigura conducerea răscoalei⁴⁹. După înăbușirea acesteia, o bună parte din Franța și-a găsit un echilibru instabil în pacea de la Brétigny (8 mai 1360), ratificată în aceeași toamnă la Calais. Răscumpărarea lui Ioan al II-lea era fixată la 3 000 000 scuzi, de fapt mai puțin de jumătate din cea la care se obligase regele Scoției⁵⁰. Ostilitățile continuau totuși în Bretania, unde nu le-a pus capăt decât în 1364 moartea „sfintului“ Charles de Blois în bătălia de la Auray⁵¹. Ele au fost reluate cu mai multă îndârjire în toată țara, sub domnia lui Carol al V-lea, începută în ajunul biruinței de la Cocherel. În conflictul dinastic izbucnit în Castilia, despre care a mai fost vorba, englezii susținură pe Petru I, iar francezii pe alt fiu, din flori, al lui Alfons al XI-lea, Henric de Trastamara. Și aici acțiunile independente ale unor trupe indisciplinate par a fi precedat sau chiar atras după sine intervenția regalității⁵². Din această nouă măsurare de forțe Anglia va ieși înfrântă, supremația ei navală statornicită după lupta de la Sluys (1340) fiind acum amenințată de flotele unite ale Franței și Castiliei⁵³. Armistițiul de la Bruges, din 1375, nu a fost respectat de nici una din părți. Dovadă: raita de pradă care străbate Franța în 1380 și campania din 1382 împotriva „glugilor albe“ — breslașii din Bruges, Gand și Ypres — pusă la cale de unchiul regelui minor al Franței, Carol al VI-lea, dintre care Filip de Burgundia, ca ginere și moștenitor al contelui Flandrei, era principalul interesat în înfrângerea orășenilor răsculați. Operațiile din 1383, consecință a succesului franco-burgund de la Roosebeke, au dus iarăși la alungarea englezilor din Flandra⁵⁴. În schimb, mercenarii englezi ai regelui Portugaliei, Joaõ I, au luat parte la bătălia de la Aljubarrota, în august 1385, obținând o victorie categorică asupra aceluiași inamic.

Explicația întreruperii pentru multă vreme a luptelor în Franța, ca și pe fronturile secundare, trebuie căutată în tulburările sociale din Anglia: îndeosebi marea răscoală din 1381 a țăranilor, între care erau mulți foști soldați, ca Wat Tyler, și mai mulți eretici din secta *lollarzilor*⁵⁵. Această mișcare populară a fost considerată de către clasa dominantă ca deosebit de primejdioasă pentru privilegiile ei și pentru însuși edificiul statului feudal. Din încercarea de guvernare autoritară a lui Richard al II-lea a rezultat deci lovitura de stat nobiliară care a înscăunat pe Henric al IV-lea. Împotriva noului rege, Franța a căutat să folosească nemulțumirile interne și, iarăși, pe vecinii celtici ai Angliei — alindu-se în 1404 cu Owen Glendower, căpetenia unui clan din Wales. Scoția, în cei 18 ani ai captivității lui Iacob I (1406—1424), n-a întreprins nici o acțiune ofensivă contra Angliei. În Franța se constată aceeași împărțire a clasei stăpînitoare în grupări vrăjmașe între care lupta a ajuns la o asemenea înverșunare încît amîndouă taberele au cerut o intervenție militară engleză. Ea s-a produs întîi în octombrie 1411, la apelul lui Ioan fără Teamă, ducele Burgundiei, a cărui rivalitate cu Ludovic de Orléans dezlănțuise războiul civil⁵⁶. Parisul redevine scena unei aprige crize sociale, căreia efemera „ordonanță“ din 1413 îi caută în zadar remediul⁵⁷. În curînd, un nou dezastru, la Azincourt — la 25 octombrie 1415 —, vine să agraveze ravagiile războiului care aduce consacrarea dinastiei de Lancaster cu ajutorul burgunzilor și bretonilor⁵⁸. Pecetluită prin tratatul de la Troyes⁵⁹ (mai 1420), înfrîngerea Franței a determinat o întorsătură hotărîtoare în istoria îndelungatului conflict. „Solicitare stimulantă“, ar zice Toynbee...

Pină către 1425, războiul era purtat de o singură clasă, *aceeași* în principalele țări care se înfruntau în luptă, avînd nu numai aceeași poziție în societate și ideologia comună ce decurge de aici, ci chiar același sînge, fiindcă, de multe ori, familiile marilor seniori englezi sînt de origine franceză, îndeosebi urmașii curtenilor angevini ai celor dintîi Plantageneti și, mai rari, coborîtori ai cuceritorilor normanzi. Ca urmare, aceștia din urmă au domenii în Franța și Irlanda⁶⁰. Între interesele

lor din prima etapă, dacă nesocotim particularismul local, nu e o deosebire prea mare. În orice caz, concepția lor despre război și convențiile sale cruțătoare e aceeași. Bătălia de la Verneuil a fost ultima pe care au pierdut-o cavalerii francezi pătrunși de aceste idei. Ceea ce a urmat era reacția altui mediu social. Din clipa în care Ioana d'Arc, păstorița lorenă, reușește despresurarea Orléanului — momentul culminant, cum s-a arătat de atâtea ori —, războiul a intrat într-o nouă fază a cărei desfășurare aproape că nu mai interesează aici. Victoriile de la Formigny și Castillon au fost cîștigate ca rezultat al unei noi concepții tactice, la baza căreia sta întrebuintărea artileriei, dar, mai ales, ele s-au datorat dîrzeniei apărătorilor pe care Franța nu i-a găsit, crunți și neînduplecați, decît în adîncurile poporului.

Ce importanță are, în 1435, pacea de la Arras, care reprezintă doar revenirea celui mai puternic vasal al regelui Franței, ducele Burgundiei, la datoria de care uitase atîta timp? Abia peste cincisprezece ani, un cronicar englez va însemna cu ciudata indiferență a celor care au trăit departe de cîmpul de luptă: „This same yeer, in the fest of Saint Mighelle in Monte Tumba, Roon was lost and yolden to the Frensshemenne... and the next yeer aftir, alle Normandy was lost“⁶¹. Adică: „În același an, de ziua Sfintului Mihail de la munte, Rouen fost-a pierdut și închinat francezilor... iar în anul următor, întreaga Normandie a fost pierdută“. Acestea au legătură numai cu hotarele Franței, impuse de concepția națională la încheierea căreia a contribuit războiul. Memoria contemporanilor nici nu reținuse sorocul de „o sută de ani“⁶². Lor însă nu putea să le scape manifestarea unei crize economice de dimensiuni nemaiîntîlnite pînă atunci⁶³. Dar, mai presus de orice, devastările care marchează pretutindeni drumul armatelor au ruinat o mare parte din teritoriul Franței. Prilejuită adesea de loviturile războiului, de cheltuielile răscumpărării din captivitate a seniorilor luați prizonieri de englezi, destrămarea unor patrimonii nobiliare are inevitabil repercusiuni sociale. O ierarhie nouă zămislită din război, dintr-o întreagă serie de exiluri, confiscări și uzurpări, e mărturia modificărilor profunde pe care le-au suferit de-a lungul

acestei perioade structurile clasei feudale⁶⁴. Ceea ce, în ultimă instanță, adeverește observațiile despre caracterul războiului, din care am citat și la începutul acestui capitol: „De la un capăt la altul n-avem a face decât cu ultimele manifestări [...] ale unei clase care și-a pierdut măsura [...] fiindcă primejdia de moarte o aștepta. Toate societățile mîntuie, nu cum ar crede cineva, printr-o epui-zare adormită, ci prin extraordinare zbuciumări, care pentru un observator superficial ar părea că sînt semne de vitalitate [...] și care nu sînt decât premergătoarele unui sfîrșit apropiat. Așa a fost pentru cavaleria aceasta, pentru care steagul sub care lupta n-avea nici o importanță“⁶⁵.

NOTE

¹ Cf. N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, II, *Histoire du Moyen-Age*, Paris, 1927, p. 489—516 (capitolul XX poartă titlul *Essor de la chevalerie française — cent ans de guerre européenne*).

² *The Great Chronicle of London*, ed. A. H. Thomas și J. D. Thoruley, Londra, 1938, p. 34.

³ *Chronicon Angliae ab anno 1328*, p. 6.

⁴ *Eulogium*, ed. F. Scott, Haydon, III, Londra, 1863, p. 202—203. Același, despre o furtună care a primejduit însoierea regelui în Anglia, credea că a fost stîrnită prin vrăji („per nigromanticos et maleficos“) (*ibid.*, p. 206).

⁵ J. Stevenson, *Narratives of the expulsion of the English from Normandy*, Londra, 1863, p. 404.

⁶ Nu poate fi vorba de a încerca aici un rezumat al diferitelor opinii emise asupra acestei chestiuni, sarcină îndeplinită de articolul, mie inaccesibil, al lui Philippe Wolff, *Un problème d'origines : la guerre de Cent Ans*, în *Hommage à Lucien Febvre*, Paris, 1954, p. 146 și urm. Va fi de ajuns să amintesc că în 1902 A. Coville, *Les premiers Valois et la guerre de Cent Ans*, p. 35—40, enumerînd cauzele războiului, invocă interesele comerciale comune ale Angliei și Flandrei, conflictele din Guyenne și intervenția franceză în Scoția, dar, încă de la p. 3, susține că „un obscur dar deja foarte puternic sentiment național se opunea instalării în Franța a unui rege englez“, apărătorii acestui sentiment național fiind baronii... În același an a apărut lucrarea lui E. Déprez, *Les préliminaires de la guerre de Cent Ans*, care, fiind elaborată mai ales pe baza corespondenței lui Benedict al XII-lea, tinde să exagereze importanța diplomației pontificale („hotărît, regele Franței nu era decât o jucărie în mîinile papii“ — p. 168). În rest, accentuează însemnătatea

tratatului de la Paris din 1259 ca obîrșie a conflictului (p. 1—26) și analizează îndelung situația feudei contestate, Guyenne, socotind că pretențiile Plantagenetului la tronul Franței nu erau decît „un artificiu politic” (p. 236). Și în cartea din 1937, scrisă în colaborare cu J. Calmette, *La France et l'Angleterre en conflit*, Déprez consideră chestiunea dinastică tot ca un pretext în competiția dintre cele două puteri occidentale: „Englezul din veacul al XIV-lea este pătruns de această idee, se gîndește fără încetare la provinciile pierdute din vremea lui Filip-August, vrea să reconstituie imperiul anglo-normand” (p. XIV) sau „cuceririle continentale vor servi drept colonii de exploatare” — iar ideea de *British Empire!* — și anume: „Flanda pentru lîna ei, Bretania și Aunis pentru sarea lor” etc., deci considerente economice au înriurit politica engleză într-un sens național. La care N. Iorga răspunde, în *Patru conferințe despre istoria Angliei*, Buc., 1928, p. 45—48: „Nici închipuire!... Eduard vine contra lui Filip de Valois, fiindcă se considera din neamul lui Filip cel Frumos, nu în calitate de rege englez deci, ci ca rege legitim francez, care se coboară în Franța ca să cîștige moștenirea sa”. Istoricul român s-a oprit la același aspect pur formal al conflictului — „Este un proces de moștenire purtat cu armele în mînă: aceasta este definiția Războiului de o sută de ani... Nu poate fi vorba, prin urmare, de lupte între două națiuni; este o luptă de caracter dinastic” (*Stări sufletești și războaie*, Buc., 1939 p. 55—56) și în alte scrieri: *Probleme de istorie universală și românească*, Vălenii de Munte, 1929, p. 48—49, *Un profesor francez: Charles Bémont*, Buc., 1940, p. 7—8, *Condițiile colaborărilor internaționale*, Buc., 1940, p. 75, și *Oameni reprezentativi în purtarea războaielor*, Buc., 1943, p. 109—110 — deoarece, în concepția lui Iorga, „Eul Mediu e o epocă în care oamenii trăiesc cu idei, nu cu interese” (*Stări sufletești și războaie*, p. 49). Astăzi, în schimb, V. H. H. Green, *The Later Plantagenets*, Londra, 1962, p. 169, declară: „Motivarea războiului cu Franța prin pretențiile lui Eduard al III-lea la tronul francez, moștenirea mamei sale, Isabela, este o legendă tradițională, deși aceasta n-a avut aproape nimic de-a face cu izbucnirea, în cele din urmă, a ostilităților... un conflict dinastic s-a suprapus doar peste problema Gasconiei”.

⁷ N. Iorga, *Istoria poporului francez — o încercare de explicație*, Buc., 1919, p. 217—218, și *Istoria literaturilor romanice*, I, Buc., 1968, p. 361—362: „o stare de suflet, a unei întregi clase, cere o asemenea scenă pentru manifestarea calităților și apărarea intereselor ei” (*ibid.*, p. 309).

⁸ Minușos studiate de Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, II, Paris, 1962, p. 462—537.

⁹ Vezi prețioasele indicații ale lui Marc Bloch, *La société féodale*, Paris, 1968, p. 403—416, care subliniază „vocația războinică” a clasei dominante.

¹⁰ E. Déprez, *Les préliminaires de la guerre*, passim. Și adversarul lui se pregătea în 1334 să izbăvească Sfîntul Mormînt,

„de quo nihil postea factum fuit“, cum spune cronică la Adam de Murimuth, ed. E. Maunde Thompson, Londra, 1889, p. 73.

¹¹ P. Tucco-Chala, *Gaston Fébus et la vicomté de Béarn (1343—1391)*, Bordeaux, 1959, p. 74—79. Îmbarcându-se la Bruges în septembrie 1357, contele de Foix s-a îndreptat către Norvegia și Suedia de miazăzi, pentru isprăvi cinegetice, ca apoi să se întorcă prin Germania.

¹² Jean Cabaret d'Oronville, ed. J. Buchon, *Choix de chroniques et memoires*, Paris, 1843, p. 122—123. Jean de Grailly, capital de Buch vasal gascon al regelui Angliei, întreprinde aceeași călătorie. În general, cruciadele din Prusia trădează estomparea treptată a idealului religios.

¹³ Ed. Perroy, *The Diplomatic Correspondence of Richard II*, Glasgow, 1935, p. 77 : la 27 ianuarie 1390, Richard al II-lea scrie lui Wladislaw Jagello despre „praedilectus consanguineus noster... filius et heres carissimi patrum nostri Johannis ducis Aquitaniae et Lancastrie, in partibus Prucie jam existens“.

¹⁴ Contele Riant a editat trei documente în legătură cu acest călător în *Archives de l'Orient latin*, II, 2, p. 238—240.

¹⁵ Aspectul de divertisment nobiliar e prezent în relatarea lui Jean Juvéanal des Ursins, ed. Michaud și Poujoulat, Paris, 1836, p. 396 : „Le comte d'Eu, desplaisant qu'il n'avoit fait quelque exploit de guerre sur le Sarrasins, sceut par le rapport de gens de bien que le roy de Boheme sentoit mal en plusieurs articles de la foy et ne valoît gueres mieux que Sarrasin, et pour ce se bouta au dit royaume. Et mit le roy et tout le pays en sa subjection et s'en retourna a grand honneur et louange“. Cf. *Histoire de M-re Jean de Boucicaut*, ed. Th. Godefroy, Paris, 1620, p. 79 : „Il avoit, comme vaillant chevalier qu'il estoit, et grand voyageur selon son jeune aage, ja esté en plusieurs parts avau le monde en maints honorables voyages“. Philippe d'Artois, deși prinț de sânge, a cunoscut robia musulmană la Damasc, Beirut și Brusa, unde a și murit.

¹⁶ A. Grunzweig, *Philippe le Bon et Constantinople, Byzantion*, XXI, 1954, p. 46—61 ; C. Marinescu, *Philippe le Bon, duc de Bourgogne, et la Croisade* (I) în *Actes du VI-e Congrès international des études byzantines*, Paris, 1951, și (II) în *Bulletin des études portugaises et de l'Institut français au Portugal*, XIII, 1949, p. 3—25. De reținut legătura între căsătoria portugheză a lui Filip și politica sa de cruciat, v. Yvon Lacaze, *Philippe le Bon et le problème hussite : un projet de croisade bourguignon en 1428—1429, Révue historique*, CCXLI, 1969, p. 69—98.

¹⁷ Jean Molinet, *Les faictz et dictz*, ed. Noel Dupire, II, Paris, 1937, p. 9—26.

¹⁸ *De gestis mirabilibus regis Edwardi tertii*, ed. E. Maunde Thompson, Londra, 1889, p. 286.

¹⁹ Atitudinea lui Filip al VI-lea de Valois între Cassel și Crécy corespunde mai puțin decît s-a crezut de cele mai dese ori unor înclinații personale — pînă la urmă, firești la un mare feudal ce primise o educație cavaleriească — și mai mult nevoii

de a menține în jurul unei dinastii noi solidaritatea clasei dominante. În cuvintele lui N. Iorga, *Istoria poporului francez*, p. 232—233 : „Regalitatea fusese anexată la cavalerie, întrebuintată pentru cavalerie, confiscată de dînsa“. Vom reveni mai departe la cartea foarte sugestivă în acest sens a lui Raymond Cazelles, *La société politique et la crise de la royauté sous Philippe de Valois*, Paris, 1958.

²⁰ În descrierea lui Adam de Murimuth, p. 46—50, intervenția străină e corelată cu o mare răscoală populară : „ita fuerunt omnes incarcerati quasi per totam Angliam liberati“. Cf. *The Great Chronicle of London*, p. 31.

²¹ J. de Sturler, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au Moyen-Age*, Genève, 1936, p. 32.

²² Ronald Nicholson, *The Last Campaign of Robert Bruce, English Historical Review*, LXXVII, 1962, p. 232—246. Pînă la 31 martie 1327, oastea engleză fusese reținută în Guyenne.

²³ John Balliol a domnit între 1292 și 1296 și a murit în 1313, căsătorit cu Isabel, fiica lui John de Warenne, conte de Surrey.

²⁴ William Croft Dickinson, *Scotland from the Earliest Times to 1700*, Londra, 1962, p. 170—180. Vezi și Ferdinand Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen-Age*, I, Paris, 1946, p. 325—329.

²⁵ V. H. H. Green, *op. cit.*, p. 172, recunoaște că refuzul Franței de a se retrage din Scoția a făcut războiul inevitabil.

²⁶ Froissart, *Oeuvres*, X, ed. Kervyn de Letteahove, p. 398.

²⁷ *Ibid.*, XIII, p. 96.

²⁸ *Historia de España*, III, Barcelona, 1959, p. 116—120. Vezi monografia lui P. E. Russell, *The English Intervention in Spain and Portugal in the time of Edward III and Richard II*, Oxford, 1955.

²⁹ E. Déprez, *op. cit.*, p. 19—20, 59. Se resimte lipsa unei biografii a ultimului Capetian. Vezi Jules Viard, *Philippe VI de Valois — la succession au trône*, Le Moyen Age, 2-e série, XXIII, 1921, p. 218—222.

³⁰ Froissart, XVIII, p. 34—37, ordinul regal către senesalul de Périgord.

³¹ G. P. Cuttino, *Historical Revision: the Causes of the Hundred Years War, Speculum*, XXXI, 1956, p. 463—477. Autorul însă, destul de curios, nu precizează cărui grup social-politic îi aparține această idee premergătoare teoriei moderne a suveranității. Contradițiile din interiorul clasei conducătoare sînt excelent prezentate de R. Cazelles, *La société politique et la crise de la royauté*, passim.

³² H. Pirenne, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, Paris, 1969, p. 169—171.

³³ Idem, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, Paris, 1910, p. 178—194.

³⁴ J. de Sturler, *op. cit.*, p. 225—226 și 384—385. Să nu se uite că Anglia era atunci angajată într-un război pe două fronturi, în Guyenne și în Scoția.

³⁵ G. M. Trevelyan, *Illustrated English Social History*, Londra, 1964, I, p. 28 și 50.

³⁶ A. Coville, *op cit.*, p. 40, și J. de Sturler, *op cit.*, p. 332, 487—489 (schimburile comerciale cu Brabantul vor scădea după 1347, datorită atragerii ducatului în sfera alianțelor franceze, Ciumii Negre și concurenței postăvăritului englez). Tratatul, editat de Kervyn de Lettenhove în anexă la vol. XVIII al operelor lui Froissart, a fost încheiat la 13 iulie 1337.

³⁷ Spunînd despre cavaleri că au fost „comișii-voiajori ai negustorilor din Londra și din Gand“, Michelet găsește o formulă de *whig* din secolul al XIX-lea. În realitate, marii negustori englezi au fost numai bancherii regelui Eduard, după falimentul celor italieni, a căror soartă o va avea și „compania Linii“ în 1340, cf. E. B. Fryde, *The Last Trials of Sir William de La Pole, Economic History Review*, XV, 1962, p. 17—30. Mentalitatea medievală era mai sensibilă la constrîngerea spirituală; de aceea au fost aduși din Anglia 300 de preoți pentru a sluji în Flandra, după ce papa Clement al VI-lea excomunicase pe rebeli, clerul local temîndu-se de sancțiuni (Froissart, III, p. 211).

³⁸ Într-o interesantă declarație de la 23 martie 1339, Eduard al III-lea subliniază că, în cadrul unirii personale dintre cele două state, „moșia“ lui engleză nu va fi subordonată Franței (*ibidem*, XVII, p. 129—130). N. Iorga, *Essai de synthèse*, II, p. 496, a relevat faptul că în aceeași epocă Luxemburgul se unește cu Cehia și Bavaria cu Brandenburgul.

³⁹ E. Déprez, *op. cit.*, p. 150—152, 195—197. Mai tîrziu, Carol al IV-lea de Luxemburg se va alia cu Filip al VI-lea al Franței, prin tratatul de la Metz (28 decembrie 1347).

⁴⁰ Armistițiul de la Vannes din 19 ianuarie 1347 nu restabilea doar pacea între regii Franței și Angliei, ci privea și orașul Louvain, pe arhiepiscopul, capitulul și orașul Cambrai. odată cu castelele din ținutul împrejmuitor, pe ducele de Bretania, mercenarii spanioli, catalani, genovezi și provensali, viconte de Fronsac, seniorii de Tyvelion, Vermyn, Roye și alții mai mărunți.

⁴¹ P. Tucoc-Chala, *op. cit.*, p. 45.

⁴² *Ibid.*, p. 72.

⁴³ Jacques Heers, *L'Occident au XIV-e et XV-e siècles*, Paris, 1963, p. 92. Vezi însă observațiile lui Robert Boutruche, *La crise d'une société*, p. 190—191, 215—231, despre „eclipsele“ războiului și încercările vremelnice de restaurare.

⁴⁴ J. Viard, *La campagne de juillet-août 1346 et la bataille de Crécy, Le Moyen Age*, XXVII, 1926, p. 1—89. Pentru diferența de răsunset, e interesant de comparat descrierea luptei la Froissart, scrisă ca de obicei pe baza „interview“-urilor unor martori oculari, și notița ștearsă din analele unei mănăstiri engleze, *Chronicon Monasterii de Melsa*, III, ed. E. A. Boud, Londra, 1868, p. 58—59, consemnînd-o ca un fapt divers ce a avut loc în timpul lui Hugh de Leven, al 15-lea abate.

⁴⁵ W. Croft Dickinson, *Scotland*, p. 180—181. Vezi în special W. N. Balfour-Melville, *Papers Relating to the Captivity and*

Release of David II, Miscellany of the Scottish Historical Society, IX, 1958, p. 1—56. Despre lupta dintre uzurpatorul Balliol și viitorul Robert al II-lea vezi J. H. Ramsay, *Edward Balliol's Scottish Expedition in 1347*, *English Historical Review*, XXV, 1910, p. 307.

⁴⁶ F. Lot, *L'art militaire et les armées*, I, p. 452—464.

⁴⁷ Textul reprodus de Gordon Donaldson, *Scottish Historical Documents*, Edinburg, 1970, p. 63—64. Pacea nu va dura decît doi ani, pînă la noua alianță dintre Franța și Scoția în primăvara 1360, înainte de tratatul de la Brétigny (F. Lot, *op. cit.*, p. 366).

⁴⁸ Se înțelege că în schițarea fugară a celor mai de seamă evenimente din cursul războiului, ar fi de prisos a mai stărui asupra acestor mișcări sociale, privință în care principalul a fost spus în citeva pagini de prof. M. Berza, *Răscoalele în Evul Mediu, Studii*, XI, 1958, p. 86—90.

⁴⁹ A. Coville, *Les premiers Valois*, p. 99, 110—111, 140—141, deși cunoaște originile patriciene ale lui Etienne Marcel, cercetate de S. Luce, *La France pendant la guerre de Cent Ans*, Paris, 1923, p. 49—58, și mai recent expuse de R. Cazelles, *op. cit.*, p. 239—241, face din el un dușman înverșunat al elementelor avute și fruntaș al micii burghezii... În acest caz se aplică afirmația lui Pirenne, referitoare la cei doi Van Artevelde: „Negreșit, ambiția personală sau resentimentele particulare i-au adus adesea partidului popular auxiliari neașteptați, care însă nu și-au putut păstra influența asupra lui decît în măsura în care s-au identificat cu necesitățile și tendințele sale“ (*op. cit.*, p. 201).

⁵⁰ Vezi, mai departe, capitolul X, calculul în livre de Tours. A vorbi, ca Fr. Funck-Brentano, *Le Moyen Age*, p. 441—442, de „o sumă fabuloasă“ sau „o cifră formidabilă“ este o exagerare.

⁵¹ Acest oștean ascetic a fost beatificat în 1371 (J. Huizinga, *Le déclin du Moyen Age*, Paris, 1932, p. 221—222) și între contemporani i se spunea curent „sfîntul Charles de Blois“ (Froissart, XI, p. 39). Pietatea lui nu era severă: dintr-alt izvor aflăm că a compus cîntece și versuri (*Chronique de Du Guesclin*, ed. Buchon, *Choix de Chroniques*, p. 27).

⁵² Rymer, *Foedera*, III, 2, p. 103: la 6 decembrie 1365, regele Angliei, aflînd că „unii ostași și alți supuși de sub ascultarea noastră adunați în așa-zise companii“ se pregăteau să atace Castilia, a dat poruncă lui John Chandos, Hugh Calverley și altora să împiedice „ca vreunul din aceia să intre în regatul sau în altă stăpînire a regelui Spaniei, vărul nostru“. Acesta va fi detronat de fratele său în aprilie 1366. Cf. F. Lot, *op. cit.*, I, p. 440—443; *Historia de España*, III, p. 98—110.

⁵³ Charles Oman, *The Art of War in the Middle Ages*, II, Londra, 1924, p. 200—201. O escadră engleză e risipită în iunie 1372 (J. W. Sherborne, *The Battle of la Rochelle and the War at Sea 1372—1375*, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XLII, 1969, p. 17—29). Colaborarea lui Henric al II-lea cu Franța se

manifestă și în războiul cu Navarra, Carol al II-lea fiind susținut de englezi, în 1377—1379 (*Historia de España*, III, p. 111—115).

⁵⁴ J. Calmette, *Les grands ducs de Bourgogne*, Paris, 1949, p. 58—74.

⁵⁵ Henry Knighton, *Chronicon*, II, ed. J. Rawson Lumby, Londra, 1895, p. 131—147. Cf. o altă cronică, *Continuatio Eulogii*, care povestește cu însufletire moartea conducătorului răscoalei: «Primarul Londrei zise: „Cum vorbești tu cu regele? Roagă-te de el și scoate-ți căciula“. — „Tu ești trădător“, îi zise celălalt... Iar regele întreba pe Robert Knolles: „N-au să ne omoare cumva ăștia?“» („Maior Londoniae dixit: — „Quomodo loqueris tu Regi? Supplice sibi et depone capicium tuum“. — „Tu es proditor“, dixit alter... Et Rex interrogabat Robertum Knollis: „Nonne occidentur isti?“). În legătură cu politica continentală a regelui, vezi Richard H. Jones, *The Royal Policy of Richard II: Absolutism in the Later Middle Ages*, Oxford, 1968.

⁵⁶ O analiză pătrunzătoare a situației din anii 1392—1407, la M. Nordberg, *Les ducs et la royauté*, passim. Nu e cazul să facem, ca J. Calmette, *op. cit.*, p. 140, n. 1, deosebirea fără temeii între alianța anglo-burgundă și folosirea de către adversarii lui Ioan a unor lefeții englezi în 1412. Condițiile tratatului de la 8 mai 1412 între Henric al V-lea, ducii de Berry, Orléans și Bourbon, conții de Alençon și Armagnac, sînt redade de Monstrelet, p. 253. Despre convenția de la Buzançais, vezi René Lacour, *Une incursion anglaise en Poitou en novembre 1412*, Poitiers, 1934.

⁵⁷ A. Coville, *Les Cabochiens et l'ordonnance de 1413*, Paris, 1888. J. Calmette, *op. cit.*, p. 119—147, descrie „terorea“ burgundă la Paris cu o tendință, supărătoare pe alocuri, de a moderniza evenimentele și personajele: pe Ioan fără Teamă îl vede ca pe un demagog depășit de „frenesia subversivă“ a maselor, susținut de universitarii politicieni.

⁵⁸ Un aliat mai puțin cunoscut al lui Henric al V-lea este fratele său vitreg, Ioan al V-lea de Bretania (Montfort), studiat recent de G. Akenhead Knowlson, *Jean V duc de Bretagne et l'Angleterre, 1399—1442*, Cambridge-Rennes, 1964.

⁵⁹ George Chastellain, *Chronique du duc Philippe*, ed. Buchon, Paris, 1837, p. 65, descrie astfel intrarea trupelor engleze în capitala Franței: „Aceasta era cetatea Parisului, vechi scaun al măririi regești a Franței, care acum părea schimbată ca nume și stare, deoarece acest rege și mulțimea de popor englez care era cu el făcea dintr-însa o nouă Londră, atît prin graiul lor, cît și prin felul lor aspru și mîndru de a vorbi și de a se răspîndi, în sus și în jos, prin tot orașul, care fu luat în stăpînire de ei, și umblau tot cu frunțile ridicate ca cerbii, privind pe de lături și îndărăt și trufindu-se, spre rușinea și nenorocul francezilor, al căror sînge îl vărsaseră în riuri îmbeșugate la Azincourt“.

⁶⁰ R. Cazelles, *op. cit.*, p. 138—139.

⁶¹ *An English Chronicle, of the reigns of Richard II, Henry IV, Henry V and Henry VI*, ed. J. S. Davies, p. 63.

⁶² În memoriile sale, Jacques du Clercq (ed. Buchon, Paris, 1838, p. 25) vorbește de războaie care au durat „treizeci de ani“, începînd din 1407. La rîndul său, Froissart, XI, p. 3, consideră că în „ultimii cincizeci de ani“, faptele de arme s-au înmulțit cît în trei sute de ani.

⁶³ Cercetători recenți, ca Ph. Contamine, *Azincourt*, p. 15—16, tind să o pună și pe seama altor factori decît războiul: mari schimbări climatice au provocat, pare-se, serii anormale de recolte rele, raritatea metalului prețios corespunde scăderii producției în minele din Germania și Cehia, epidemiile, care se abat cu o frecvență aproape ciclică asupra Europei, au accentuat curba demografică descendentă ce se remarcă între 1340 și 1470 (în Franța, populația pierde 7 000 000 din 21 000 000 locuitori, în Anglia de la 4 500 000 se ajunge la 3 000 000).

⁶⁴ În această privință, cartea lui R. Boutruche, *La crise d'une société: seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, Paris, 1947, e de neînlocuit.

⁶⁵ N. Iorga, *Istoria poporului francez*, p. 227.

II. RĂZBOI ȘI PACE ÎN EVUL MEDIU

În cele ce urmează va fi vorba despre două noțiuni foarte răspândite în literatura medievală. Cum ar fi putut fi altfel când, într-o măsură mult mai mare decât în zilele noastre, ele își puneau pecetea pe întreaga viață materială și spirituală a oamenilor timpului! Deși războiul era purtat de un singur grup social, relativ puțin numeros — de unde numărul redus al efectivelor aruncate în luptă —, consecințele sale erau îndurate de toată populația. Chiar în regiunile rămase neatînse, el își făcea simțită prezența prin obligațiile fiscale sporite și contribuțiile extraordinare tot mai frecvente sau prin munca de construcție și întreținere a fortificațiilor care cerea neconținut mină de lucru.

Cele de mai sus sînt fapte economice. Dar va trebui să așteptăm secolul lui Grotius pentru ca un general să mărturisească: „Economia nu-i o știință din cele mai puțin necesare și mai puțin esențiale pe care ar trebui să le cunoască un mare comandant“¹. În Evul Mediu indeobște, elementul moral predomină încă asupra celui economic. În această concepție, veacuri de-a rîndul pacea nu se mărginește la lipsa ciocnirilor armate, ci este o anumită atitudine a spiritului uman, tinzînd la realizarea unui echilibru, a unei armonii. Între oameni, pacea, ca și războiul, erau, în gîndirea teologică a vremii manifestări ale Providenței². De aceea, pacea între creștini a fost mereu ținta strădaniilor Bisericii, căreia îi revine

rolul de arbitru al conflictelor internaționale³. Lumea feudală era însă caracterizată printr-o ierarhie a puterilor riguros stabilită (a cărei expresie este cunoscuta „familie a monarhilor“) care este însăși negația ideii de comunitate internațională în înțelesul modern⁴. Cu excepții tot mai rare, ca recunoașterea arbitrajului pontifical sau al vreunei alte autorități sprijinite de un mare prestigiu moral, apelul din 1263 la Ludovic cel Sfânt fiind explicabil prin faptul că, din timpul vieții, regele Franței era privit ca un intercesor pe lângă divinitate, — nici un suzeran nu admite ca legăturile sale cu vasalii să fie considerate drept relații între egali.

Aceeași concepție se manifestă și în ordinea politică internă, fiind una din piedicile în calea păcii. O pagină din cronica heraldului burgund „Lină de aur“ este deosebit de elocventă în acest sens. După prima convenție de la Arras, în 1414, „cei din Paris, auzind vestea tratatului încheiat de rege, fără a le da de știre, cu ducele de Burgundia și nemulțumiți de aceasta, au mers la ducele de Berry, guvernatorul orașului lor, ca să-l întrebe cum era tocmită pacea și ce îndemnase pe rege și sfatul său să o facă fără a-i chema, zicând că li se cuvenea să o știe și că era drept să fie și ei cuprinși în tratat, care duce de Berry le răspunse: «Nu vă privește cituși de puțin, nici nu trebuie să vă amestecați în treburile monseniorului rege sau ale noastre, care sîntem de un sînge cu el, căci noi ne certăm între noi cînd ne place și cînd ne place ne și împăcăm»“⁵. Textul citat dezvăluie cum nu se poate mai limpede punctul de vedere al marilor feudali asupra războiului și a păcii. Lor le aparține în exclusivitate dreptul de a hotărî în problemele politice.

Un alt izvor contemporan sugerează spiritul în care erau încheiate tratatele de pace, întreruperi vremelnice ale ostilităților. „În trecuta lună august, Richard Scott, scutier, împuternicit de către regele Angliei ca să vegheze asupra păstrării păcii în ținutul Limousin, a venit să mă vadă la Roc de Vendas, castel pe care-l întărisem. Mi-a poruncit în numele regelui Angliei să părăsesc acel fort și să-l dezarmez și să țin și să păzesc pacea, cu amenințarea de a fi altminteri surghiunit și socotit răzvrătit, nesupus și trădător față de regele Angliei... Dar,

între patru ochi, m-a rugat să păstrez castelul și să mă apăr cum voi putea mai bine⁶. Acestea sînt mărturisirile lui Aymerigot Marcel, vestit tîlhar al cărui nume răsună de-a lungul multor pagini din Froissart. Dacă nu le lipseau înaltele încurajări, de ce ar mai fi respectat tratatele asemenea aventurieri, ca Pierrot le Béarnais, de o tot atît de tristă celebritate? „— Pe Sfîntul Ioan! răspuse Pierrot, nu voi păzi nici o pace cît voi mai putea călări, fiindcă trebuie și noi să trăim⁷.”

În ciuda acestor umbre, pacea creștină nu-și pierde propovăduitorii. Unul din cei mai patetici, dar și mai depărtați de împlinirea visurilor lor, va fi husitul Petru Chelčicky, precursor al pacifismului anabaptist, autorul unui tratat, scris în 1420, *O boji duchovnim* (Despre războiul spiritual)⁸. Pe cînd taboriții considerau pe adversarii lor ca unelte ale Necuratului contra cărora trebuie luptat cu armele, Chelčicky spunea fraților săi întru credință: „nu ne războim împotriva cărnii și singelui, ci a împărățiilor, a puterilor, a mai-marilor întunericului acestei lumi și a răutății celor sus-puși. De aceea [...] luați paloșul Duhului, după cuvîntul Domnului”. Convingerea lui pașnică rămînea nezdruccinată chiar de războinicele epistole ale Sfîntului Pavel, invocate de taboriți, căci apostolul nu putuse vorbi decît despre romanii păgîni în mijlocul cărora trăise. Armele pămîntești sînt bune contra dușmanilor omenești, recunoaște Chelčicky, dar nu contra vrăjmașului care sălășluiește în noi înșine, căci „Diavolul e mai puternic decît Žižka”. Abia dacă mai e nevoie să amintim că, față de biserica „militantă” catolică romană, care în atîtea rînduri n-a șovăit să întreprindeze forța ca singur mijloc eficace de apărare a păcii, poziția lui Chelčicky este a unui eretic.

Cu mult mai devreme, în jumătatea ortodoxă a creștinătății medievale, fatalismul unor teoreticieni ai pasivismului bizantin ajunsese la concluzia că dacă năvălirile unor cotropitori străini sînt o pedeapsă dumnezeiască, orice rezistență li s-ar opune ar fi o impietate⁹. „Bizanțul refuzînd cu îndărătnicie să lupte pentru propria-i credință”, cum o spune autorul citat, singurele operații militare erau prilejuite de războaie civile. La baza acestei atitudini, în care unii au văzut o adevărată „inerție

morală“, sta, în parte, prejudecata religioasă — întrucît unii Sfinți Părinți condamnaseră omuciderea în orice împrejurări — dar, mai ales tendința de izolare a „noii Rome“ într-o himerică superioritate care-i interzicea să ia act de existența altor state. Poate că această concepție nu era decît ultimul avatar al ideii politice de *par romana*¹⁰.

Am văzut pacea sub forma de idee morală și de idee politică. Ea sfîrșește prin a deveni o temă literară, mai mult sau mai puțin goală de conținut. O experiență personală îi dă încă prizonierului de la Azincourt, Charles d'Orléans, o putere de expresie neobișnuită la stihuitorii vremii și accente înduioșătoare ca în acele versuri în care-și amintește de patrie : „Către pămîntul Franciei, la Dover, peste mare / Mi se-ntîmplă odată să privesc / Și-mi amintii de dulcea încîntare / Pe care-obișnuiam acolo s-o gădesc“ („En regardant vers le pays de France / Ung jour m'avint a Dovre sur la mer / Qu'il me souvint de la douce plaisance / Que souloie ou dit pais trouver“). Încheierea este următoarea : „Pacea-i tezaur, care nu poate fi îndeajuns lăudat / Urăsc războiul, și nici nu-l prețuiesc. / Pe drept sau pe nedrept, destul m-a-mpiedecat / Să văd Francia pe care dator sînt s-o iubesc“ („Paix est trésor qu'on ne peut trop louer. / Je hé la guerre, point ne la dois priser /, Destourbé m'a longtemps, soit tort ou droit / De veoir France que mon coeur amer doit“)¹¹. Ca un ecou îi răspunde în tînguirile sale pentru înfringerea de la Nicopole Eustache Deschamps, al cărui ideal obișnuit e viața pastorală : „Guerre mener n'est que dampnation“¹². Mai tîrziu, veselul Jean Molinet va ticlui chiar un „testament de la guerre“, în care zugrăvește pagubele pricinuite de război¹³ cu o vehemență cam prozaică.

Textele cele mai convingătoare — literar — sînt însă cele, deloc inferioare ca număr, în care se susține teza contrarie. Froissart, de pildă, care oglindește întotdeauna psihologia clasei feudale, după avîntul bucolic cu care se bucurase de venirea verii : „cînd vine anotimpul cel plăcut al verii și frumoasa lună mai“¹⁴, precizează : „cînd vine anotimpul cel plăcut al verii și ți-e mai mare dragul să mergi la oaste și să dormi pe cîmp“¹⁵. Un ase-

menea entuziasm nu era nou în literatura medievală¹⁶. Froissart, exclamînd cu mîndrie : „Regatul Franței n-a fost nicicînd atît de greu lovit încît să nu găsească apărători“¹⁷, și-a luat sarcina să scrie „pentru ca cinstitele isprăvi și nobilele vitejii care s-au săvîrșit în războaiele dintre Franța și Anglia să fie cuviincios însemnate și să le fie pomenirea veșnică“¹⁸. El care, cu excepția bătăliei de la Cocherel, s-a ținut departe de cîmpurile de luptă, urmărește cu nesaț desfășurarea războiului în toate episoadele sale și celebrează virtuțile militare. Cineva l-a întrecut totuși : un tovarăș de luptă al Ioanei d'Arc, Jean V de Bueil, conte de Sancerre, căruia îi datorăm, în memoriile sale romanțate, *Le jouvencel*, elogiul cel mai sincer și mai fără complexe al războiului : „Veselă treabă e războiul, multe lucruri bune ai prilejul să vezi și multe să înveți, care-ți prind bine. Cînd e pentru o cauză dreaptă, înseamnă împlinirea unei judecăți, apărarea dreptului. Și eu cred că Dumnezeu iubește pe cei care-și pun capul în primejdie la război“. Întreaga pagină vibrează de o sensibilitate ascuțită, căreia nu i s-a dat cea mai fericită întrebuintare : „Cînd vezi că ai dreptatea de partea ta și că ai tăi se bat bine, îți dau lacrimile de bucurie, ți se topește inima de mîndrie și de înduioșare, văzîndu-ți prietenul cum înfruntă vitejește primejdia pentru a îndeplini poruncile Domnului nostru [...] Te cuprinde o asemenea desfătare că cine n-a încercat-o nu e în stare să spună ce plăcere este“¹⁹. Lacrimi de bucurie ! Mai departe nu putea ajunge uluitoarea exaltare a idealului războinic²⁰. Totuși, tabla de valori morale a autorului, ca și a lui Froissart, seamănă cu cea propusă de scriitorii care slăveau pacea. De o parte ca și de cealaltă, sînt prețuite aceleași însușiri : dreptatea, evlavia, lealitatea, vitejia, vechi virtuți, „les vertus anciennes“²¹. Deslușim astfel ambivalența fundamentală a spiritului medieval, împărțit între aspirația spre pace și fascinația războiului. Este ceea ce explică dezvoltarea extraordinară a concepției care îngăduie concilierea lor în formula războiului drept²².

Originile ei directe au fost căutate la prea fericitul Augustin, deși se pare că înaintea lui, un alt teolog african, Sfîntul Atanasie din Alexandria, rezumase învă-

țătura creștină a secolului al IV-lea în aceste cuvinte energice : „Nu se cuvine să ucizi, totuși să-ți răpui dușmanii în război este legiuit și vrednic de laudă“²³. În data după aceea, la pasajul din Evanghelia după Matei (XXVI, 52) : „Cine trage sabia de sabie va pieri“, episcopul de Hippona da următoarea explicație : „Merită să piară de sabie acela care, fără porunca sau îngăduința autorității legiuite, se pregătește cu arma să verse sângele cuiva“. Dimpotrivă, nu trebuie pedepsit cel care luptă „ex auctoritate principis vel iudicis“ (*Contra Faustum*, XXII, 70). Căci „rînduiala firească a muritorilor înclinată spre pace cere ca dreptul de a porni război să fie în sarcina principelui“ (*ibid.*, XXII, 74)²⁴. Această morală realistă s-a impus cugetării medievale prin mijlocirea lui Toma de Aquino. Ilustrul scolastic, în *Summa theologica*, stabilea condițiile unui război drept : să izvoarscă din *auctoritas principis* și să aibă un caracter preventiv sau defensiv — deci intenția de „a răzbuna o nedreptate“²⁵. Grațian, autorul celebrei *Concordantia discordantium canonum*, împărtășește și el concepția, care avea să stăpînească tot mai mult viața omenirii, că un război dus pentru o cauză dreaptă nu e condamabil. Cele trei țeluri legitime care, așadar, absolvă de păcat pe ostaș sînt formulate în termeni primejdios de vagi : a) „a respinge dușmanii“ (*propulsare hostes*), b) „a recupera pierderile“ (*repetere res*), c) „a răzbuna ofensele“ (*ulcisce injurias*)²⁶. Din nevoia de a fixa marginile dreptului într-o atît de gingașă materie, revine asupra problemei și călugărul catalan Raimundo de Peñafort, generalul ordinului Predicatorilor, trecut după moarte în rîndul sfinților bisericii catolice. În *Summa de Casibus Poenitentiae* — sistematizare a dreptului canonic întocmită din însărcinarea papei Grigorie al IX-lea — capitolul *De raptoribus et praedonibus* (II 5) enumeră 5 condiții ale războiului drept²⁷ : să fie purtat fără ură (deci evitînd violența criminală) ; să fie purtat de laici ; să urmărească redobîndirea avuției răpite sau apărarea patriei ; să întărească pacea ; să fie autorizat de Biserică sau de principe. Pravila contemporană a regelui Castiliei, Alfons al X-lea cel Înțelept, *Las siete partidas*, nu cunoaște decît trei motive care să justifice războiul : creș-

terea și consolidarea credinței prin nimicirea dușmanilor ei (chiar monarhul căruia i se atribuie această legislație a cucerit Murcia de la mauri), apărarea leală a regelui și onoarea regatului²⁸. La rîndul său, nepotul de frate al lui Alfons, infantele Juan Manuel, expune în *Libro de los estados* părerea că războiul reprezintă judecata lui Dumnezeu, neputîndu-se încheia decît prin biruința celui care luptă pentru dreptate cu mijloace drepte²⁹. În chilia lui de la Celestinei din Paris, Philippe de Mézières, care fusese cancelar al Ciprului și nu mai era acum decît „un vieil solitaire“, scrie în 1397 o *Epistre lamentable et consolatoire*, prilejuită de lupta de la Nicopole. Caracteristicile pe care le recunoaște la un război drept — identificat de el cu cruciada — sînt: lege, disciplină cavaleriească, supunere și dreptate³⁰. Drumul era astfel deschis pentru teoreticienii spanioli din veacul al XV-lea, de la Rodrigo Sanchez de Arevalo, care pretinde că războiul este natural, necesar și folositor, și pînă la Martin de Azpilcueta, după care singurul scop al războiului e pacea, tot o idee augustiniană³¹. Iezuitul Luis de Molina avertizează că „atît războiul drept cît și cel nedrept trebuie să fie explicate și cercetate mai mult în lumina principiilor de dreptate decît în a aceluia de caritate“³².

Cei mai de seamă juriști pe care avea să-i dea Spania sînt însă doi precursori direcți ai lui Grotius: Baltasar de Ayala și Francisco de Vitoria. Opera celui dintîi, *De jure et officiis bellicis et disciplina militari*, tipărită la Douai în 1582 și dedicată lui don Alessandro Farnese, comandantul trupelor lui Filip al II-lea în Țările-de-Jos, face deosebirea cuvenită între „dușmanul legitim“ („el legitimo y justo enemigo“) și „răzvrățiți sau tilhari“ („el rebelde y el ladron“), orice cruzime fiind îngăduită împotriva răsculaților „care poartă un război nedrept“³³. Monarhia absolută a convertit în folosul său vechea morală a Evului Mediu care, astfel confiscată și denaturată, devine punctul de plecare al dreptului internațional modern.

În schimb, distincția tradițională între războaie drepte și nedrepte reprezintă mai mult decît menținerea unei convenții scolastice la Francisco de Vitoria care, într-un

curs universitar din 1534, tratează și el problema dacă războiul reprezintă un păcat de moarte („an bellare sit semper peccatum mortale“) ³⁴. Spre deosebire de contemporanii săi, dominicanul de la Salamanca declară că deosebirile religioase și dorința de glorie sau de câștig a capetelor încoronate nu sînt cauze drepte, singura justificare a războiului fiind răspunsul cu armele la o nedreptate ³⁵. Cu atita consecvență a aplicat el această idee încît, convingîndu-se că suveranul său, Carol Quintul, nu lupta pe căile Domnului, a înfierat cucerirea de către spanioli a Americii, în legătură cu care, dealtfel, un alt dominican, Sepulveda, scrisese de pe poziții opuse *De las justas causas de la guerra contro los Indios* ³⁶.

Mai curînd decît un caz izolat de conștiință, cată să vedem aici efectul conflictului tot mai vădit între morală și politică. Această contradicție e reliefată, printre altele, și de sentința amară a lui Machiavelli : „E drept acel război care e trebuincios“ (quella guerra è giusta che gli è necessaria)³⁷. Secolul care văzuse apărînd *Principi-pele* (1523) nu avea să se încheie înainte de tipărirea *Eseurilor* lui Bacon (1597). În eseul al XIX-lea, „despre cîrmuire“, se întîlnește următoarea reflecție : „E inacceptabilă părerea acelor învățați care pretind că nu poate să fie război drept fără o provocare prealabilă. Căci, înainte să fi fost dată vreo lovitură, teama de o primejdie amenințătoare este, neîndoielnic, o cauză legitimă de război“ ³⁸.

Tonul gînditorului englez e al unui om politic, respingînd cu hotărîre — și nu numai aici — o morală socotită perimată de generația lui. Cît de fecunde fuseseră principiile ei au spus-o alții adeseori ³⁹. Desprîndem doar un fragment dintr-o pagină sugestivă a lui Johan Hui-zinga : „Starea de război era în chip deslușit deosebită atît de starea de pace pe de o parte cît și de violența criminală pe de alta. Pe deasupra combatanților plutea ideea unei colectivități care își considera membrii ca «omenire», recunoscîndu-le dreptul de a fi tratați ca oameni. Numai teoria «războiului total» a părăsit ultimele rămășițe ale funcției ludice a războiului“ ⁴⁰.

Asupra acestui pasaj merită să zăbovim o clipă : fiind — teoretic — deopotrivă de departe de pace și de

crimă, ce este atunci războiul, în concepția Evului Mediu? O încercare a sorții ca altele — jocurile de noroc, rămășagul, duelul și ordalia⁴¹. Trăsătura specifică de întrecere a războiului medieval, în care fiecare bătălie se fărâmița în mai multe lupte corp la corp, se luminează printr-un exemplu, ales la întâmplare dintre situațiile-model de purtări cavaleriești în care abundă povestirea lui Froisart.

Olivier de Mauny răspunde sfidării lui John Bolton („Jehan Bolleton“): are loc un duel în văzul celor două oștiri și al locuitorilor unui oraș asediat: „și îndelung luptară unul cu altul vitejește [...] astfel cei din oraș și doamnele care erau acolo înăuntru avură mare plăcere să-i privească“ („et se combattirent moult vaillament l'un contre l'autre *longuement* [...] et aussi ceulx de la ville et les dames qui la dedans estoient, prindrent grant plaisir a eulx regarder“⁴²).

Durata prelungită dă de gândit: lupta celor doi n-a fost, probabil, decît o curtenitoare măsurare a puterilor fără alt rost decît desfătarea spectatorilor.

Dar dacă elementul ludic al războiului e lesne de demonstrat, — mai trebuie adăugat că acesta e un joc cavaleresc, rezervat unei elite aristocratice. Acțiunile oștenilor de rînd au un alt mobil și ascultă de alte rînduieli. De aceea, la asediul castelului Duras, în 1377, fiind făgăduită o răsplată celui care va ajunge cel dintii pe ziduri, „pofta de cîștig făcu pe mulți oșteni săraci să înainteze“ („la convoitise de gaignier fist avanchiër plusieurs pours compaignons“), dar cronicarul ține să sublinieze că „cavalerul nu-și punea viața în primejdie pentru a dobîndi cei 500 de franci, ci pentru onoarea lui“ („li chevaliers ne s'aventuroit mies pour le proufit des V c. frans, fors pour son honneur et pour l'avancement de son corps“⁴³). Grija cu care Froissart delimitează o categorie de alta arată că între ele nu exista o simplă emulație, ci o adevărată rivalitate, lăsînd să se întrevadă un antagonism de clasă. Cavalerii tind să-și însușească o seamă de atitudini și atribute „nobile“, pe care le refuză plebei militare: dezinteresul și chiar curajul.

În secolele XIV—XV, ideologia acestui strat social cunoaște un număr cu atît mai mare de coduri și tra-

tate (ca *Livre de chevalerie* al lui Geoffroy de Charny ori *L'arbre des batailles* de Honoré Bonet, despre care va fi vorba la vreme), cu cât rînduielile pe care năzuiau să le statornicească erau, de fapt, în plină transformare. Feudalitatea crepusculară cultiva astfel o imagine idealizată a trecutului ⁴⁴.

Una din schimbările majore petrecute în mentalitatea cavalerescă a fost, indiscutabil, ceea ce s-a numit „le clivage national de la chevalerie“ ⁴⁵. Dezvoltarea progresivă a caracterului național al unor ordine laice ca Jar-tiera, în Anglia, și Steaua, în Franța, este confirmată de faptul că, deși amîndouă au fost proiectate din 1344, la crearea celui dintii, către 1348—1349, au fost admiși cavaleri francezi, pe cînd, trei ani mai tîrziu, cel de-al doilea nu mai primește străini în tagma lui ⁴⁶. Faptul nu are cum să ne mire, date fiind mărturiile din aceeași epocă despre un adevărat „patriotism“ medieval. Bunăoară, îndemnul către Filip al VI-lea : „Fă-i pe Englezi să vadă dară/ Că Gasconia nu-i a lor țară/ Te fă domn drept peste hotare/ În tot olatul de peste mare./ Să fie marea frontiera/ Dintre Franța și Englitera“. („Fais-leur tantôt apercevoir/ Que Gascogne est de toi tenue;/ Et te fais seigneur droit clamer/ De tout ce qui est deça mer./ Soit la mer borne et desservrance/ De l'Anclleterre et de la France“). Dacă nu sînt apocrife, versurile acestea dezvăluie o concepție extrem de timpurie a teritoriului național ⁴⁷.

Necesitatea unor relații pașnice între popoare este întrevăzută de cronicarul Jean de Wavrin, care luase parte la bătălia de la Azincourt în tabăra franceză ⁴⁸, subliniind nu numai credința religioasă comună — argument curent în Evul Mediu — ci și vecinătatea celor două state — idee politică nouă. Astfel, uciderea francezilor învinși la Pont-sur-Seine, în 1423 — „era mai mare jalea să vezi pe niște creștini și vecini ucigîndu-se unii pe alții, dar așa se întîmplă la război“ („estoit pitié a veoir des crestiens et voisins ainsi occir l'un l'autre, mais ainsi va ès faits de guerre“ ⁴⁹).

Din comentariul final se desprinde, ca o realitate tulburătoare, „normalitatea“ violenței într-un veac care,

pentru a relua formula celebră a lui Huizinga, „mirosea a sînge și trandafiri“⁵⁰.

Scene de o brutalitate înfricoșătoare se repetă la fiecare pagină și autorul, un ostaș, nu poate fi bănuț cã dramatizează : în lupta de la Verneuill „era mare grozãvie și nespuse jale sã vezi astfel pe creștini nimicindu-se unul pe altul, sîngele morșilor întinși la pãmînt și al rãnișilor curgea șiroaie pe cîmp“ („estoit grant horreur et pitié irreparable de ainsi veoir christieneté destruire lun lautre, le sang des mors estendus sur terre et des navrez couroit par grans ruisseaulx parmy le champ“⁵¹). În sfîrșit, în 1391, Aymerigot Marcel declarã înaintea judecãtorilor sãi : „am fãcut tot ce se poate face și trebuie fãcut la rãzboi, ca de pildã, a prinde francezi, a-i pune sã se rãscumpere, a jefui și prãda ținutul, a porunci unor cete de ostași sã intre în regatul Franței și sã dea foc pe unde merg“ („j'ai fait tout ce que l'on peut faire et doit faire de bonne guerre, comme prendre Français, les mettre a rançons, pris et pillé sur le pays, mené routes de gens sous mon gouvernement par le royaume de France et y bouter et faire bouter feux“⁵²). Orice urmã de dezaprobare eticã a dispãrut. În sinceritatea lor, asemenea texte contureazã profilul moral al oamenilor vremii, accentuîndu-le îndeosebi trãsãturile negative, pe care cercetarea istoricã are datoria sã nu le uite. Totodatã, ele pun în luminã și condiția prizonierilor de rãzboi, la cunoașterea cãreia tind sã contribuie capitolele urmãtoare.

NOTE

¹ Henri duc de Rohan, *Le parfait capitaine, autrement l'abrégé des guerres des Commentaires de César, augmenté d'un traité de l'intérêt des princes et états de la chrestienté avec la préface à Monsieur le cardinal duc de Richelieu*, Paris, 1658, p. 38. Vezi și scrierea contemporanã a castelanului de Lwow Andrei Maximilian Fredro, *Militarium, seu Axiomatum belli ad harmoniam togae accomodatorum libri duo*, Amsterdam, 1668.

² Roger Bonnaud-Delamare, *Fondement des institutions de paix au XI-e siècle*, în *Mélanges d'histoire du Moyen Age dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, Paris, 1951, p. 19—26.

³ Formulele succesive de organizare a păcii în Evul Mediu, întâi cea ierarhică, sub hegemonia imperială, apoi cea federativă. În cadrul căreia rolul principal revine papalității, au fost examinate de G. I. Brătianu în *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945), p. 78—89. Cf. idem, *Le conseil du roi Charles, essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Age*, *ibidem*, XIX, 2 (1942), p. 291—361.

⁴ P. Chaplais, *Règlement des conflits internationaux franco-anglais au XIV-e siècle (1293—1377)*, *Le Moyen Age*, LVII (1951), p. 292. Totuși, după Brătianu, *L'organisation de la paix*, p. 83—84, reciprocitatea îndatoririlor dintre suzeran și vasal avea să influențeze cu vremea raporturile între state, punând opreliști ierarhizării. Tot aici, p. 81, opoziția dintre *pax justa* și *pax iniqua*.

⁵ Lefèvre de Saint-Rémy, *Mémoires*, Paris, 1838, p. 379. Același cronicar, alături de admirația, „profesională” în cazul lui, pentru clasa feudală, nu arată decît dispreț pentru poporul de rînd („les communes gens de Paris de petit estat”) ca, de pildă, cînd niște cavaleri „uciseră asemenea scîrnăvii” („occirent plusieurs merdailles d'icelles communes”), p. 436.

⁶ Ph. Contamine, *op. cit.*, p. 84.

⁷ Froissart, XIII, p. 65 (acest răspuns e dat chiar lui Marcel, într-un neuitat dialog nocturn, cu ploaia șiroind pe zalele călăreților adunați pentru a ataca fără veste un oraș).

⁸ Howard Kaminsky, *Peter Chelčický: Treatises on Christianity and the Social Order, Studies in Medieval and Renaissance History*, I, Lincoln, 1964, p. 106—179, fixează locul acestui gînditor utopic în curentul de sînga husit.

⁹ V. Laurent, *L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine*, *RHSEE*, XXIII (1946), p. 71—98.

¹⁰ În legătură cu supraviețuirea ideii imperiale de dominație universală, ca și a celei de veșnicie a Romei, semnalăm două studii remarcabile: Robert Folz, *L'idée d'Empire en Occident du V-e au XIV-e siècle*, Paris, 1953, și François Paschoud, *Roma Aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Neuchâtel, 1967.

¹¹ Le Roux de Lincy, *Recueil de chants historiques français depuis le XII-e jusqu'au XVIII-e siècle*, I, Paris, 1847, p. 312—313.

¹² E. Deschamps, *Oeuvres*, ed. Gaston Raynaud, I, p. 161. Dar același poet curtean, cu oportunismul propriu poziției sale sociale, susținuse cu zece ani înainte: „Vailant cuer peut en tout temps faire guerre” (ed. de Queux de Saint-Hilaire, VI, nr. 1145).

¹³ J. Molinet, *Les faictz et dictz*, ed. N. Dupire, II, p. 718—724.

¹⁴ Froissart, XII, p. 151.

¹⁵ *Ibid.*, VIII, p. 224.

¹⁶ Marc Bloch, *La société féodale*, Paris, 1968, p. 409, citează versurile lui Bertrand de Born, trubadur din veacul al XII-lea.

¹⁷ Ediția Buchon, I, Paris, 1852, p. 3.

¹⁸ *Ibid.*, p. I. Așa de puțin se îndoia Froissart de recunoașterea posterității încît citează complimentul lui Gaston de Foix, care „bine îmi zicea că istoria pe care o scriam va fi în viitor mai lăudată decît oricare alta“ (ed. Kervyn de Lettenhove, XI, p. 3). Cuvinte revelatoare pentru concepția scriitorilor medievali despre ei înșiși, valoarea operei lor sau însuși gestul de a scrie, de comparat cu mărturisirile altor contemporani. De pildă, „eu, Christina de Pisan, femeie trăind în bezna neștiinței, tînjind după înțelegerea cea limpede, dar dăruită de D-zeu și de fire-cu nemăsurată rîvnă de a învăța, după chipul strămoșilor și înaintașilor noștri, care ne sînt pildă, întreprind acum, din mila lui D-zeu și prin strădania gîndului meu, o nouă lucrare în proză“. (*Le livre des faits et bonnes moeurs du sage roy Charles*, ed. Michaud și Poujoulat, *Nouvelle collection de mémoires pour servir à l'histoire de France*, I, Paris, 1836, p. 591) sau: „eu, Enguerrand de Monstrelet, născut din neam nobil, locuind, pe vremea alcătuirii acestei cărți, în cinstitul oraș Cambrai [...] încă din tinerețea mea și de cînd mă știu, am avut aplecare să văd și să ascult astfel de istorii, sau altele asemenea, și foarte bucuros m-am ostenit și m-am trudit, făcînd și mai departe la fel după puțina mea pricepere pînă am ajuns mai în vîrstă“ (*Chroniques*, Paris, 1842, p. 1). El însuși istoric, Olivier de la Marche-își spune părerea despre „răposatul domn George Chastelain, cavalier, cunoscut al meu, de baștină din Flandra dar scriind în limba franceză, și care atîtea frumoase și rodnice lucruri a făcut pe vremea mea, că lucrările sale, faptele și graiul său cel iscusit îi vor aduce mai multă faimă și cinstire peste o sută de ani decît în ziua de azi“, ori despre „jupîn Jehan Molinet, om venerabil și canonic, pe care-l știu harnic și grijuliu să însemneze toate împrejurările înălțătoare și pilduitoare care i-au ajuns la cunoștință“ (*Mémoires*, ed. Buchon, Paris, 1836, p. 297).

¹⁹ Apud M. Defourneaux, *La vie quotidienne en France, au temps de Jeanne d'Arc*, Paris, 1952, p. 184—185.

²⁰ Mărturia citată e un interesant document pentru acea istorie a sensibilității medievale așteptată de Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1965, p. 221—238, dar la care se gîndea deja marele Gibbon, uimit să găsească la Villehardouin dovada emoțiilor contagioase de care se lăsau copleșiți pînă și cavalerii cei mai brutali (Ed. Gibbon, *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, II, Paris, 1837, p. 711, n. 1).

²¹ Yves Renouard, *L'ordre de la Jarretière et l'ordre de l'Etoile*, p. 293, n. 20, Ioan al II-lea comandă lui Pierre Bersuire tîlmăcirea celor trei decade din Titu Liviu cunoscute pînă atunci, prin 1352—1356, „à l'usage de ceux qui voudront savoir l'art de chevalerie et prendre usage aux vertus anciennes“. Despre Henric al V-lea se va spune mai tîrziu că „păstra bine disciplina cavalierească precum făceau odinioară romanii“ (Lefèvre de Saint-Rémy, p. 68).

²² Jaime Peralta, *Baltasar de Ayala y el derecho de la guerra*, Madrid, 1964, p. 35, afirmă că „cea mai de seamă contribuție a Evului Mediu la doctrinele privitoare la relații internaționale a

reprezentat-o învierea doctrinei romane a războiului drept". Cf. J. von Elbe, *The evolution of the concept of the just war*, *American Journal of International Law*, XXXIII, 1939.

²³ V. Laurent, *art. cit.*, p. 75—76.

²⁴ A. M. Vanderpol, *La doctrine scolastique du droit de guerre*, Paris, 1919, p. 16, 311. Celelalte citate datorită cărora poate fi stabilit locul războiului în doctrina augustiniană, la Goffredo Quadri, *Il pensiero filosofico di S. Agostino*, Firenze, 1934, p. 213—218.

²⁵ J. Peralta, *op. cit.*, p. 36—38. Cf. A. Vanderpol, *op. cit.*, p. 52.

²⁶ Peralta, *op. cit.*, p. 38—40.

²⁷ *Ibid.*, p. 40—41, și Vanderpol, *op. cit.*, p. 55.

²⁸ Peralta, *op. cit.*, p. 41—42. Cf. N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice*, I, p. 160—162.

²⁹ *Ibid.*, p. 347—350, și Peralta, *op. cit.*, p. 43—44.

³⁰ Froissart, XVI, p. 446—450. De remarcat că prin neîndeplinirea acestor condiții se explică înfringerile de la Crécy și Poitiers.

³¹ Peralta, *op. cit.*, p. 44—50. Alte contribuții la teoria dreptului internațional (*ibid.*, p. 54—59) vin din partea lui Juan Ginés de Sepulveda, autorul unei *Exhortacion al Emperador Carlos V para la guerra a los Turcos*, Domingo de Soto, Fernando Vazquez de Menchaca, Diego de Covarrubias, Domingo Banez și Francisco Suarez. În legătură cu această școală stă și Erasmus. Vezi Jose A. Fernandez, *Erasmus on the just war*, *Journal of the History of Ideas*, XXXIV, 1973, p. 209—226.

³² *Ibid.*, p. 59—60: „Atît războiul drept cît și cel nedrept trebuie să fie explicate și cercetate mai mult în lumina principiilor justiției decît a celor ale carității". N-am putut consulta cartea lui Manuel Fraga Iribarne, *Luis de Molina y el derecho de la guerra*, Madrid, 1947.

³³ Lucrarea, de mai multe ori citată, a istoricului chilian J. Peralta nu reține decît aspectele pozitive ale concepției lui Ayala.

³⁴ Din bibliografia vastă a subiectului amintim pe James Brown Scott, *The Spanish Origin of International Law*, *Francisco de Vitoria and his Law of Nations*, Oxford, 1934 (analiză prolixă și destul de superficială a unor texte traduse în limba engleză) și Jean Baumel, *Les leçons de Francisco de Vitoria sur les problèmes de la colonisation et de la guerre*, Montpellier, 1936 (ediție critică a textului latin, cu traducere franceză).

³⁵ J. B. Scott, *op. cit.*, p. LIII—LIV și CXVII. O cauză asemănătoare pledează Las Casas, despre care vezi P. Chaunu, *Las Casas et la première crise structurelle de la colonisation espagnole (1515—1523)*, *Revue historique*, 465, 1963, p. 59—102.

³⁶ *De Indis noviter inventis*, ed. Scott, p. I—XLVI. Vezi, p. 84—85, scrisoarea lui Carol din 1539, contra „unor clerici care au cutezat să discute în predicile și disertatiile lor dreptul Nostru la insulele Indiilor și la pămînturile de peste Ocean". Pentru a combate teza că „indienii" au fost predestinați să de-

vină sclavii spaniolilor, teologul de la Salamanca nu șovăie să invoce opinia lui Aristotel despre sclavie. Vezi Lewis Hanke, *Aristotle and the American Indians. A study in race prejudice in the modern world*, London, 1959; P. Chaunu, *Notes péruviennes (XVI-e, XVII-e, XVIII-e siècles). Aristote et le Potosi*, *Revue historique*, 1960, p. 59—74. Cf. D. M. Pippidi, *Probleme ale sclaviei în „Economicele“ pseudoaristotelice*, *Studii clasice*, XII, 1970, p. 178—179.

³⁷ N. Machiavelli, *Il principe*, Milano, 1928, p. 78.

³⁸ Fr. Bacon, *Essais*, trad. E. Rocart, Bruxelles, 1945, p. 70.

³⁹ De exemplu, John Hale, *War and Public Opinion in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Past and Present, 22, 1962, p. 18—19.

⁴⁰ J. Huizinga, *Homo ludens*, p. 135—136. Istoricul olandez care avea să-și sfârșească viața îndată după eliberarea dintr-un lagăr de concentrare scria aceste rânduri în 1938.

⁴¹ Huizinga, *op. cit.*, p. 137—141, făcând cu dreptate legătura între cruzimea duelului și epocile cu o puternică amprentă nobiliară. N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice*, I, p. 309: „lungul război [...] e un sport pentru cavaleria de caracter francez din amîndouă regatele“.

⁴² Froissart, VI, p. 24. Cf. *ibid.*, VIII, p. 23, despre un cavaler scoțian „hărțuindu-se și făcînd mari măiestrii cu armele vreme de mai bine de un ceas, a rănit pe unul sau doi din ai lor. Și-i făcea atîta plăcere să se lupte încît uita de sine iar oamenii din cetate îl priveau de la poartă și din turnurile de pază, minunîndu-se [...] care măiestrie a armelor a fost strașnic prețuită de toți cei de față, atît francezi cît și englezi“.

⁴³ Froissart, IX, p. 21—22.

⁴⁴ J. Huizinga, *The Political and Military Significance of Chivalric Ideas in the Late Middle Ages*, în *Men and Ideas*, New-York, 1966, p. 197: „Orice ar fi fost cavaleria pe vremea cruciadelor, este îndeobște admis astăzi că în veacurile al XIV-lea sau al XV-lea ea nu mai era decît o supraviețuire destul de artificială a unor lucruri de mult moarte, un fel de renaștere forțată și nesinceră a unor idei secătuite de valoare reală... un fenomen superficial și neînsemnat: o modă literară și sportivă a nobilimii și nimic mai mult. Dar, chiar dacă n-ar fi fost decît atît, tot ar fi un fapt istoric de covârșitoare importanță. Căci ar indica o tendință în spiritul epocii de a reface în viața reală o imagine ideală a trecutului“. Autorul susține că înflorirea idealurilor cavaleresti a fost un preludiv naiv și imperfect al Renașterii — precizăm, al unei Renașteri, cea a cărei aristocratică întruchipare este „curteanul“ lui B. Castiglione.

⁴⁵ Y. Renouard, *art. cit.*, p. 297.

⁴⁶ Un tip reprezentativ de cavaler medieval cum e Enguerand VII de Coucy, menit să moară în robia turcească după Nicopole, înapoiază regelui Angliei insignele ordinului Jartierei la 26 august 1377, din cauza conflictului franco-englez „la guerre est entre le roy de France, mon naturel et suzerain seigneur, et vous“ (Rymer, III, 3, p. 68—69).

⁴⁷ G. Grosjean, *Le sentiment national dans la guerre de Cent Ans*, p. 19, citează pe „Jubinal” adică probabil, Michel-Achille J., autorul unei culegeri inaccesibile de texte, *Jongleurs et trouvères* (1835).

⁴⁸ Lefèvre de Saint-Rémy, p. 397 : „aceasta o știu, ca adevăr adevărat, de la bastardul de Wavrin, Jehan, senior de Forestel, căci în lupta aceea el era de partea francezilor, iar eu de partea cealaltă a englezilor”. Informându-se, ca Froissart, prin contactul direct cu martorii, cronicarul burgund a ascultat și povestirile altui participant la luptă, vechea noastră cunoștință Guilbert de Lannoy (*ibid.*, p. 404—405).

⁴⁹ J. de Wavrin, *Recueil des chroniques et anciennes histories de la Grant Bretagne*, II, Londra, 1879, p. 30. Editorul W. Hardy reproduce în notă varianta din alt manuscris : „les François qu dedens estoient furent mis piteusement à mort, mais tels denrées vent-on en guerre” („Francezii care erau înăuntru au pățimit jalnică moarte, dar asta-i marfa ce se vinde la război”).

⁵⁰ Contrastul dintre barbarie și aspectul curtenitor superficial al războiului e remarcat și de F. Shears, *The Chivalry of France*, în volumul îngrijit de E. Prestage, *Chivalry. A Series of Studies to illustrate its Historical Significance and Civilizing influence*, Londra, 1928, p. 73.

⁵¹ J. de Wavrin, II, p. 112. Pentru comparație cu moravurile răsăritene, vezi mai jos, p. 229 și urm.

⁵² *Registres criminels du Châtelet*, ed. Duplès-Ogier, II, p. 177—213, apud Contamine, *Azincourt*, p. 73 și urm. Merită relevat faptul că, apărîndu-se de învinuiri, Aymerigot nu mărturisește decît actele acceptate de contemporani ca „normale”.

III. CONDIȚIA JURIDICĂ A PRIZONIERILOR DE RĂZBOI

Ce soartă aveau învinșii? Ce se întâmpla cu prizonierii? Cît de diferită era situația lor față de cea a unui om liber și ce urmări putea ea avea asupra-le, după recăpătarea provizorie a libertății? Ce prevedeau legile războiului și în ce măsură erau ele aplicate? Sînt întrebări care s-au pus în chip inevitabil și care nu și-au găsit cu îndestulătoare precizie dezlegarea. Pînă la începutul secolului nostru, răspunsurile primite erau vagi și, cîteodată, cotradictorii¹. Judecățile severe rostite de majoritatea autorilor în legătură cu etica medievală a războiului au rareori concizia afirmațiilor lui Ed. Romberg: „Pînă la războiul de treizeci de ani, orice militar prins pe cîmpul de luptă sau orice locuitor al unei fortărețe luate cu asalt era considerat ca proprietatea celui care-l prinsese și-și avea de răscumpărat libertatea prin plata unei sume de bani“².

În realitate, Evul Mediu a recunoscut două feluri de războaie, *bellum mortale* („guerre mortelle“ sau „guerriable“) — care nu admitea răscumpărarea — și *bellum hostile*, purtînd denumirile de „guerre ouverte“ ori „couverte“, după cum beligeranții erau conducătorii unor state sau feudali care întrețineau discordii locale³. Desigur, cu mult mai frecvente decît lupta pe viață și pe moarte erau conflictele dintr-a doua categorie și, în consecință, răscumpărarea poate fi considerată principala problemă pe care o aveau de înfruntat învinșii, dacă

aveau norocul să supraviețuiască. Situația în care un om liber devenea proprietatea temporară a altuia se confunda în antichitate cu sclavia. Fără ca aceasta din urmă să fi dispărut cu totul în Evul Mediu, eliberarea în schimbul unei răscumpărări reprezintă practica generală în secolele XIV—XV. În schimbarea statutului juridic al captivității, un rol de netăgăduit l-a avut concepția religioasă creștină. Dar consecințele înfringerii sînt în continuare hotărîte de un alt factor, interesul economic, politic sau militar al învingătorului ⁴.

Urmărind reconstituirea vieții prizonierilor, investigația noastră pornește de la termenii în care un text contemporan precizează de la bun început o deosebire de tratament între cavaleri și oștenii de rînd — discursul lui La Hire către tovarășii săi : „Poate că noi, căpitani, vom putea cu prețul aurului să scăpăm de spînzurătoare, dar voi niciodată“. Chiar dacă nu le citim în limba în care au fost pronunțate, ci în latina searbădă a unui diac normand — „Forsan nos capitanei patibulum, auro soluto, redimere poterimus, sed vos nequaquam“ ⁵ —, cuvintele de mai sus își păstrează întreaga elocvență. Pentru definirea situației, își are importanța ei lauda adusă de Froissart aurului și argintului — „căci acesta e metalul cu care se cîștigă dragostea gentilomilor și a cavalerilor săraci“ ⁶. Ce departe sîntem de exclamația anonimului din secolul al XI-lea căruia i se datorează epopeea *Garin le Loherain* : „inima unui om prețuiește cît tot aurul dintr-o țară“ ! Un timid protest contra contemporanilor însetați de cîștig se întrevede numai la Geoffroy de Charny, din al cărui elogiu al virtuților militare, intitulat *Livre de chevalerie*, extragem acest pasaj ⁷ : „Se mai întîmplă și oameni din aceia care au mare poftă de cîștig și care, cînd e de luptat, se uită mai mult la prizonieri și la alte prăzi și care, cînd i-au dobîndit, mai degrabă se gîndesc cum să-și pună la adăpost prizonierii sau prada decît să ajute la cîștigarea bătăliei. Și așa se poate prea bine ca lupta să fie pierdută din pricina lor. De aceea, trebuie să ne ferim de cîștigul ce aduce pierderea cinstei, vieții și averii. Ci, în meseria armelor, trebuie pus mai mare preț pe onoare care durează veșnic decît

pe chiverniseală și pradă care se pot pierde într-un ceas⁸.

Despre dezbateri aprinse între cavaleri în jurul legilor războiului există unele, dar rare, mențiuni documentare⁹. Abia la Honoré Bonet, al cărui *Arbre des batailles* s-a bucurat de o intensă circulație în epocă, influențând și cunoscutul tratat *Le rosier des guerres*, apare cu claritate conștiința drepturilor prizonierilor. „— Întreb ce drept dădea legea veche unui oștean când lua pe altul prizonier. Și răspund că prinsul era șerbul celui care-l prinsese, putînd fi vîndut cum se vinde o prepeliță unui cavaler sau o oaie la tîrg. Așijderi, cel care-l prindea îl putea ucide ori să se poarte cu el după bunul său plac. Luați seama, rogu-vă, dacă acum un creștin ia prizonier pe altul, l-ar putea oare trata după legile de odinioară? Vă răspund drept că nicidecum, căci aceste legi nu s-au obișnuit vreodată între creștini și neomenoasă faptă ar fi să-ți vinzi fratele creștin¹⁰.”

După același tipic al întrebării și răspunsului, Francisco de Vitoria se pronunță în problema „dacă e îngăduit la război să fie luați oameni în robie¹¹” în felul următor: „zic eu că, într-adevăr, precum se dovedește prin dreptul ginților, nimeni nu osîndește o asemenea purtare, nici nu cere să fie eliberați prinșii, ci aceștia pot fi ținuți în captivitate pînă ce se răscumpără. Al doilea, zic că nu e îngăduit să fie uciși¹²”. Deosebirea dintre prizonierii de război și sclavi e repusă în evidență, Vitoria argumentînd că, deși „s-a văzut aceasta pe vremea romanilor¹³” și chiar într-o epocă mai nouă cu „indienii¹⁴” sau maurii, „acum creștinii nu pot fi robiți nici măcar într-un război drept¹⁵”.

Masiva compilație a lui Grotius, dependentă în mare parte de clasicii greci și latini, conține următoarea formulare categorică: „În chip firesc, adică în afara oricărei fapte omenești sau în starea primitivă a naturii umane, nici un om nu e sclav¹⁶”. În capitolul al XIV-lea al cărții a III-a, intitulat *Măsura ce trebuie păstrată cu privire la prinșii de război*, se întilnește observația: „la popoarele la care acest drept al sclaviei nu e în uz, cel mai bun lucru va fi să se facă schimb de prizonieri sau, cel puțin, să fie eliberați în schimbul unui preț drept

de răscumpărare. Cît de mare trebuie să fie acest preț nu se poate statornici pe deplin, dar omenia ne învață să nu pretindem o sumă atît de mare încît după plata ei prinsul să ducă lipsă de lucrurile ce-i sînt de trebuință¹³. Legiutorul olandez adaugă chiar că „răscumpărarea celor prinși e socotită ca o cauză foarte îndreptățită, mai ales de creștini“. Negreșit, textul citat e dintr-o epocă mult mai tîrzie decît cea a Războiului de o sută de ani, dar confruntarea cu izvoarele istorice demonstrează că, oricît de diferită ar fi starea de lucruri în fapt, teoria pe care ea se sprijină este încă aceeași, ceea ce confirmă din nou întîrzierea dreptului scris față de realitatea pe care ar năzui să o reflecte.

Cu șase veacuri în urmă, Bertrand du Guesclin se înfățișa învingătorului pe cîmpul de luptă de la Najera, „envers luy s'inclina à ung genoil et dit : «A vous, monseigneur le Prince de Galles, me rens-je prisonnier et non à aultre»“. Iată-i față în față pe cei doi oameni. Așa cum îi știm din efigiile lor funerare de la Saint-Denis și de la Canterbury, să ni-i închipuim în această clipă : prizonierul a ingenuncheat, din cauza rangului înalt al celuilalt. „Cu bunăvoință primi prințul credința lui Bertrand și îl dete în seamă captalului de Buch, care-l puse pe prizonier să-i jure lui credință“¹⁴. Atitudinea făcea parte dintr-un adevărat ritual ale cărui detalii sînt indicate cu precizie în ordonanțele de la Durham ale lui Richard al II-lea : „Dacă cineva ia un prizonier, să-i ia credința și, totodată, coiful sau mînușa dreaptă ca zălog“¹⁵. Ofranda mînușii drepte simbolizează „credința“ unui vasal față de senior sau a cavalerului creștin față de divinitate¹⁶. Ceremonia omagiului vasalic mai cuprindea un gest : sărutarea pe gură (de pildă, „les mains du dit roy d'Angleterre mises entre les mains du dit roy de France, baisa en la bouche le dit roy d'Angleterre“¹⁷). Singura referire la acest obicei, pentru momentul luării în captivitate, este, destul de curios, tocmai de la sfîrșitul secolului al XV-lea, gestul fiind amintit în memoriile lui Guillaume de Villeneuve, nobil francez prins de napolitani la 1495 și încătușat pe o galeră¹⁸. Dealtfel și în jurisprudența timpului se considera că între învins și biruitor se stabilește un contract asemă-

nător cu cel dintre vasal și seniorul feudal : „După cum vasalul este îndatorat față de senior prin jurămint și credință, tot astfel prizonierul este legat față de învingător prin credință și captivitate“¹⁹. Pe cînd însă, în cazul omagiului, „nodul format dăinuia, în principiu, cît viețile pe care le unea“²⁰, această legătură durează numai pînă la plata răscumpărării. Totuși, dacă în acest interval unul dintre cei doi moare, dispariția lui nu stinge datoria²¹. „După părerea mea“, intervine și Grotius, „chestiunea poate fi rezolvată ușor astfel : dacă prinsul a murit în închisoare, prețul nu e datorat, deoarece făgăduiala cuprindea și condiția — dacă va fi eliberat —, și un mort nu poate fi eliberat. Dimpotrivă, dacă prizonierul a murit pe cînd se afla în libertate, se datorează plata prețului“²².

Tot o trăsătură comună cu relațiile de vasalitate este reciprocitatea obligațiilor, presupusă de condiția ca atît prizonierul cît și cel căruia îi jură credință să fie cavaleri. Ioan al II-lea la Poitiers va căuta deci să se predea unui cavaler și, fiindcă nu îl găsea în gloata dușmană care-l împresurase, el și-a prelungit cîtva timp rezistența, povestită de Froissart într-una din cele mai însuflețite pagini ale cronicii sale : „Acolo se stîrni așadar mare buluc și înghesuială asupra regelui Ioan din rîvna de a-l prinde ; și îi strigau cei care-l cunoșteau și erau mai aproape de el : «Dă-te prins, dă-te prins, sau ești mort»“. Atunci, cel care avea să-l ia prizonier înaintase „prin îmbulzeală, cu puterea brațelor și a trupului, căci era înalt și vînjos, și îi zise regelui într-o bună franțuzească, la care regele se opri să-l asculte : «Sire, sire, predați-vă». Regele care se vedea la mare ananghie și prea încolțit de dușmanii săi, înțelegînd că degeaba se mai apăra, întrebă, privindu-l pe cavaler : «Cui să mă predau ? Cui ? Unde-i vărul meu, prințul de Wales ? Dacă-l văd, voi vorbi cu el» «Sire», răspunse Denis de Morbeke, «el nu e de față dar predați-vă mie și eu am să vă duc la dînsul». «— Cine ești ?» spuse regele. «— Sire, sînt Denis de Morbeke, un cavaler din Artois, dar îl slujesc pe regele Angliei, deoarece nu mai pot trăi în regatul Franței și am pierdut tot ce aveam acolo». Atuncea îi răspunse regele Franței precum am aflat mai tîrziu,

sau cam așa : «Ție mă predau» și îi întinse mânușa lui dreaptă²³.

Cu alt prilej, „fu luat prizonier contele de Suffolk de un scutier numit Guillaume Regnault, dar contele l-a făcut atunci cavaler pe acel Guillaume Regnault“²⁴. Se manifestă aici izbitor puterea tradițiilor clasei feudale care funcționează în mod automat. Un complex de convenții este restrins deci la un singur strat social, caverii, căci acest scutier, din mica nobilime, era, se pare, fratele bastard al lui La Hire²⁵.

După ce a fost dezarmat²⁶, prizonierul e incredințat stăpînului său spre pază. Pentru a fi recunoscut, el poartă în secolul al XV-lea unele semne exterioare, câteodată aceleași care disting pe dușmani. Bunăoară, înainte de lupta de la Azincourt, Henric al V-lea a poruncit tuturor oștenilor săi să-și coasă pe straie crucea sfîntului Gheorghe, semn pe care-l vor primi și prizonierii, dar precauția nu-i ferea pe aceștia de loviturile francezilor, ci dimpotrivă²⁷.

Precum rezultă din documente, în Evul Mediu nu se făcea deosebirea, atît de firească în zilele noastre, dintre militari și civili. De aceea, foarte adesea asistăm la luarea în captivitate a unor oameni pașnici a căror singură vină era de a locui în teritoriul inamic. Răscumpărările lor îmbogățeau pe cei care i-au prins și, totodată, scădeau resursele adversarului. Astfel, în septembrie 1432, Ambroise de Loré năvălește la Caen asupra unui bilci ținut în afara fortificațiilor orașului „și acolo prinseră mai mulți englezi și pe aproape toți fruntașii tîrgului [...] iar la o troiță, lîngă un vad, puse să se oprească toată trupa cu prizonieri cu tot și acolo făcu o strigare cu surle în numele regelui Franței și al ducelui de Alençon, al cărui locotenent era, că, sub amenințarea ștreangului, orice om ar avea prizonier pe vreun preot sau altă față bisericească, să-i dea drumul numai-decît, fără răscumpărare ; de asemenea, toți cei cu salvconduct de la regele Franței sau de la alți seniori și căpitani să fie puși în libertate pe dată ; așijderi, bătrînii, copiii și sărmanii plugari care nu trebuie prinși («*qui ne sont pas de prinse*») să fie cu toții trimiși acasă“²⁸. Scrupulele arătate cu acest prilej de Ambroise

de Loré erau rareori împărtășite de tovarășii săi de arme, ca și de vrăjmașii săi.

Într-adevăr, nici excepția cea mai firească, a femeilor, de la asprimea războiului nu pare să fi fost totdeauna respectată²⁹. În 1432 englezii „luară mai mulți prizonieri și, printre ei, câteva femei, de neam nobil precum și de altele, pe care le țineau închise cu strășnicie, cerându-le bani mulți, cum e obiceiul cu bărbații“³⁰. Altădată, ducesa de Bretania, al cărei soț era aliatul Angliei, cade în mâinile francezilor „și făcea destulă gălăgie, pînă cînd l-a văzut pe ducele de Bourbon, și îi zise doamna ducelui : «Hei, drăguțele vere, sînt oare prizonieră ?». Răspunse ducele de Bourbon : «Nu, doamnă, căci nu ne războim cu femeile»“³¹. În schimb, englezii nu șovăie să ia prizonieră chiar pe starea Sfintei Treimi din Caen, Georgette de Molay, cu toate că, fiind călugăriță, ar fi beneficiat — ca întreg clerul — de imunitate³². În aceeași situație se află în 1411 episcopul de Noyon și abatele de Forest-Moutier, eliberați apoi cu prețul unei mari răscumpărări³³. Participarea la bătălii a unor prelați în calitatea lor de mari feudali atrăgea după sine aceleași pericole ca pentru seniorii laici : arhiepiscopul de Sens, Guillaume de Melun, e pe lista prizonierilor de la Poitiers³⁴.

Deși abundant atestate, cazurile de întemnițare a unor copii („kidnapping“) nu ne interesează aici³⁵.

În pasajul citat mai sus, Jean Chartier apreciease că nu pot fi luați prizonieri nici „jeuns enfans“, nici „povres laboureurs“. În ce-i privește pe cei din urmă, jurisprudența medievală confirmă categoric indicația cronicarului. Honoré Bonet arată că „după dreptul scris, vécarii și toți plugarii care-și cîștigă viața la arat cu boii, cînd muncesc pe brazdă și cînd se întorc de la țarini, sînt în siguranță. Și negreșit așa trebuie să fie, pentru binele tuturor, fiindcă din munca lor trăim cu toții“³⁶. Totuși, o încheiere pe baza acestor singure izvoare ar fi înșelătoare. De fapt, țărănimea era supusă exacțiunilor și jafurilor din partea ambelor tabere³⁷.

Aceeași primejdie îi amenința și pe orășenii care, din interese comerciale, părăseau adăpostul incintelor fortificate : locuitorii din Châtillon-sur-Loing „n-au putut

să-și vadă de negustorie decît după ce au plătit, aproape toți, răsкупărări mari“³⁸. Purtarea lui Bertrand du Guesclin față de negustori, la cucerirea orașului Rennes, a fost probabil neobișnuită, de vreme ce cronicarul a stăruit asupra ei mai îndelung: „el puse în libertate, fără răsкупărare, pe toți neгуțătorii străini care aduseseră merinde pentru oaste [...] dar le ceru făgăduiala că niciodată nu vor mai aproviziona oștirea ducelui de Lancaster“. Mai mult, li se plătiră alimentele confiscate în ziua cînd fuseseră prinși, dar despăgubirea fu plătită din ordinul lui du Guesclin de orașenii din Rennes³⁹.

O altă categorie despre care aflăm că era ocrotită de legile războiului o constituie pelerinii. Cel dintîi caz pomenit de izvoarele acestei perioade este al cavalerului englez Robert de Littlebury, a cărui răpire pe drumul întoarcerii de la Avignon a provocat un adevărat scandal în relațiile internaționale⁴⁰. Îndreptîndu-se către Roma, în iarna anului 1389, arhidiaconul Andrew Baret, auditor al curiei pontificale, a fost luat prizonier de către seniorul de Cortona care-i cerea 1 000 de florini ca răsкупărare⁴¹. Se vede că o asemenea soartă îi pîdea îndeosebi pe compatrioții săi, fiindcă și în 1384 John de Harleston, ce străbătea Renania în drum spre Loreto, a fost aruncat în lanțuri de un nobil german ale cărui domenii le devastase cu patru ani în urmă și care acum pretindea „contra omnem justiciam“ o răsкупărare de 30 000 de franci⁴². Pentru a înlătura părerea că acestea erau doar acte răzlete ale unor feudali prădalnici și că armatele regulate ar fi avut mai multe scrupule, amintim că în 1451, Hector de Saveuse, „care hărțuise multă vreme trupele regale ce asediau cetatea Arras, fu prins pe cînd făcea un pelerinaj la Liesse de către oștenii regelui și dus la Paris“⁴³.

Nici măcar imunitatea ambasadorilor nu era întotdeauna respectată. Din declarația de război franceză din mai 1369 reiese că Prințul Negru „a poruncit să fie întemnițați magistrul Bernard Polot și monseniorul Jehan de Chaponval, trimiși de regele Franței ca să-i înmîneze prințului scrisori ale regelui [...] și i-a ținut multă vreme în captivitate și i-a osîndit la moarte, în dispreț și ciuda regelui și a suveranității sale“. Stephen

Wilton și Robert Clifton, soli englezi la Sigismund de Luxemburg, au fost în 1436, la înapoierea lor prin Brabant, arestați și închiși din ordinul ducelui Filip cel Bun⁴⁴. Ce-i drept, diplomații medievali nu ocoleau cîmpurile de luptă, dovadă că, în 1322, cînd oastea engleză a fost înfrîntă în pădurea Blackmoor, „fură prinși de scoțieni contele de Richemond și domnul de Sully, solul regelui Franței“ (capti fuerunt per Scotos comes Richemundiae et dominus de Sullyaco, nuncius regis Franciae)⁴⁵.

Dacă de la ambasadori trecem la rezultatele acțiunii lor, la tratatele încheiate mai ales în primul deceniu al războiului, și aici problema prizonierilor ocupă un loc de seamă⁴⁶. În mai 1322, conții de Gueldres și Juliers și arhiepiscopul de Colonia încheind o alianță cu Filip al VI-lea, menită să apere Franța de un atac din partea excomunicatului Ludovic de Bavaria, se angajează să-i predea regelui pe toți prizonierii, cu condiția ca acesta, la rindu-i, să le plătească răscumpărarea, „dacă noi sau vreunul dintre noi ori din oamenii noștri am fi prinși în slujba mai sus arătată“⁴⁷. Regăsim aproape aceleași prevederi într-o clauză a tratatului din 1337 prin care un alt aliat ecleziastic al lui Filip de Valois, Adolf de La Marck, prinț-episcop de Liège, menționa că „dacă s-ar întîmpla ca vreunul dintre noi ori din oamenii noștri să fie prins la război, Doamne ferește, s-a legat și ne-a făgăduit cu cinstit și credincios jurămînt să ne plătească și să ne sloboadă pe cheltuiala și cu primejdia lui, despăgubindu-ne pentru suferințele și cheltuielile noastre, cît mai curînd se va putea, și de asemenea să ne dea îndărăt și să ne înapoieze nouă și slujitorilor noștri toți caii noștri de luptă pe care i-am pierde în zisul război [...] iar toți prizonierii pe care, în zisul război, i-am lua noi și slujitorii noștri amintiți să fie ai regelui Franței, în afară de caii și armele lor, precum și de alte averi pe care le-ar avea asupra lor, pe care le vom păstra pe placul nostru“⁴⁸. Prin armistițiul de la Tournay (25 septembrie 1340) se acordă, pe toată durata lui, libertate prizonierilor, care însă jură să se întoarcă în captivitate, dacă nu-și vor fi plătit răscumpărarea între timp⁴⁹. Alteori, prizonierii erau sloboziți fără răscumpărare, ca în

ianuarie 1343, prin armistițiul de la Vannes⁵⁰. Prizonierii burgunzi vor fi și ei eliberați fără răscumpărare, în urma tratatului de la 18 decembrie 1385 dintre Gand și Filip cel Îndrăzneț, dar acesta înțelege să-și exploateze victoria asupra orășenilor răzvrățiți și poruncește ca prizonierii flamanzi să fie eliberați numai după ce-și vor plăti răscumpărările, precum și cheltuielile întreținerii în captivitate („en paient leurs raenchons et despens raisonnables“)⁵¹. Interesante sînt și condițiile armistițiului anglo-scoțian de la Hawdenstank (16 martie 1398), care dispune eliberarea prizonierilor din ambele tabere, fără nici o răscumpărare, adăugîndu-se precizarea că, dacă vreo sumă a fost plătită ea trebuie restituită fără întîrziere⁵². Urmău să fie eliberați, fără răscumpărare, toți cei luați prizonieri în timpul unui armistițiu⁵³.

Schimburile de prizonieri sînt încă rare⁵⁴. Un caz însă merită să ne rețină luarea-aminte, deoarece se referă la raporturile dintre aliați. În 1340, doi mari seniori englezi, William Mountacute, conte de Salisbury, și Robert Ufford, conte de Suffolk, au fost prinși de francezi la asediul orașului Lille⁵⁵. Aici au fost „duși în piață, întemnițați și puși sub pază grijulie, căci aveau să fie dăruți regelui Franței [...] și îi duseră la Paris 12 burghezi din Lille, împreună cu 100 de ostași“⁵⁶. În același timp, nobilul scoțian John Randolph, conte de Murray, se găsea întemnițat în Anglia din august 1335⁵⁷. După o scurtă întrerupere a captivității în august-septembrie 1340⁵⁸, el revenise la Londra cînd, la 25 octombrie, Eduard al III-lea porunci să fie adus la Windsor în cea mai mare grabă („cum omni celeritate qua fieri poterit“). Chiar a doua zi, Murray, prizonier al regelui, era cedat contelui de Salisbury, captiv în Franța, spre a înlesni un schimb. Ca urmare, la 8 februarie 1341, i se acorda lui Murray un salvconduct pentru a călători în Franța, sub escorta a 20 de călăreți, „pentru anume treburi atîngătoare de slobozirea lui“ („pro quibusdam negotiis liberationem suam contingentibus“)⁵⁹, iar în vederea înapoierii sale, la 20 mai, un ordin regal glăsuia: „vă trimitem pe acest conte [...] ca să-l țineți și să-l împiedicați să treacă în părțile Franței sau ale Scoției“⁶⁰. Totuși, Murray va primi din nou, în iulie 1341, incuviințarea de

a merge în Scoția⁶¹. Despre rezultatul tratativelor ne informează Froissart : în schimbul eliberării prizonierului scoțian, Salisbury avea să se întoarcă slobod din Franța, pe cînd răscumpărarea lui Suffolk era fixată la 20 000 de livre⁶². Consimțămîntul lui Filip al VI-lea de a se despărți de prinșii de la Lille n-a putut decît să întărească legăturile de alianță dintre Franța și Scoția⁶³.

Dintre aspectele solidarității între state în problema prizonierilor, extrădarea e, poate, cel mai puțin cunoscut. De aceea, un eveniment ca moartea regicidului Thomas de Gournay necesită un comentariu amănunțit. Despre acest personaj, învinuit de asasinarea lui Eduard al II-lea, în 1326, cronica spune doar : „a fost prins în părțile de peste mare și dus îndărăt în Anglia, pentru a-și primi pedeapsa meritată pentru isprăvile lui, însă pe drum a fost decapitat în mijlocul mării, vorbindu-se că pricina ar fi fost ca să nu învinuiască pe marii seniori și înalții prelați și pe alții din Anglia de complicitate în uciderea regelui“⁶⁴. Documentele mai adaugă și alte detalii la tabloul sumbru al execuției pe puntea unei corăbii. Astfel, în mai 1331, Gournay fusese arestat la Burgos „infra regnum Hispaniae“, de unde urma să fie dus „sub salva et secura custodia usque civitatem nostram Baioniae“. El era la Bayonne, aflată în stăpînirea Angliei, în februarie 1332, pe cînd călăii lui erau pe drum⁶⁵. E de presupus că transfugul englez ar fi putut scăpa de moarte dacă Alfons al XI-lea al Castiliei n-ar fi întreținut cele mai prietenești relații cu Eduard al III-lea, fiul și succesorul regelui asasinat. Urmașul acestuia, Richard al II-lea, și el, „din respectul și afecțiunea deosebită pe care le purtăm persoanei prea iubitei noastre rude, Carol, rege al Navarrei“, va autoriza în 1379 pe Charlot de Beaumont, trimis de vindicativul monarh să aresteze pe toți trădătorii pe care i-ar găsi în Normandia — pe atunci teritoriu englez⁶⁶. De asemenea, în 1392, după fuga lui Pierre de Craon de la Paris, Yolanda de Bar, regina Aragonului și Majorcăi, într-o scrisoare către Carol al VI-lea, îndruma cercetările justiției franceze spre Barcelona⁶⁷.

Alteori, suveranii și marii seniori se atrag cu viclenie în capcană, tratatele și legăturile dinastice fiind rupte

îndată după încheierea lor. Dealtfel, acestea sînt situații frecvente, ilustrative pentru criza de autoritate ce caracterizează lumea feudală în acest amurg al Evului Mediu. La 5 aprilie 1356, văr, nepot de văr și ginere al regelui Franței Ioan al II-lea, Carol cel Rău a fost arestat de către ruda sa, deși Navarra își recîștigase independența încă din 1328⁶⁸. Se naște întrebarea: regele Navarrei este oare prizonier de stat sau prizonier de război? Căci ostilitățile încep, numai decît, între cele două state⁶⁹.

Dar se întîmplă și cazuri în care unii prizonieri de stat devin prizonieri de război. În lipsa ducelui Robert de Bar, deținut ani de zile la Metz de orășenii cu care era în conflict⁷⁰, fiul său Henric îi revendică moștenirea, dar e aruncat el însuși în temniță de către propria lui mamă Yolanda de Flandra⁷¹. Regele Franței intervine în favoarea tinărului Henric⁷² contra acestei Yolanda, care mai săvîrșise și alte crime⁷³. Consilierii ei sînt închiși o vreme în mai multe castele, apoi în orașul Bar, într-o captivitate destul de ușoară, avînd dreptul să se plimbe prin împrejurimi — „și odată, dimineața, cînd merseseră la plimbare prin locuri pe unde umblau de obicei mai mulți ostași din garnizoana de la Clermont-en-Argonne au dat năvală, țîșnind dintr-o ascunzătoare din apropierea aceluia oraș, Bar, și le tăiară calea dintre locul acela unde veniseră să se plimbe și oraș și îi urmăriră și îi împresurară și din față și din spate, așa încît îi prinseră și îi duseră acolo la Clermont și acolo îi ținură în temniță pînă la plata răscumpărării“⁷⁴.

Nu lipsește însă nici situația inversă: prizonieri de război ajung prizonieri de stat. Însuși conetabilul Franței, Raoul de Brienne, fiind luat prizonier la Caen, în 1346⁷⁵, a rămas trei ani în Anglia unde mai de mult fusese trimis ca sol⁷⁶. Se pare că bunele lui raporturi cu nobilimea engleză au trezit bănuieli, determinînd, după întoarcerea în țară, arestarea (16 noiembrie 1350) și uciderea lui fără judecată⁷⁷.

Unul din exemplele precedente, cel al prizonierilor englezi trimiși regelui Franței de orășenii din Lille, orientează analiza noastră către o nouă problemă. După cum vom avea prilejul de a o arăta, tratamentul capti-

vilor era direct înrîurit de poziția lor socială și importanța lor politică. Înainte de toate, acest element hotărâtor dacă prinzul urma să rămână în seama celui care-l luase prizonier sau avea să fie predat unui superior mai apropiat de el ca stare socială. Iată de ce după bătălia de la Poitiers, Denis de Morbeke l-a condus pe regele Ioan, prizonierul său în cortul prințului de Wales⁷⁸. Obligația era de altfel recunoscută atât de cutumă cât și de dreptul scris⁷⁹. „Dreptul de a opri pe acești prinși este de obicei acordat persoanelor care i-au prins“, va scrie Grotius, „în afară de persoanele de rang înalt, deoarece, după obiceiurile celor mai multe popoare, dreptul asupra acestora din urmă revine statului sau căpeteniei“⁸⁰. E de prisos a sublinia analogia cu prevederea după care monarhului îi revenea o proporție fixă din prada dobândită în luptă⁸¹. Rangul era principalul determinant al prețului de răscumpărare, dar în asemenea cazuri prețul unui prizonier, dincolo de un anumit grad, scădea în loc să crească — dovadă dispoziția cuprinsă în codul castilian *Las siete partidas*, potrivit căreia regele ar fi putut cumpăra cu 100 de maravedis un prizonier evaluat la 1000 de maravedis⁸². Aproximativ un secol mai târziu, în 1352, Eduard al III-lea al Angliei face în această privință recomandările cele mai precise: „Seniorul nostru regele a poruncit, sub amenințarea de trădare, ca nici un duce, conte, baron, viconte sau alt mare senior să nu rămână prizonier în Bretania, ci să fie arătat de îndată căpitanului de Bretania și, în cazul că răscumpărarea lui ar depăși 4 000 de scuzi de aur, prizonierul să fie predat căpitanului în numele regelui, iar regele îi va plăti cât i se cuvine celui care-l-a prins“⁸³. Forma de donație pe care o iau asemenea acte nu trebuie să ne înșele: primul stăpîn al prizonierului căpăta o recompensă, chiar dacă documentele o trec adesea sub tăcere⁸⁴. După victoria englezilor la Caen (29 iulie 1346), într-un post-scriptum al scrisorii lui Bartolomeu de Burghersh către arhiepiscopul de Canterbury se spune: „Regele dorește ca toți prizonierii să fie trimiși în Anglia, fără să fie eliberați cu răscumpărare sau altminteri“⁸⁵. Cu alte cuvinte, regele își rezerva dreptul de a decide în ultimă instanță asupra tuturor prizonierilor. Eduard al III-lea

nu pierdea nici un prilej ca să-și afirme pretenția în termenii cei mai răspicați⁸⁶. Aceasta nu înseamnă însă că nu întilnea și rezistență. Dimpotrivă, în repetate rânduri el osindește neascultarea poruncilor sale de către unii care nădăjduiau astfel un câștig mai bun. De pildă, la 13 decembrie 1346, condamnă cu toată hotărîrea tranzacțiile particulare datorită cărora unii prizonieri scoțieni își putuseră recăpăta libertatea: „Ni s-a dat știre că unii din părțile de miazănoapte, prizonieri de vază din Scoția, prinși de curînd în bătălia de lîngă Dunhelm precum și cu alte prilejuri, pe aceleași meleaguri, au fost eliberați de către cei care-i aveau în pază, pentru răscumpărări sau altminteri, iar altora, prin felurite viclenii, li s-a îngăduit să fugă, în ciuda, necazul și paguba noastră, ba și cu primejdia pustiirii acelor ținuturi de care a fost vorba“ („datum est nobis intelligi quod quam plures de partibus Borealibus, nonnullos prisiones de Scotia, nuper in bello apud Dunelmu[m] et alibi in eisdem partibus captos, a custodiis suis, quosdam per redemptiones et alio modo, deliberarunt et quosdam, coloribus exquisitis, evadere permiserunt in nostri contemptum, dampnum, prejudicium et destructionis partium praedictarum periculum manifestum“) ⁸⁷. La aceeași primejdie făcuse aluzie regele și la 8 decembrie, justificînd închiderea în turnul Londrei a celor 54 de nobili scoțieni prinși la Nevill's Cross — „pentru a îndepărta primejdiile care, prin fuga și eliberarea prizonierilor din Scoția au venit asupra noastră și a întregului nostru regat al Angliei în vremea de mai demult“ („pro evitandis periculis, quae per evasiones et deliberationes prisonum de Scotia nobis et toti Regno nostro Angliae ante haec tempora evenerunt“) ⁸⁸.

Raoul de Brienne fusese executat din ordinul propriului său suveran. Asemenea măsuri extreme erau luate destul de rar împotriva unor adversari învinși. Numai interesul politic putea îndreptăți pînă la un punct ceea ce, altminterea, trecea drept o dezonoare⁸⁹. Timp de o sută de ani, situații de acestea trebuie să se fi ivit pretutindeni, fără a atinge însă nicăieri cruzimea crîncenă a morții lui Petru I al Castiliei, răpus de mina fratelui său la Montiel⁹⁰. Era doar inevitabil ca vasalii socotiți

trădători de seniorul lor să-și primească pedeapsa în clipa în care cădeau în mâinile sale : unul a fost decapitat în 1411 „din porunca regelui și a marelui său consiliu“ („par ordonnance du roi et de son grand conseil“⁹¹). Pentru cronicar, e indiscutabilă motivarea execuției lui Guillaume de Graville, după lupta de la Cocherel, „căci în regatul Franței era născut și își avea feuda de la acest rege“⁹². Iată de ce era atât de important de stabilit al cui supus era prizonierul⁹³.

Pentru a înfrîna abuzurile autorității regale și a stăvili violența feudalilor, dreptul consuetudinar al acestei perioade își înmulțește prevederile ocrotitoare față de prizonieri, cunoscute laolaltă sub denumirile de *fès d'armes*, *droit d'armes*, *loi d'armes*, *lex armorum*, *jus armorum* sau *jus belli*.

Principalul argument pentru respectarea obligațiilor este reciprocitatea lor. Un cavaler îi spune prizonierului său, la tocmeala răscumpărării : „Adu-ți aminte că mă port bine cu tine și așa să te porți și tu cu ai noștri dacă, printr-o întâmplare a războiului, ar ajunge și ei la aceeași soartă“ — învoială cu care e de acord și prințul⁹⁴. Altădată, spre a-l îndupleca pe Eduard al III-lea, Gautier de Mauny îi pune în vedere eventualele represalii din partea adversarilor : „Rea pildă ne dați. Când veți pofti să ne trimiteți să apărăm vreo fortăreață, nu ne vom mai duce de bună voie, dacă îi osîndiți pe acești oameni la moarte [...] căci, într-o întâmplare asemănătoare, ne-ar face și nouă la fel“. Comentariul cronicarului subliniază faptul că acest mod de a gândi se bucura de o largă adeziune în rîndurile clasei feudale : „Această pildă înmuie tare inima regelui Angliei, căci cei mai mulți dintre baronii aflați de față îi săriră în ajutor cu vorba“⁹⁵. Într-o împrejurare asemănătoare, ducele de Lancaster, vrînd să omoare pe francezii asediați în castelul Mont Paon, este rechemat la respectul uzanțelor cavaleriești : „Monsenioro, zise mareșalul, binevoiți a le îngădui să se răscumpere, ca între oameni curtenitori, fiindcă de s-au apărut și au ținut vitejește castelul în puterea lor, nu trebuie să le purtăm pică, ba chiar în starea în care se găsesc ei acum pot oamenii noștri să ajungă de azi pe mâine, încît dați-le *dreptul armelor*“⁹⁶.

Expresia de „droit d'armes“ revine mereu în legătură cu legile războiului, fără să se refere totuși la o noțiune precisă, fiind mai degrabă un ansamblu de cutume. Învinșii o invocă adesea : „Cei trei francezi ziseră într-un glas, înminându-i spadele lor : «Sîntem, seniore, ai domniei voastre, prin dreptul cuceririi ; purtați-vă deci cu noi după legea armelor» („li III François d'un accord dissent en rendant leurs espées : «Signeur, nous sommes vostres et nous avès conquis ; si ouvrès de nous au *droit d'armes*“) ⁹⁷. Într-un cuvînt, *lex armorum* era o lege internațională care se aplica pretutindeni în timp de război.

Prevederile sale concordă întru totul cu legile onoarei cavaleresti. De aceea, pe cînd francezii pretindeau feudalilor gasconi prizonieri să întoarcă armele împotriva regelui Angliei, englezii erau scutiți de această obligație ⁹⁸. Într-o altă scenă din Froissart, toate făgăduielile regelui Angliei nu-i pot îndupleca pe niște cavaleri francezi să-i dezvăluie vadul pe unde se putea trece riul Somme : ei îl refuză „pour leur honneur“ ⁹⁹.

Prinsului, chiar întemnițat sau de-a dreptul ținut în lanțuri, nu i se cere nimic potrivit onoarei sale, deci nici să treacă la dușman sau să săvîrșească o trădare ¹⁰⁰. Zadarnic am căuta un text care să reflecte mai expresiv pasiunea dovedită de oamenii vremii în apărarea acestor șubrede drepturi decît dialogul dintre Henric al V-lea și bastardul de Vauru în cronica lui Robert Blondel. Inspirată dintr-un eveniment real, petrecut la 10 mai 1422, ziua în care englezii au cucerit orașul Meaux, discuția este imaginară, ceea ce însă nu scade valoarea acestei pagini ¹⁰¹ : „Tu, bastardule, știi că viața și moartea ta sînt în puterea noastră“, începe regele să-l apostrofeze cu asprime pe prizonier, pentru a-l pune apoi înaintea alternativei : să treacă în slujba sa, ori să moară ¹⁰². Răspunsul e o solemnă tiradă care deține locul principal în economia scenei și de-a lungul căreia se arată îndreptățirea prizonierului de a refuza propunerea dezonorantă ce i s-a făcut : „Prin dreptul războiului (*jure belli*), nu ai voie, prea puternice principe, să-mi ceri mie, prizonierul tău, nimic care să nu fie drept și cinstit. Nimic mai nedrept, mai rușinos nu poate săvîrși

un cavaler decît, ispitit fiind de o înaltă favoare sau de vreun cîştig ori de frica de moarte, călcînd legămîntul faţă de domnul său firesc şi suprem, să jure credinţă duşmanului. Aşadar, dacă ți-aş făgădui ceea ce îmi ceri şi nu ți-aş răspunde adevărat, ca un nemernic şi ca un călcător al dreptului, aş pîngări printr-un sperjur impiu credinţa şi onoarea. Dacă-mi iei viaţa, nu-mi răpeşti credinţa, nici cinstea, nici gloria”¹⁰³. În ciuda acestei pleoarii, prizonierul este decapitat. Dar adevăratul motiv al execuţiei sale ni-l destăinuie George Chastellain : „numitul bastard, odinioară, vreme îndelungată, spînzurase atîţia englezi şi burgunzi, încît acum regele englez se răzbuna pentru trecut”¹⁰⁴. Astfel, cronicarul a prefăcut pe bastardul de Vauru, figură întunecată de gentilom-tilhar, într-un martir al onoarei cavaleresti — Blondel fiind şi el părtaş al facţiunii conduse de contele d’Armagnac, cu un program politic „antienglez”.

E locul să ne întrebăm dacă stăruinţa cu care contemporanii luau apărarea prizonierilor şi căutau, după putinţă, să-i ferească de moarte, izvora numai din consideraţii umanitare¹⁰⁵. Un factor economic tindea să mărginească drepturile învingătorului asupra învinsului şi anume interesul celui dintîi de a primi răscumpărarea. Din acest punct de vedere, sistemul a avut un indiscutabil rol pozitiv. Conflictul între puterea centrală şi stăpîinii prizonierilor care se opuneau uciderii lor n-a întîrziat să-şi afle soluţia : într-un asemenea caz, „regele plăti dinainte răscumpărarea celor care-i prinseseră”, poruncind apoi decapitarea vinovaţilor¹⁰⁶. „Omul care omoară prinsul altuia va trebui să-i plătească răscumpărarea”, hotăra, cam în aceeaşi vreme, lordul Archibald Douglas, cirmuitor al Mărcii scoţiene¹⁰⁷. După mărturia altui text, dacă cineva ucidea un prizonier care nu-i aparţinea, era închis pînă la plata amenzii, pe care o putem bănui egală cu răscumpărarea¹⁰⁸.

Această situaţie constituia deci o flagrantă abatere de la legile războiului. Documentele menţionează şi altele, mai toate legate de neplata răscumpărării. Cînd, la 12 decembrie 1347, Eduard al III-lea porunca baliivilor şi juraţilor din Jersey să prindă pe un oarecare Guillaume La Coste, regele îi lămurea că, deşi omul a

fost prins de un nobil englez „prin părțile Normandiei, pe cînd noi înșine eram acolo“, după ce a fost slobozit pentru un timp ca să strîngă rîscumpărarea, nu s-a mai întors și, de aceea, cată să fie adus înapoi, conform dreptului armelor și convenției de armistițiu („secundum jus armorum et formam treugarum“) ¹⁰⁹. Cu aceeași nemulțumire călugărul din Melsa face loc în analele sale următorului episod : „unui oarecare prizonier francez, după ce a făgăduit să se întoarcă în chip cinstit cu banii rîscumpărării sale, în ziua și la locul asupra cărora s-au înțeles, i s-a îngăduit să se înapoieze liber la ai săi. Cînd, în ziua hotărîtă, englezii s-au apropiat de locul ales ca să primească de la prizonierul francez datoria, s-au repezit asupra lor francezii așezați la pîndă, vreo 500 de călăreți, și au prins 16 soldați englezi și trei scutieri“ ¹¹⁰. Am văzut mai sus că asemenea încălcări ale unor înțelegeri anterioare erau condamnate și în textul convențiilor internaționale, însă zădărnicia acestor clauze reiese din lipsa oricărei sancțiuni efective.

O mare parte din exemplele înșirate de-a lungul acestui capitol fac aluzie la o uzanță larg răspîdită și fără de care celelalte acte privind rîscumpărarea n-ar mai avea, de-a dreptul, nici un înțeles. Anume, atunci cînd stăpînul său găsea de cuviință, prizonierul era pus în libertate, cu condiția să se întoarcă la sorocul stabilit cu suma rîscumpărării. O asemenea practică s-a impus desigur din lipsa de numerar care sporea dificultățile feudalilor de a face față unei cheltuieli adesea foarte mari, într-o perioadă de criză seniorială. Termenul fixat era de trei-patru luni ¹¹¹. Desigur, tentația de a nu ține seama de obligații trebuie să fi fost mare, de vreme ce toate culegerile de legi ale războiului nu conțin să-i amintească unui prizonier slobozit vremelnice datoria de a se înapoia, chiar dacă n-a reușit să-și agonisească rîscumpărarea ¹¹². Pilda romanului Regulus devenea, din acest punct de vedere, cu atît mai recomandabilă cu cît era mai inactuală. Cum vor fi stat lucrurile în realitate se poate întrevedea din corespondența lui Carol al V-lea cu Engerger d'Amboise, înscris în 1366 pe lista ostaticilor din Anglia ai regelui, în locul contelui de Blois Guy de Châtillon care, și el, țînuse șase ani locul fra-

telui său, Louis. „Stăpînul meu temut“, scria vicontele d'Amboise, „binevoiește a afla că în bătălia de la Poitiers am fost luat prizonier împreună cu regele, părintele tău, Dumnezeu să-l ierte, și pus la o răscumpărare așa de mare încît a trebuit să vînd domeniul meu de la Chevreuse și datorez încă o grămadă de bani [...] deci nenorocită ar fi ziua în care m-am născut dacă m-aș întoarce ca ostatic în Anglia, fiindcă am fost prins în luptă și m-am sărăcit ca să-mi plătesc răscumpărarea. Și mi-au spus cei cu care m-am sfătuit că aș fi de două ori prizonier“¹¹³.

Prizonierului care se întorcea acasă i se acorda un salvconduct din partea stăpînului său, uneori întărit cu pecetea regească¹¹⁴. Totodată, el adopta și un semn distinctiv care urma să-l ocrotească pe drum¹¹⁵. Îndatoririle captivului în perioada în care i se îngăduia să-și revadă patria sînt expuse amănunțit într-un salvconduct emis de regele Angliei la 7 iulie 1358, pentru „noble homme Bonabés de Rouge, sir de Derval, son prisonnier de guerre“¹¹⁶. Între altele, „nu se va înarma împotriva nimănui pe lume, nici nu va trata, nu va mijloci, nici va face sau va îngădui să fie făcut în taină ori fățiș, ceva care să aducă pagubă sau supărare regelui sau moștenilor săi, supușilor, slujitorilor sau aliaților săi, precum și pămînturilor lor, ținuturilor, castelelor, orașelor, cetăților, fortărețelor sau altor locuri din regatul Angliei ori din afara lui“¹¹⁷. Apoi „se va întoarce la Londra și se va înfățișa acolo în temnița regelui și a moștenilor săi, de hramul Tuturor Sfinților, anul viitor, dacă nu cumva ar fi stingherit și împiedicat de o adevărată și cinstită boală trupească, de moarte bună, fără de fapta, silnicia ori vina cuiva, sau de vînt potrivit pe mare“. Dacă întirzie din alte motive, chezașii lui vor avea de plătit o amendă de 12 000 de scuzi. Aceeași sumă o datorează dacă „ar fi ucis, prins sau întemnițat de regele Franței sau de altcineva din regatul Franței, sau prin fapta, cuvîntul ori mijlocirea cuiva care nu face parte dintre adevărații supuși ai regelui Angliei“. Dacă însă prizonierul ar fi ucis în luptă, deci într-o flagrantă călcare a obligațiilor sale, chezașii urmează să fie întemnițați. Menționată și cu altă ocazie, instituția chezașilor,

asemănătoare cu aceea a ostaticilor, avea un rol însemnat în regulile privitoare la răscumpărare. Neîndoielnic, chezașii trebuiau să aparțină aceleiași clase sociale ca și prizonierul. Răspunderea lor pentru faptele acestuia rezultă din formula jurământului : „pe credința și jurământul trupului nostru, pe pecetea cu herbul nostru și pe cinstea noastră, a moștenilor noștri ori a părtașilor noștri, și pe chezașia tuturor averilor noastre sau moștenirilor, precum și ale urmașilor noștri de față și viitori“ („par la foy et serment de nostre cors, sur le séellé de nos armes et honneur de nous, nos hoirs ou aians cause, et sur l'obligation de tous nos biens meubles et héritages et ceulx de nos hoirs présens et a venir“) ¹¹⁸.

Acordate pe baza unei chezașii, salvconducele se pot împărți în trei categorii, deși fără deosebiri formale : cele pentru prizonierii regelui ¹¹⁹, cele pentru prizonierii unor feudali ¹²⁰, în sfârșit cele pentru solii veniți să trateze eliberarea unor prizonieri ori pentru escorta lor ¹²¹. Aceste documente nu erau o garanție prea sigură, după cum au învățat în 1452 trimișii orășenilor din Gand care, bizuindu-se pe cuvântul lui Filip cel Bun, „zăboviră atîta pe drum încît salvconductul lor expiră, iar ei fură prinși și aduși îndărăt la Bruges, între care erau doi din cei mai mari dușmani pe care-i avea ducele“ ¹²². Să credem că numai întîmplarea l-a ajutat de astă dată pe ducele Burgundiei să pună mîna pe vrăjmașii lui. Nu putem însă uita prilejurile în care chiar protecția unui salvconduct în regulă s-a dovedit neîndestulătoare. Așa, de pildă, la 18 ianuarie 1420, garnizoana din Roye, încrezătoare în salvconductul dat de Jean de Luxembourg, conte de Ligny, se retrăgea potrivit condițiilor capitulării („leurs corps et leurs biens sauves“), cînd a fost atacată „fellownement“, deci contra legilor războiului, de un puternic detașament englez ¹²³. O treime din cei loviți prin surprindere au fost prinși și siliți să se răscumpere. Pentru a-l salva pe unul dintre ei, cavalerul burgund Hector de Saveuse a recurs la un subterfugiu : l-a luat el prizonier, cu gîndul de a-i da drumul după aceea. Englezii însă i l-au confiscat, obiectînd cu cinism : „Nu aveți dreptul să-l luați, deoarece are un salv-conduct de la căpitanul vostru“ (Point ne vous appartient de le prendre, quand

il a saulf-conduit de vostre capitaine)¹²⁴ tăgăduind cu alte cuvinte valabilitatea documentului numai pentru ei.

Spre deosebire de această împrejurare, în care au fost duși în captivitate oameni liberi, jurămintele erau încă mai des violate în cazul unor prizonieri, care se vedeau astfel nevoiți să plătească două răscumpărări. În această situație e, de exemplu, Robert Chesnel, prins în mai 1364 la Cocherel, și care, pe lângă cei 12 000 de florini ceruți de navarrezul Gaudry de Bellore, mai trebuie să îi dea 5 000 de livre și lui Jean le Galois d'Achy, deoarece acesta l-a luat prizonier mai târziu, fără să-i pese de salvconductul cu care el plecase „în căutarea banilor cu care să se răscumpere“ („pro dicta redemptione procuranda“)¹²⁵. Tot atât de caracteristic este cazul lui William Lydell, cavaler scoțian, care în 1359 și-a împlinit datoria față de John Standish, după care alți englezi „l-au dus pe acest William într-un loc necunoscut de dînsul și l-au întemnițat cu toată asprimea“¹²⁶. Asemenea conflicte se puteau produce și din cauza evadării unor prizonieri care treceau astfel dintr-o captivitate într-alta. Atunci, fugarul devenea proprietatea legală a celui care l-a prins. De aceea, Honoré Bonet formulează principiul că primul stăpîn își va recăpăta prizonierul doar în schimbul răscumpărării întregi¹²⁷, cîtă vreme în secolul al XV-lea suma va fi redusă la cheltuielile de întreținere¹²⁸. O problemă care i-a preocupat pe cauziștii medievali este dacă un prizonier care a fugit din pricina maltratărilor e dator sau nu să se întoarcă¹²⁹. Concluzia lui Honoré Bonet este că prinsul are dreptul să evadeze dacă în închisoare i-a fost pusă viața în primejdie¹³⁰. Dispozițiile acestea și-au găsit aplicarea în 1369, după bătălia de la Lusignan, cînd Simon Burley a fost luat prizonier de Jean IV de Bueil, de la care îl răscumpără Carol al V-lea pentru a-l încredința spre pază doamnei de Dampierre, Agnès de Sêchelles, al cărei soț, Hugues de Châtillon, mare maestru al arbaletierilor, fusese prins de englezi în lupta de la Abbeville. Înainte să fi fost pus la cale un schimb, Burley fuge, fiind prins de un șoimar al lui Raoul de Renneval. Acesta din urmă, sub pretextul condițiilor neomenoase de captivitate îndurate de prizonier înainte de evadare, refuză să-l res-

tituie, ba chiar, împreună cu un „socius in armis“ — par-tener de afaceri mai degrabă decît tovarăș de arme — numit Enguerrand d'Eudin, pretinde 3 300 de florini ca răscumpărare. Agnès de Dampierre, avînd răspunderea prizonierului față de rege și soțul ei, protestează și, după doi ani de judecăți, Parlamentul îi condamnă pe cei doi cavaleri, fără ca Burley să fie încă eliberat ¹³¹.

Aceeași instanță, în competența căreia intra și inter-pretarea legilor războiului, hotărăște, în pricina dintre Du Guesclin și William Felton, că cel dintîi fusese deținut silnic și pe nedrept („mauvaisement et sans droiture“), ca ostatic, timp de un an ¹³². Durata unor procese atingea și douăzeci de ani. Bunăoară, Jean de Melun, prins în 1359 de către un scutier englez cu numele de Henry Poinffroit, îl dă în judecată pe acesta, sub cuvînt că „pe vremea cînd l-a luat prizonier, zisul Henry era el însuși prizonierul unui francez și, de aceea, nu putea să ia pe altul prizonier“. În 1380, nevrînd să recunoască sentința Parlamentului, favorabilă seniorului francez, Poinffroit era încă deținut în închisoarea Châtelet din Paris ¹³³.

Dar, pentru motive lesne de înțeles, nu toate conflic-tele de această natură ajungeau înaintea Parlamentului. De cele mai multe ori ele erau judecate de cel care exer-cita comanda superioară a corpului din care împričinații făceau parte ¹³⁴. John II Talbot, conte de Shrewsbury, are astfel de hotărît soarta unui prizonier de rang înalt : seneșalul Guyennei, Oliver de Coëtivy, prins în ziua cu-ceririi Bordeaux-ului (23 octombrie 1452) de către Ber-thelot de la Rivière și Louis de Brutailhs, simpli scutieri gasconi, cu complicitatea unui tîrgoveț din partea locu-lui, Arnaud Bec, care pretindea jumătate din răscumpă-rare. „După ce a ascultat această poveste“ — spune un act de la 4 februarie 1453 — „monsieurul loctiitor i-a spus lui Berthelot că jumătate din seneșalul prizonier, îi aparținea lui, deoarece Arnaud Bec nu-l putuse prinde singur și căutase să-l ascundă, dar că și cealaltă jumătate îi revenea deopotrivă, întrucît Berthelot și Louis săvîrși-seră crima de a se asocia cu Arnaud, împotriva unei or-donanțe emise de el, Talbot, ca loctiitor al regelui An-gliei“ ¹³⁵. În cele din urmă deci, prizonierul e confiscat de general în folosul lui și, judecînd ca leul din fabulă,

Talbot proceda aidoma altor feudali englezi care, în umbra războiului, au acumulat cîștiguri apreciabile din rîscumpărări.

Arbitrajul comandantului nu era singura cale de a pune capăt unei dispute. Atît cavalerii cît și scutierii recurgeau uneori la duelul judiciar, ca la un privilegiu nobiliar. Mai totdeauna el era consecința unei tentative de a lămuri conflictul prin jurămînt. Dacă amîndouă părțile înfruntau această încercare, era limpede că una din ele jurase fals. Care anume, urma să dezvăluie proba spadei. În perioada războiului franco-englez, îndeosebi în prima jumătate a secolului, autoritatea pămîntească obișnuia să-și recunoască neputința, lăsînd pe nevinovat să-și dovedească singur dreptatea și tot singur să-l pedepsească pe vinovat. Regele Eduard al III-lea încuviințează o ordalie, ca pe un act absolut normal : „cum scumpul și credinciosul nostru Richard de Totesham, cavaler, ne-a dat de știre că seniorul de Garenseres s-ar cădea să-i fie prizonier pe cuvînt, precum și cu alte condiții pe care numitul Richard l-a silit să le primească pe vremea cînd l-a prins la război, pe care condiții și prinsoare seniorul de Garenseres le dezmente și e gata să o dovedească în luptă ca un cavaler [...] Noi, voind ca dreptul și legea armelor să fie păzite și păstrate de toți supușii noștri, precum și de ceilalți, am dat și dăm, prin această scrisoare a noastră, învoire numitului Richard ca să înfrunte pe seniorul de Garenseres după dreptul și legea armelor“¹³⁶.

Într-a doua treime a veacului al XV-lea duelurile sînt mai rare, oamenii preferînd o formă mai puțin nemiloasă de a restabili dreptatea. În iulie 1431, procesul dintre doi scutieri, Louis de Molpré și Pierre Pélerin, dintre care întîiul susținea a-l fi luat prizonier cu un an în urmă pe celălalt, care tăgăduia, este judecat pe baza depozițiilor unor martori. Bun prilej, depozițiile acestea, ca să înțelegem ce repede se desfășura, în iureșul unei bătălii, scena căreia, la începutul capitolului, i-am precizat gesturile și cuvintele ei rituale. Mai mult, vălmășagul luptei, despărțind pe cei doi îndată după schimbul de nume, îi împiedica să rețină detalii pe care să-și sprijine mai tîrziu reclamațiile. După un an, episodul s-a șters din mintea martorilor, iar amănuntele de îmbrăcăminte pe care le

dau sînt de o precizie suspectă¹³⁷. Alteori, conflictul se iscă în jurul unui prizonier de vază, pe care mai mulți revendică cinstea de a-l fi prins¹³⁸.

Exemplele de mai sus, prin varietatea lor, sînt revelatoare pentru lipsa unei autorități supreme care să vegheze la aplicarea legilor războiului. Papalitatea nu mai îndeplinește acest rol. Atunci, cui să ceară dreptate cel al cărui prins, eliberat pe chezășie, zăbovește sau refuză să plătească răscumpărarea? Date fiind relațiile caracteristice societății feudale, orice prizonier are un suzeran, căruia creditorii îi va adresa plîngerea. Căci seniorul nu era numai ocrotitorul vasalului, ci și un judecător al său. Astfel, un francez, urmărindu-și datornicul englez, se poate prezenta cu un salvconduct la curtea Angliei, în „sala albă“ de la Westminster, la scaunul de judecată al lordului-conetabil și al lordului-mareșal, doi înalți demnitari ereditari¹³⁹. În aceeași situație, un englez, dacă primea autorizația regelui — fără de care s-ar fi făcut vinovat de trădare, potrivit statutului „praemunire“ —, se înfățișa dinaintea conetabilului Franței: „Monseniorul conetabil trebuie să aibă știre despre toți cei care sînt prizonieri și care, din pricina războiului, sînt închiși, precum și despre răscumpărarea lor și despre dezbaterile dintre ei și stăpînii lor“ (Honoré Bonet)¹⁴⁰. După natura delictelor, acestea intrau în jurisdicția conetabilului sau a „curții mareșalilor“. Colegiul heraldicilor, care cu vremea se va mărgini doar la atribuirea și interpretarea blazoanelor, funcționa și ca o curte de apel. Cîteodată interveneau guvernatorii de provincie, adică, pentru englezi, seneșalul Guyennei sau căpitanul de Calais¹⁴¹.

La cucerirea orașului Le Mans, în 1428, englezii au luat atîția prizonieri încît au trebuit să formeze anume o curte marțială însărcinată cu lichidarea neînțelegerilor, sub conducerea lordului Scales¹⁴². Instituția aceasta amintește mai curînd de tribunalul cavaleresc convocat după bătălia de la Najera, decît de judecătorii creați în urma armistițiului de la Calais. Într-adevăr, în 1347 se prevăzuse: „Dreptate să se facă de o parte și de alta tuturor celor care ar avea să se plîngă de prizonierii care le-au călcat credința [...] și de aceea sînt aleși de amin-

două părțile judecători ca să facă dreptate“¹⁴³. În celălalt caz, la 4 aprilie 1365, Arnoul d’Audrehem, mareșal al Franței, prins în lupta din ajun, era acuzat că își încălcase cuvântul dat, luînd armele împotriva regelui Angliei înainte de a-i fi plătit întreaga răscumpărare datorată de nouă ani, încă de la Poitiers. Mareșalul, judecat de 12 cavaleri — 4 englezi, 4 gasconi și 4 bretoni — vasali ai regelui Angliei, fără participarea aliaților spanioli, s-a dezvinovătit, arătînd că luptase numai contra lui Pedro de Castilia. Cu toate că obligația obișnuită a prizonierilor era de a nu se înarma „în nici un caz“ (contre aucune personne du monde), fiindcă astfel își puneau viața în primejdie, iar răscumpărarea devenea și mai problematică, verdictul i-a fost favorabil lui Arnoul d’Audrehem¹⁴⁴.

O ultimă întrebare se pune acum : ce urmări aveau indeobște sentințele acestor tribunale cavalierești ? Erau, în primul rînd, un efect de opinie publică (opinie de clasă, mai bine zis), uneori complicat de o condamnare religioasă. Așa captalul de Buch se angajează în 1364 să suporte consecințele unei eventuale trădări a obligațiilor sale de „loyal prison“, anume : „doresc și consimt să fiu socotit viclean, hain și necinstit cavaler și ca, pentru sperjur și minciună, blazonul meu să fie întors cu susul în jos [...] eu însumi supunîndu-mă pentru îndeplinirea celor mai sus arătate jurisdicției și autorității sfîntului nostru părinte papa și curiei sale, de care accept să fiu pedepsit prin sentință de excomunicare“¹⁴⁵. Aluzia din pasajul citat privește așa-numita *subversio armorum*, răsturnarea herbului, cu un sens dezonorant¹⁴⁶. Procedeul e menționat și în cazul cavalerului Pierre de Tournebut căruia, în 1372, englezii „i-au răsturnat pe nedrept blazonul cu susul în jos, din care pricină el, soția lui și copiii, cîți i-au mai rămas, sînt pe cale de a fi cu totul lipsiți și sărăciți și să-și piardă onoarea și starea“¹⁴⁷. *Subversio armorum* nu se obișnuia între aliați. Dacă temeiul certei dispărea după un timp sau dacă se constata altminteri nedreptatea sancțiunii, avea loc *erectio armorum*, restabilirea echilibrului normal al blazonului ca despăgubire pentru afrontul adus și în semn de restaurare a păcii¹⁴⁸.

Însă acestea erau numai semnele exterioare ale hotărîrilor judecătorești și, de multe ori, mai eficace decît ele se vedeau confiscările, datorită cărora, încetul cu încetul, s-a impus respectul legilor prin care condiția juridică a prizonierilor căpăta hotare mai precise și mai statornice.

NOTE

¹ Edouard Romberg, *Des belligérants et des prisonniers de guerre*, Bruxelles, 1894, p. 9. Dacă opiniile sale și ale lui Fernand Verraes, *Les lois de la guerre et la Neutralité*, I, Bruxelles, 1906, p. 131 și 143, sînt categoric depășite, merită în schimb amintită, cu cuvenitele retușuri critice, imaginea oferită în 1921, deci îndată după încheierea păcii de la Versailles, într-o Europă nouă și încrezătoare în viitor, de J. Huizinga, *Men and Ideas*, p. 203 : „Noțiunea unui drept al națiunilor a fost precedată și pregătită de idealul cavaleresc al unei vieți frumoase de onoare și loialitate“. Istoricul olandez rămăsese la aceleași concluzii în 1938 (idem, *Homo ludens*, Torino, 1949, p. 297).

² Romberg, *op. cit.*, p. 12.

³ M. H. Keen, *op. cit.*, p. 104.

⁴ Conștiința decăderii vremelnice a prizonierilor era exprimată de Owen Glendower, răspunzînd unei provocări la duel : „Ești prizonier, nu m-aș alege cu nici o laudă luptîndu-mă cu tine ; nu-ți ești singur stăpîn, ci ești al celui care te-a luat prizonier, dar cînd vei fi liber vom mai vorbi noi“ (Froissart, VIII, p. 145).

⁵ Robert Blondel, p. 193—194.

⁶ Froissart, ed. Buchon, I, p. 8.

⁷ Idem, ed. Kervyn de Lettenhove, I, 3, Bruxelles, 1873, p. 471—472.

⁸ Interesantele rînduri ale lui G. de Charny par inspirate de realitatea cîmpurilor de luptă pe care le cunoștea bine. Tot el e autorul unui manuscris inedit, adresat cercurilor din jurul regelui Ioan și, în primul rînd, cavalerilor ordinului „Notre Dame de la Noble Maison“, care se referă la probleme controversate de etică a războiului. Pentru noblețea și știința lui, îl respectă chiar unii adversari, ca cronicarii Adam de Murimuth, p. 129, și Robert de Avesbury, p. 408. Această pură figură cavaleriească a avut singurul sfîrșit cu putință, pierind la Poitiers în apărarea flamurii cu flori de crin.

⁹ George Chastellain, p. 38.

¹⁰ Ph. Contamine, *op. cit.*, p. 114, A. Vanderpol, *op. cit.*, p. 353—354, care trimite și la *Tractatus de bello* al lui Giovanni di Legnano sau *Summa Sylvestrina* de S. Mozzolino di Prierio, citează și el : „si est très grant inhumanité et très laide chose de vendre son frère ohrestien comme une beste“.

¹¹ J. Baumel, *op. cit.*, p. 42—43.

¹² Hugo Grotius, *Despre dreptul războiului și al păcii*, trad. G. Dumitriu, Buc., 1968, p. 685.

¹³ *Ibid.*, p. 749—757, 819. Ed. Romberg, *op. cit.*, p. 13. n. 1, menționează faptul că în veacul al XVII-lea, în războiul franco-spaniol din Italia, răscumpărarea unui simplu soldat reprezenta leafa lui pe o lună, pe când cea a unui călăreț se ridica la un sfert din solda anuală.

¹⁴ *Chronique de Du Guesclin*, p. 50.

¹⁵ *Black Book of the Admiralty*, I, p. 457, apud Keen, *op. cit.*, p. 166, n. 1.

¹⁶ Vezi versurile 2365, 2373 și 2389 din *La chanson de Roland*. Cf. *ibid.*, p. 331: „Împăratul îi întinde mânușa lui cea dreaptă“ („Li Emperere li tent son guant, le destre“), cu sensul de acreditare a unui trimis.

¹⁷ Froissart, XVIII, p. 21, la 6 iunie 1329. Comentat cu multă pătrundere de M. Bloch, *op. cit.*, p. 210, ritualul e inițial profan. O singură dată intervine un element religios, jurământul pe evanghelie, în 1364; vezi Michaud-Poujoulat, *Nouvelle collection de mémoires*, I, p. 579.

¹⁸ Buchon, *Choix de chroniques*, p. 275. Nu lipsește niciodată dezarmarea prizonierului. Eustache de Ribamont, predându-se lui Eduard al III-lea, „bailla au roy son espée et li dist: „Chevaliers, je me rends vostre prisonnier“ (Froissart, V, p. 244).

¹⁹ Pozzo, *De re militari*, IX, 2, apud Keen, *op. cit.*, p. 157.

²⁰ M. Bloch, *op. cit.*, p. 211.

²¹ Rymer, II, 4, p. 114, în octombrie 1341, un senior francez, după moartea celui care-l luase prizonier, John de Brocas, a plătit 40 de florini fratelui, fiului și unchiului defunctului. Guillaume de Châteauevillain, prins în 1430 și liberat pe cheazășie în 1431, nu își plătitese încă răscumpărarea întreagă când moare în 1439, iar datoria va fi lichidată doar de nepotul său Jean în 1455 (A. Bossuat, *Les prisonniers de guerre au XV-e siècle*, p. 20—30). Vezi și la Froissart, XVIII, p. 511—543, răscumpărarea contelui de Pembroke, care a dat naștere unor lungi și încurcate procese.

²² Problema era tratată și de G. de Charny, ap. Contamine, *op. cit.*, p. 108.

²³ N. Iorga, *Textes historiques du Moyen Age*, Paris, 1933, p. XL.

²⁴ Jean Chartier, *Chronique de Charles VII*, ed. Vallet de Viriville, I, p. 82. Francezul primește așadar investitura din partea unui adversar căci, mai presus de deosebiri etnice, cavalerii formează încă o confrerie internațională (dar vezi supra, cap. II, nota 45).

²⁵ G. de Charny (ap. Contamine, *op. cit.*, p. 109) se întreabă dacă un oștean de rînd are dreptul de a lua prizonier pe un cavaler. Într-un asemenea caz, avansarea lui e asigurată: „sus-numitul scutier a devenit cavaler prin cinstea și câștigul ce le-a avut de pe urma prizonierului său“ (Froissart, V, p. 432).

²⁶ În seara luptei de la Poitiers, englezii „fissent désarmer leurs prisonniers“ (*ibid.*, p. 435), și la Azincourt „les désarmèrent de la tête“ (Lefèvre de Saint-Rémy, p. 401).

²⁷ Contamine, *op. cit.*, p. 175. Cf. *Le jouvencel*, II, p. 236 (ap. Keen, *op. cit.*, p. 104).

²⁸ J. Chartier, I, p. 151—152. Pentru a stabili proporțiile și rentabilitatea unei asemenea operații, să se rețină că, în afară de cei 1000 de prizonieri eliberați în împrejurările arătate în text, „alți 500 și mai bine au fugit acasă, fără cei care au rămas, în număr de peste trei mii“.

²⁹ La 24 iulie 1430, episcopul de Beauvais cere să-i fie predată Ioana d'Arc, „deși s-ar părea că nu trebuie socotită prizonieră de război“ („combien qu'elle ne doive point estre de prise de guerre, comme il semble“) (P. Champion, *op. cit.*, I, p. 9).

³⁰ Monstrelet, II, p. 657. Cronica de la Valenciennes, citată de Kervyn de Lettenhove în notele la Froissart, V, p. 473, menționează captura contesei d'Aumale, eliberată însă curînd la intervenția regelui Angliei.

³¹ J. Cabaret d'Orronville, ed. Buchon, p. 114. Cf. Froissart, VIII, p. 103. Marguerite de Mornay, ostatecă pentru soțul ei, Gilbert de Frenay, rămîne 5 ani și 5 luni în lanțuri (A. Bossuat, *art. cit.*, p. 32).

³² J. Viard, *La campagne de juillet-août 1346 et la bataille de Crecy, Le Moyen-Age, XXVII*, 1926, p. 28, n. 2. Vezi și Rymer, III, 1, p. 2—3, despre Bérenger d'Aumont, arhidiacon de Paris.

³³ Monstrelet, II, p. 223. Între prizonierii amintiți de „burghezul din Paris“ (p. 140—141) erau „călugări, călugărițe, preoți, femei, copilași, bătrîni de cite șazeci și optzeci de ani și nici unul nu scăpa din mîinile lor fără să plătească o răscumpărare mare sau să moară“.

³⁴ Robert de Avesbury, p. 470. Cf. Rymer, III 1, p. 169—170, și III 2, p. 57—55.

³⁵ *Chronique de la Pucelle*, ed. Vallet de Viriville, p. 413—418, în 1423, burgunzii care cuceriseră castelul Marchenoir au cerut „un muy d'avoine“ (18 hectolitri de ovăz) ca răscumpărare pentru un sugar. V. la Monstrelet, p. 220, un fiu în vîrstă de trei ani al ducesei de Bourbon, răpit pentru a fi apoi schimbat cu un bătrîn nobil burgund ; un copil de școală în 1426 e închis 14 luni, altul doi ani (A. Bossuat, *Les prisonniers de Beauvais et les rançon du poète Jean Regnier, Mélanges L. Halphen* p. 30). Pierre de Tournebut se plînge că „i-au murit doi copii la dușmanii noștri din castelul Saint-Sauveur [...] din marile suferinți și chinuri pe care le-au îndurat de la dușmanii noștri“ (L. Delisle, *Mandements et actes divers du roi Charles V*, Paris, 1874, p. 482, 488). Cf. Contamine, *op. cit.*, p. 175. Regulamentul este ca „nimeni să nu facă prizonier un copil de mai puțin de 14 ani, decît dacă este fiul unui senior, unui gentilom de vază sau al unui căpitan“.

³⁶ *Ibid.*, p. 114. Această concepție socială, vizibilă și în *L'apparicion maistre Jehan de Meun*, opuscul didactic al aceluiași autor (v. capitolul următor), ar merita o cercetare mai atentă.

³⁷ De exemplu, vezi povestirea amănunțită a fărădelegilor bastardului de Vauru, în *Journal d'un bourgeois de Paris, à la fin de la Guerre de Cent Ans*, Paris, 1963, p. 76—78.

³⁸ Contamine. *op. cit.*, p. 129. Cf. *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 150.

³⁹ *Chronique de Du Guesclin*, p. 9—10. Cf. *A Roll of the Preceedings of the King's Council in Ireland*, ed. J. Graves, Londra, 1877, p. 159—161. La 2 martie 1393, contele de Ormond, locțiitor al regelui în Irlanda, porunceea să fie confiscată „o barcă echipată și încărcată de merinde, griu, bere, arme, artilerie și alte bunuri [...] pentru a aproviziona, a ajuta și a sprijini pe irlandezii vrăjmași“, recomandînd cu același prilej: „arestați fără întîrziere pe toți negustorii care au echipat acea barcă, precum și pe corăbierii și marinarii din barcă“.

⁴⁰ E. Déprez, *Les préliminaires de la guerre*, p. 214. În mai 1339, papa Benedict al XII-lea intervenea pentru eliberarea prizonierului la castelanul de Beaucaire și chiar la regele Franței.

⁴¹ Ed. Perroy, *Diplomatic Correspondance*, p. 76, 217—218. La 9 februarie 1390 florentinii răspund unui apel al regelui Richard al II-lea, iar în septembrie clericul englez e pus în libertate.

⁴² *Ibid.*, p. 28—31, 196—197. Richard se adresează împăratului și ducilor de Teschen, Luxemburg și Lorena, în ajutorul călătorului englez. Bruno de Rappolstein, care-l luase prizonier, era din 1383 burghez al orașului Strasbourg dar, ca răspuns la presiunile exercitate asupra-i de „landvogt“, în 1386 se declară vasalul regelui Franței, fără a cărui încuviințare nu mai poate elibera prinsul. Între timp acesta suferă „immensa dampna et sui corporis incarcerationem“ pînă în 1389.

⁴³ Lefèvre de Saint-Rémy, p. 361, și Monstrelet, p. 353.

⁴⁴ Fr. Funck-Brentano, *Le Moyen-Age*, p. 450, și M. R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre, relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre, 1435—1467*, Bruxelles, 1966, p. 73, n. 45.

⁴⁵ Adam de Murimuth, p. 37—38. Riscurile meseriei sînt subliniate și de G. P. Cuttino, *English Diplomatic Administration 1259—1339*, Londra, 1940. Heralzii beneficiau. în principiu, de imunitate diplomatică, vezi însă aventura unuia întemnițat trei săptămîni, „în fiare, cu pîne și apă“, la A. Bossuat, *art. cit.*, p. 31.

⁴⁶ Va continua să-l păstreze vreme de patru secole, căci ultimul tratat în care se mai prevede explicit restituirea prizonierilor fără răscumpărare este cel de la Amiens (1802). Cf. F. Verraes, *op. cit.*, I. p. 143.

⁴⁷ Froissart, XVIII, p. 24.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 43.

⁴⁹ Robert de Avesbury, p. 319. Textul clauzei a ajuns pînă la noi și în versiunea altui cronicar, Henry Knighton (cd. J. R. Lumby, II, p. 21). V. mai jos, n. 56, 62. De asemenea. Rymer III 1, p. 24, și Avesbury, p. 401.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 346.

⁵¹ Froissart, X, p. 430.

⁵² Rymer, III 4, p. 143. *Ibid.*, p. 151, ca aplicare a clauzei după care urmau să fie sloboziți toți cei prinși după începerea tratativelor la Dunfermline (2 octombrie 1397), împuterniciții scoțieni și englezi întruniți la 28 octombrie 1398 decid eliberarea echipajului unei corăbii scoțiene.

⁵³ *Ibid.*, III 1, p. 159—160, la 8 noiembrie 1357, regele Eduard se informează dacă Archibald Douglas, John Gordon și alți nobili scoțieni au fost într-adevăr prinși în vreme de pace, după cum susțin.

⁵⁴ Adam de Murimuth, p. 21, menționează din 1314 schimbul între contele de Hereford, prins în lupta de la Bannockburn, și episcopul de Glasgow, „pe care de mai multă vreme îl țineau în Anglia” [...] „însă toți ceilalți prinși s-au răscumpărat cu banii lor”. Schimbul a 13 englezi cu 18 bretoni la G. A. Knowlson, *op. cit.*, p. 52. Vezi încă Pierre de Fézin, p. 611; J. de Wavrin, III, p. 74—75; Monstrelet, II, p. 617; Lefèvre de St.-Rémy, p. 485. Cf. Froissart, XIII, p. 64: „Aveți cițiva prizonieri vasali ai delfinului de Auvergne și știți că sântem aliați cu el [...] Am vrea să-i schimbăm cu alți prizonieri pe care-i avem în garnizoană”.

⁵⁵ Un cleric ca Adam de Murimuth își îngăduie cu acest prilej o împunsătură față de trufașii feudali: „acolo fură împresurați de o mulțime de ostași și, din prosteașca lor cutezanță [propter eorum *stultam audaciam*] au fost prinși și trimiși regelui Franței în captivitate”. p. 104.

⁵⁶ Froissart, III, p. 125, 128. Cf. Murimuth, p. 105: „Pe aceștia regele Franței a vrut să-i ucidă în chip rușinos, însă, îndemnat de sfatul regelui Cehiei, i-a crutat și l-a trimis pe contele de Salisbury la castelul Montargis, iar pe celălalt conte într-o altă fortăreață spre a fi ținuți acolo sub bună pază”. Vezi și *Chronicon monasterii de Melsa*, II, p. 43.

⁵⁷ Deținut întâi la York, apoi la Nottingham (Rymer, II 3, p. 132—133), prizonierul a fost închis la Windsor în ianuarie-mai 1336 (*ibid.*, p. 141, 148) și la Winchester în mai-septembrie (*ibid.*, p. 151), de unde în octombrie a fost dus la Turnul Londrei (*ibid.*, p. 161, 196).

⁵⁸ Rymer, II 4, p. 79, 81—82.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 90.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 100.

⁶¹ *Ibid.*, p. 105, 107, cu numai 12 însoțitori.

⁶² Dacă suma indicată de Froissart, III, p. 464—465, este exactă, cele 1500 livre oferite de regele Angliei nu-i puteau fi de mare ajutor (Rymer, II 4, p. 107—108, la 25 iulie 1341).

⁶³ În oastea franceză luptau și oșteni din Țara Galilor („Houwel Fline”) la Froissart, XVIII, p. 506—508). Acești auxiliari nu recunoșteau cutuma franceză, cf. Keen, *op. cit.*, p. 18, n. 3, citind dintr-un document inedit din 1427: „et supposé qu'il y eut usage aucun [...] se seroit au regard des subgez tant seulement, et non mie des Ecossais ou allies”.

⁶⁴ Adam de Murimuth, p. 54.

⁶⁵ Rymer, II 3, p. 65—67, 74. Alți dușmani ai regelui Angliei întemnițați în Navarra apar în iunie și august 1332 și în februarie 1333, *ibid.*, p. 79, 81, 86.

⁶⁶ *Ibid.*, III 3, p. 83.

⁶⁷ Froissart, XV, p. 32—33 : „Pe acest cavaler care nu vrea să-și spună numele, noi l-am pus la popreală în temniță și bănuim, deoarece îl vedem tare tulburat, că el este cavalerul de care întrebați. Deci binevoiiți a trimite încoace în cea mai mare grabă oameni care să-l cunoască pe seniorul Pierre de Craon, căci aceuia pe care-l ținem la închisoare nu-i vom da drumul până în ziua când vom avea de la domniile voastre răspuns”. Cum însă P. de Craon se refugiase în Bretania, bănuielile se vor dovedi neîntemeiate și nădăjduim că necunoscutul a fost eliberat.

⁶⁸ La R. Delachenal, *Histoire de Charles V*, I, Paris, 1916, p. 144—157, 164—165, 324, cititorul va găsi întreaga bibliografie privitoare la episodul de la Rouen și captivitatea la Louvre, Châtelet, Crèvecoeur și Arleux, până la evadarea din 9 noiembrie 1356.

⁶⁹ Nu intră în categoria de care ne ocupăm Olivier de Clisson, arestat în 1387 din ordinul ducelui Breitaniei (Froissart, XII, p. 162—172), nici Ioan al V-lea de Breitania, prins în 1420 pe podul de la Loroux de către nepotul său, Olivier de Blois-Penthièvre (G. A. Knowlson, *op. cit.*, p. 113—117).

⁷⁰ L. Delisle, *op. cit.*, p. 297—300, la 10 noiembrie 1369.

⁷¹ *Ibid.*, p. 386, la 19 ianuarie 1370 : „prea iubita noastră și scumpă vară, contesa de Bar, mama sa, l-a prins și închis, și îl ține încă prizonier fără să vrea să-i dea drumul, spre marea lui suferință, pagubă și năpastă”. Probabil pentru a-i determina eliberarea e trimis la Bar Aleaume Boistel, „mastre des requestas de nostre hostel”, la 6 octombrie 1371 — *ibid.*, p. 421.

⁷² Prins în lupta de la Nicopole, va muri în captivitate la Vidin (L. de Mas-Latrie, în *Mélanges historiques*, III, p. 167—168, și Froissart, XVI, p. 60).

⁷³ Mulțumită publicației lui Delisle, p. 511—514, 515, 560—561, 740—741, se pot reconstitui toate etapele procesului : evadarea contesei de Bar din turnul Templului, prinderea ei, eliberarea în 1373, împăcarea dintre mamă și fiu în 1374 și grațierea definitivă în 1377.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 512—513.

⁷⁵ De către sir Thomas Holland, prieten și tovarăș de arme din campaniile contra maurilor și slavilor (J. Viard, *art. cit.*, p. 24). Vezi *Chronicon monasterii de Melsa*, III, p. 55, și R. de Avesbury, p. 414.

⁷⁶ Pagart d'Hermansart, *Ambassade de Raoul de Brienne, comte d'Eu et de Guines, connétable de France, en Angleterre (1330)*, Bulletin historique et philologique, 1896, p. 165—168. Cf. Delachenal, *op. cit.*, p. 67.

⁷⁷ După sugestia lui R. Cazelles, *op. cit.*, p. 138—139, 247—252, conetabilul — cel mai mare feudal din nordul Normandiei —, ar fi uneltit cu Eduard al Angliei și cu Amedeu al VI-lea de Savoia.

⁷⁸ Rymer, III 1, p. 161, la 20 decembrie 1357: „numitul Denys [...] a adus de față pe zisul nostru adversar și l-a predat prea iubitului nostru fiu mai mare Edward prinț de Wales, care a fost căpetenia oștirii noastre în lupta aceea, precum se cuvenea să facă potrivit lealității și legii armelor. Iar după aceea, cînd numitul Denys s-a înfățișat dinaintea noastră, cu cugetul curat și de bună voia sa [...] ne-a dat nouă și a trecut asupra noastră orice drepturi sau pretenții pe care le-ar fi avut față de persoana zisului nostru adversar”.

⁷⁹ Excepțiile sînt rare. „Fiecare și-a adus prizonierii, care doi, care trei, care patru și s-a retras fiecare sub cortul său, căci cine lua un prizonier, prinsul acela era al lui și îl putea elibera sau pune să se răscumpere după bunul său plac” (Froissart, V, p. 434—435).

⁸⁰ Grotius, *op. cit.*, p. 691. Vezi la Froissart, III, p. 347, și Michaud-Poujoulat, *Nouvelle collection de mémoires*, I, p. 579, declarația unui cunoscut comandant din tabăra engleză, luat prizonier de un simplu scutier care și-a cedat toate drepturile regelui: „Je, Jehan de Grailly, captal de Buch, reconnois qu'à la bataille de Cocherel, Rolant Bodin, escuyer, m'ayant fait son prison, il m'a depuis quitté ma foi, en transportant tout le droit qu'il avait sur moi au roi de France”.

⁸¹ M. H. Keen, *op. cit.*, p. 147: o treime în Anglia și regatele spaniole pe cînd în Franța „orice depășea suma de 10 000 de franci”.

⁸² J. Peralta, *op. cit.*, p. 110.

⁸³ Froissart, XVIII, p. 342—343.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 506—508, la 10 ianuarie 1372: „noi, Thomas de Percy, cavalier din regatul Angliei, dăm de știre că, după ce am fost prizonierul lui Houwel Flink, din Țara Galilor, care ne-a prins în bătălia ce a avut loc în acest an lîngă orașul Soubise, în ținutul Guyenne, numitul Houwel Flink, de bunăvoia lui, ne-a declarat liber de orice credință, jurămînt sau obligație pe care o aveam față de dînsul ca prizonier al său. Îndată după aceea, în aceeași zi și chiar în acel loc, cu voia și consimțămîntul deplin și în prezența lui Houwel Flink, ne-am predat regelui Franței și am devenit prizonierul său”.

⁸⁵ Adam de Murimuth, p. 204.

⁸⁶ H. Knighton, II, p. 44: „În vremea aceasta regele Eduard trimise la toți vice-comiții și celorlalți, la fiecare, vorbă ca nici un scoțian prizonier să nu fie eliberat în schimbul unei răscumpărări — oricare ar fi —, ci toți scoțienii prinși să fie ținuți sub strașnică pază, iar regele va plăti tuturor celor care i-au prins răscumpărarea cuvenită. Porunca aceasta a ieșit în toate părțile regatului Angliei, sub pedeapsa cu moartea și trunchierea mădularelor”.

⁸⁷ Rymer, III, 1, p. 1—2, cf. și la 17 decembrie. Vezi *ibid.*, p. 23, un ordin din 18 octombrie 1347, ca să fie întemnițați cei care au primit răscumpărarea lui Gerald de Wydryngdon și a altor prinși scoțieni „împotriva proclamațiilor și opreliștilor noastre”.

⁸⁸ *Ibid.*, II, 4, p. 208. Cf. Froissart, V, p. 176: „contesa de Montfort a lăsat oamenilor ei libertatea de a fixa singuri condițiile pentru prizonierii lor, altminteri n-ar mai fi slujit-o, așa însă pe oricine puneau mîna era ciștigul lor“.

⁸⁹ După mărturia lui Adam de Murimuth, p. 105, odată, cavalerescul rege Ioan al Cehiei ar fi împiedicat uciderea unor prizonieri.

⁹⁰ Spre deosebire de Cronica lui Du Guesclin (p. 65—66), care relatează scena cu o intenție apologetică mai clară decît oriunde, din cauza rolului îndoielnic jucat de eroul său în acea împrejurare, o cronică citată de Kervyn de Lettenhove, în notele la Froissart, III, p. 531—532, aduce mai multe detalii, între care cuvintele cavalerului Le Bègue de Vilaines: „Hei, rege Henric, ai grijă ce faci! Petru e prizonierul meu cinstit, cinstit l-am dobîndit și ți l-am adus astfel; dacă îl omori în mîinile mele ai să ai mai puțini prieteni și cine prieteni n-are, n-are nici căutare; dar, dacă vrei, ți-l pot da pe Petru cu condiția să-mi plătești pentru el răscumpărarea cuvenită“. Nici urmă de omenie ori de reprobare față de crima iminentă, numai teama de a nu pierde răscumpărarea: această totală indiferență morală pare să contrazică legile eticii feudale. Totuși, Petru este însuși tipul „tiranului“ medieval, iar tiranicidul nu era numai permis, ci considerat chiar ca manifestarea justiției divine.

⁹¹ Monstrelet, p. 222. „Lui Pierre de Saquenville, care era prizonier, regele porunci să i se taie capul fiindcă îl trădase“ (*Chronique de Du Guesclin*, p. 21). Aceeași soartă o are în 1414 și Enguerrand de Bournonville (Monstrelet, p. 336—337, Lefèvre de St.-Rémy, p. 371, și *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 29—30).

⁹² *Chronique de Du Guesclin*, p. 21. Suzeranitatea asupra Normandiei fiind revendicată de trei regi, ai Franței, Angliei și Navarrei, situația locuitorilor acestei provincii era cea mai grea: „celux qui Normans estoient et le parti du roy de Navarre avoient tenu, eurent briefvement les testes tranchées en la place du marchié“ (*ibid.*, p. 22).

⁹³ Dezbaterile dintre solii Angliei și Franței în 1449 în jurul lui Gilles de Bretagne (*Narratives of the expulsion of the English from Normandy*, p. 430, 470, 476, 480, 485) au învederat concluzia că acesta, breton de origine, supus și vasal al regelui Franței, a locuit vreme îndelungată în Bretonia, avînd acolo „moștenirea sa, apanajul, reședința și toată averea“ și că, prin urmare, pentru orice fărădelege se cade să fie judecat și pedepsit de către regele Franței. Una din cauzele condamnării lui A. Marcel a fost că, fiind el vasalul episcopului de Limoges, al cărui suzeran era regele Franței, nu avea dreptul să slujească pe regele Angliei (Contamine, *op. cit.*, p. 85).

⁹⁴ Froissart, XIII, p. 56. Îvingătorii de la Aljubarrota spuneau învinșilor: „ne vom purta bine cu voi, așa cum am vrea să o faceți și voi cu noi, dacă am fi în starea în care vă găsiți“ (*ibid.*, XI, p. 178).

⁹⁵ *Ibid.*, V, p. 201. Henry de Pennafort, amenințat cu ștreangul de ducele de Bretonia, îi răspunde mustrător: „puteți să faceți

cu mine ce poftiți, căci mă țineți în temnița voastră, dar ar fi o nelegiuță cruzime ca eu, care am fost luat prizonier, după dreptul armelor, să pier cu rușine, și toți v-ar ține de rău pentru asta" (*ibid.*, III, p. 350).

⁹⁶ *Ibid.*, VIII, p. 69—70.

⁹⁷ Froissart, VIII, p. 43.

⁹⁸ *Ibid.*, IX, p. 13.

⁹⁹ *Ibid.*, V, p. 11, deși printre „oamenii de rînd“ („les gens de menre estat“) se va găsi unul care, în schimbul eliberării și răsplătii, le arată vrăjmașilor vadul de la Blanche Taque. Vezi un caz asemănător, *ibid.*, II, p. 173.

¹⁰⁰ Keen, *op. cit.*, p. 158.

¹⁰¹ J. Juvénal des Ursins, p. 563, cu data greșită, și Pierre de Fénin, p. 613, amintesc execuția bastardului, fără comentarii.

¹⁰² R. Blondel, p. 182: „arrenunciato Delphino nobis fidem praseta, et te in nostros hostes fidelia arma gesturum jura, et multa ac ampliora beneficia et summos honores a nostra majestate consequeris. Sic autem, te crudeli et turpissima morte necari faciemus“.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 183.

¹⁰⁴ *Chronique du duc Philippe*, p. 104. Cf. *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 76—78. Totuși, Bérard III d'Albert, din ramura mezină a unei mari familii feudale din sud-vestul Franței, fiind luat prizonier în bătălia de la Eymet, în 1377, părăsește tabăra engleză (R. Boutruche, *La crise d'une société*, p. 393). Despre alți transfugi, v. Blondel, p. 120; Berry, p. 289—290; Froissart, III, p. 418. Cf. *Chronique de Du Guesclin*, p. 93: luat prizonier în 1360, seniorul de Denois „a făgăduit că se va face francez și de aceea ducele îl cruță de plata răscumpărării, dar fără întârziere a trecut de partea englezilor, ceea ce l-a făcut de ocară“.

¹⁰⁵ V. *supra*, n. 90.

¹⁰⁶ Monstrelet, p. 353, și Lefèvre de St.-Rémy, p. 301, Cf. Monstrelet p. 220: „regele a plătit răscumpărările celor mai mulți dintre prizonierii prinși la Saint-Cloud [...] cărora apoi li s-a tăiat capul“.

¹⁰⁷ Keen, *op. cit.*, p. 160, n. 1.

¹⁰⁸ Contamine, *op. cit.*, p. 175.

¹⁰⁹ Rymer, III 1, p. 25, aluzie la armistițiul de la Calais. Vezi și *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 159.

¹¹⁰ *Chronicon monasterii de Melsa*, III, p. 67. Cronicarul adaugă: „însă prizonierii s-au răscumpărat după aceea“. De reținut că au fost prinși de cinci ori mai mulți cavaleri decît scutieri.

¹¹¹ Rymer, III 1, p. 161, seniorul d'Albignac primește, la 28 decembrie 1357, un salvconduct valabil pînă la Paști („ad festum Paschae proximum in Angliam rediturus“). *Ibid.*, p. 184, la 28 iulie 1359, un prizonier breton făgăduiește să vină îndărăt de Crăciun.

¹¹² Honoré Bonet, *L'arbre des batailles*, ap. Contamine, *op. cit.*, p. 205.

¹¹³ G. F. Duckett, *Original Documents relating to the Hostages of John King of France and the treaty of Brétigny in 1360*, Londra, 1890, p. 40—41. *Ibid.*, p. 41—45, regele stăruie cu amenințări iar Engerger îi răspunde că a plătit 5 000 scuzi „vechi“ (= circa 4 750 fr.) și mai e dator 3 200 franci. Prevederile tratatului de la Calais (Rymer, III 2, p. 27) precizau că ostatecii vor fi eliberați fără răscumpărare „dacă nu li s-a hotărât o răscumpărare printr-o înțelegere mai dinainte“ (în acest caz, datoria era veche de 10 ani), iar cel ce nu se va supune „va fi silit de regele Franței să se întoarcă în Anglia ca prizonier“. Știm însă că Ioan cel Bun se dovedise incapabil să-și convingă propriul fiu, Louis d'Anjou, să revină în Anglia.

¹¹⁴ De pildă, Rymer, III 3, p. 13, 17—18, pentru Jean de Neuville, prizonierul lui William Latimer în 1373—1374 — același se întâlnește în 1377 ca prizonier al lui Guy de Brienne (*ibid.*, p. 54), ceea ce înseamnă probabil că între cei doi a avut loc o tranzacție, căci, aceștia fiind ani de pace, cavalerul n-a putut fi de două ori prins în luptă.

¹¹⁵ V. *supra*, n. 27. Uneori, un băț alb.

¹¹⁶ Rymer, III 1, p. 170—171. El mai fusese în Anglia cu zece ani în urmă, pentru a negocia răscumpărarea lui Charles de Blois (*ibid.*, p. 35—36).

¹¹⁷ Condiție cu atât mai importantă în cazul lui Du Guesclin, care „pînă la plata întregii sale răscumpărări nu se putea înarma“ (*Chronique de Du Guesclin*, p. 55) sau Charles de Blois — „fiind eliberat pe cuvînt, nu putea pune mîna pe arme“ (*ibid.*, p. 9). Unii reluau totuși armele, luptînd „secrètement“, ca L. de Launoy (Monstrelet, p. 342), însă „secundum rationem et jus armorum communiter observatum“ nu puteau lua prizonieri (P. C. Timbal, *La Guerre de Cent Ans vue à travers les registres du Parlement*, Paris, 1951, p. 309).

¹¹⁸ P. Marchegay, *La rançon d'Olivier de Coetivy, seigneur de Taillebourg et sénéchal de Guyenne*, Bibliothèque de l'École de Chartre, XXXVIII, 1877, p. 14—16 (mai 1454).

¹¹⁹ Rymer, III 1, p. 52, 141 — „Johannes de Faveraliis (Jean de Favras?) „qui nuper apud bellum de Poyters de guerra per gentes nostras captus fuit, ad civitatem Burdigalae pro redemptione sua solvenda profecturus existat“.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 158 (16 oct. 1357, Tristan Kerety, prinsul lui Matthew de Gournay), 161 (16 dec. 1357, John de Lisle, prizonierul prințului de Wales), 165 (24 apr. 1358, Jean Quaykyn, prins de Martin Ferrer) 184 („Jacobus Penquadyk, prisonarius Johannis de Dalton, chivaler“).

¹²¹ *Ibid.*, II 3, p. 124, la 2 aprilie 1335, William Keith și Geoffrey Ross conduc pe Richard Talbot, fost în captivitate în Scoția. Între 8 mai 1347 și 25 februarie 1349, avem nu mai puțin de 9 salvconducte pentru emisari scoțieni în legătură cu răscumpărarea lui David Bruce (*ibid.*, III, 1, p. 10, 24, 32, 35, 37, 38, 43, 47). La 16 iulie 1349 (*ibid.*, p. 49). Duncan Campbell și Gilbert de Levenox vin „la cavalerul Andrew Campbell, prizonierul nostru scoțian, aflat în turnul nostru al Londrei [...] pentru a-i duce

sus zisului Andrew cele de trebuință pentru trai“. Cf. *ibid.*, III, 3, p. 59.

¹²² J. de Wavrin, V, p. 220.

¹²³ Monstrelet, p. 471, dă cifra de 2 000 de soldați și numele comandantului, John Cornwall, lord Fanhope, confundat de Chastellain, p. 33, cu contele de Huntingdon.

¹²⁴ Vezi epilogul la Monstrelet, p. 472. Nesocotirea salvconductului a fost izvorul unei lungi dușmăanii între familiile de Luxembourg și de Croy.

¹²⁵ P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 315—322. Siméon Luce, *Histoire de Bertrand du Guesclin*, I, p. 169—170, citează un document inedit despre captura lui John Berkeley, prizonier al lui Jean de Chaponnais, de către Guillaume de Saint-Hilaire, Olivier de Porcon și Jean Hogar (1357).

¹²⁶ „Contra legii armelor și contra bunei credințe“ (Rymer, III, 1, p. 178).

¹²⁷ Contamine, *op. cit.*, p. 205.

¹²⁸ *Le jouvenceul*, II, p. 95, apud Keen, *op. cit.*, p. 177.

¹²⁹ Contamine, *op. cit.*, p. 109.

¹³⁰ P. Champion, *op. cit.*, II, p. 356 : „Dacă, ajungând în priemie să se îmbolnăvească și să piară, ar găsi mijlocul să fugă, n-ar fi socotit vinovat cu nimic. Tot astfel, dacă stăpînul său ar fi un om atît de crud încît să obișnuiască a-și omori prizonierii“.

¹³¹ P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 322—329.

¹³² *Chronique de Du Guesclin*, p. 14—15, 16—17.

¹³³ Timbal, *op. cit.*, p. 307—315. În procesul, început în 1438, dintre moștenitorii lui G. de Châteauevillain și creditorii defunctului care-l luaseră prizonier în 1430, Parlamentul dă sentința abia în 1447 (A. Bossuat, *art. cit.*, p. 25).

¹³⁴ Un caz din 1432 este relatat de cronicarul J. Chartier, I, p. 154.

¹³⁵ P. Marchegay, *art. cit.*, p. 10—11. Răscumpărarea putea fi cerută doar de un oștean, spre deosebire de „civili“, care trebuiau să predea prinșii autorităților militare (Keen, *op. cit.*, p. 19).

¹³⁶ Rymer, III, 1, p. 70, la 27 iulie 1351. Keen, *op. cit.*, p. 41—42, semnaleză un duel judiciar din aceeași cauză în 1396, între Jacques Breton și Louis de Caze, în prezența contelui d'Armagnac. Tot așa, „le bon duc de Lancastre“ asistă la duelul dintre Du Guesclin și cavalerul englez care îl luase prizonier pe fratele său Olivier, în timpul unui armistițiu, rezultatul luptei fiind prorocit de „o domnișoară care se pricepea să citească în stele“ (*Chronique de Du Guesclin*, p. 12—13). Cf. Rymer, III, 3, p. 90—91.

¹³⁷ Ulysse Chevalier, *Recueil de documents concernant le Dauphiné*, „Mémoires publiés par la Société de statistique de l'Isère“, VI, 1874, p. 338—369 (apud Contamine, *op. cit.*, p. 116—126).

¹³⁸ Rymer, III, 1, p. 161 : drepturile lui Denis de Morbeke asupra prizonierului său, Ioan al II-lea, îi sînt contestate de

către Bernard de Troye la 20 decembrie 1357 (și la 13 ianuarie 1360, *ibid.*, p. 193). Acesta din urmă declară cu tărie la 1 iulie 1361 că „în ziua luptei de la Poitiers eu l-am prins pe regele Franței... Și al meu adevărat prizonier este“ (Froissart, XVIII, p. 394—396). Fratele lui, Pierre de Troye, primește ca răsplată 40 sous „din milostenia regelui“ (Rymer, III, 2, p. 113, 18 iulie 1366). Până în 1368 nu mai puțin de 5 rivali solicitau o recompensă pentru aceeași ispravă (G. F. Duckett, *op. cit.*, p. 60—61, și Dorothy M. Broome, *The ransom of John II King of France, Camden Miscellany*, XIV, L, 1926).

¹³⁹ G. D. Squibb, *The High Court of Chivalry*, Oxford, 1939

¹⁴⁰ Contamine, *op. cit.*, p. 115.

¹⁴¹ Keen, *op. cit.*, p. 25—29.

¹⁴² *Ibid.*, p. 33. Thomas de Scales (1399—1460), căsătorit cu Emma, fiica lui sir Simon Whaleszurgh, ucis la 18 iulie 1460 de Yorkiști la Londra (*Dictionary of National Biography*, L, 1897, p. 395—396).

¹⁴³ Robert de Avesbury, p. 401: „și toți aceia care ar voi să ceară un salvconduct ca să meargă după prizonierii lor sau ca să trimită să-i cheme, să-l capete pentru a se putea ține de cuvânt ori a veni să răspundă înaintea judecătorilor“.

¹⁴⁴ V. supra, n. 117. Cf E. Molinier, *Etude sur la vie d'Arnoul d'Audrehem, marechal de France*, Mémoires présentés par divers savants à l'Académie de, Inscriptions, 2-e série, VI, 1883, p. 179—181 și E. Delachenal, *op. cit.*, III, p. 411—414. Că fapta lui nu era considerată dezonorantă o dovedește nu numai poemul francez care, ca pentru un erou, folosește o imagine împrumutată din *Cîntecul lui Roland*, unde e descris Carol cel Mare „cu barba înspicată“: „C'est Arnoul d'Odrehem à la barbe florie / Il a esté très bon tous les jours de sa vie / Vers son maistre loiaux sans penser vilonnie“, ci chiar cuvintele cronicarului castilian Ayala: „era buen caballero“.

¹⁴⁵ Michaud-Poujoulat, *Nouvelle collection de mémoires*, I, p. 579.

¹⁴⁶ În 1402, Waleran de Luxembourg sfidează pe Edward de Rutland, „spînzurînd o momîie cu picioarele în sus“ (Monstrelet, p. 24). În *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 163—164, se descrie foarte amănunțit procedeul, în mai 1438, în legătură cu trei cavaleri englezi acuzați de sperjur.

¹⁴⁷ L. Delisle, *op. cit.*, p. 481—483. V. *ibid.*, p. 486—489 același era gata să răspundă „par raison et droit d'armes“, deci printr-un duel judiciar dușmanilor care l-au luat prizonier, deoarece îi răsturnaseră blazonul.

¹⁴⁸ Timbal, *op. cit.*, p. 307—315, totodată Parlamentul condamnă pe H. Poinffroit la plata unei amenzi de 500 livre.

IV. SCHIMBĂRI ÎN STRUCTURA, ÎNZESTRAREA ȘI SPIRITUL ARMATELOR ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI DE O SUTĂ DE ANI

Lucrarea de față nu și-a propus să fie o contribuție de specialitate la istoria militară, ceea ce ar fi impus un alt plan și cercetări mult adâncite într-un domeniu, pînă acum, străin autorului. Se întîmplă însă ca perioada studiată să fie una în care armamentul, tactica și strategia din țările apusului Europei au cunoscut modificări comparabile doar cu „revoluția“ secolului al VIII-lea în tehnica militară, menite, așadar, să influențeze și condiția prizonierilor. După cum, despărțite de mediul economic și social, aceste prefaceri ar fi de neînțeles, tot așa, pentru a avea o imagine cît mai completă a situației captivilor în veacurile XIV și XV, trebuie ținut seama de caracterele armatelor din care făcuseră parte și de diferențele dintre ele în ceea ce privește efectivele, structura, înzestrarea, gîndirea militară etc.

Ciudat războiul acesta, în care una din principalele țări beligerante se proclamă în stare de pace atîta timp cît duce lupta pe teritoriu străin¹! De fapt, cu excepția panicii din vara lui 1386, Anglia n-a avut niciodată să se teamă de o debarcare franceză mai amenințătoare decît incursiunile periodice pe coasta Kentului sau a Cornwallului. La această impresie de pașnică siguranță în care trăia majoritatea poporului englez, contribuia desigur și faptul că la război au luat parte efective relativ neînsemnate: 4 000 de ostași în 1373, 6 000 în 1415, 10 000 în 1417, cel mult 12 000 în 1359—1360². Aceste

trupe reprezentau între 0,3 și 10% din populația Angliei și a Țării Galilor, îndeosebi nobili și slujitori de-ai lor, fără vreun rol în producția materială. E adevărat că nici de partea cealaltă nu se înșiră forțe superioare numeric : oștirile pe care le comandă ultimii Capetieni depășesc rareori 10 000 de oameni ³.

În Franța, ca și în Anglia, oastea se compunea, pe atunci, din contingentul recrutat de pe domeniul regal și din detașamentele marilor feudali alcătuite, la rîndul lor, din vasalii adunați de pe întinsul senioriilor. „Familia regis“, trupele personale ale monarhului, care în timp de pace cuprindea 30—40 de cavaleri și 60—90 de sergenți, forma un corp de elită ⁴. Infanteria, împărțită în „sute“ și „mii“, n-avea la început alt rol decît de a acoperi cavaleria, în intervalul dintre șarje. După o părere tradițională, bătăliile medievale se desfășurau într-o dezordine singeroasă ⁵. Opinia diferită, emisă recent, are în vedere manevrele cavalerilor în grupuri compacte („conrois“), de cîte 12—40 de călăreți, uniți prin solidaritatea stirpei („lignage“) din care se trăgeau ⁶. De asemenea, criticii sînt în dezacord cu privire la valoarea generalilor medievali ⁷. Eduard al III-lea a fost caracterizat ca „un foarte competent tactician, dar un strateg tare nedibaci“ ⁸. Politica militară din ultimii săi ani de domnie, bazată pe cavalcade devastatoare, a fost socotită de Oman și de cercetătorii francezi ca fără o țintă precisă. Mai de curînd, aceste hărțuieli au fost interpretate ca expresia unui plan de lungă durată, tinzînd să provoace dușmanul la luptă în cîmp deschis ori să-i macine resursele materiale ⁹. În linii mari se poate totuși spune că, din vremea lui Eduard al II-lea, biruințele scoțienilor le-au arătat englezilor avantajele mobilității, ceea ce a avut drept urmare, în perioada dintre Bannockburn și Crécy, o schimbare a tacticii care avea să-și dea roadele în Franța și chiar împotriva greoaiei cavalerii spaniole la Aljubarrota ¹⁰. Secolul al XIV-lea, început prin victoria de la Courtrai (1302) a țesătorilor flamanzi, vede înmulțindu-se pretutindeni înfrîngerile călăreților împlătoșați : în 1311, lângă lacul Copais, izbînda companiei catalane, în 1315, la Morgarten, biruința muntenilor elvețieni etc. Sortii se schimbă abia odată cu reformele militare ale lui Carol

al VII-lea (1439—1448), care au dus la instituirea unei armate permanente ¹¹.

Problema se pusese și înainte, scurta durată a serviciului militar obligatoriu adăugându-se numărului mic de ostași ca greutatea principale întîmpinate de comandanți în anii premergători Războiului de o sută de ani. „Credincioasele orașe“ consimțeau să întrețină pe cheltuiala lor pedestrima numai 40 de zile, termenul prevăzut de îndatoririle vasalice ¹². De aceea, regele Angliei a luat inițiativa să-și plătească trupele în campaniile din Scoția, sistemul angajamentului pe bază de contract răspîndindu-se apoi pînă la a deveni aproape singurul mod de înrolare pentru expedițiile în Franța ¹³. În această țară existau de la sfîrșitul secolului al XIII-lea corpuri mercenare, mai ales din regiunile mosană și renană. Filip al VI-lea, în prima fază a Războiului, a folosit arbalietieri genovezi, trecînd numai după aceea la plata propriilor săi supuși. Lefegiii erau sub ordinele unor profesioniști, de obicei mici proprietari de pămînt scăpătați care găsiseră un mijloc rapid de îmbogățire. Acest strat social ne interesează cu deosebire, căci ascensiunea lui s-a datorat în mare parte răscumpărărilor sau negocierii prizonierilor. Ei încheiau contracte anuale, pe de-o parte cu regele, pe de alta cu subalternii lor ¹⁴. Noul sistem sporea eficiența trupelor, dar, desigur, nu făcea să crească și efectivul lor. Chiar așa, monarhii englezi izbuteau cu greu să le plătească soldele ¹⁵. Expedientele la care recurgeau pentru această anevoioasă operație financiară sînt sugerate de următoarea discuție dintre Henric al IV-lea și niște neguțători de lînă din Calais : „Prin urmare, regele de multă vreme nu avea cu ce-și plăti soldații din garnizoana de la Calais ; deoarece aceștia au pus stăpînire pe sacii de lînă ai negustorilor care se aflau acolo, iar negustorii s-au plîns regelui, și regele le-a cerut să-i împrumute bani, negustorii se codeau. — „Voi aveți aur“, zise atunci regele, „iar eu vreau aurul, unde este ?“ („Vos habetis aurum“, dixit rex, „et ego volo habere aurum, ubi est ?“) ¹⁶.

Asupra acestor soldați, în adevăratul înțeles al cuvîntului, regele are o autoritate mai mare decît înainte, dar îndată ce întîrzie simbria se îndesesc dezertările, făcînd

necesară ordonanța de la York a lui Eduard al III-lea pentru arestarea fugarilor „de arrestando et capiendo omnes illos qui se ab exercitu regis retraxerunt sine licencia regis”¹⁷. Ce reprezenta de fapt solda în secolele XIV—XV? Deși cifrele de care dispunem sînt destul de rare, ele îngăduie totuși reconstituirea unei curbe care, la fiecare categorie, crește pe la mijlocul veacului, odată cu întărirea ostilităților franco-engleze. E însă locul să amintim că, în condițiile de criză monetară și demografică accentuată, ultima datorîndu-se mai cu seamă epidemiilor de ciumă, toate salariile au o tendință ascendentă, înregistrînd apoi în ultimii ani ai secolului al XV-lea o ușoară scădere. Rezultatul, banal în fond, se rezimă pe cîteva date precise.

Între 1332 și 1337, leafa pe o zi a mercenarilor din Țările de Jos era de o livră de Tours (20 *sous*) pentru un stegar („banneret”), 10 *sous* pentru un simplu cavaler și 6 *sous* pentru un scutier¹⁸. Din socotelile lui Jean Le Mercier, vistiernic regal, în 1368—1369, rezultă pentru cavalerii simbria îndoită de 40 și 20 *sous*, cîtă vreme un scutier căpăta 10 *sous*, iar un arcaș 5¹⁹. Sumele rămîn neschimbate pînă în 1417²⁰. În tabăra engleză nivelul soldelor era, pentru gradele superioare, ceva mai ridicat, din moment ce, în 1348, Bertrand de Montferrand, comandantul castelului Lézignan, era retribuit cu 4 șilingi pe zi (20 *sous* de Bordeaux sau 24 *sous* de Tours), caverii de sub ascultarea lui primind 2 șilingi (12 *sous*)²¹. Plătiți cu un șiling zilnic, scutierii aveau astfel echivalentul lefii pe care ar fi dobîndit-o în oastea franceză. După sfîrșitul Războiului, în timpul unor operații militare de mai mică anvergură în Scoția și Irlanda, trupele engleze erau plătite cu cîte 18 pence pe zi pentru un lăncier — un penny valorînd o jumătate de *sou* — deci 9 *sous*, iar pentru un arcaș, pedestru sau călare, cîte 3—4 *sous*²². Și sub Eduard al III-lea simbria anuală putuse coborî la 60 sau chiar 40 șilingi (respectiv 360 sau 240 *sous*).

Acestei structuri puternic diferențiate din punct de vedere social și economic îi corespundea o mare varietate a armamentului. Bineînțeles, armele cele mai costisitoare erau folosite doar de clasa feudală. Întreținerea

unui cal sau a mai multora nu era, de asemenea, la îndemina oricui. Prețul unei armuri, în Anglia, pare să fi oscilat în jurul unei livre sterline, deci o jumătate sau o treime din leafa pe un an a unui oștean de rînd²³. Dealtfel, în vremea Războiului de o sută de ani, armurierii făuresc platoșe din ce în ce mai complicate, mai rezistente și mai grele. În legătură cu ele, Michelet a observat într-una din scăpărările de superioară inteligență care luminează paginile lui : „Acele platoșe groase, aceste fortărețe mișcătoare de oțel, fac cîinste mai ales prudenței celor care se încotoșmănu cu ele... De cîte ori războiul devine meserie și negustorie, armele defensive se îngreue astfel“²⁴. Într-adevăr, războiul tinde acum să devină o meserie, și încă una profitabilă²⁵. Se constată „profesionalizarea“ unui strat social. Care e principalul cîștig pe care o parte din mica nobilime îl urmărește, în concurență dealtfel cu marii seniori ? Răscumpărarea prizonierilor ! Numărul acestora crește tocmai din cauza armamentului împovărat care protejează dar reduce mobilitatea luptătorilor²⁶.

Pentru a străpunge cuirasele, singura armă a rămas timp îndelungat arcul. După 1300 se ivește un model mai lung, mai greu și mai puternic. Arcașii încep să încalce, ceea ce nu se mai văzuse pînă atunci în încăierările de la frontieră între „borderers“ englezi și scoțieni²⁷. Bătaia arcului atingea cel puțin 220 m, trimițînd 12 săgeți pe minut²⁸. Curînd aceste performanțe au fost întrecute de armele de foc. Michelet credea că artileria a fost întrebuintată pentru prima oară în bătălia de la Crécy²⁹. Istoricul englez Tout a dovedit că praful de pușcă era utilizat atît în Anglia cît și în Franța, încă din 1333—1334³⁰. Cu afirmația altui învățat că de la 1325 întreaga Europă occidentală cunoștea existența tunului și a pulberii, dezbaterea nu s-a apropiat de sfîrșit³¹. Ceea ce e clar însă este că cele dintîi apariții ale artileriei au avut mai degrabă un efect psihologic, întrucît amestecul de cărbune, sulf și salpetru nu era încă perfect. Abia către 1420, descoperirea pulberii grăunțite a transformat tunul într-o armă cu adevărat ucigătoare³².

Negreșit, noile arme aveau să imprime caracterele unei strategii deosebite față de cea medievală, însă în

perioada Războiului de o sută de ani predomină încă metodele cavaleriei³³. Despre felul ei de a lupta am văzut părerea lui Geoffroy de Charny, reprodusă într-un capitol anterior. Nerăbdarea fiecărui cavaler de a lua cât mai mulți prizonieri fărămița unitatea de front a unei șarje și-l făcea pe fiecare în parte mai vulnerabil. Prin urmare situația se putea schimba pe neașteptate „și de temut e câștigul care face pe om să-și piardă onoarea, viața și averea“, după cum încheie Charny³⁴.

Mentalitatea feudală nu pare totuși să fi considerat captivitatea ca un rău iremediabil. Resemnându-se lesne cu nestatornicia sorții, orice senior și-ar fi putut spune în sinea lui ceea ce scria Froissart cu bun simț și cu darul său obișnuit de a exprima concis și plastic psihologia contemporanilor : „Fugind, se întâmplă adesea ca cineva să dea peste primejdii mai mari decât în toiul unei bătălii, căci în fugă, din goana cailor, din lovituri, i se poate trage și moartea, pe cînd în luptă, cînd vezi că ești la ananghie, te predai și scapi numai prizonier, căci cine e prins nu e mort“³⁵.

Raritatea masacrelor de prizonieri îndreptăța această cugetare a cronicarului, conferindu-i simplitatea convingătoare a truismelor. Ea este, între alte câteva împrejurări, la Azincourt, cînd prinșii francezi au fost uciși într-un moment de panică provocată în tabăra engleză de atacul unui detașament neînsemnat. E interesant că cei care au încercat atunci să obțină în ultimul moment victoria, chiar cu sacrificiul prizonierilor, au fost după aceea pedepsiți de ducele Burgundiei. Ei erau, dealtfel, numai niște oșteni de rînd („aucuns gens d'armes de petit estat“)³⁶. Din vorbele disprețuitoare ale lui Pierre de Fézin se desprinde aceeași ostilitate între cavaleri și simpli ostași, dezvăluită de un text din Froissart citat mai devreme (cap. II) și care, în ultimă instanță, a culminat printr-o veritabilă criză, transmițînd și în rîndurile armatei frămîntările de o violență fără precedent care agita societatea vremii.

E foarte ușor să-i atribuim acestei crize o dată : 1356. Înfrîngerea de la Poitiers, mult mai gravă decât cea de la Crécy, a prilejuit izbucnirea conflictului, dînd în vileag neîncrederea maselor populare în conducerea marilor feu-

dali, bănuți de trădare. Expresia cea mai cunoscută a „opinie publice” contemporane este *Cîntecul jalnic despre bătălia de la Poitiers*³⁷. Plîngerea ațîțitoare la răscoală lovește aprig pe nobilii care au fugit de pe cîmpul de luptă pentru a prelungi războiul aducător de ciștig :

*„Quant virent que nostre ost pooit bien desconfire
L'ost des Anglois, si disrent : se les alons occire
Guerres seront faillies : ce sera pour nous pire,
Car nous perdrons chevance ; miex est de nous enfuire”*³⁸

(„Cînd așadar văzură că-i putea birui
Pe englezi oastea noastră, ziseră : de-i ucidem,
Se va sfîrși războiul și rău de noi va fi,
Căci vom pierde ciștigul ; la fugă s-o întindem !”)

Mai bine decît istoricii de mai tîrziu, autorul anonim al acestor stihuri a văzut în interesele clasei stăpînitore cauza războiului. Luciditatea lui era numai în parte întunecată de ură, cînd îi invinuia pe cavaleri că fug pentru a prelungi războiul și că se lasă luați prizonieri în înțelegere cu dușmanul :

*„Pour leur grant convoitise, non pour honneur conquerre,
Ont fait tel paction avec ceux d'Angleterre :
Ne tuons pas l'un l'autre, faisons durer la guerre,
Feignons estre prisons ; moult y pourrons acquerre”*.

(„Din lăcomie, nu de dragul cinstei,
Ei s-au tocmît așa cu capii oastei :
Cruțîndu-ne, lungind războiul aprig,
Prinși să ne dăm, vom dobîndi ciștig”)

Acesta era sentimentul general încercat de țărănime și de pătura săracă a orașelor³⁹. După altă mărturie, „cavalerul și scutierul care se întorseseră de la război erau primiți cu atîta ură și ocară de tîrgoveți încît se fereau cît puteau să intre în orașe”⁴⁰. Deosebit de rău erau primiți nobilii prizonieri care se întorceau acasă ca să adune pe seama țăranilor banii răscumpărării. Unul din aceștia, Jean de la Ferté-Fresnel, senior de Gacé, în octombrie 1356, pe cînd ostilitățile continuau în Navarra, a fost ata-

cat pe drum de o ceată de țărani care strigau : „Aștia sint dintre trădătorii care cu gînd rău au fugit de la oaste“ ! („Isti sunt de proditoribus, qui per suam maliciam de exercitu aufugerunt“) ⁴¹. Mecanismul „terorilor“ care cuprind o societate la un moment dat a fost studiat de mai multe ori ⁴². De fiecare dată teama unei complicități între dușmanii externi și cei interni înzecește violența ridicării la arme a claselor asuprite, lărgeste baza socială a revoltei și, uneori, îi oferă chiar pretextul. Interesant e faptul că aceeași psihoză colectivă reapare în condițiile altui dezastru militar, cel din 1455. „Burghezul din Paris“ va scrie după bătălia de la Azincourt : „Nici-odată, de cînd s-a născut Hristos, nu s-a făcut în Franța atîta sumedenie de prizonieri, de către sarazini ori alți vrăjmași [...] încît se spunea pe față că cei care se lăsa-seră prinși se purtasera nevrednic și necinstit față de cei care muriseră pe cîmpul de luptă“ ⁴³. Zvonul cules de cronicar, care era totuși un patriot foarte moderat, nesinchi-sindu-se prea mult de trecătoarea stăpînire străină, e cu atît mai grăitor. Și totuși, oricît de insistent i-ar povățui Froissart pe cavalerii ajunși la strîmtoare să se predea, cum se bat oamenii aceștia !

Începînd cu cei mai de vază, căci nu odată regii își puneau în joc coroana și viața pe cîmpul de bătălie. Înainte de a cădea în mîinile dușmanilor, la Nevill's Cross (17 octombrie 1346), David Bruce e de două ori rănit la cap — fierul unei săgeți i-a rămas înfipt în țeastă 32 de ani ⁴⁴. Charles de Blois, la Roche-Derrien (20 iunie 1347) nu e luat prizonier decît după 17 răni ⁴⁵, iar în lupta de la Auray (29 septembrie 1364), cînd cei doi pretendenți la ducatul Bretaniei s-au înfruntat sub steagurile sfîntului Gheorghe ocrotitorul englezilor și al veneratului de localnici sfînt Yves, se apără cu îndîrjire pînă la moarte ⁴⁶. Regele Majorcâi, Iacob al II-lea, e și el ucis în bătălia de la Lluchmayor (25 august 1349). Exemplele s-ar putea înmulți, dar ar fi de prisos. Tema principală a unei culturi de tip războinic, ca cea feudală, se desprinde din două note : vitejia și onoarea ⁴⁷. Cea dintîi era însușirea esențială a cavalerului, iar cealaltă năzuința lui statornică. Singura atitudine posibilă pentru un nobil era eroismul. Pentru clasa lui mîndră de privilegiul armelor, a sîngera

în slujba regelui însemna justificarea poziției sale dominante în societatea medievală, de fapt însăși baza tuturor privilegiilor. Contemporanii aveau conștiința, inițial, confuză, apoi din ce în ce mai limpede, a acestui lucru. De aceea, acuzațiile stăruitoare împotriva seniorilor și a răilor sfetnici, nelipsite din schema mentală a oricărei răscoale, au o deosebită valoare documentară nu pentru ade-vărata comportare a cavaleriei franceze în Războiul de o sută de ani, ci pentru spiritul polemic ce însuflețea un anumit mediu urban, ostil clasei feudale și dispus la o alianță cu țărănimea. Astfel se înțelege, în *Cîntecul jalnic de la Poitiers*, indicînd calea către formarea armatelor naționale, îndemnul final către delfinul Carol, duce de Normandia :

*„Ducelui vostru deie-i Domnul sfaturi bune,
Să-l apere ostașii cu spada și lancia,
Ca pe dușmani deplin să se răzbuie
Și să-l vedem curînd domnînd în Franca !
Spuneți-i, sfetnici, voi, să nu uite să-l cheme
Pe Jacques Bonhomme, țăranul, în ajutor la vreme“.*

(Dieu doint a nostre duc faire telle alliance/ De gens fermes, entiers et de si grant puissance, / Que des anemis puissent pranre entire vengeance/ Si qu'ancore puissions veoir nostre roy en France !/ S'il est bien conseillé, il n'obliera mie/ Mener Jaque Bonhomme en sa grant compagnie !⁴⁸).

Dînd numai în parte ascultare acestui sfat, Carol al V-lea va forma corpuri noi de oaste cu ajutorul orășenilor („tous bourgeois et autres gens de bonnes villes et plat pais⁴⁹). Fără îndoială, măsura s-a dovedit nefîndes-tulătoare, fiindcă, după trecerea a trei decenii de la Poi-tiers, revine recomandarea de a fi trimiși la război țăranii, „les gens de labour“. Cel care redeschide problema e Honoré Bonet. Citînd pe tacticianul din veacul al IV-lea Vegetiu, prelucrat de Hraban Maur din secolul al IX-lea și tradus în al XIII-lea de Jean de Meung, el scrie : „Vegetiu, meșter mare-n ostășie/ Laudă a plugarilor vrednicie“ („Ly grans maistres d'armes Vegèce/ Nous dist que les laboureaux sont pour les armes prouffiteux“).

Caracterizare reluată, cu mult optimism, mai departe :

*„Voi credeți că la arme n-au cuvînt :
De-ar fi numai nișel deprinși
Cu zale să fie încinși,
Războiul l-ar duce cu mai mare avînt
Decît nobilii toți de pe-al Angliei pămînt,
Numai să aibă în fruntea lor
Căpetenie franceză cu spor“.*

(„Vous tenez qu'ilz ne vaudront rien :/ S'ilz avaient un peu
coustumé/ Simple cote en leur costé,/ Ilz nous feroient plus grant
guerre/ Que touz les gentilz d'Angleterre,/ Mais qu'ilz eussent
ordonnance/ D'un bon capitaine de France“).

Versurile sînt culese din poemul *L'apparicion maistre Jehan de Meun*, scris în 1398 pentru consolarea captivilor de la Nicopole⁵⁰. Aici autorul desfășoară o întregă teorie, înșirînd avantajele pe care le-ar prezenta — organizați și duși la luptă — țărani obișnuiți cu viața grea.

*„De pînea tare, de culcușul pe pămînt,
Nu se tem, nici de ploaie, nici de vînt.
Și foamea și osteneala știu să-ndure,
Brațe vînjoase au să țină o secure,
Să dea nepotolit lovituri crunte,
Căci sint deprinși greul să-nfrunte.
Atîta doar trebuie să învețe
A purta platoșe mărețe“*

(„Ne craignent mal lit ne mal pain/ Ne vent, ne pluye, ne trop
fain ;/ Et tous les travaux scevent porter/ Et ont bras usez pour
donner/ Grans coups et longuement tenir./ Car ont usé pâine
souffrir ;/ Sy ne fault que les coutumer/ Tant seulement har-
noys porter“).

Dar, cu toată lauda adusă destoiniciei celor mulți și trudiți, Bonet, de pe poziții de clasă nu se sfieste să arate că aceștia s-ar cuveni să ia locul seniorilor în războiul care seceră tot mai multe vieți, pentru a o cruța pe a lor.

*„De-ar fi ori bolnavi, ori răniți
Nu sînt atît de prăpădiți
Cum este un subțire nobil
Cînd de mîncat n-are destul,
Pînă să uite de necaz și chin.
De bună seamă, paguba-i mai mică
De mor în luptă oameni de nimică ;
Și cînd le zac în ocnă oasele
Păcatul și rușinea sînt mai grele
Pentru boieri ca pentr-un biet creștin“.*

(„S'ils sont malades ou navrés/ Ils n'en sont mie sy grevés/ Comme sont les hommes gentilz/ Quant de nourriture sont vilz./ Pour passer tout mal, tout tourment./ Et sy y a moins perdemment/ S'ilz sont en la bataille mors ;/ Et se en prison est leurs corps, Crestians n'y ont pas tel dommaige/ Ne tel honte com de pa-raige“⁵¹.

Sub impresia de liniștit cinism pe care o lasă această pagină se întreabă cineva dacă Bonet nu voia să comunice unui lector prevenit tocmai efectul contrar, să sugereze ironic bicisnicia nobilimii incapabile de a mai răspunde la chemarea datoriei. Cîtuși de puțin ! Autorul e doar un specialist în chestiunile de onoare cavale-rească, un admirator sincer și naiv al clasei feudale, pasionat de toate elementele vieții războinice, ca și Frois-sart, cleric și el⁵².

Ceea ce el nu observa, alții văzuseră înaintea lui, și anume că războiul nu putea rămîne un joc eroic decît atîta vreme cît era rezervat unei elite aristocratice. Participarea altor clase sociale avea să dea la iveală deșertăciunea complicatului cod elaborat de Honoré Bonet și de alții, pentru a-i substitui o morală mai simplă și mai aspră.

Un baron francez, Henri des Vaux, se predă lui Bartholomew de Burghersh, mulțumindu-i că îl ia prizonier, ca un cavaler pe altul, arătînd deci că știa ce soartă l-ar fi așteptat în mîna țăranilor răsculați. „Rămînem prizonierul vostru, după bunul vostru plac, și vă mulțumim pentru curtenie, căci, dacă țărănoii („Jacques Bon-homme“) care au domnit cîndva peste această țară, ar fi pus mîna pe noi [...] n-am fi scăpat așa de ușor“⁵³.

A spune că clasa feudală trăia în teama permanentă de răscoale e în ultima jumătate a secolului al XV-lea mai puțin decât oricând un șablon.⁵⁴ Fără a-și pierde din intensitate, lupta de clasă a exploataților împotriva exploataților în Franța, în cel dintâi pătrar al veacului următor, se adaptează formelor războiului civil.

Conflictul înregistrat de istorici ca Jacques d'Avout, printr-o definiție surprinzător de superficială, ca „la querelle des Armagnacs et des Bourguignons“, nu a opus numai două facțiuni nobiliare. Esențial este că în situația de efervescentă socială creată de război, sub aparența slujirii intereselor uneia sau alteia dintre grupările seniores, se desfășoară o largă mișcare populară antifeudală. Nu numai că plebea orașelor ia în mâini puterea în marile centre, ca Parisul „cabochian“, dar țărănimea acționează independent. Caracterul complex al relațiilor între clase în vîltoarea războiului reiese deosebit de sugestiv din episodul relatat de cronicarul burgund Monstrelet. În 1411, contele de Roussy, „burgund“ și el, înfruntă în castelul său un adevărat asediu din partea țăranilor din împrejurimi care, pentru ocazie, arborau florile de crin ale monarhiei și adoptaseră chiar numele de „copii ai regelui“ (urmașii lor, șuanii, vor purta nume asemănătoare). După cîteva zile, cei din castel erau gata să capituleze. Atunci se produce intervenția unor feudali locali, din tabăra regelui, venind, chipurile, în ajutorul țăranilor, care nu erau pentru ei decît o gloată fără căpătîi. „Si vint en leur aide et pour les conduire le bailli de Vermandois, c'est à savoir Le Brun de Barrois, chevalier, et le prévôt de Laon“. Ei sînt însă întîmpinați ca niște eliberatori de către asediați. „Et lors ledit comte, voyant la force et la violence d'iceux, doutant être pris de force par les dits paysans, se rendit lui et son châtel audit bailli de Vermandois, lequel le reçut; et après qu'il eut mis garnison dedant ledit châtel de par le roy, emmena ledit comte et ses gens prisonniers en la ville de Laon, où ils furent par très long espace, et depuis en payant gran finances, furent délivrés“⁵⁵.

Povestirea unui alt asediu, din 1426, dovedește, de asemenea, că țăranii nu luau prizonieri, nici nu respectau un salvconduct: „localnicii îi asediară fără întîrziere

și în cele din urmă îi încolțiră așa de tare încît fură nevoiți să plece din castel, fără să ia nimic cu ei, avînd salvconduct ca să-și vadă de drum în pace. Cu toate acestea, la ieșirea din castel, numitul Jean Blondel a fost omorît de țărani, precum și capelanul care săvîrșise trădarea a fost decapitat⁵⁶.

În paralel, care e atitudinea orășenilor față de prizonierii de război? Ne-o arată exemplul lui Eustache d'Aubercicourt care, în 1359, în lupta de la Nogent-sur-Seine, a fost luat prizonier de „un cavaler al contelui de Vaudemont, pe nume Henri Kevillart, care avu mult de furcă pînă să-i scape viața, căci oamenii de rînd din Troyes prea îl urau pentru frumoasele isprăvi cavaleriești și măiestriile cele mari cu armele [„pour les belles bacheleries et grans appertises d'armes“] pe care le făcuse pe vremuri și acum voiau să-l ucidă⁵⁷. Desigur, orășenii din Troyes — cei mai săraci, caracterizați prin expresia „li commun“ — nu apreciau acțiunile războinice cu care se mîndrea acest feudal crud și prădalnic. Se întîmplă chiar ca, împotriva voinții mulțimii, seniorul ecleziastic al orașului, nobil el însuși de cele mai multe ori, să ia partea vreunui cavaler-tîlhar. „Fu adus la Reims“ — scrie, despre unul, Froissart⁵⁸ — „și eliberat a doua zi de arhiepiscop și de cavaleri, ca să se țină ei de jurămînt“⁵⁹. Concepția aristocratică despre onoare și despre sfințenia cuvîntului dat este acum contestată cu vehemență. S-ar părea că dezacordul asupra tratamentului prizonierilor acoperă o ciocnire între interese de clasă apărate atît de aprig încît, pe un „desperado“ care terorizase ținutul multă vreme, „gloata voia să-l omoare chiar în brațele nobililor“ („li commun le volloient tuer entre les mains des gentilshommes“)⁶⁰. Într-un context identic, Guillaume Cousinot relatează că în 1429, la Jargeau, „sărăcimea s-a răscolat, ucigînd prizonierii englezi ai nobililor“ (*les gens du commun occioient entre les mains des gentilshommes tous les prisonniers anglois qu'ils avoient pris à rançon*)⁶¹.

Acest refuz de a lua prizonieri să fie oare efectul unei mentalități mai fruste sau simpla consecință a faptului că, neavînd dreptul să ia prizonieri pentru ei înșiși, oamenii de rînd nu puteau nădăjdui bogatele răs-

cumpărări care erau câștigul convenit al seniorilor ? Dacă pronunțata dihotomie dintre clase nu e o impresie înșelătoare lăsată de lectura izvoarelor — și, în acest caz, însăși originea erorii ar scuza-o —, atunci devine evident că, de la un capăt la altul al Războiului, purtarea învingătorilor față de învinși se integrează logic între manifestările de conștiință socială. Atitudinea acelorși cavaleri va fi deci curtenitoare sau nemiloasă, după poziția socială a prizonierilor lor⁶². Ce altceva spusese doar La Hire ? Viața căpeteniilor e asigurată în schimbul răscumpărării, iar pentru ceilalți — ștreangul.

Așadar, reacția populară se înțelege mai bine, cu toată brutalitatea ei, avînd în vedere că încă din 1365 Guillaume de Marle, prinzînd mai mulți ostași englezi în bătălia de la Vignée, „curînd după aceea i-a înecat pe toți [...] deoarece luptau pentru jaf și n-aveau nici un titlu seniorial“ („ilz faisoient guerre de compaignie et n'avoient point de titre de seigneur“) ⁶³. Războiul medieval nu cunoștea deci legi decît pentru seniori. Purtat de țărani și de meșteșugari, el nu va mai fi stăvilît de nici o lege. Acesta e sensul noțiunii „guerre de compaignie“, în cuprinsul căreia ultimul cuvînt are nevoie de cîteva lămuriri.

Denumirea de companii a fost purtată de la sfîrșitul secolului al XIII-lea de bandele de mercenari în solda regelui Aragonului care, pînă la pacea de la Caltabellota (1302), au dus lupte grele cu Angevinii în Sicilia și sudul Italiei. Faimoasa companie catalană care, îndată după aceea, a trecut prin foc și sabie Asia Mică, Tracia, Macedonia, Epirul, Tesalia și Beoția, era și ea formată din aventurieri indisciplinați, oșteni de meserie ⁶⁴. „Fără război n-ar putea trăi“, spunea despre ei Muntaner, exprimînd o filosofie pe care am mai întîlnit-o („il fault les compaignons vivre“) la Froissart ⁶⁴. Ca și în „marile companii“ din timpul Războiului de o sută de ani, s-a amestecat aici pleava tuturor neamurilor. Oricît ar părea de ciudat, acești mercenari pribegi aveau o etică a lor comună, încă de caracter cavaleresc ⁶⁵. Totuși, alături de cîteva nobili declasați, cei mai mulți dintre ei erau de origine plebeiană, iar „democrația“ rînduielilor lor a fost observată în numeroase rînduri. Ceea ce nu s-a remar-

cat indeajuns este că nu avem înaintea noastră un singur fenomen, ci două, sub același nume, cum se întâmplă câteodată în istorie.

În anii intervențiilor engleze și franceze în Spania, „compania“, formă iberică de organizare militară pe care și-o dădea stratul inferior al cavaleriei, s-a răspândit și dincoace de Pirinei. Din 1362 avusese prima afirmare răsunătoare, victoria de la Brignais⁶⁶. În februarie 1367, Carol al V-lea mărturisea că „unii oameni, alcătuiți în companii sau altminteri, au intrat în ținutul Normandiei și-l jefuiesc, îl pradă, îl strică și îl nimicesc, prind oameni ca să le plătească răscumpărare [...] și fac multe rele peste măsură de mari, spre sila, necazul și paguba noastră, adevărat prăpăd pentru acest ținut și acești supuși ai noștri, care lucru ne supără tare“⁶⁷. Cu aceeași descurajare, monarhul comunica și în noiembrie 1368: „Companiile se află încă în regatul nostru și călăresc prin el în lung și în lat, de la un ținut la altul, făcând cit pot mai multe pagube și stricăciuni“⁶⁸. Doi ani după aceea, cronicarul Jean de Venette dădea glas bucuriei pe care i-o pricinuia decadența „companiilor“⁶⁹. De fapt, deși brigandajul endemic s-a prelungit în Franța, aceste trupe neregulate își pierdeau treptat importanța.

De o reapariție a lor în 1413 nu poate fi vorba. Căci o altă clasă se ridica acum la arme, cu mînuirea cărora nu fusese deprinsă în trecut. Din *noile* companii făceau parte țărani și meșteșugari. Avîntul lor n-a întîrziat să neliniștească pe marii feudali, dovadă ordonanța de la 8 februarie, emisă chiar în timp ce-și desfășurau lucrările Stările Generale „revoluționare“ din 1413, prin care se interzicea „ca plugari sau breslași sau alți oameni de rînd să se adune ori să se strîngă laolaltă, ca armată, comună sau companie, ori altfel, ca tîlhari, așa cum s-a mai întîmplat în anii trecuți, ci să-și vadă fiecare de meseria sau de plugăria lui“⁷⁰.

În lipsa altor informații, presupunem numai că această înarmare populară în armate, comune sau companii („par manière d'armée, de communes ou de compagnie“) a fost un fenomen de tranziție între răscoalele din secolul al XIV-lea și acțiunea Ioanei d'Arc. Trecînd peste momentul 1413, există o legătură organică între cele două

faze ale aceluiași proces de deșteptare socială și națională a maselor populare franceze⁷¹. „Din dorința de pace, în numele celor storși pînă la ultima vlagă [...] s-a ridicat țăranca de la Domrémy“⁷². Condițiile social-economice noi îngăduiau la 1429 monarhiei de Valois să mobilizeze pentru rezistență forțe însemnate, mai hotărîte și mai bine înzestrate, adaptate la tehnica „modernă“, a căror biruință pe cîmpul de bătălie era inevitabilă. Ea fusese doar profetită cu un veac în urmă: „Spuneți-i sfetnici, voi, să nu uite să-l cheme/ Pe Jaques Bonhomme, țăranul, în ajutor la vreme“ (s'il est bien conseillé il n'oubliera mie/ Mener Jaques Bonhomme en sa grand compagnie). La sfîrșitul Războiului, lupta împotriva cotropitorului englez devenise în chip precumpănitor o formă de acțiune a celor mulți și asupriți. Nu e greu de văzut că inițiativa acestei mișcări n-a aparținut regalității care, timp de două generații, i s-a opus, ci ea a izvorît din „suferința unei țărănime călcate în picioare de oștiri. Se poate zice chiar că Ioana însemna o mișcare contra războiului, fie și a celui purtat de francezi împotriva englezilor“⁷³. Dînd glas astfel unei aspirații seculare, Burghezul din Paris, un contemporan al Ioanei, pe care totuși n-a înțeles-o, ajungea să spună: „nobilii nu poșteau decît războaie și urau poporul, fiindcă acesta dorea numai pacea“⁷⁴, excesiva simplificare din cuvintele lui nefiind decît ecoul unui secol de năpraznice zguduiri sociale.

NOTE

¹ *Year Books of the Reign of King Edward the Third*, ed. Luke Owen Pike, Londra, 1888, XIV, p. 127—132. În procesul pentru arenda unei ferme, în 1340, una din părți își explică neputința de a plăti „din pricina războiului dintre rege și dușmanii săi din Franța“, la care cealaltă obiectează că „războiul nu s-a întîmplat în această țară“, iar tribunalul îi dă dreptate.

² Cifrele aproximative sînt luate din lucrarea de mai multe ori citată a lui Philippe Contamine, *Azincourt*, p. 12. K. B. Mac Farlane. *War, the Economy and Social Change. England and the Hundred Years War, Past and Present*, 22, 1962, p. 5 socotește că la Poitiers englezii și gasconii la un loc erau 7 000. Pentru exagerările cronicarilor, vezi J. H. Ramsay, *Edward Balliol's Scottish Expedition in 1347*, p. 307, unde o armată de 320 000 oameni,

după aprecierea contemporanului H. Knighton, este redusă, pe baza statelor de plată păstrate, la... 480 de soldați !

³ Ferdinand Lot, *La France des origines à la guerre de Cent Ans*, Paris, 1941, p. 189. Armata contelui de Foix număra 1200 pedestrași și 1044 călăreți (P. Tucoo-Chala, *Gaston Fébus et la vicomté de Béarn*, p. 155—161).

⁴ Charles Oman, *A History of the Art of War*, II, p. 66.

⁵ N. Iorga, *Desvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, II, Buc., 1921, p. 11 : „Războiul de o sută de ani a fost un război individualist de cavaleri, fiecare operînd mai mult pe sama lui“.

⁶ Ar fi imprudent să stăruim, în lipsa unei cunoștințe directe a lucrărilor lui J. F. Verbruggen, *La tactique militaire des armées de chevaliers*, „Revue du Nord“, XXIX (1947), p. 161—180, și *De Krijgskunst im West-Europa im de Middleeuwen IX-e tot begin XIV-e eew*, Brussels, 1954.

⁷ Pentru V. H. H. Green, *The Later Plantagenets*, p. 174, ei erau mai totși incapabili să-și adapteze planurile la o strategie pe termen lung.

⁸ Charles Oman, *op. cit.*, II, p. 111.

⁹ R. C. Smail, *The Art of War in Medieval England*, ed. A. Lane Poole, I, Oxford, 1958, p. 157—158.

¹⁰ *Ibid.*, p. 151 ; Oman, *op. cit.*, p. 190—195 ; A. Hamilton Thompson, *The Art of War to 1400*, *Cambridge Medieval History*, VI, Cambridge, 1929, p. 197.

¹¹ Bălcescu nu șovăia să afirme că „armata românească a fost cea dintîi armată permanentă din Europa. Este de crezut că ea își avea începutul de la Radu Negru“ ! (*Opere*, II, ed. Gh. Zane, Buc. 1940, p. 48—49). O viziune mai exactă a începuturilor armatei românești se află la N. Iorga, *Istoria armatei românești*, I, Buc., 1929, (reeditată 1970) și R. R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor* Buc., 1947.

¹² M. R. Powicke, *Edward II and Military Obligation*, *Speculum*, XXXI, 1956, p. 92—119. Cf. Ch.-V. Langlois, *Le service militaire en vertu de l'obligation féodale*, în *L'armée à travers les âges*, Paris, 1899 p. 65—86.

¹³ B. C. Keeney, *Military Service and the Development of Nationalism in England* *Speculum*, XXII, 1947, p. 534—549. V. și J. W. Sherborne. *Indentured Retinues and English Expeditions to France* *English Historical Review*, 79, 1964 p. 718—746.

¹⁴ R. C. Smail, *art. cit.*, p. 146—147. Cf. *Rotulorum originalium in curia scaccarii abbreviatio tempore regis Edwardi III*, II, Londra, 1810, p. 150 : Thomas Fabel „finem fecit cum rege pro quadraginta solidos per unum anum de ordine militari suscipiendo“, pe cînd lui Geoffrey Simon din Canterbury i se plăteau 10 mărci.

¹⁵ E. B. Fryde, *Materials for the Study of Edward III's Credit Operations, 1327—1348*, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XXII (1949), p. 105—138, XXIII (1950), p. 1—30. Cf. J. L. Kirby, *The Financing of Calais under Henry V*, *ibid.*, XXIII (1950), p. 165—177, punînd accentul pe faptul că, în 1421,

Calais costa o treime din venitul anual al Angliei : 15 500 livre pentru plata unei garnizoane care, în 1413, număra 1120 de oșteni.

¹⁶ *An English Chronicle*, p. 142. Pentru comparație, vezi Juvenal des Ursins, p. 375, care povestește că în 1388 un sihastru — „o cucernică ființă, ducând o viață aspră și grea“ ! — a venit la Carol al VI-lea să-i spună „că avusese o vedenie dumnezeiască și că, dacă nu va scădea birurile, Dumnezeu se va mînia pe dînsul, pedepsindu-l. Și astfel n-ar putea avea urmași în viață“, amenințare întărită de moartea primului delfin și a principesei Jeanne, încît „fu regele cît pe-aci să scadă birurile. Dar cînd ajunse la cunoștința ducilor de Berry și de Burgundia că regele avea această dorință, ei veniră la dînsul, spunîndu-i că pustnicul nu era decît un nebun și că nu se cădea să-i dea ascultare. Și că, de n-ar fi birurile, n-ar avea cu ce să poarte războiul [...] Atîta au stăruit încît pînă la urmă regele s-a răzgîndit și birurile au urmat ca și pînă atunci“. În 1391 a mai venit un schivnic, dar n-a fost primit.

¹⁷ *Rotulorum... abbreviatio*, II, p. 100.

¹⁸ Froissart, XVIII, p. 23—24. Scutierii primeau 7 sous într-un oraș asediat, din cauza scumpetei, dar cei din Liège numai 5 sous (*ibid.*, p. 43).

¹⁹ Ph. Contamine, *op. cit.*, p. 150.

²⁰ R. Lacour, *Une incursion anglaise en Poitou en novembre 1412*, Poitiers, 1934, p. 25—26, unde apar lefurile pe o lună ale mercenarilor ducelui de Berry.

²¹ R. Boutruche, *La crise d'une société*, p. 352.

²² Agnes Conway, *Henry VII's Relations with Scotland and Ireland, 1485—1498*, Cambridge, 1932, *passim*.

²³ M. R. Powicke, *art. cit.*, p. 101. Cf. *Rotulorum... abbreviatio*, II, p. 151, lui William Gros i se dau „sexaginta solidos solutos in hanapio“ (probabil o cană de argint cu acest preț). Am căutat în zadar precizări la Ch.-V. Langlois, *Le service militaire soldé*, în *L'armée à travers les âges*, p. 88—109.

²⁴ J. Michelet, *Pages choisies*, I, p. 62. Fraza următoare, cu o atrăgătoare deschidere de orizont : „Așa mergeau la război negustorii din Cartagina și din Palmira“, accentuează interpretarea mercantilă dată de istoric Războiului. Vezi cap. I, n. 37.

²⁵ Cuvîntul „mestier“ se întîlnește la Geoffroy de Charny (Froissart, I, 3, p. 472).

²⁶ V. H. H. Green, *op. cit.*, p. 175—176.

²⁷ R. C. Smail, *art. cit.*, p. 148.

²⁸ P. Lacombe, *Les armes et les armures*, Paris, 1868, p. 129. Bibliografia cea mai recentă privitoare la această armă este citată într-un excurs erudit al cărții lui Lynn White jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962, p. 151—152.

²⁹ *Op. cit.*, p. 66. Aceste probleme îl pasionau și pe un contemporan al lui Michelet, care totuși i-a fost un înverșunat inamic politic, pe însuși Napoleon al III-lea, în lucrarea *Du passé et de l'avenir de l'artillerie (Oeuvres, IV, Paris, 1856)*.

³⁰ T. F. Tout, *Firearms in England in the Fourteenth Century*, *Engl. hist. Rev.*, XXV, 1911, p. 666—702.

³¹ C. Oman, *op. cit.*, II, p. 212—213.

³² L. White, *op. cit.*, p. 100—101, la care se adaugă interesante observații despre răspîndirea tunului în țările islamice, focul grecesc în Europa, bombarde și tunuri cu aburi.

³³ Poate primul studiu despre tactica armatelor franceze în Evul Mediu, excepțional de bine informat pentru epoca lui, aparține cunoscutului arhitect Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier français*, VI, Paris, 1874, p. 363—424.

³⁴ Vezi cap. III. n. 8.

³⁵ Froissart, XI, p. 177.

³⁶ N. Iorga, *Textes historiques du Moyen Age*, p. XLIV : „furent depuis grandement blasmez et aussi en furent-ils prins par le duc Jean“ Cf. Monstrelet, p. 376 : „furent depuis prins et détenus prisonniers long espace“.

³⁷ Editat înția dată de Charles de Robillard de Beaurepaire, în *Bibliothèque de l'Ecole de Chartes*, 3-e série, II, p. 257 și urm.

³⁸ Froissart, VI, p. 448.

³⁹ Vezi *La complainte du pauvre commun et des pauvres laboureurs de France*, în textul cronicii lui Monstrelet, p. 525—528.

⁴⁰ Froissart, VI, p. 4. În programul Jacqueriei, puternica tendință antinobiliară își găsea justificarea în acuzația de trădare „națională“ : „ziceau ei că orice nobil din regatul Franței, cavalier și scutier, făcea de ocară și trăda regatul“ (*ibid.*, p. 45).

⁴¹ R. Delachenal, *op. cit.*, I, p. 248, n. 2.

⁴² Vezi reflecțiile despre „la grande Peur“ ale lui Georges Lefebvre, *Le meurtre du comte de Dampierre*, *Revue historique*, CXCII (1941).

⁴³ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 35.

⁴⁴ Froissart, V, p. 133. Cf. Adam de Murimuth, p. 219, prizonierul n-a putut fi transportat la Londra decît după Anul Nou din cauza rănilor („propter duas plagas quas habuit in capite cum duabus sagittis percussis“).

⁴⁵ Spre deosebire de cronicile engleze (Robert de Avesbury, p. 389; Henry Knighton, II, p. 49; *Chronica monasterii de Melsa*, III, p. 64), așa-zisa *Chronique de Du Guesclin* al cărei caracter literar e afirmat de la primele cuvinte („cy commence le rommant Bertrand du Guesclin“), dă unele detalii interesante : „După bătălie, veniră slujitorii englezi să caute pe cîmp și să despoaie morții. Acolo era și un slujitor cu numele de Coffin care îl găsi pe Charles ca mort și vru să-l dezbrace. Al celui Coffin i s-a predat Charles cu jurămînt, rugîndu-l să se ducă să-i spună soției lui că el e încă viu și că-l va îmbogăți“ (p. 7).

⁴⁶ Froissart, VII, p. 54, povestește recunoașterea cadavrului cu mîinile încheștate pe baltag : „contele de Montfort porunci să fie întors cu fruntea la lumină, căci zăcea cu fața în jos. Și cînd îl văzu la chip, căzu pe gînduri și prinse a lacrima și zise : „Hei, monseniore Carle, monseniore Carle, bunule văr, cîte ne-

norociri s-au întâmplat în Bretania din îndărătnicia domniei tale! Așa să-mi ajute Dumnezeu, îmi pare rău că te-am găsit astfel". O altă versiune legendară a sfârșitului lui Charles de Blois care, muribund, ține adversarului său un lung discurs pentru a-i argumenta drepturile lor respective, înainte de a primi lovitura de grație, ar îngădui datarea timpurie a cronicii lui Du Guesclin (ed. Buchon, p. 26—27), din perioada dizgrației lui Olivier de Clisson, asupra căruia se aruncă vina acestei crime, deci din anii 1393—1407.

⁴⁷ Pe planul moral, se înțelege. Pe planul instituțional cu implicații etice, noțiunile majore sînt noblețe și cavalerie. Cf. G. Duby, *La vulgarisation des modèles culturels dans la société féodale in Niveaux de culture et groupes sociaux*, Paris, 1967, p. 37.

⁴⁸ Froissart, VI, p. 449.

⁴⁹ *Ibid.*, XVIII, p. 505—506: „să fie înarmați cum se cuvine și încălărați, iar ceilalți care n-ar putea avea cai, să fie îndesulător înarmați, fiecare după starea și puterile sale" (17 sept. 1369).

⁵⁰ Nu „în lupta contra abuzurilor preoțimii din vremea sa", cum credea N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice*, I, p. 304, fără să fi văzut probabil textul, căci ediția baronului Bignon, singura pînă în 1926, e foarte rară.

⁵¹ Versurile 543—590 (ediția Ivor Arnold, *L'apparicion maistre Jehan de Meun et le Somarium super materia Scismatis d'Honoré Bovet*, Paris, 1926, p. 27—29). Și Christine de Pisan, II, p. 22, e de acord că „cei din popor fiind mai zdraveni sînt buni în lupta pe jos".

⁵² O biografie de Ivor Arnold în ediția citată, p. I—XI. N-am văzut articolul lui G. W. Coopland, *The Tree of Battles and some of its sources*, *Revue d'histoire du droit*, V, 2, Haarlem, 1923, p. 173.

⁵³ Froissart, VI, p. 250.

⁵⁴ În 1384, după Juvénał des Ursins, p. 361: „țărani, plugarii și meșteșugarii din Auvergne, Poitou și Limousin se răsculau, bîntuiau peste tot pe cîmpuri și făceau nenumărate blestemății" („les paisans, laboureurs et gens mécaniques en Auvergne, Poictou et Limosin se mettoient sus et tenoient les champs et faisoient maux innombrables").

⁵⁵ Monstrelet, p. 223—224: „de asemenea fu prins de țărani arhidiaconul din Brie, în turn la Andelys, care arhidiacon era fiul natural al regelui Armeniei". Guyot de Lusignan, fiul lui Leon al V-lea, a fost lăsat în viață, și, după patru ani, va fi printre prizonierii de la Azincourt. Cf. *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 35, și N. Iorga, *Brève histoire de la Petite Arménie*, Paris, 1930, p. 153.

⁵⁶ Monstrelet, p. 585.

⁵⁷ Froissart, VI, p. 166, 174. Cf. R. Delachenal, *op. cit.*, II, p. 41. Vezi *ibid.*, I, p. 437—438, 442, despre mercenarii englezi luați prizonieri în răscoala pariziană de la 21 iulie 1357, eliberați după o săptămînă de Etienne Marcel.

⁵⁸ Froissart, VI, p. 188.

⁵⁹ Un conflict asemănător între un înalt prelat și enoriașii săi răzvrățiți apare în împrejurările morții lui Jean de Ségur, victima unei răscoale a țirgoveților din Troyes. Cavalerul „trase la episcop acasă și acesta îl primi cu bucurie, zicându-i: «Jehan, vei locui la mine două zile sau trei și între timp eu îți voi pregăti banii ce-i am de plătit». Jehan de Ségur se învoi cu ușurință, căci se încredea în salvconduct, dar, când colo, poporul din oraș, cum prinse de veste de venirea lui, se adună de pretutindeni și începu să mormăie și să ocărăscă pe episcop, spunând: «Cum își bate joc domnul episcop de noi, căci adăposteste sub acoperișul lui pe vrăjmașul nostru, pe cel mai mare fițhar din regatul Franței, cel care a făcut mai multe rele și mîrșave fapte, ba mai vrea încă să-i dăm și banii noștri ca să bată război cu noi; cu asta nu ne împăcăm». Vreo 6000 de oameni înarmați atacă palatul episcopal și-l omoară pe seniorul de Ségur, cu toate că „acei cavaleri care se aflau de față” și episcopul i-au luat apărarea „ca oameni buni, drepti și viteji”.

⁶⁰ Ca și pentru nota precedentă, v. Froissart, VI, p. 180—182, 187.

⁶¹ *Chronique de la Pucelle*, p. 299. Jean Chartier, I, p. 82, spune doar că prizonierii „fură uciși, cei mai mulți, din pricina dihoțiilor dintre francezi”. Cf. J. de Wavrin, II, p. 286—287.

⁶² J. Boudet, *Histoire universelle des armées*, I, p. 268, tinde să arate că în cruzimea față de prizonieri nu există un criteriu social: „Flamanzii comunelor nu sînt mai îndurători la Courtrai decît cavalerii francezi la Cassel”. Dar nu e tocmai din cauza luptei de clasă?

⁶³ *Chronique normande du quatorzième siècle*, ed. Auguste și Emile Molinier, Paris, 1882, p. 166 (apud Keen, *op. cit.*, p. 100, n. 1). Nu știm dacă acești prizonieri englezi au fost răzbuțați. În schimb, Robert Knollys poruncește să fie executați prizonierii francezi, ca represalii pentru decapitarea unor englezi, subliniind că atît calitatea lor de ostateci, cît și originea nobilă ar fi trebuit să-i ferească de moarte” (car ils sont gentils et n'ont point desservy mort) (Froissart, XI, p. 42—43).

⁶⁴ În lipsa unei monografii mai noi decît a lui G. Schlumberger, *Expédition des „Almogavares” ou routiers catalans en Orient, de l'an 1302 à l'an 1311*, Paris, 1902 (reed, 1924), vezi N. Iorga, *Ramon Muntaner et l'Empire byzantin*, în *Contributions catalanes à l'histoire byzantine*, Paris, 1927 (retipărit în *Etudes byzantines*, II, Buc., 1940, p. 341—372, și tradus, cu o prefață de F. Soldevila, *Ramon Muntaner i l'imperi bizanti*, Barcelona, 1961). Pentru un rezumat clar și bine informat al faptelor, cf. J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 295—301.

⁶⁵ N. Iorga, *Contributions catalanes*, p. 32—39, subliniază frecvența expresiilor „cavaller savi e bo”. „bon cavaller”, „bon e lleial” sau chiar „un dels mellors cavallers del mon”, din lume deci.

⁶⁶ Vezi capitolul I, nota 52, despre „certaines compaignies“ în 1365.

⁶⁷ L. Delisle, *op. cit.*, p. 217. Pierre de Fénin se plînge că aceștia erau „oameni neîndurători, care luau de oriunde răscum-părări, fără a cruța pe nobil sau pe omul de rînd“.

⁶⁸ Delisle, *op. cit.*, p. 236. Probleme analoage erau puse la aceeași dată în Italia de prezența condottierilor englezi și germani.

⁶⁹ Traducerea franceză la Funck-Brentano, *op. cit.*, p. 449 (originalul latin, editat de H. Géraud în 1843, nu mi-a fost accesibil). Un tip de mercenar a fost studiat de A. Coville, *Arnaud de Cervole, archiprêtre de Vélines, în L'armée à travers les âges*, p. 47—80. Mai vezi J. M. Richard, *Documents relatifs aux Grandes Compagnies (1326—1366)*, *Bulletin historique et philologique*, 1895, p. 539—547; și Charles Samaran, *Pour l'histoire des Grandes Compagnies, Le „voidement“ de Chateau — Goutier par les Anglais (1369) în Mélanges Halphen*, p. 641—644.

⁷⁰ Monstrelet, p. 319—322, rezumat de Lefèvre de Saint-Rémy, p. 366, Cf. și edictul de la 10 februarie, la Monstrelet, p. 322—327.

⁷¹ N. Iorga, *Istoria poporului francez*, p. 237—238.

⁷² Idem, *Patru conferințe despre istoria Angliei*, p. 48: „De la început, mișcarea Ioanei d'Arc ne apare populară, mistică, pe de o parte, cu un caracter național ocazional, impus numai de împrejurări“. Mai târziu, istoricul e îndemnat să estompeze și mai mult al doilea aspect, vorbind despre „fenomenul religios și popular mai mult decît național care e Ioana d'Arc“ (id., *Condițiile colaborărilor internaționale*, p. 75). Ce-i drept, pasajele care ar ilustra o timpurie manifestare a conștiinței naționale nu sînt greu de găsit. Bunăoară, pe la 1440, Juvénal des Ursins, p. 368, socotea că „Un francez poate lupta cu un englez, dușmanul său de moarte, oriunde l-ar găsi („un François pouvoit combattre un Angloys, son ennemy mortel, en tous lieux qu'il le trouvoit“), iar Monstrelet, II, p. 799—800, condamnă prădăciunile săvîrșite de francezi în regiunea Abbeville, supusă ducelui de Burgundia, „comme s'ils eussent été Anglois“.

⁷³ N. Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, p. 147. Această observație originală n-a fost relevată după cum merita, la timpul său. De comparat cu părerea lui Pierre Champion *Le procès de condamnation de Jeanne d'Arc*, II, Paris, 1921, II, p. LXXIX), că eroina nu iubea războiul din vremea ei „fiindcă nu era nici strălucitor, nici cavaleresc“!

⁷⁴ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 53.

V. SOARTA PRIZONIERILOR DUPĂ O BĂTĂLIE

Sub acest titlu am strâns laolaltă unele date referitoare la diferite categorii de operații militare — cu excepția asediilor, studiate aparte. Ceea ce seamănă, din punctul nostru de vedere, condițiile foarte deosebite în care se înfruntă două armate este faptul că duc, toate, la captura unui număr de prizonieri. Despre atitudinea corsarilor, piraiților și tilharilor față de prinșii lor va fi vorba cu alt prilej. De astă dată ne interesează raporturile umane între învingători și învinși, în măsura în care se întrevăd din documente, aspecte economice și politice ale captivității, precum și o reacție care-și are așijderi importanța sa, câteodată politică, dar de cele mai multe ori militară: masacrele prizonierilor. Înainte de a încheia, ne vom strădui să aducem imaginii schițate astfel unele completări, pe baza informațiilor despre lupta antiotomană în izvoarele occidentale, deoarece cruciada reprezintă un caz de expediție militară supusă unor legi speciale.

Cel dintii element de care trebuie ținut seama în legătură cu prizonierii este jurământul de credință. Din momentul prestării lui, ei aparțin, după cum am văzut, unui străin pe care abia l-au întrebat de nume (deși, mai rar, se poate să fie o veche cunoștință, un prieten sau o rudă chiar, luptând în cealaltă tabără). Acest jurământ este singurul temei legal al captivității¹. Oricît de des am culege din izvoare pasaje ca cele ce urmează,

în care trec, pentru o clipă, cuvintele și gesturile de atâtea ori repetate, tot nu ar fi de prisos pentru a înțelege deplin și temeinic un act cu asemenea consecințe.

Un cavaler îi spune altuia pe care l-a doborât la pământ, dar care așteaptă ajutor de la tovarăși : „Pre-dă-te, seniore de Lagurant, fii prizonierul meu chiar dacă-ți vine cineva în ajutor ; altfel, ești mort. Seniorul de Lagurant care trăgea nădejde ca oamenii lui să-i sară în ajutor, tăcu milc și nu răspunse nicidecum. Când Bernard Courant văzu că n-are să se aleagă cu nimic altceva, se aprinse de mînie și îi împlîntă în creștet un pumnal pe care i-l ținea ridicat deasupra capului“². Tot într-o asemenea încăierare crîncenă, sir Thomas de Berkeley e rănit. Atunci dușmanul său : „îl întrebă foarte curtenitor dacă n-ar vrea să se predea. Seniorul de Berkeley îi răspunse : ba da, că i se predă bucuros, pentru că l-a luat prizonier vitejește. Atunci scutierul îl puse să-i jure credință, ca prizonier, și-i și scoase fierul spadei din rana de la coapsă și îi obloji rănile cum se pricepu mai bine și îl sui pe calul său și îl duse la pas pînă la Châtellerault“³. Aceeași binevoitoare atenție i s-a arătat și lui sir Ralph Percy de către lordul Maxwell, care l-a luat prizonier în noaptea bătăliei de la Otterbourne : „cavalerul scoțian îl întrebă pe sir Ralph Percy cine era, căci era bezna așa de deasă încît nu-l vedea, și sir Ralph era așa de greu rănit că nu mai putea lupta și îi curgea sîngele șiroaie, slăbindu-i puterile. El răspunse : «sînt Ralph Percy». Atunci zise scoțianul : «Sir Ralph, de-ți vine ori ba cineva în ajutor, ești prizonierul meu. Eu sînt Maxwell». «Bine», spuse cavalerul, «acum ai grijă de mine, fiindcă sînt greu rănit în mai multe locuri»... Atunci el își chemă oamenii și-l dete pe sir Ralph pe mîinile lor, li-l încredință, iar ei îi oblojiră rănile și-i șterseră sîngele“⁴.

Importanța locului pe care îl ocupă, în schema convențiilor, jurămîntul, era resimțită de oamenii Evului Mediu, foarte atenți la aspectele formale ale vieții. Seniorul de Lagurant preferase să moară decît să se predea, despre Eustache d'Aubercicourt Froissart declară prudent — dar ne putem îndoi de sinceritatea lui — că nu știe dacă el jurase credință lefegiilor germani care

l-au prins la Poitiers⁵. În orice caz, atunci când soarta luptei s-a hotărât în favoarea a lor săi, n-a șovăit să-i ia la rîndul lui prizonieri, pentru a obține apoi de la ei o sumă însemnată („depuis fist-il ce jour mainte aperteuse d'armes, et prist et fiança des bons prisonniers dont il eut ou temps avenir grant finance“)⁶. Prizonierii „buni“ sînt cei ce plătesc o răscumpărare mare : cuvîntul, celebrul cuvînt pus de Alfred Jarry în gura personajului său Ubu, „grant finance“, revine de nenumărate ori în vocabularul contemporan.

Cifra răscumpărării era stabilită de obicei în cursul unei adevărate tocmei, la încheierea căreia contribuiau uneori relațiile amicale dintre cavalerii aflați în tabere adverse. Într-un asemenea caz, povestit de Froissart, prizonierul avea prieteni influenți care s-au tîrguit pentru el, mijlocindu-i eliberarea în aceeași zi.

„Atunci căzură ei la învoială ca el să plătească o răscumpărare de o mie de scuzi vechi pe care urma să-i aducă ori să-i trimită pînă la Crăciunul viitor la Tret, pe Meuse, sau să vină atunci spre a fi întemnițat. Astfel a jurat seniorul de Faignolles. Deci l-a adus neamțul în cortul monseniorului Jehan de Hainaut care mult s-a minunat văzîndu-l [...] și i-a poftit la dinsul la cină pe seniorul de Faignolles și pe cavalerul german, însă după masă veni iarăși vorba despre răscumpărare și seniorul de Beaumont⁷ îi zise neamțului : „Seniore de Hosteberch, fii ceva mai blînd cu seniorul de Faignolles“ [...] La care cavalerul neamț s-a rușinat și i-a răspuns : „Monseniore, Dumnezeu mi l-a scos în cale tocmai cînd aveam mai tare nevoie de el, fiindcă ieri seară îmi pierdusem toți banii la zaruri“. Atunci au izbucnit în rîs cavalerii [...] Pe urmă începură ei să se tîrguiască și să strice prima tocmeală și mijlociră așa că fu nevoit să-l scutească de jurămînt și de închisoare în schimbul a 600 scuzi vechi pe care seniorul de Beaumont avea să-i plătească numai decît și îi și plăti pînă în seară, ca împrumut seniorului de Faignolles, căruia îi dobîndi îndărăt și calul“⁸.

O expunere atît de amănunțită a împrejurărilor în care se hotăra soarta unui prizonier nu se mai întîlnește nicăieri în textele de care dispunem. E adevărat că pasajul citat se referă la un caz particular. Mai ade-

sea, cronicarul pune în scenă personaje anonime și colective, al căror dialog e cu atât mai interesant. După afirmația că trupele anglo-portugheze „au luat peste o mie de prizonieri de care s-au bucurat peste măsură“, el adaugă : „se îngrijeau foarte bine de prinșii lor și le ziceau chiar : „Nu vă fie teamă de nimic. Ați fost luați prizonieri cinstit și vitejește [...] acum trebuie să veniți în frumosul oraș Lisabona, acolo nu veți duce nici o lipsă“. Iar cei cărora le grăiau astfel le răspundeau : „Mulțumim domniilor voastre“⁹. De ori de câte ori are prilejul, Froissart scoate în evidență însușirile de omenie ale biruitorilor care, la Poitiers, de pildă, și-au primit prizonierii cu toate onorurile („les honorèrent tant qu'ils purent“)¹⁰. După ziua hotărâtoare de 19 septembrie 1356, „seara au fost prinși cu duiumul cavaleri și scutieri, care se legară singuri să se răscumpere față de cei care-i luaseră prizonieri, căci îi lăseau foarte curtenitor să-și hotărască singuri prețul, nici nu-i sileau în vreun fel, ci numai îi întrebau cu jurământ cât ar putea plăti fără să se încarce prea tare, și îi credeau prea lesne pe cuvânt, sorocindu-i să aducă suma de florini făgăduită pînă la sărbătoarea Crăciunului, în orașul Bordeaux, cu chezașia credinței lor, sau altminteri să vină în acea zi ca să fie întemnițați“¹¹.

După fiecare bătălie se face numărătoarea prizonierilor. Pierderile dușmanilor nu se apreciază însă după numărul, ci după calitatea celor prinși. De aceea, li se menționează totdeauna rangul. Cu ocazia luptei de la Nevill's Cross, o însemnare cuprinde o lungă serie de nume de prizonieri¹² : „Isti sunt capti in bello : David rex Scotiae, comes de Fyth, comes de Mentyfe, comes de Wygton, comes de Carryk, dominus Willelmus Douglas et frater ejusdem Willelmi, dominus Willelmus de Lemyston dominus Willelmus de Rameseye et filius, dominus Malcolmus Flemyng, dominus David Banaude, dominus Johannes Seyntclere, dominus Willelmus Moubray“. Același cronicar înșiră 35 de mari seniori prinși în bătălia de la Poitiers „și, înafară de aceștia, 2 000 de inși, dintre care 1 000 de oșteni“¹³. Cu multă grijă se descrie și intrarea în Londra a Prințului Negru, în suita căruia puteau fi văzuți prizonierii în frunte cu regele Franței,

la 24 mai 1356, „la trei ceasuri după amiază“¹⁴. Alți prizonieri vor lua parte la alaiul învingătorului de la Azincourt, al cărui triumf se sărbătorește la 23 noiembrie 1415¹⁵.

Evident, pe cronicari ca și pe oșteni nu-i interesează decât prizonierii nobili¹⁶. Simplii ostași, fără titlu sau avere, sînt înghesuiți într-o notiță succintă. La 12 iulie 1346, la Caen, „au fost prinși contele de Eu, seniorul de Tancarville și încă 100 de cavaleri și 600 de soldați“¹⁷. Trei ani mai tîrziu e prins de englezi Geoffroy de Charny împreună cu 30 de ostași („et XXX alii Francigeni cum eo“)¹⁸. Existența unor asemenea anonimi ne e destăinuită întîmplător, ca în cazul celor 80 de bretoni conduși de Guillaume d'Aigreville în 1392, cărora inamicii „deși prinși și puși la rîscumpărare le-au îngăduit să plece“¹⁹. În legătură cu captura ducelui d'Alençon și a altor seniori la Verneuil, în 1424, Monstrelet rezumă: numai aceștia fură cei de seamă, pe lingă care au mai fost mulți alții, dar nu le pot spune tuturor pe nume“ (*ceux furent les principaux, mais moult en y eut d'autres que je ne puis pas tous nommer*)²⁰.

Imprecizia izvoarelor oglindește o indiferență față de viața omenească, iar dovezi în acest sens nu sînt greu de adunat. Înaintea bătăliei de la Crevant, s-a poruncit în tabăra anglo-burgundă să nu fie luat nici un prizonier pînă cînd va fi hotărîtă soarta luptei²¹. „Fut ordonné que nul de quelque estat qu'il feust ne s'enthardist de prendre prisonier au jour de la bataille tant que on verroit tout plainement que le champ seroit guaignié et se on en trouve aulcun il soit prestement occis avec celui qui l'aura prins, s'il en parle ou fait aulcun refus“²². Se omoară fără cruțare și în lupta de la Baugy, unde ducele de Clarence cade „la un ceas cînd nimeni n-avea încă vreme de luat prizonieri“²³. Prizonierii sînt alteori uciși în plină desfășurare a bătăliei, din cauza unei manevre amenințătoare a adversarului. La Aljubarrota, englezii dau acest sfat aliaților lor portughezi: „E mai bine să ucizi decât să fii ucis. Dacă nu-i vom ucide noi, au să scape, pe cînd vom fi în toiul lup-

tei nevoiți să ne apărăm, apoi au să ne omoare ei, căci nimeni nu trebuie să se încreadă în dușmanul său“²⁴. Principiul cuprins în ultimele cuvinte venea în contradicție cu seculara morală cavalerască. Totuși, o scuză asemănătoare va invoca Robert Redmayne, biograful lui Henrik al V-lea, pentru masacrul prizonierilor de la Azincourt — regele s-ar fi temut atunci „ca nu cumva, dacă unii din prinși ar pune mâna pe arme, să-și măcelărească stăpînii“²⁵. Nimeni altul nu mai îndrăznește să justifice fapta, cu atât mai condamnabilă în ochii contemporanilor cu cât era o gravă impietate, nesocotind jurămintele schimbate între prizonieri și cei care-i aveau în pază²⁶. Aceștia din urmă suferiră și o grea pagubă : „cei care-i prinseseră nu voiau să-i omoare, deoarece cu toții așteptau de la ei cîte o mare răscumpărare. Atunci, cînd regele Angliei prinse de veste că nimeni nu voia să-șiucidă prizonierul, a chemat pe un gentilom cu două sute de arcași și i-a poruncit ca toți prizonierii să fie omoriți“²⁷. De aceea, Froissart exclamă : „Uitați-vă ce nenorocire, căci au pierit în acea sîmbătă seară mulți prizonieri buni, de la care ar fi cîștigat, una peste alta, patru sute de mii de franci, de care le-a părut tare rău pe urmă“²⁸.

Teama unei revolte nu pare să fi fost principalul dintre motivele reale care îi îndemnau pe învingători să-și sacrifice captivii, deși izvoarele furnizează date despre cîteva acțiuni răzlețe ale prizonierilor²⁹. De multe ori, scopul urmărit era satisfacerea lăcomiei ostașilor de rînd³⁰. Dacă o intenție politică nu e lămurit exprimată în cazul decapitării a 100 de scoțieni, după victoria englezilor, în 1373, la Halidon Hill³¹, în schimb execuțiile ordonate de episcopul Ioan de Bavaria la Liège și Tongres în septembrie-octombrie 1408 urmăreau suprimarea în masă a unor opozanți. Războinicul prelat era fratele reginei Franței, al contelui de Hainaut și Olanda, Wilhelm al IV-lea de Wittelsbach, și al ducesei de Burgundia, Margareta. Cum i se zicea cumnatului său Ioan fără Teamă, el primi numele de Ioan fără Milă, după ce, cu trupe adunate de la toate aceste rude a biruit la Othée pe contracandidatul ales de oră-

șeni³². În urma luptei, vreo 20 de frunțași ai răscoalei „și-au pierdut capetele, unul după altul, de mîna călăului. De asemenea unii clerici și cîteva femei, din pricina aceleiași conspirații, au fost osîndiți la moarte și inecați în rîul Meuse⁴. Iar a doua zi, o adunare nobiliară la Tournay condamnă pe cei din Liège să primească în fiecare an scabini numiți de episcop, desființează breslele, hotărăște extrădarea fugarilor și distrugerea fortificațiilor, supune ținutul la un impozit extraordinar etc.³³.

Se cuvine totuși relevat că, înafară de represiunea sălbatică a unor răscoale, nu se cunosc în această perioadă execuții masive de prizonieri, ca urmare a unor bătălii. Concepția medievală a relațiilor internaționale nu le admite, cel puțin în occidentul Europei. Deoarece, în 1347, Eduard al III-lea avea tendința să considere situația din Scoția ca o problemă de politică internă engleză, doi dintre prizonierii de la Nevill's Cross au fost judecați și condamnați la moarte. John Graham, conte de Menteith, a fost decapitat, dar Duncan, conte de Fife, a fost grațiat, fiind de sînge regal³⁴. Cîte unui cavaler francez rebel față de suveranul său i s-a pus și capul la preț³⁵. Uneori eliberarea prizonierului în schimbul unei răscumpărări fictive — ca cei 10 000 de franci pe care Guillaume de Graille, prins la Cocherel, se angajează a-i plăti lui Guy le Baveux, — izbutea numai cu greu să-i scape viața³⁶.

Cînd rangul înalt al prizonierilor îi pune la adăpost de violență, soarta care îi aștepta era o captivitate îndelungată, după cum rezultă din cuvintele atribuite lui Henric al V-lea pe patul de moarte — cu care prilej ar fi prezis și conflictul dintre fratele său Humphrey și unchiul lui: „Vă poruncesc totodată să nu dați drumul din închisoare bunului nostru văr de Orléans, contelui de Eu, seniorului de Gaucourt, nici lui Guichard de Sizay, pînă cînd feciorașul nostru va crește în vîrstă, cît despre ceilalți, faceți cum veți găsi cu cale³⁷. Documentele dezvăluie rapacitatea tranzacțiilor al căror obiect erau prizonierii de o deosebită importanță politică, cele din jurul lui Charles de Blois, de pildă. Aces-

ta, în 1347, se predase unui simplu slujitor și nu unui nobil cum cerea regula³⁸. Comandantul englez, sir Thomas Dagworth, a ridicat pretenții asupra celui prins „și i-a cerut să i se predea lui. Neprimind ducele, Dagworth l-a azvîrlit într-un beci gol, pe niște paie, apoi a chemat patru arcași și a vrut să-i pună să tragă în duce, dacă acesta nu i s-ar preda lui. Charles i-a răspuns că, fiind gentilom, nu-i va jura credință altuia decât celui căruia i-o făgăduise“⁴⁰. Răspunsul e o lecție de morală cavaleriească din cele îndrăgite de mediul căruia i se adresau cronicarii.

Cazul Ioanei d'Arc e o excepție. Se știe că, la Compiègne, la 23 mai 1430, ea a căzut întâmplător în puterea lui Jean de Vendôme, senior de Préaux, Vaussay și Bonneval⁴¹. „Fecioara a fost smulsă jos de pe cal de un arcaș, în preajma căruia se afla bastardul de Vendôme, care după ce ea i s-a predat, a dus-o îndată la Marigny, unde a fost pusă sub bună pază“⁴². Acest aventurier lupta sub steagul unui mare feudal proenglez, Jean de Luxembourg-Ligny⁴³, cu care s-a grăbit să o negocieze. Pentru 10 000 de livre, Fecioara a fost răscumpărată de ducele Filip al Burgundiei. La 14 iulie 1430, pe când Ioana se afla încă la Beaulieu — în castelul Beurevoir va fi deținută din august pînă în noiembrie —, Universitatea din Paris a cerut lui Filip cel Bun și lui Jean de Luxembourg să o încredințeze pe prizonieră Inchiziției, ca suspectă de erezie, sau „binevoii să o predați și să o încredințați în mâinile reverendului părinte întru Domnul și prea cinstit senior al nostru, episcopul de Beauvais, care a cerut-o și el, deoarece a fost prinsă în jurisdicția lui“⁴⁴. Cererea episcopului, în urma căreia, la începutul lui decembrie, Ioana d'Arc a fost predată regelui Franței — firește, celui englez —, cuprindea și făgăduiala unor mari sume de bani în schimbul prizonierei: „ca răsplată pentru cei care au prins-o și păzit-o, regele binevoiește în dărnicia lui să le dea pînă la 6 000 de franci, iar bastardului ce a prins-o să-i dea și să-i hărăzească un venit pentru a-și ține rangul pînă la 200—300 de livre“⁴⁵. Odată trecută din mâinile autorității laice în ale celei

ecleziastice, Ioana pășea pe un drum la capătul căruia o aștepta rugul. Dar judecarea ei ca eretică e cu totul neobișnuită pentru tratamentul prizonierilor. Dimpotrivă, faptul că s-a recurs la judecata bisericii denotă că, în ciuda funcției sale militare, păstorita din Domrémy nu putea fi osîndită, ca orice bărbat prizonier de război, pentru trădarea față de suveranul „legitim“, Henric al VI-lea ⁴⁶.

Legile războiului, a căror aplicare este în principiu obligatorie în apusul Europei, încetează să mai funcționeze în cruciadă. Pe continentul creștin, reacția față de crescînda amenințare otomană se traducea, în epoca lui Petru al II-lea al Ciprului și Amedeu de Savoia, printr-o întetire a pregătirilor de luptă din partea papalității și a unor feudali apuseni, cărora Genova și Veneția, interesate în menținerea echilibrului politic în Mediterana orientală pe care se bazau beneficiile comerciale ale orașelor italiene, le opuneau o dirză rezistență. Cel puțin pe planul declarațiilor, predicatorii cruciadei dovedeau o înflăcărare a cărei nemijlocită urmărire a fost o concepție mai aspră a războiului, tinzînd la excluderea unor atitudini moderate care îngăduiau luarea de prizonieri ⁴⁷. Într-adevăr, necredincioșii nu meritau nici o cruțare, de vreme ce ei înșiși tratau pe captivi cu o cruzime despre care povesteau toți pelerinii întorși din Țara Sfîntă ⁴⁸. Așa se face că, în ajunul luptei de la Nicopole, cavalerii cruciați au măcelărit un mare număr de prinși turci ⁴⁹. „Cu ochii în lacrimi“, cucernicul monah de la Saint-Denis înseamnă această cruzime revoltătoare, pe care unii încercau să o scuze, arătînd că de pe urma prizonierilor săraci nu s-ar fi putut agonisi nici o răscumpărare („dicerent eis facultates non suppetere pro redempcione taxata“). Răzbunarea divină, invocată de cronicar împotriva celor care călcaseră jurămîntul — chiar față de păgîni — n-a întîrziat ⁵⁰. Bătălia avea să fie pentru creștini o înfrîngere cum n-a mai fost „de la bătălia de la Roncevaux, unde au fost răpuși și învinși cei doisprezece *pairs* ai Franței“ ⁵¹. În afară de puțini fugari, care-și căutau scăparea peste Dunăre ⁵², supraviețuitorii au fost, în mare parte, căsăpiți cu sînge

rece⁵³. Cei mai de văză dintre ei și-au datorat viața acelorși considerente economice (*si se pensa bien que pour les garder auroit d'eulx grand trésor et finance*)⁵⁴. Au fost deci întemnițați la Brusa „en bonne et forte prison“. Vestea captivității lor ajungînd la Paris de Crăciun, banii răscumpărării au început să fie adunați în primele luni ale anului următor⁵⁵. Isabelle de Lorraine ruga, la 31 decembrie 1396, pe dogele Veneției să intervină pentru eliberarea soțului ei, Enguerrand VII de Coucy, „per immanem et infidelem Turcorum (!) barbariem (!!) captivus“, iar la 1 ianuarie 1397 și Louis d'Orléans solicită bunăvoința Republicii pentru prizonierii printre care se găsea, pe lângă mulți prieteni ai săi, și Ioan fără Teamă⁵⁶. Contribuția negustorilor italieni a fost însemnată, căci numai zaraful din Lucca Dino Rapondi a împrumutat, el singur, 200 000 de florini pentru răscumpărarea contelui de Nevers⁵⁷. Pentru 110 000 de florini s-a pus chezaș despotul din Lesbos, Francesco Gattilusio⁵⁸. Același bancher genovez care plătise această sumă, Ansaldo Spinola, a răscumpărat în 1399 cu 600 ducați pe un cavaler flamand, Tristan de Messeur, deținut în Turcia⁵⁹. Suferințele prizonierilor care așteptau, și cite trei ani unii, să se întoarcă cei trimiși în țară ca să strîngă banii necesari, au impresionat adînc pe contemporani: „Sînt prinși, sînt în stăpînirea și în lanțurile acelu neam crunt și barbar, întemnițați în nespusă, vai ! mizerie și sărăcie !“⁶⁰.

Cu tot insuccesul său, cruciada de la Nicopole nu a fost ultima din șirul expedițiilor care, în secolul al XIV-lea, au căutat să vină în ajutorul Imperiului bizantin. O escadră comandată de Boucicaut a plecat, în iunie 1399, din Aigues-Mortes⁶¹. În cursul luptelor care au urmat, Jean de Châteaumorand, asediat în Constantinopolul înfometat, „lua citeodată prizonieri buni și îi puneau ai noștri să se răscumpere, care cu bani, care cu merinde“⁶². Nevoia așadar silise pe aliații francezi ai lui Manuil al II-lea să asculte îndemnul lui Philippe de Mézières de a trata cu blîndețe pe „sarazinii“ prinși în luptă, „ba chiar citeodată să-i elibereze numai în nădejdea unui folos pentru oaste“⁶³.

¹ Vezi capitolul III.

² Froissart, LX, p. 118.

³ *Ibid.*, V, p. 431—432, 450—451. După un an de îngrijiri, rămîne totuși schilod și, pentru a fi eliberat, plătește 6 000 de nobles (monedă în valoare de 45 sous).

⁴ *Ibid.*, XIII, p. 222—223. Motivul acestei sollicitudini este mărturisit clar: „dacă poate să mai scape cu viață, îmi va plăti bucuros douăzeci de mii de franci ori și mai mult”. Vezi *ibid.*, XI, p. 117—118, despre paguba provocată de moartea unui prizonier „din lipsă de îngrijire, căci gazda căreia îl încredințase ca să-i oblojească rănilor, l-a lăsat atîta să sîngereze pînă a murit”.

⁵ *Ibid.*, V, p. 438.

⁶ *Ibid.*, p. 442—443.

⁷ Jean de Hainaut.

⁸ Froissart, III, p. 39—40. O altă versiune a cronicii (cf. *ibid.*, p. 59) fixează primul preț la 1 200 de florini: e aceeași sumă. Despre lupta de la Cocherel, Le Bascot de Mauléon povestește: „acolo am fost prins, dar am nimerit-o bine, fiindcă s-a întîmplat că un văr al meu mi-a cerut pe loc o mie de franci ca răscumpărare și mi-a dat drumul cu un salvconduct, să mă întorc acasă” (*ibid.*, XI, p. 109).

⁹ *Ibid.*, p. 177—178. Cf. *ibid.*, XIII, p. 220, o variantă despre scoțieni care își tratează prizonierii „atît de curtenitor încît fiecare rămîne mulțumit de celălalt și, la despărțire, obișnuiesc să-și spună: „Mulțumesc”.

¹⁰ F. S. Shears, *The Chivalry of France*, p. 73: „Fără îndoială, alături de cîte un act de generozitate în istoria Războiului de o sută de ani, se pot număra o duzină de cruzimi și trădări însă, pentru istoria veacului al XIV-lea, nu e nesemnificativ faptul că aceste gesturi cavaleresti sînt cele mai subliniate de cronicarii contemporani”.

¹¹ Froissart, V, p. 462. Ceea ce interesa nu era atît averea personală a prizonierului, cît creditul de care acesta se bucura. Gautier de Mauny, acceptînd din partea prizonierului lui o răscumpărare de numai 3 000 de scuzi, îi spune: „Grismouton, Grismouton, știu bine că, dacă aș vrea să te strîng cu ușa, mi-ai putea plăti cinci sau șase mii de scuzi, că doar ești un cavaler vestit în Normandia și foarte iubit de duce” (*ibid.*, p. 97). Eliberarea prinșilor fără a le cere răscumpărare este o situație atît de neobișnuită încît provoacă de fiecare dată admirația cronicarului (*ibid.*, p. 327—328). În mod cu totul excepțional, lui Eustache de Ribeaumont i s-a acordat și un premiu pentru vitejie de regele Angliei, care „l-a scutit de închisoare, ba i-a mai și dat doi cai și 20 de scuzi ca să se întoarcă acasă” (*ibid.*, p. 247).

¹² Henry Knighton, II, p. 43. Trei dintre ei sînt trimiși la York, la 14 februarie 1347 spre a fi deținuți acolo (Rymer, III, 1, p. 5).

¹³ H. Knighton, II, p. 90—92. Cf. aceeași listă la Robert de Avesbury, p. 470—471.

¹⁴ *The Great Chronicle of London*, p. 40.

¹⁵ *Ibid.*, p. 93. Sînt 1 600, după Monstrelet, p. 377—379, și Lefèvre de Saint-Rémy, p. 405. Jean Juvéanal des Ursins, p. 519, dă cifra exagerată de 14 000. Jean de Wavrin, II, p. 383—384, își aduce aminte de toate numele burgunzilor prinși la Compiègne „care pe urmă plătind mari răscumpărări au fost eliberați“

¹⁶ Richard Talbot, John Stryvelyn și John Felton, în 1334, „au fost prinși de William de Keith și Geoffrey de Ross, cavaleri scoțieni, și deținuți sub pază în castelul Dumbarton“, precum consemnează *Chronica monasterii de Melsa*, II, p. 372, însă „după ce slujitorii și arcașii lor au fost uciși“. E prins și contele de Athol („comes vero Dascetelle“), dar însoțitorilor lui li s-a îngăduit să se întoarcă în Anglia (*ibid.*, p. 373). Impresia de vinătoare de oameni e sugerată de Froissart, V, p. 433, prin remarcă: „Il y avoit bien V hommes d'armes sur ung gentilhomme prisonnier“.

¹⁷ *The Great Chronicle of London*, p. 37.

¹⁸ R. de Avesbury, p. 410.

¹⁹ *Chronique du religieux de Saint-Denis*, ed. L. Bellaguet, II, Paris, 1840, p. 32. Monstrelet, p. 28, nu amintește din 50 de prizonieri decît numele seniorului de Blacqueville, probabil cel mai înalt în rang.

²⁰ *Ibid.*, II, 559, și Lefèvre de Saint-Rémy, p. 470. Vezi încă J. Chârtier, I, p. 57, 81, și *Chronique de la Pucelle*, p. 249—250. Cf. J. de Wavrin, II, p. 287, despre prinderea fraților de la Pole-Suffolk în 1429, împreună cu o suită de 60 de oameni.

²¹ Monstrelet, p. 547; Lefèvre de Saint-Rémy, p. 467—468.

²² J. de Wavrin, II, p. 65.

²³ G. Chastellain, p. 74—75, povestirea e însă tîrzie și încurcată. „Messire Charles le Bouteiller“ nu e de fapt ucigașul prințului englez ci, dimpotrivă, a încercat să-l salveze, pentru a-l schimba apoi cu seniorul său, Charles d'Orléans, care era prizonier în Anglia, cum o spune R. Blondel, p. 178 („Karolus Pincerna, fidelissimus miles, supra ducem resupinum sese projecit hunc a morte praeservare arbitrans, ut mutua redempcione compensata ducem Karolum Aureliensem, suum dominum captivum, a carceribus Angliae liberatum iret“). Cf. G. Cousinot, *Chronique*, ed. Vallet de Viriville, Paris, 1859, p. 180—181. Lefèvre de Saint-Rémy, p. 454, nu dă detalii, fiindcă nu le-a găsit la Monstrelet, p. 501—502.

²⁴ Froissart, XI, p. 179. În 1534, Francisco de Vitoria va declara: „Nu se cuvine să fie uciși dușmanii după ce biruința a fost cîștigată“, dar crezînd și el potrivit să adauge: „decît dacă ar amenința din partea lor vreo primejdie“ (J. Baumel, *op. cit.*, p. 39).

²⁵ Charles Augustus Cole, *Memorials of Henry the Fifth King of England*, Londra, 1858, p. 38.

²⁶ Răsunetul evenimentului a fost atât de mare încît, aproape două veacuri mai târziu, Shakespeare a simțit încă nevoia să-și convingă spectatorii de dreptatea eroului său (*Henry V*, IV, 4, 6, 7).

²⁷ Lefèvre de Saint-Rémy, p. 401. Cf. Monstrelet, p. 376, și Juvénal des Ursins, p. 519. Și la Aljubarrota, „fiecare își omora prizonierul, iar celui care nu voia să-l omoare îi era ucis în brațe“, după cum relatează Froissart, XI, p. 179.

²⁸ *Ibid.*, p. 180. *Vita Henrici Quinti* descrie emfatic valorile de sînge și gemetele răniților („Gladio et ferro confossi ad unum omnes; gemitus et dolor audiebantur, sanguine et cruore omnia prope posita natabant“), iar Lefèvre de Saint-Rémy încheie cu compătimire adîncă: „tare jalnic lucru fu și acela, căci, cu sînge rece, întreaga nobilime franceză a fost acolo ucisă și tăiată în bucăți, capete și obraze, privescete de pomîină“.

²⁹ J. de Wavrin, II, p. 52—57.

³⁰ Froissart, III, p. 128: „Acolo a fost prins și ținut cu sila și un tînăr scutier din Limousin, nepot al papii Clement, pe care-l chema Raymond, dar, deși fusese luat prizonier pe credință, l-au omorît din lăcomie, pentru zalele lui frumoase“.

³¹ *Chronica monasterii de Melsa*, II, p. 370.

³² J. Calmette, *Les grands ducs de Bourgogne*, p. 127—129, 174, 192—193. Renunțînd la mitra episcopală în 1417, pentru a pretinde succesiunea fratelui său, acest personaj sinistru, căsătorit cu văduva unui cumnat mort la Azincourt, Elisabeta de Görlitz, fiica fostului împărat Wenceslas de Luxemburg, va muri în 1424, în toiul conflictului cu nepoata sa, Jacqueline de Hainaut.

³³ Monstrelet, p. 47, 135. Cf. Lefèvre de Saint-Rémy, p. 322, și *Chronique de G. Cousinot le chancelier*, p. 122—123.

³⁴ Rymer, III, 1, p. 6. Celui din urmă i se îngăduie, la 13 aprilie 1350, să părăsească Turnul Londrei și să meargă în Scoția pentru a-și agonisi răscumpărarea, „pro redemptione sua quaerenda“ (*ibid.*, p. 52).

³⁵ Froissart, III, p. 259—269, 264, povestește, de exemplu, întîmplarea lui Wauflars de la Croix care, fugind, se ascunsesese în niște mlaștini, în păpuriș, cu nădejdea să rămînă acolo neobservat pînă seara, dar a fost descoperit de niște vînători: („fu zărit de niște oameni care călăreau prin smîrcurile acelea, după zborul șoimilor, și erau în slujba seniorului de Saint-Venant... Ei îl prinseră și îl duseră în tabără și-l dară stăpînului lor care, timp de o zi întregă, l-a ținut ascuns în locuința lui și bucuros l-ar fi scăpat, numai să fi putut, fiindu-i milă de el, căci știa bine că i s-a pus capul la preț“).

³⁶ *Chronique de Du Guesclin*, p. 21.

³⁷ G. Chastellain, p. 112. Aceeași recomandare la Monstrelet, p. 550, și Lefèvre de Saint-Rémy, p. 463.

³⁸ Totuși, un cavaler, după Froissart, V, p. 175: „messire Jehan de Hartecelle“.

³⁹ Vezi Michael Jones, *The Ransom of Jean de Bretagne, Count of Penthièvre: an Aspect of English Foreign Policy*, Bul-

⁴⁰ *Chronique de Du Guesclin*, p. 7. Acest text fiind în mare parte o operă literară — un strat epic suprapus peste unul istoric — mărturia e nesigură, deși afabularea n-a putut denatura fondul real al episodului.

⁴¹ Pare să fi fost fiul natural al contelui Louis de Bourbon-Vendôme. Vezi P. Champion, *op. cit.*, II, p. 336.

⁴² J. de Wavrin, II, p. 358—359.

⁴³ Despre cariera lui, vezi Michelet, *Jeanne d'Arc*, p. 173—174, 179, și R. A. Meunier, *Les rapports entre Charles VII et Jeanne d'Arc*, p. 205. Nu avem știință despre o biografie a interesantului personaj, pentru care cronică lui Monstrelet oferă material din belșug.

⁴⁴ P. Champion, *op. cit.*, I, p. 5—8. Dioceza Beauvais fiind ocupată de trupele lui Carol al VII-lea, procesul a avut, cum se știe, loc la Rouen, într-o regiune încă sub ocupație engleză.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 9—10.

⁴⁶ Pierre Cauchon recunoștea că n-ar trebui considerată prizonier de război: „combien qu'elle ne doye point estre de prise de guerre, comme il semble“ (*loc cit.*).

⁴⁷ Propaganda antiotomană din secolul al XV-lea a fost în ultima vreme tratată cu destulă rea-credință drept „invecțive isterice“, produse de „o sensibilitate morbidă“ sau de „fanatism intolerant“. Vezi Paul Coles, *La lutte contre les Turcs*, trad. H. Couffignal, Paris, 1969, p. 149, 151—152.

⁴⁸ Vezi povestirea continuatorului lui Adam de Murimuth, p. 200—201, și *Eulogium*, p. 238.

⁴⁹ J. Juvénal des Ursins, p. 409: „deși luaseră mai mulți prizonieri cărora le făgăduiseră să nu-i omoare, ci să-i pună să se răscumpere, totuși îi uciseră“.

⁵⁰ *Chronique du religieux de Saint-Denis*, II, p. 500: iniquitatem pepererunt, quam scribere siccis oculis non volumus. Tunc illis excidit fidelitatis tenor, eciam infidelibus inviolabiliter observatus, nam quotquot ex adversariis se fidelitati eorum submiserant, spretis condicionibus cum juramento firmatis, o Deus ulcionum et humanorum actum, censor equissime, occidi crudeliter preceperunt“.

⁵¹ Froissart, XV, p. 315—317.

⁵² Peripețiile întoarcerii lor n-au fost descrise numai în memoriile bavarezului Schiltberger (vezi *Călători străini în țările române*, I, ed. Maria Holban, Buc., 1968, p. 26—31), sau în povestirea versificată a lui Peter von Rez, (*ibid.*, p. 32—35), ci, de asemenea, în două texte contemporane, pînă astăzi neutilizate de istoricii români — cu excepția lui N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918, p. 27 — și editate de Kervyn de Lettenhove în anexa la Froissart, XV, p. 407—411, 486—487. Vezi și articolul lui B. A. Pocquet du Haut-Jussé, *Le retour de Nicopolis*, „Annales de Bourgogne“, 1937.

⁵³ Froissart, XV, p. 324—327, și Juvénal des Ursins, p. 410, socotesc 300 de victime. Ch. Oman admite, abătîndu-se de la pru-

dența sa obișnuită, cifra de 10 000 pentru prinșii executați. O apreciere moderată a efectivelor, între 9 000 și 16 000 pentru creștini, a dat generalul R. Rosetti, *Notes on the battle of Nicopolis, Slavonic and East-European Review*, XV, 1937, p. 629—638 (și la sfârșitul lucrării citate a lui F. Lot, vol. II).

⁶⁴ *Histoire du maréchal de Boucicaud*, ed. Th. Godefroy, p. 100. Juvénal des Ursins, p. 410, povestește legenda tirzie după care, în 1396, Ioan fără Teamă ar fi fost lăsat în viață la sfatul unui „sarrasin nommé Nigromancien, (sic!) devin ou sorcier“, care ar fi prezis cât sânge creștinesc va curge din cauza lui.

⁶⁵ Froissart, XV, p. 332. Mesagerul, Jacques de Helly, trecuse probabil prin Lorena, fiindcă scrisoarea ducelui Robert de Bar către venețieni prin care le cere să inlesnească răscumpărarea fiului său, Henry, poartă data 23 decembrie (L. de Mas-Latrie, în *Mélanges historiques*, Paris, 1870, III, p. 167—168).

⁶⁶ Mas-Latrie, *ibid.*, p. 168—170. Seniorul de Coucy va muri în captivitate la Brusa, în februarie 1398, vezi Froissart, XVI, p. 30—31. Diata lui a fost editată de A. Tuetey. *Testaments enregistrés au Parlement de Paris, sous le regne de Charles VI*, în *Mélanges historiques*, III, p. 279—284. E. Deschamps i-a închinat o odă, cf. A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, Londra, 1934, p. 130.

⁶⁷ J. Calmette, *op. cit.*, p. 85. Povestirea slujitorului lui Guy de Blois ne lămurește: „deși răscumpărarea lor, care trebuia plătită sultanului, nu era decât de 200 000 de florini, cheltuielile celelalte în legătură cu această pricină se ridicau și ele la suma de încă 200 000 de florini peste răscumpărare“ (Froissart, XVI, p. 434).

⁶⁸ Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ed. V. Grecu, Buc., 1958, p. 80.

⁶⁹ Froissart, XVI, p. 258—263. Răscumpărarea lui Boucicaud fusese mult mai mare, 30 000 de franci (*Histoire du maréchal de Boucicaud*, p. 109). Cifra globală pe care o reconstituie A. S. Atiya, *op. cit.*, p. 155—156, anume 2 302 000 franci, e rezultatul unui calcul aproape exact. Totalul sumelor plătite în acele împrejurări, cu peșcheșuri cu tot, e imposibil de stabilit cu precizie.

⁶⁰ Mas-Latrie, *art. cit.*, p. 170. Cf. H. Bonet, *L'apparicion maistre Jehan de Meun*, p. 648—660.

⁶¹ *Chronique du religieux de Saint-Denis*, II, p. 690—692. Conducătorul expediției mai călătorise prin Europa orientală (Grecia, Bulgaria, Ungaria), slujind trei luni pe Murad I la Gallipoli, și chiar în Țara Sfântă. Vezi bibliografia referitoare la el, la Francesco Surdich, *Genova e Venezia fra Tre e Quattrocento*, Genova, 1970, p. 47.

⁶² *Histoire du maréchal de Boucicaud*, p. 136. Cf. G. Schlumberger, *Un héros français des arrière-croisades*, în *Byzance et croisades*, I, Paris, 1927, p. 281—336.

⁶³ N. Iorga, *Philippe de Mézières, 1327—1405, et la croisade au XIV-e siècle*, Paris, 1896, p. 513, n. 1.

VI. SOARTA PRIZONIERILOR ÎN URMA UNUI ASEDIU

O comparație între luptele în câmp deschis și asedii, în perioada Războiului de o sută de ani, dă la iveală o prejudecată nobiliară în favoarea celor dintii. „Ca un cavaler cu suflet mare și viteaz, el spunea : Haide, hai, în numele Domnului și al sfintului Gheorghe împotriva vrăjmașilor noștri, căci mai drag mi-e să mor cu cinste pe câmpul de luptă decît cu necinste să fiu închis între zidurile unui oraș“¹.

Totuși, pentru nevoile cercetării noastre, am intrunit 50 de exemple de orașe sau castele cucerite ori supuse în urma unui asediu, oită vreme numărul bătăliilor menționate în capitolul precedent se ridică abia la jumătate. Marea frecvență a asediilor în Războiul de o sută de ani se lămurește prin faptul că pentru englezi era absolut necesar ca în timpul expedițiilor pe teritoriul Franței să nu lase nuclee de rezistență izolate care să amenințe spatele frontului. Pe de altă parte, luarea cu asalt a unor orașe bogate, prilej de jaf, aducea câștiguri însemnate năvălitorilor. Totodată, prizonierii făcuți cu acest prilej reprezentau partea cea mai valoroasă din pradă. Jurnalul de campanie al lui John de Gaunt, în 1356, sub titlul : „ces sont les journées de la chivache monseigneur le duk de Lancastre en Normandie“, nu uită niciodată să noteze, aproape zilnic, „ce oraș a luat cu asalt monseniorul, unde au fost luați mai mulți prizonieri și mai multă pradă“, pentru a adăuga în în-

cheiere : „și fiecare din aceste orașe unde a fost primit monseniorul era oraș frumos, mare și bogat, și în fiecare zi oamenii cucereau alte cetăți și luau din belșug prizonieri și pradă“². La intrarea într-un asemenea oraș, în care a luat o mulțime de prizonieri, contele de Saint-Pol, din casa de Luxemburg, mulțumește solemn lui Dumnezeu pentru biruință³.

Din cele 50 de exemple studiate, care cuprind perioada dintre 1318 și 1448, se constată 24 de capitulări. Ținând seama că n-au intrat în calcul două sau trei cazuri incerte, proporția e egală sau chiar superioară în favoarea capitulărilor. Durata asediilor variază de la o zi-două, pentru așezările mici, sumar întărite, pînă la un an și jumătate — probabil cel mai îndelungat asediu fiind al portului fortificat Calais.

La scurtarea asediilor contribuie și actele de intimidare la care recurge adversarul, fără a se da în lături de la sacrilegii sau fapte care s-ar numi astăzi crime de război. De pildă, la Lihons, în 1440, în văzul tîrgoveților asediați, englezii ard o biserică în care se refugiaseră numeroși țărani : „Deoarece englezii nu puteau pune mîna pe ea, au dat foc și a ars toată biserica și s-a dărîmat, cu toate averile ei și ale celor ce se adăpostiseră înăuntru. Acolo au murit arși în chip jalnic trei sute și mai bine de oameni, bărbați, femei, precum și copii, și puțini au scăpat din cei care se aflau în biserică. Din pricina acelor cruzimi, cei din cetate, văzînd nenorocirea bieților lor vecini și prieteni, au căzut la învoială pentru a-și răscumpăra viețile și o parte din averi și le-au dat o mare sumă de bani. Pînă să o plătească, au lăsat mai mulți ostateci, bărbați și femei, care au fost pe urmă prizonieri vreme îndelungată“⁴. Dar amenințările vrăjmașilor nu sînt singura cauză a capitulărilor.

Într-o epocă de tehnici agrare rudimentare, producția de grîne, chiar dacă anii de război nu coincid totdeauna cu cei de secetă, nu putea fi îndestulătoare pentru asediați, mai ales că populația urbană creștea brusc cu numărul locuitorilor din împrejurimi pe care apropierea dușmanului îi silise să-și caute un adăpost între zidurile orașelor⁵. Foametea e principalul auxiliar al

trupelor asediatoare și, citeodată, face ravagii mai mari decât ele. În 1419 „a trebuit ca cei din Rouen să se predea regelui Henric al Angliei numai cu viețile lor cruțate, fără să ia cu ei nimic din averea lor, și au făcut-o fiindcă rămăseseră cu totul fără merinde, de își mâncau caii, iar oamenii sărmani din oraș mâncau, de foame, câini, pisici, șobolani, șoareci și altele asemenea — jalnic lucru. Și au murit de foame prin șanțuri și în oraș zece sau douăsprezece mii, după cum s-a aflat fără greș“⁶.

„Les povres gens“, oamenii săraci, al căror gând îl urmărește stăruitor pe cronicar⁷, ei îndură toate greutatețile unui asediu. Nu-i de mirare că, uneori, fac tot ce le stă în putință ca să-l oprească. Avem chiar expunerea deosebit de clară și de sugestivă a unui conflict izbucnit la Rennes între municipalitatea patriciană și „cei mici“ : „cei din Rennes se sfădeau, cei mici cu cei mari, și făceau mare zarvă în piața unde se adunaseră cu toții, căci sărăcimea voia să închine orașul [...] la care tot bogătașul și burghezul înstărit se împotriveau și ziceau că niciodată nu vor înșela sau trăda pe doamna și stăpîna lor. Acestea precum și multe altele asemenea au fost arătate de cei mari și mici. Nu voiau nicidecum să se înțeleagă, ci au sunat clopotele și au dat fuga să se înarmeze, de s-a iscat mare larmă și dezbinare între obștea de rînd și cei mai avuți din oraș care li se puneau împotriva, și aceia s-au năpustit asupra lor iar aceștia s-au apărat. Au căzut mai mulți morți și răniți dar, în cele din urmă, sărăcimea a izbîndit și a rămas stăpîna netăgăduită“⁸.

Acest patriciat neputincios să stăpînească răscoalele avea cel puțin mijloacele de a plăti răscumpărările cerute de asediatori. O cucerire a scoțienilor e înregistrată într-o cronică engleză prin următoarele cuvinte : „în orașul Beverley n-au ucis pe nimeni, deoarece burghezii și canonicii s-au răscumpărat cu 400 de livre“⁹. Tot pentru a stoarce o răscumpărare cît mai mare, mercenarii lui François de Surienne au pus stăpînire pe orașul Fougères : „au aruncat pe orășeni în lanțuri și în temniță, că dacă nu se vor îndupleca să le cedeze aurul stors

prin tot felul de cazne, să piară în chinuri neome-
nești“¹⁰.

Prin asemenea sacrificii, asediații izbuteau câteodată să obțină clemența învingătorilor. Când Robert Bruce a cucerit Berwick în 1318, „n-a omorât pe nimeni din cei ce au vrut să i se supună“¹¹, iar când englezii au recucerit orașul, la 24 ianuarie 1356, „atunci la fel domnul rege, milostiv ca de obicei, a îngăduit tuturor scoțienilor să plece în libertate“¹². În general, învinșii cer să li se asigure viața și averea, „vie et biens sauves“¹³. Vom vedea mai departe că această condiție nu era totdeauna acceptată, nici respectată întocmai. O altă obligație impusă uneori de asediați asediatorilor era eliberarea unor captivi, în schimbul despresurării fortăreței. De pildă, garnizoana engleză din Falaise capitulează cu condiția ca lui Talbot. — „care era prizonier al regelui Franței în castelul Dreux“ — să i se dea drumul din închisoare¹⁴.

O condiție indeobște impusă de asediați era eliberarea tuturor prizonierilor. De pildă, la ocuparea aceleiași cetăți Falaise de către englezi, la 1 februarie 1418, se prevăzuse clauza următoare : „also it is accorded that they delyver and yolden up all the prisoners Englysh or any other holdyng of oure liege lord the Kyng the which there have been prisoners“¹⁵. Și la Meaux, asediat multă vreme de Henric al V-lea, unul din articolele capitulării suna : „Item, rendront quittes et délivrés tous les prisonniers qu'ils tiennent, tant au dit marché comme ès forteresses et autres lieux à eux obéissants, et les acquitteront de leur foi“¹⁶.

În martie 1423 se predă și Pont-de-Meulan, iar cei însărcinați să întocmească textul capitulării nu uită nici de astă dată să menționeze : „dacă vreunii din cetate ar fi avînd sau ar fi ascunzînd pe undeva prizonieri, fie ei englezi, francezi, burgunzi sau de alt neam, fie negustori sau oșteni mercenari sau supuși ai regelui Angliei ori ai monseniorului regent, să le dea drumul și să-i sloboadă cîstit, fără a lua de la acei prizonieri sau de la ostaticii lor vreo răscumpărare sau alți bani“¹⁷. Această prevedere a fost totuși omisă în iulie 1429, la Troyes, ceea ce a prilejuit intervenția

Ioanei d'Arc, care a eliberat prizonierii francezi rămași în seama garnizoanei engleze ce părăsea orașul, răscumpărarea fiindu-le apoi plătită din vistieria regală¹⁸.

În momentul intrării inamicului într-un oraș sau într-o fortăreață, soarta apărătorilor săi putea oferi una din următoarele patru variante: să treacă în rîndurile armatei dușmane, să se retragă în libertate, să fie duși în captivitate sau să fie — cu toții, ori numai în parte — executați.

Cel dintîi caz se întîlnește cel mai rar. În 1423, John, duce de Bedford, regent al Franței, se străduia să atragă în tabăra lui pe cît mai mulți partizani ai delfinului Carol. De aceea, ispitindu-i cu scutirea de răscumpărare, el proclamă că „dacă unii gentilomi sau alții [...] ar fi gata să se predea și să treacă sub ascultarea regelui, stăpînul și domnul nostru, rege al Franței și Angliei, și a monseniorului regent, ca adevărați vasali ai lor, și să se bată împotriva dușmanilor lor, așa cum o făceau pe vremuri contra stăpînului nostru regele și a monseniorului regent, monseniorul regent, în bunăvoința sa, îi va primi fără să plătească nici o răscumpărare, cu condiția să dea totuși ostatici și zălog”¹⁹. Dar nu trebuie să confundăm simple declarații cu faptele. Dat fiind opobriul legat de persoana transfugilor, situațiile de acest fel nu erau frecvente²⁰.

Primul exemplu de oraș evacuat de garnizoana sa, fără împotrivire din partea asediatorilor, este Compiègne, pe care burgunzii au pus stăpînire în iunie 1422. „Erau la număr peste o sută de călăreți și o mie de pedestrași, fără a mai socoti cinci sute de femei stricate și desfrîinate” — socotește Burghezul din Paris. „Toți s-au jurat să nu mai lupte niciodată împotriva regelui Franței și al Angliei și au putut să plece slobози și nestîngheriți, luînd cu ei tot ce puteau căra”²¹. La rîndul lor, englezii s-au aflat și ei într-o situație asemănătoare în 1450, plecînd din Bayeux, „fiecare numai cu un băț în mînă, și erau la număr nouă sute [...] iar francezii, care cinstesc purtările alese, le-au lăsat o parte din cai cu care să poarte pe iubitele lor și pe unele doamne de neam, dîndu-le chiar cîteva căruțe în care să ducă pe cuccanele englezoaice care mergeau

cu bărbații lor, jalnică priveliște, căci din oraș au plecat așa trei sau patru sute de femei, fără a mai socoti o droaie de copii; pe unii îi purtau în leagăn pe cap, pe cei mijlocii îi duceau atârnați de gît, iar pe cei mai măricei îi țineau de mină“²².

În această perspectivă se înscrie și capitularea Melunului (1420). Cu acest prilej însă, învoiala de a se retrage teferi, fără răscumpărare, („sauves leurs vies et sans les mettre à aucune finance“) a fost călcată în chip neașteptat. „Cu toate că se așteptau să le dea drumul să plece doar cu un băț în mînă, totuși englezii și aliații lor altfel tălmăciră învoiala, anume că se vor duce, cu viețile cruceate, dar nu oriunde și de capul lor, ci în temnițele regelui la Paris“. În ochii lui Jean Juvénal des Ursins, arhiepiscop de Reims și, la răgazuri, cronicar, vina englezilor era cu atât mai mare cu cît chiar fratele său, șambelanul Louis Juvénal, baliv de Troyes, se aflase printre prizonieri, „care răstălmăcire fu mîrșavă și rușinoasă pentru un rege așa de viteaz, ba a supărat prea tare chiar pe mulți englezi“²³.

În atitudinea lui Henric al V-lea trebuie văzută și tradiția de severitate față de învinși a secolului precedent, dar, totodată, actul corespundea caracterului acestui monarh pe care un cercetător recent îl zugrăvește vindicativ și ipocrit²⁴. În timpul domniei lui se generalizează obiceiul capturării și deportării unor locuitori ai orașelor luate cu asalt sau chiar ocupate în urma unei capitulări. La Harfleur, de pildă, Henric „puse să fie prinși toți nobilii și oștenii care se găseau înăuntru și numai decît porunci să li se înscrie numele pe un răboj, apoi îi sili să jure pe credința lor că se vor întoarce toți ca prizonieri în orașul Calais, la sfîntul Martin ce vine, după care îi lăsă să plece. De asemenea, fură luați prizonieri o mare parte din orașenii cu stare, fiind nevoiți să se răscumpere cu bani mulți“²⁵. Înainte de campaniile lui Henric al V-lea în Franța aceste situații nu se produc după o capitulare decît excepțional, ca în cazul burghezilor din Calais, care însă „furent mis en prison courtoise“²⁶. În schimb, aceasta era regula pentru orașele cucerite cu sabia²⁷. Cel puțin în Franța, dreptul armelor atribuia regelui

pe toți prizonierii luați în centrele întărite. Că uzanța exista și în Anglia o dovedește faptul că în 1346 nu mai puțin de 300 de prizonieri din Caen au fost încredințați de către rege contelui de Huntingdon spre a-i transporta pe țărmul celălalt al mării²⁸. Către aceeași vreme, contele de Derby cucerea Bergerac, „urbis munitissima“, luând prizonieri 11 nobili și mai mulți însoțitori ai lor, însă nu ni se spune dacă aceștia îi aparțineau lui sau regelui²⁹. Deși capturat „în villa de Sancto Amando“, Pierre Arnaud a fost prizonierul personal al lui John de Brocas³⁰. În 1420, burgunzii luând cu asalt Château-Thierry, „au fost prinși La Hire și o seamă din oamenii lui care apoi au fost eliberați în schimbul unei răscumpărări“³¹. Cucerirea de către francezi a orașului Pont-Audemer e povestită prolix și grandilocvent de Blondel, al cărui erou — Dunois — e pe cât de viteaz, pe atât de milostiv cu englezii învinși³².

Dacă, la rigoare, s-ar mai putea înțelege luarea în captivitate a unora care au luat parte efectiv la luptă, acest tratament pare cu totul nejustificat în cazul necombatantilor. Astfel, bastardul de La Baume a readus Crevant sub ascultarea regelui Franței, „scurmonind prin casele cele mai bogate și luând prizonieri din cei mai înstăriți, pe care i-a dus într-un turn [...] aruncându-i acolo într-o groapă foarte adincă“ („fourrageant les meilleurses maisons et prenant des plus notables prisonniers, lesquelz ils menèrent en une tour [...] en une fosse moult parfonde“) ³³. De asemenea la cucerirea Parisului (13 aprilie 1436), „hanurile au fost scotocite pentru a găsi englezi și toți cei care au fost descoperiți acolo au fost jecmăniți și puși să se răscumpere, precum și mulți capi de familie și țirgoveți“, notează acel observator oportunist și sceptic căruia i s-a dat numele de Burghezul din Paris³⁴.

Cu toate acestea, în perioada Războiului de o sută de ani, învingătorii nu s-au mărginit mereu să ia prizonieri. Uneori își găseau aplicarea cuvintele biblice despre asediul unei cetăți: „Cînd Domnul Dumnezeu o va da în mîinile tale, să lovești cu ascuțișul sabiei pe toți cei de parte bărbătească din ea. Numai femeile și copiii,

vitele și tot ce-i în cetate, toată prada ei să o iei pentru tine și să te folosești de prada vrăjmașilor tăi, pe care ți i-a dat Domnul Dumnezeu în mână" (*Deuteronomul*, 20, 10—15).

Din cele 15 cazuri luate aici în considerație, numai trei masacre au avut loc în timpul asaltului. Deci, o explicație ar fi de găsit în înverșunarea luptei, dar numai pînă la un punct. La Limoges au fost măcelăriți fără îndurare 3 000 de bărbați, femei și copii nevinovați, așa încît cronicarul nu se poate stăpîni să nu scrie : „nu știu cum nu le era milă de bietii oameni [...] Dumnezeu să le odihnească sufletele, căci cu adevărat mucenici au fost" („Je ne sçai comment ils n'avoient pitié des povres gens [...] Diex en ait les âmes car ils furent bien martir"). Totuși, în aceeași împrejurare, patru cavaleri francezi sînt cruțați de către ducele de Lancaster, care le primește spadele cu cîteva cuvinte curtenitoare³⁵. Contrastul îndepărtează ipoteza excelselor cauzate de o legitimă indignare militară. Acestea sînt crime săvîrșite cu sînge rece. În Galicia, englezii jefuiesc și ard Ribadavia, deși orașul fusese predat de locuitorii săi. „Cu toții strigau : «Ne predăm!» Dar nimeni nu le vorbea năci nu le răspundea. Și englezii săltau de rîs de ce vedeau și ziceau : «Ticăloșii ăștia își bat joc de noi, poftindu-ne să-i luăm prizonieri, acum cînd orașul e la cheremul nostru». — «Nu, nu», ziceau cei mai mulți englezi, «nu știm ce spuneți. Nu știm să vorbim spaniolește. Vorbiți franțuzește sau englezește, ca oamenii, dacă vreți să vă înțelegem"³⁶. O deosebită brutalitate au arătat și francezii în cursul campaniei din 1385 din Flandra și Zeelanda. La cucerirea orașului Damme a fost nevoie de intervenția regelui pentru a stăvili violențele : „Totul a fost jefuit și înhățat de francezi, care omorau și căsăpeau tot ce găseau în cale. Într-un tîrziu regele a dat poruncă prin crainicii ca, sub pedeapsă cu moartea, să nu mai fie uciși oameni dezarmați", concluzia fiind totuși : „et y eut grande occision", („a fost mare măcel")³⁷. Dimpotrivă, în altă împrejurare, inițiativa regală are drept efect exterminarea prizonierilor, „ca să-și primească pedeapsa" pentru împotrivirea lor înverșunată³⁸.

Cîteodată, execuțiile corespund unui plan dinainte stabilit cu o rară sălbăticie. În 1421, cînd englezii cuceresc Longueil, toți cei 60 de apărători ai castelului sînt înecați în riul Yonne „din pricină că în acel asalt murise un singur englez“³⁹. Doi ani mai tîrziu, Pont-sur-Seine fiind cucerit de englezi, „cea mai mare parte din francezii aflați înăuntru au fost osîndiți la o moarte năpraznică“⁴⁰. Alteori nu erau condamnați decît fruntașii rezistenței, ca la Meaux (1422) : „unii au fost executați iar alții au fost trimiși în diferite închisori, atît în Anglia cît și la Paris, unde mulți și-au sfîrșit zilele în mare jale iar ceilalți au fost siliți să plătească răscumpărări peste măsură de mari“⁴¹. În octombrie 1423, Jean de Ligny îl învinge pe mareșalul de Xaintrailles, eliberînd fortăreața Ham ; deși răniți grav, prizonierii Jehan de Fontenel și Wallerand de Saint-Germain au fost totuși executați⁴². Cu toată apărarea seniorului de Bournonville, englezii pierd orașul Soissons, iar capii rezistenței, încărcăți în căruțe, fură duși la Paris, judecați și condamnați la moarte („tous furent emmenés prisonniers par charretées à Paris, et tous moururent par le jugement des Armagnacs“) ⁴³. Revanșa engleză nu se lasă mai prejos ca asprime în 1428, cînd Nogent-le-Roy cade în mîinile lui Salisbury : „y eut grant partie de ceulz de dedans executez par justice, et les autres eschaperent parmy payant bonnes finances“⁴⁴.

După acest lung pomelnic sîngeros, e locul să ne întrebăm ce înțeles au faptele amintite, de o sălbăticie egală într-o tabără ca și în cealaltă. Oare nu au alt rost decît să vădească ce năpraznic se poate schimonosi firea omenească în război ? Iată purtarea față de învinși a nobilului Bertrand du Guesclin, podoabă a timpului său și adevărat model al tuturor virtuților cavaleresti. În 1372, la cucerirea cetății Saint-Sève, „seniorul Bertrand puse să fie înșfăcați de slugi toți francezii pe care îi aflase laolaltă cu englezii în Saint-Sève, și să fie spînzurați de copacii din jurul zidurilor orașului, pe cînd pe englezi îi eliberă în schimbul unei răscumpărări“⁴⁵. Străinii beneficiază deci de tratamentul prizonierilor de război, ca adversari leali, cîtă vreme compatrioții care au trădat jurămîntul de vasalitate sînt exe-

cutați. Tot așa, la cucerirea castelului Malicorne, „les Anglois furent tous mis à finance et ceux de la langue de France qui s'estoient rendus à la volonté des dits seigneurs de Roye et de Beaumanoir furent tous pendus“⁴⁶. Mentalitatea se schimbă rapid. Încă la Evreux apărătorii francezi sînt uciși, pe cînd englezii și navarezii, supuși ai regelui Carol al II-lea, sînt numai luați prizonieri. Carol cel Rău fiind și conte de Evreux, chiar localnicii de acolo ar fi avut, după unii, dreptul să-l urmeze în lupta sa contra regelui Franței⁴⁷. În schimb francezii care o făceau erau socotiți trădători⁴⁸. Dar în 1429 francezii cuceresc Aumale „și au fost găsiți patru sau cinci englezi înăuntru, împreună cu mulți locuitori ai orașului; englezii au fost omorîți pe loc, pe cînd localnicilor, după ce au jurat să fie de-acum înainte buni francezi, li s-a cruțat viața, luîndu-le doar ceva bani“⁴⁹. Sîntem în anul ridicării la luptă a maselor populare franceze, simbolizate mai degrabă decît conduse efectiv de Ioana d'Arc. Străinii nu mai sînt luați prizonieri, biruitoarii își rezervă indulgența pentru cei de același neam cu ei. Englezii de la Aumale au trebuit să moară, fiindcă e moartă lealitatea feudală. În noul echilibru pe care lumea nu va întîrzia să-l afle, cavalerii au ajuns anacronici.

NOTE

¹ Froissart, XIII, p. 167.

² Robert de Avesbury, p. 462—465.

³ Pierre de Fémin, p. 580: „après ce que le conte Valeran eut gaingni la place [...] et pris beaucoup de prisonniers, il fut moult joyeux et remercia Nostre Seigneur Jhesu-Christ“.

⁴ Monstrelet, II, p. 792, Cf. *ibid.*, p. 628, cu zece ani înainte, contele de Huntingdon asediase pe țărani închiși în biserica din Verberie. În 1420 sînt spînzurați din ordinul lui Henric al V-lea 20 de prizonieri, în fața castelului din Montereau, pentru a-i hotări pe apărătorii acestuia să se predea; vezi Monstrelet, p. 484—485, Lefèvre de Saint-Rémy, p. 447, Pierre de Fémin, p. 605, și G. Castellain, p. 48—50.

⁵ Pierre Cochon, *Cronique normande*, ed. Vallet de Viriville p. 435, vorbește despre mulțimea refugiaților din împrejurimi: „il avoit en la ville trop de peuple de hors de la ville, qui estoit venu à reclain, qui y furent enfermés“.

⁶ Pierre de Fénin, p. 596. Cf. Pierre Cochon, p. 435 : „Et fut la ville si affamée qu'il convenoit mangier les chevaux, chienz, chas, ras, à bonne saveur“.

⁷ Ceea ce explică de ce, căutând „cărțile reprezentative în viața omenirii“, N. Iorga nu l-a ales, de pildă, pe fălosul Froissart, veșnic preocupat de gloria deșartă a perfecților cavaleri, cu toate că, incontestabil, opera pe care i-o datorăm e și mai întinsă și literar superioară, ci s-a aplecat cu iubire asupra acestui modest martor al conștiinței democratice și naționale din veacul lui. Vezi capitolul despre Pierre de Fénin, *op. cit.*, III, Buc. 1929, p. 26—38.

⁸ Froissart, III, p. 350—351.

⁹ Adam de Murimuth, p. 38. În 1439, Châteauvillain a fost jefuit de soldații seniorului de Commercy, Robert de Sarrebruck, care s-a tocmit cu orașenii pentru o răscumpărare de 1200 de galbeni („saluts“). Paguba, echivalând cu 1680 de livre, este denunțată de un document din 9 martie 1441, publicat de A. Bossuat în *Annales de Bourgogne*, XXIII, p. 19, n. 5. Cf. Monstrelet, p. 218 : „aussi furent pris plusieurs des bourgeois d'icelle ville (Saint-Cloud) qui là furent mis à finance, nonobstant leurs excusations“.

¹⁰ Robert Blondel, *De reductione Normanniae*, p. 5, și Gilles le Bouvier (heraldul Berry), *Le recouvrement de Normandie*, ed. J. Stevenson, Londra, 1863, p. 235—241.

¹¹ Adam de Murimuth, p. 29.

¹² Robert de Avesbury, p. 451.

¹³ G. Chastellain, p. 38. Cf. Froissart, ed. Buchon, I, p. 15, despre Hugh Despenser cel Bătrîn și Edmund Fitz Allan, conte de Arundel, asediați în Bristol, care cer să capituleze „sauves leurs vies, leurs membres et leur avoir“, ceea ce nu reușesc să obțină. După ce se predau fără condiții, sînt judecați și executați.

¹⁴ Berry, p. 362. Lordul Talbot fusese guvernatorul orașului. Filip cel Bun determină orașul Saint-Riquier să capituleze tot în urma unui schimb de prizonieri.

¹⁵ *The Great Chronicle of London*, p. 97, 100—102. Cf. *ibid.*, p. 105, la capitularea Rouenului (19 ianuarie 1419), „li se îngăduie tuturor supușilor domnului nostru regele care au fost ori mai sînt prizonierii cuiva din acest oraș, sau ostați, să plece liberi“.

¹⁶ Monstrelet, p. 521, și Lefèvre de Saint-Rémy, p. 460. O clauză specială avea în vedere pe contele de Conversan, Pierre de Luxemboung, care, fiind prizonierul lui Pierron de Luppel, comandantul cetății Meaux, și eliberat pe chezașia fratelui său, Jean de Ligny, care se angajase a plăti „certaine grand somme de pécune“, a obținut apoi anularea datoriei. Vezi Monstrelet, p. 516, Lefèvre de Saint-Rémy, p. 458, și G. Chastellain, p. 54, 100—103.

¹⁷ Jean de Wavrin, II, p. 14—15 ; cu unele incorectitudini și lacune, același text la Monstrelet, p. 540, și *The Great Chronicle of London*, p. 125. Cf. Heraldul Berry, pe. 354 (la Caen), și Monstrelet, p. 492 (la Melun).

¹⁸ J. Michelet, *Jeanne d'Arc*, p. 158, și R. A. Meunier, *Les rapports entre Charles VII et Jeanne d'Arc*, p. 153.

¹⁹ Monstrelet, p. 540. Vezi supra, cap. III, n. 89.

²⁰ R. Blondel, p. 120; Heraldul Berry, p. 289—290; Froissart, III, p. 418. Vezi și *Chronique de Du Guesclin*, p. 93: luat prizonier în 1380, seniorul de Denois „a făgăduit că se va face francez. Dar, după ce ducele l-a scutit de răscumpărare, n-a trecut multă vreme și s-a făcut iar englez, din care i s-a tras mare oară“.

²¹ *Journal d'un Bourgeois de Paris*, p. 79.

²² J. de Wavrin, V, p. 155, care a introdus în textul său relatarea heraldului Berry, p. 342—343. Acesta povestește predarea fortărețelor Harcourt, Argentan, Château-Gaillard, Vire și Saint-Sauveur-le-Vicomte în condiții asemănătoare: „leurs corps et leurs biens saufz [...] s'en allèrent, ung baston au poing tant seulement“ (p. 275, 287, 322, 338 și 343). Englezii din Caen se retrag cu toate bagajele: „tous les Anglois qui s'en vouldroient aller, s'en yroient avec leurs femmes, enfans, chevaux, harnois et autres biens meubles. Et pour porter les dits biens on leur bailleroit charroy et vaisseaux pour mener en Engleterre, et non ailleurs“ (*ibid.*, p. 354). Cf. R. Blondel, p. 354.

²³ J. Juvéanal des Ursins, p. 561. Cf. Lefèvre de Saint-Rémy, p. 450, și G. Chastellain, p. 61.

²⁴ G. Akenhead Knowlson, *Jean V duc de Bretagne*, p. 78—79, merge atît de departe în demitizarea personalității lui Henric — teatral, nestatornic, bănuitor — încît declară: „pentru un englez e greu de închipuit un caracter mai puțin englezesc“. După moartea lui, în 1422, situația prizonierilor pare să se fi îmbunătățit. Cf. H. F. Hutchison, *Henry V*, Londra, 1969.

²⁵ Lefèvre de Saint-Rémy, p. 391. *Ibid.*, p. 403, la îmbarcarea regelui, la 11 noiembrie 1415, înainte de plecarea în Anglia, s-au prezentat și prizonierii de la Harfleur dar, în cursul traversării, pe furtună, mulți s-au înecat, cf. și Monstrelet, p. 370. Departe de a avea sensul unui gest de clementă, pe care caută să i-l dea în apologia lui versificată Thomas de Elmham, *Liber metricus*, ed. Cole, p. 107, eliberarea provizorie a captivilor de la Harfleur a fost impusă de faptul că puținele forțe engleze erau incapabile, ca și la Azincourt, să asigure paza mulțimii de prizonieri.

²⁶ Froissart, V, p. 218—219, în încheierea celebrului episod: „au fost trimiși în Anglia domnul Jehan de Vienne și tovarășii săi și au rămas vreo jumătate de an la Londra, apoi s-au răscumpărat“.

²⁷ M. H. Keen, *op. cit.*, p. 18, n. 3.

²⁸ H. Knighton, *II*, p. 35, și Adam de Murimuth, p. 205, relatează cum prizonierii au fost împărțiți între Turnul Londrei și alte fortărețe din Anglia unde aveau să-și petreacă toată captivitatea.

²⁹ Monahul din Saint-Albans, p. 19.

³⁰ Rymer, II, 4, p. 114.

³¹ Monstrelet, p. 500.

³² R. Blondel, p. 70. Cf. Heraldul Berry, p. 263—264 (420 de prizonieri).

³³ J. de Wavrin, II, p. 48.

³⁴ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 154.

³⁵ Froissart, VIII, p. 43.

³⁶ *Ibid.*, XII, p. 86. Firește aici ignoranța unei limbi străine este simulată dar, când ea era reală, putea fi o piedică în relațiile dintre aliați chiar. Froissart, X, p. 335, notează că scoțienii spuneau despre francezi: „Ils ne nous entendent point, ne nous eux; nous ne savons parler ensemble“. Deci, pe lângă dificultatea comunicațiilor, încă un motiv practic pentru ca lumea să-i pară mare omului medieval.

³⁷ J. Juvénel des Ursins, p. 366. La aceeași pagină citim: „au luat ce au găsit și a fost acolo multă moarte de om“.

³⁸ *Loc. cit.* La acea dată, Filip cel Îndrăzneț, duce de Burgundia și conte de Flandra, conducea trupele monarhiei franceze împotriva orașenilor răsculați. Ostilitățile din 1385 au, de aceea, cruzimea caracteristică conflictelor sociale. O dovedește împotrivirea dirză a zeelandezilor care „răspunseră că ar voi mai bine să moară și că, după moartea lor, osemintele lor, dacă ar mai putea, încă s-ar ridica împotriva stăpînirii regești și cu multă bărbăție stăruiră în această părere și credință“ („ils répondirent qu'ils aimoient mieux mourir et que, après leur mort, leurs os, s'ils pouvoient, résisteroient à ce qu'ils ne fussent en l'obéissance du roy, et très constamment persistèrent en ceste opinion et volonté“).

³⁹ G. Chastellain, p. 35. Cf. Monstrelet, II, p. 656, despre alți 150 decapitați la Rouen.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 544. Adevărul pare să fie la mijloc, între versiunea lui J. de Wavrin, II, p. 30 („tous les François cruelement occis qui estoit pitié à veoir“) și cea a lui Lefèvre de Saint-Rémy, p. 467, după care prinșii ar fi fost grațiați („ils eurent remission, car autrement ils euissent esté tous morts“).

⁴¹ Juvénel des Ursins, p. 563. Cf. și Pierre de Fénelin, p. 613.

⁴² J. de Wavrin, II, p. 86.

⁴³ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 30.

⁴⁴ J. de Wavrin, II, p. 241.

⁴⁵ *Chronique de Du Guesclin*, p. 81—82. Stăruința cu care e povestit evenimentul, pe două pagini, arată cea mai deplină aprobare. Nu e decît unul din exemplele care trădează veritabila fizionomie morală a vestitului conetabil care, ținînd seama de rolul său în Spania și de faptul că transformase războiul „național“ într-o întreprindere personală din cele mai rentabile, pare să fi fost în realitate un crunt geambaș de oameni. Era, dealtfel, încă din 1846, și părerea lui Prosper Mérimée, *Correspondance générale*, ed. M. Parturier, IV, Paris, 1946, p. 450 („un escroc fieffé qui faisait la guerre comme un métier très lucratif“).

⁴⁶ *Chronique de la Pucelle*, p. 243. Jean Chartier, I, p. 53, adaugă chiar cu satisfacție: „et en ce fut fait bonne justice“!

⁴⁷ Froissart, VI, p. 26 : „din firea lor, cei din Evreux au iubit totdeauna mai mult pe regele Navarrei decât pe cel al Franței [...] precum se și cuvine să țină omul la seniorul său“.

⁴⁸ Froissart, VII, p. 13 : „atunci au fost luați prizonieri englezii și navarezii și lefegiii străini, dar toți francezii găsiți acolo au fost uciși fără milă“. E vorba de „Franchois“ sau de „pillars de la nation de France“.

⁴⁹ Monstrelet, II, p. 612.

VII. CORSARI ȘI PIRAȚI PE MARE, TÎLHARI PE USCAT

Operațiile Războiului de o sută de ani nu s-au desfășurat numai pe uscat, ci și pe mare. E adevărat că n-au avut loc mari bătălii navale — cu două excepții : Sluys (1348) și La Rochelle (1382). Fără a dispune de prea multe informații în privința prizonierilor luați în aceste lupte, se poate totuși presupune că legile războiului erau încă mai des nesocotite pe mare decât pe uscat. Stă mărturie înecarea a 300 de prizonieri răniți¹ și spânzurarea amiralului Nicolas Béhuchet, după ce fusese prins de englezi la 24 iunie 1340². Aceasta și pentru că flota era considerată — ca, mult mai târziu, în Germania și Rusia — o armă plebee, marinarii fiind îndeobște pescari din porturile coastei.

De cele mai multe ori sînt însă ciocniri fără consecințe, atacuri neașteptate, urmate de retrageri grabnice. Tehnica unor astfel de acțiuni pirateresti este pusă în lumină de povestirea unui cronicar englez despre ostilitățile din toamna anului 1338 : „galerele regelui Franței au prins cinci corăbii mari ale regelui Angliei care se găseau în portul Sluys, fiind totuși aproape goale, căci marinarii erau în oraș, și le-au dus în părțile Normandiei. Iar în luna după Sfîntul Mihail, pe la nouă ceasuri, au venit fără veste cincizeci de galere pline de oameni înarmați la Southampton și în ziua aceea au prădat orașul și au cărat cît au putut pe galerele și navele lor, și au rămas toată noaptea în oraș, fugărind și omorînd pe cei

din oraș. Iar a doua zi au dat foc orașului din cinci părți și s-au întors la corăbii³.

Au fost destule asemenea nopți în timpul cărora limbi de foc se înălțau fără veste, mistuind casele și avutul pescarilor englezi. Chiar la vreme de pace incursiunile piraților bretoni nu conteneau, după cum se plîngeau trimișii lui Henric al VI-lea : „ont continué leurs prises et destrousses sur la mer en forme de guere ouverte contre le roy, nostre dit seigneur, ses pays, seigneuries et subgets, ont pris sur la coste d'Angleterre gens prisonniers et mis a raençon“⁴.

Este neîndoielnic că englezii nu pierdeau nici o ocazie de a răspunde în același fel. În 1340, o flotă strînsă din cele Cinci Porturi (Sandwich, Dover, Hythe, Romney și Wye) atacă Boulogne la adăpostul ceții, „in tempore nebuloso“⁵. Acești corăbieri încercați se abăteau asupra țărmului Bretaniei, Normandiei și Picardiei, incendiind recoltele și luînd prizonieri, „boutoient feu ès maisons du plat pays, comme ès grains, et partout ou ils pouvoient prenoient prisonniers et les menoient en Angleterre et piteusement les traitoient“⁶. Aceeași imagine e înfățișată de debarcarea englezilor la Tréport : „după ce au luat toate averile, cu oameni cu tot, au dat foc“⁷. Se constată așadar că unul din principalele scopuri ale expedițiilor pirateresti era luarea de prizonieri.

Cîteodată, aceștia din urmă aveau o însemnătate politică. Atunci, dar numai atunci, regalitatea era asociată la profituri. În 1377, un nobil gascon din partida pro-engleză, seniorul Florimond de Lesparre, s-a îmbarcat la Bordeaux pentru a trece în Anglia dar, împins de vînt, a nimerit în calea unor nave spaniole și, datorită alianței dintre Franța și Castilia, a fost luat prizonier⁸. La 7 iunie 1387 sînt trimiși la Turnul Londrei 20 de prizonieri prinși „supra mare, per carissimum consanguineum nostrum, Richardum comitem Arundellae, admirallum Angliae, et alios in comitiva sua“⁹. Un an mai tîrziu, corsarii din Falmouth au pus mîna pe o corabie portugheză încărcată de mărfuri, luînd în captivitate tot echipajul împreună cu un călător de vază, infantele dom Deniz, însuși fratele regelui Joaõ I¹⁰. De astă dată era o gafă politică, deoarece Anglia nu se afla în război cu

Portugalia, dimpotrivă, îi dăduse ajutor în 1385. Alteori, cite un naufragiu se dovedea util cauzei engleze ca, în 1451, al lui Guillaume II Cousinot de Montreuil, baliv de Rouen presupusul autor al unei cronici, care se întorcea dintr-o misiune în Scoția sau „ambaxade par devers nostre très chier et très amé frère, cousin et alyé, le roy d'Escosse“. Avem într-un act emis la 4 iunie 1455 de cancelaria lui Carol al VII-lea ecoul lamentațiilor solului, deținut trei ani în Anglia „și atît de amarnic și de aspru s-au purtat cu dînsul încît a fost cît pe-aci să-și vadă sfîrșitul nenorocit al zilelor sale“¹¹. Dar piraiții și corsarii înfruntau riscuri mai mari și soarta lor era mai crudă decît a victimelor lor. Dacă erau prinși, nu puteau aștepta nici o milă. „I-au omorît pe toți.“ („omnes piratas interfecerunt“), înseamnă netulburat un cronicar, după respingerea atacului francez asupra portului Plymouth¹².

Capturile de nave atrăgeau ca răspuns arestarea negustorilor străini în țara care avusese de suferit de pe urma pirateriei. Dreptul represaliilor era acordat de suveran or de autoritățile locale¹³. Arestarea unor neguțatori englezi în Flandra și sechestrarea mărfurilor lor în 1380, un act de ostilitate normal din partea contelui Louis de Maele, aliat al Franței, a fost replica la reținerea unor corăbii flamande în porturile Angliei de vest¹⁴.

Existența unui drept maritim care asigura libera navigație în apele teritoriale ale unor state aliate este atestată în mai 1388, de scrisorile lui Richard al II-lea către conducerea orașului Zierikzee și către seniorul său Albert de Bavaria, conte de Olanda și Zeelanda. Richard al II-lea protestează prin sus-zisele scrisori contra răpirii de către piraiții zeelandezi a trei negustori din Colchester, „prinși în chip silnic și samavolnic, împreună cu o mare cantitate de bunuri și mărfuri ale lor, în valoare de o sută de livre, aruncați întîi pe o corabie, împotriva oricărei dreptăți și a dreptului maritim (contra *legem maritimam*), apoi în temniță, deținuți cu cruzime odată cu averile și mărfurile lor, deși se tocmiseră cu cei care i-au prins și cu alți oameni din acel oraș Zierikzee pentru o răscumpărare de 75 de mărci“¹⁵. Acest drept

maritim, sub protecția căruia se puneau prizonierii, suferea deci frecvente încălcări.

La începutul secolului al XV-lea, Anglia, întărindu-și puterea navală, a trecut la organizarea unei adevărate blocade de-a lungul țărmurilor de nord și vest ale Franței, pe care le controla prin porturile Calais, Cherbourg, Brest, Bordeaux și Bayonne. Aceasta a fost politica lui Henric al IV-lea, mai puțin costisitoare pentru Anglia decât campaniile victorioase ale fiului său, dar destul de păgubitoare pentru comerțul francez. De pildă, din cauza intereselor engleze în bogata regiune viticolă Bordelais, importul de vinuri din Franța de nord era interzis, iar corăbiile intermediarilor flamanzi confiscate, cu toată încărcătura lor de butoaie¹⁶. Echipajele acestor nave erau deținute mult timp în Anglia de unde, câteodată, nu puteau scăpa decât plătind o răscumpărare. O întreagă corespondență ni s-a păstrat, în acest sens, privind relațiile cu Ordinul teutonic și cu Hansa¹⁷. Cea din urmă se plîngea, la 18 ianuarie 1404, că niște corsari englezi au atacat o navă hanseatică, luîndu-i pe corăbieri cu dînșii, împreună cu mărfurile aflate pe vas și păstrînd totul fără nici un drept („*nauclerum ejusdem [...] cum suis mercatoribus in navi existentibus secum captivos perducentes navem cum suis mercandisis in spolium detinentes*“)¹⁸.

Primejdii asemănătoare amenințau pe călători și dacă ar fi ales un alt itinerar pe uscat. Ei ar fi trebuit, în primul rînd, să ocolească regiunile în care se desfășurau operații militare. Teama de indisciplina trupelor era tot atît de mare ca de tîlhari. „Ostașii, bîntuind peste tot, jefuiau, prădau, luau prizonieri, siluiau femeile, rușinau și pîngăreau fetele, săvîrșeau toate ticăloșiile pe care le pot face dușmanii“¹⁹. O altă mărturie ne informează că, în 1339, garnizoana franceză din Tournai organiza din cînd în cînd ieșiri pentru aprovizionare, devastînd tot ținutul care, fiind în stăpînirea contelui de Hainaut, era locuit de aliați. Într-o singură împrejurare au fost astfel adunate 10 000 de vite cornute — cifră de necrezut — „și peste cinci sute de bărbați, femei și copii, pe care i-au pus să se răscumpere, dar unora le-au dat dru-

mul de frica lui Dumnezeu“²⁰. Frica de Dumnezeu nu-i împiedica pe ostașii englezi sau burgunzi care asediau Parisul în toamna 1417 să ia prizonieri oameni pașnici, ca să le smulgă răscumpărări cât mai mari²¹. La rîndul lor, mercenarii conetabilului d'Armagnac nu se lăsau mai prejos, ba, dacă ar fi să dăm crezare „burghezului din Paris“, marele lor dușman, „unii din acești oșteni erau atît de haini și de asupritori încît frigeau de vii pe bărbații și copiii care nu-și puteau plăti răscumpărarea“²². Că aceasta nu era o exagerare pătimașă se vede din descrierea torturilor îndurate de prizonierii lui Jean de Rigny, judecat de Parlament cu cîțiva ani mai înainte pentru crime oribile : pe unul care, „întepat și fript în timpul caznelor“, murise, „l-a azvîrlit pe cîmp unde l-au mîncat cîinii“²³.

Cu aceasta ar putea începe galeria figurilor sumbre de cavaleri bandiți care terorizau regiuni întinse în timp de război și își continuau activitatea, deși pe scară mai restrînsă, și la vreme de pace. Unul dintre ei este sinistrul bastard de Vauru. „Orice țaran pe care-l putea descoperi și prinde și de la care se dovedea că nu poate să stoarcă nici o răscumpărare, era numaidecît legat de coada unui cal“, spune cronica. „Alți țarani care nu puteau plăti erau înecați pe loc sau spînzurați fără milă“²⁴. Cutare altul, executat la 10 aprilie 1437, era chiar un om de lege, cel puțin la origine, fost procuror al Parlamentului din Paris²⁵. Nu odată, concurența între răufăcători îi pune în situația de a-și plăti unii altora o răscumpărare care nu era decît o vamă asupra celor mai ilicite cîștiguri²⁶.

Atrăși de ispita unei răscumpărări, astfel de „latrunculi“ nu se dau în lături, în 1363, să ia prizonieri pe solii regelui Aragonului, nesocotindu-le neutralitatea, sau să treacă Rinul, în frunte cu un burghez din Montpellier, Bérenger Vidal, pentru a răpi „în terra Imperii“ pe contele de Nandenburg, consimțind să-l elibereze numai în schimbul sumei de 40 de mărci de argint pe care, după ce seniorul german a plătit-o, o va pretinde, ca amendă, justiția franceză²⁷. Altădată, tîlharii prind pe contele de Roussy, împreună cu întreaga sa familie, și,

pină la plata celor 12 000 de florini ai răscumpărării, îi închid în propriul lor castel²⁸. Situația s-a repetat de mai multe ori, deoarece briganzii doreau să-și asigure o bază de atac sau de apărare, ca, de pildă, donjonul unui feudal breton, vicontele de Comborn, despre care Froissart relatează că fiind reținut astfel, („misent en prison le signeur en son chastiel meismes“) a trebuit în cele din urmă să se răscumpere cu 23 000 de scuzi²⁹.

Cum situația aceasta dăinuie pînă tîrziu, pe un mal al Rinului ca și pe celălalt, mentalitatea răzvrătită și batjocoritoare a tilharilor se întilnește exprimată cu deosebită vigoare în amintirile lui Götz von Berlichingen, „reiter“ rapace și îndrăzneț care, începîndu-și cariera militară prin 1495, este cu tot sufletul lui un om al aceluia veac al XV-lea spre sfîrșitul căruia se născuse. Ce-are a face că va fi amestecat — fără voia lui, după cum se jura la bătrînețe, deși nimeni nu i-a dat crezare — în frămîntările singeroase ale Reformei, jucînd un rol în marele Război țărănesc german? Aspectul cel mai reprezentativ din memoriile sale e frecventa povestire a împrejurărilor în care a oprit la drumul mare clerici bogați sau negustori cu carele încărcate. Caracteristică mai ales este o anecdotă despre niște călători pe care i-a prins în faimoasa pădure Spessart, între care era unul „pe care-l prindeam a treia oară în șase luni, după ce-i mai luasem altădată niște marfă. Ceilalți erau niște coropcarî din Nürnberg. M-am prefăcut că vreau să le tai tuturor capul și mîinile, dar nu era decît o glumă. I-am silit să îngenuncheze și să întindă brațele pe butuci. Atunci, m-am apropiat pe la spate, i-am dat unuia un picior, pe altul l-am tras de ureche, asta fiindu-le toată pedeapsa, și le-am dat drumul“³⁰.

În puține cuvinte, se poate vorbi de incursiunile tilharilor și piraților, alături de operațiile militare propriu-zise, atît datorită faptului că, în această perioadă, nu există trupe regulate ci numai armate de strînsură, gata să se destrame la orice lovitură mai puternică și să continue apoi să trăiască pe seama localnicilor, cît și fiindcă rezultatul celor două activități era același: luarea de prizonieri, în scopul răscumpărării lor.

NOTE

¹ Ferdinand Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Age*, I, p. 246. E vorba de împrejurări mai vechi, din războiul franco-aragonez: la 5 septembrie 1285, flota franceză, sub comanda lui Enguerrand de Bailleul, a fost împrăștiată iar dintre prinși 260 au fost orbiți din ordinul învingătorului, Roger de Loria.

² Siméon Luce, *Le soufflet de l'Ecluse et la chanson des pastoureaux normands*, în *La France pendant la guerre de Cent Ans*, II, Paris, 1893, p. 3—15.

³ Adam de Murimuth, p. 87. Cf. *ibid.*, p. 88, un atac similar la 24 martie 1339, la Harwich.

⁴ J. Stevenson, *Narratives of the expulsion of the English from Normandy*, p. 418, 498. *Chronicon Angliae ab anno Domini 1328*, p. 168, amintește că, în 1377, „starețul de Lewes a fost luat prizonier de o ceată de francezi năvălită pe neașteptate și tirît la corăbiile lor, împreună cu doi cavaleri care îl întovărășeau“. Răpirea starețului s-a petrecut în 1373, după J. Cabaret d'Orronville, p. 125: „și făcînd el parte din prada amiralului, acesta l-a păstrat un an și a căpătat de la el 7 000 de galbeni“. Amiralul, numit în text Renier de Grimoult, era genovezul Grimaldi. Data de 1373 e corectă deoarece în 1375, cînd dealtfel se încheie pacea, „Reyner Grymbaud jenevoys“ a căzut prizonier (Rymer, III, 3, p. 34).

⁵ Adam de Murimuth, p. 103—104.

⁶ J. Juvénal des Ursins, p. 339.

⁷ Monstrelet, p. 277.

⁸ Froissart, IX, p. 6: „il eut une fortune qui le bouta en la mer d'Espagne. Si fu rencontré de nefes espagnoles à qui il eut la bataille et fu pris et menés prisonniers en Espagne et la fu plus d'un an et demi“.

⁹ Rymer, III, 4, p. 13. Contele fiind căsătorit cu Philippa Mortimer, strănepoata lui Eduard al III-lea (prin bunicul ei matern, Lionel de Clarence), putea fi socotit „consanguineus noster“ de către Richard al II-lea. Chiar el, Richard Fitz Allan, a fost întemnițat în Turn între 3 și 10 august 1394 (*ibid.*, p. 101).

¹⁰ *Ibid.*, p. 28, la 29 iulie 1388, Richard al II-lea poruncește ca prinșii să fie pe dată eliberați.

¹¹ *Chronique de la Pucelle*, ed. Vallet de Viriville, p. 76—79.

¹² Adam de Murimuth, p. 89—90.

¹³ *Vezi la Marie-Rose Thielemans, Bourgogne et Angleterre*, p. 333—343, o adevărată istorie a pirateriei în Mările Nordului și Mînecii, în prima jumătate a secolului XV.

¹⁴ Ed. Perroy, *The Diplomatic Correspondence of Richard II*, p. 15.

¹⁵ *Ibid.*, p. 54—55. Răscumpărarea cerută echivala cu 450 de livre.

¹⁶ F. C. Hingeston, *Royal and Historical Letters during the Reign of Henry IV*, I, Londra, 1860, p. 194—199, în ianuarie 1404.

¹⁷ *Ibidem*, p. 162—166 (Consiliul către marele maestru Conrad von Jungingen, la 5 octombrie 1403), p. 242—244 (Henric

al IV-lea către același, dînd vina pe piraiți pentru captura unei corăbii a ordinului, la 5 iunie 1404) și p. 274—276 (răspunsul marelui maestru, la 16 iulie 1404).

¹⁸ *Ibid.*, p. 208—209. Protestele se repetă la 2 iunie 1404 (p. 238—239) și din partea Senatului din Hamburg, la 5 iunie (p. 240—241).

¹⁹ Juvénal des Ursins, p. 340. *Ibid.*, p. 345, denunță fărădelegile soldaților ducelui de Berry în Languedoc: „jefuiau și prădau prin tot ținutul și săvîrșeau tot ce poate face dușmanul, pîrjoluri și omururi, și luau prizonieri și îi sileau să se răscumpere“. R. Blondel, p. 97, pomenește doar de isprăvi mai mărunte: „suscusc gîturile gîștelor și siluiesc muierele“.

²⁰ Froissart, III, p. 121.

²¹ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 42: „oamenii veniți din Normandia la Paris și care scăpaseră de englezi plătînd răscumpărare sau altminteri erau iarăși prinși de burgunzi, apoi de francezi și tratați atît de crud de parcă ar fi fost sarazini; negustori de treabă m-au încredințat că ei fuseseră luați prizonieri de toate cele trei oștiri și că de fiecare dată nu scăpaseră decît cu bani grei“.

²² *Ibid.*, p. 44. Vezi și jaful orașului Fougères, pentru care guvernatorul englez al Normandiei, ducele de Somerset, își declină orice răspundere, în 1448 (Heraldul Berry, p. 239; R. Blondel, p. 13).

²³ Yvonne Lanhers, *Crimes et criminels au XIV-e siècle*, *Revue historique*, CCXL, 1968, p. 326. Fiind condamnat să fie spînzurat ca un criminal de rînd, seniorul de Rigny a obținut, la cererea unor prieteni sus-țuși, grația de a fi înecat, supliciu mai puțin infamant.

²⁴ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 76—78.

²⁵ *Ibid.*, p. 159: „a fost prins la Beauvoir-en-Brie, unul Miles de Saulx, procuror la Parlamentul din Paris. El mai fusese prins pe vremuri dar fusese eliberat la făgăduiala lui că va păstra credința și în schimbul soției și celor doi fii ai lui, ca ostatici. Dar uitîndu-și cuvîntul, nevasta și copiii, ajunsese cel mai mare tilhar, pîrjolitor și ucigaș din Franța și Normandia“.

²⁶ Froissart, IX, p. 143.

²⁷ Vezi E. Molinier, *Etude sur la vie d'Arnoul d'Audrehem*, p. 127, 131—132, 144, 251—253, 312—314, un oarecare Louis Roubaud „de comitiva Magni Societatis“ este adesea menționat în documente.

²⁸ Froissart, VI, p. 115—118. Spre nenorocul său, gentilomul a mai fost o dată luat prizonier după numai cîteva luni (*ibid.*, p. 151—152).

²⁹ *Ibid.*, V, p. 225. Vezi și J. M. Richard, *Documents relatifs aux Grandes Compagnies (1326—1366)*, *Bulletin historique et philologique*, 1895, p. 539—547.

³⁰ *Les exploits chevaleresques de Messire Goetz de Berlichingen à la Main de Fer écrits par lui-même*, trad. E. Dupont, Abbeville, 1930, p. 101 (și p. 77—81, 99—100). În aceeași uimitoare autobiografie ce a inspirat pe Goethe și pe Sartre se ci-

tează cu satisfacție răspunsul împăratului Maximilian I, alt tip medieval, la jalbele unor burghezi din Nürnberg împotriva cavalerilor: „Dacă un negustor pierde un sac de piper, trebuie chemat la arme tot imperiul. Dar dacă se ivește vreo împrejurare care privește pe mânia-sa împăratul și întreg imperiul, ori avînd de a face cu vreun regat, principat, ducat sau altă senio-rie, nimeni nu e în stare să vă adune!“ Comentariul memoria- listului nu e mai puțin interesant: „Această mărturie a măriei- sale mi-a plăcut atît de mult încît mi-a umplut inima de bucu- rie; și nu-mi pot aduce aminte să fi uneltit cumva în toată viața mea împotriva împăratului sau a casei de Austria. M-aș fi putut nimeri pe acolo pe unde erau de luat bănișorii lui, dar n-am făcut-o, din plecată smerenie față de slăvitul nostru stăpîn și senior, mânia-sa împăratul. Și am scos-o altfel la capăt, cum am putut și eu, ca un sărman nobil și oștean ce eram, trecînd prin aventuri și primejdii cum nimeni n-a mai înfruntat vreodată“.

VIII. CONDIȚIILE DE VIAȚĂ ALE PRIZONIERILOR

Seniorii francezi prinși în război așteptau câteodată ani de zile pînă cînd le erau agonisite, de țărani lor, răscumpărările ; între timp ei trăiau ca niște oaspeți de vază la conacele englezilor care îi luaseră prizonieri. Lăsîndu-se dus de imaginație, istoricul ar putea chiar preciza cum își petreceau vremea acești străini bine crescuți : ei vinau împreună cu bărbații, făceau curte doamnelor și de la ei simplitatea provincială engleză învăța că orice gentilom trebuie să poarte veșminte de cutare croială sau să aibă cutare fel de bucate pe masă ¹. Imaginea de confortabilă viață rustică împrumutată dintr-un manual ce se bucură de cea mai îndreptățită popularitate nu e pe de-a întregul lipsită de temeii. Într-adevăr, așa trecea viața nobililor de țară, deveniți, pentru mai mult timp decît ar fi vrut-o, gazdele prizonierilor lor. După întoarcerea acestora acasă, relațiile amicale înnodate cu acel prilej continuau, după cum rezultă din corespondența lui John Talbot cu Olivier de Coëtivy, în legătură cu vînzarea unor butoaie de vin al căror preț urma să fie scăzut din valoarea răscumpărării celui din urmă ².

Ospitalitatea acordată, ca și prietenia creată ca urmare a ospitalității, erau mai mult decît termeni sentimentali de afecțiune umană. În lumea feudală acestea fuseseră legături foarte concrete, evocatoare de drepturi și datorii de onoare, dar în perioada Războiului de o sută de ani ele începeau să-și piardă sensul. E un moment

critic : o concepție potrivit căreia au trăit oameni nu dispăre dintr-odată, ci se fărâmițează. De aceea, Froissart, observator neîntrecut al moravurilor contemporane, împarte popoarele după respectul arătat încă tradițiilor cavaleresti.

În geografia lui morală, scoțienii, deși unii sînt „mari tilhari“ — „Escots aucuns sont grans larrons“ — ocupă locul întii pentru vitejia și curtenia lor : „Cei care sînt prinși și apoi sloboziți pe cuvînt își plătesc răscumpărarea, dar știți cum ? Atît de grabnic și de curtenitor încît fiecare rămîne mulțumit de celălalt și la despărțire își spun : Mulțumesc !“⁴

Purtarea dușmănoasă a germanilor față de prizonierii lor prilejuiește de patru ori izbucniri vehemente de mînie ale cronicarului : „Nemții își pun prizonierii în fiare sau în butuci, cînd îi țin ca să le stoarcă mai mulți bani. Blestemații ! Oameni fără milă și fără lege, nici unul n-ar trebui lăsat cu viață“. Protestul bunului Froissart încerca să salveze convențiile îndătinate care alcătuiau temeiul moralei cavaleresti⁵. Orice încălcare a lor, orice zguduire a credințelor vechi, lui i se părea de nesuferit : „Nemții sînt foarte hrăpăreți, mai lacomi decît oricare alt neam și n-au milă de nimeni care ajunge în stăpînirea lor, ci îl aruncă în cea mai adîncă temniță și în butuci grei, în fiare, în calțavete și în alte jucării de închisoare, la care sînt mari meșteri, pentru a stoarce o răscumpărare cît mai mare și cînd iau prizonier pe cîte un mare senior sau vreun alt bărbat nobil și viteaz, îl duc cu ei în Boemia sau în Austria, prin văgăuni de castele. Cine să-i mai scoată de acolo ? Asemenea oameni sînt mai cîinoși decît sarazinii“. Cu aceeași indignare adaugă cronicarul : „Mai norocos ar fi un gentilom să cadă în mîinile necredincioșilor, cît ar fi ei de păgîni și sarazini, decît în ale nemților, căci nemții chinuie pe prizonierii de neam în temniță amarnică, în butuci de fier, în obezi, în calțavete și în tot felul de închisori, peste fire și inchipuire, prin care schilodesc și zdrobesc mădularele oamenilor, pentru a stoarce de la ei o mai mare plată“⁶.

Altădată, cei criticați pentru brutalitatea cu care își tratează prizonierii sînt spaniolii, comparați în această

privință cu germanii, fiindcă obișnuiau să-i lege pe cei prinși, punându-i în lanțuri și în cătușe. „Aultre courtoisie ne scèvent li Espagnol faire ; ils sont samables as Alemans“⁷.

În sfârșit, cea mai grea captivitate e cea otomană. În izvoarele apusene, suferințele prizonierilor creștini în orient își fac intrarea cu ocazia bătăliei de la Nicopole. Descrierea lor, pusă de Honoré Bonet în gura unui turc, folosește aceste interesante versuri din poemul *L'apparicion Maistre Jehan de Meun*: „Maintenant les fault houer / Et labourer vos festes toutes / Ou endurer quinze ou vint soutes ! / Vostre dimenche et Noé / Les fault labourer mal leur gré, / Aler sans chausses, sans chapel, / Sans seinture et sans coustel, / Garder les brebis, les moutons / Mengant pou de pain sans oignons, / Servir les boeufz et les chevaux / A pluye, a vent, par les chevaux. / Jamais en lit ne coucheront / Tant qu'en Turquie esclaux seront“⁸. Ceea ce, într-o nedibace traducere românească, ar suna astfel : „Musai acum să boronească, / Să are de sărbătorile voastre / Sau să îndure zeci de cio-megi, / Duminica și de cîșlegi / Cu de-a sila să muncească, / Fără opinci, fără căciulă, / Fără chimir, fără cuțit, / Turmele să le ciobănească, / Mîncînd o pită fără ceapă, / Boii și caii să-i păzească, / Pe imaș, în vînt și în zloată. / Să nu doarmă în pat vreodată / Cît le va fi robia îndelungată“. Mai bine informat, probabil chiar prin mijlocirea unuia din captivii de la Brusa care s-au întors, Froissart era în măsură să precizeze că prizonierii otomanilor primeau zilnic un mertic de carne nu destul de bine friptă, dar condimentată din belșug și pîine de mei al cărei gust neplăcut era necunoscut francezilor („ils estoient servis de grosses viandes, de grosses chers et mal cuittes et mal appareillies [...] De toutes manières d'épices avoient-ils à plenté et à largesse de pain de millet qui durement est doucereux et hors de la nature de France“)⁹. Această alimentație neobișnuită ar fi fost chiar cauza multor boli, din care unor prizonieri li s-a tras și moartea.

Oricît de brutal ar fi tratamentul prinșilor în general, el cunoaște diferențe care nu sînt decît o continuare sau chiar o accentuare în captivitate a inegalității so-

ciale. La Froissart revine adesea principiul solidarității clasei feudale de pretutindeni. Luarea unui prizonier nobil punea la încercare acest principiu : „aducându-i la Paris pe cavalerii englezi pe care-i aveau prizonieri, i-au primit bine pe cuvîntul lor și i-au lăsat să umble în voie în sus și în jos și să călărească prin tot locul, fără vreo bănuială, nici silnicie, așa cum s-ar cuveni să se poarte toți gentilomii între ei (*ainsi que tout gentilhomme par raison doivent faire li uns de l'autre*) și așa cum obișnuiesc englezii și francezii în războiul lor, căci totdeauna au fost foarte curtenitori unii cu alții“¹⁰. Vom vedea, pe baza documentelor, în ce măsură afirmația corespunde adevărului.

Prizonierilor francezi de rang înalt li se recunoaște egalitatea în drepturi cu aristocrația engleză, alături de care iau parte la turniruri¹¹ și la ospete¹². Acestora li se adaugă alte divertismente, ce contribuiau la crearea unei ambiante ospitaliere : „contele de Saint-Pol și tînăra doamnă se îndrăgostiră unul de altul și erau mereu împreună la toate dansurile și jocurile“¹³. O altă distracție foarte apreciată era vînătoarea : „seniorul Charles de Blois, contele de Guines și contele de Tancarville ieșeau la vînătoare cu șoimi și ereți afară din Londra și puteau să-și ia cîmpii cît voiau“¹⁴. Unuia din seniorii amintiți i se acordă 12 arcuri și 12 tolbe de săgeți, însă nu pentru vînătoare — doar urmau să fie împărțite la 40 de călăreți, însoțitorii săi ! — ci drept arme de apărare, singurele la care avea dreptul ca prizonier¹⁵.

Totuși, libertatea fiecărui prizonier, în limite mai strîmte sau mai largi, varia, cum e lesne de înțeles, de la un caz la altul. În general, seniorii francezi „niciodată n-au fost ținuți în temniță grea, ci curtenitor învoiți pe cuvînt de cinste și puteau umbla prin întreaga Londră, pentru jocuri și petreceri“¹⁶. Despre unul din ei aflăm : „rămînînd tînărul conte de Saint-Pol prizonier pe cuvînt al regelui Angliei, i s-a îngăduit să circule liber prin castelul Windsor dar să iasă pe poartă numai cu încuviințarea străjilor“¹⁷. O precauție răspîndită era cea de a nu îngădui prizonierului să se depărteze la mai mult de o jumătate de leghe (circa 2 km) de reședința lui. De această libertate supravegheată el nu se putea bucura

decît între răsăritul și apusul soarelui, după cum relatează Jean de Grailly, închis la Meaux : „Mi s-a îngăduit să merg cît ține lumina soarelui prin acest oraș și chiar prin împrejurimile lui pînă la o jumătate de leghe, cu condiția ca înainte de asfințit să mă întorc în turnul din piață unde să petrec noaptea și de unde să nu mai pot ieși pînă a doua zi după răsăritul soarelui“¹⁸. După ce, la 24 ianuarie 1363, jură contelui de Foix că nu vor fugi, seniorii prinși în bătălia de la Launac primesc autorizația să vîneze din zori pînă în amurg dar, în caz de evadare, erau prevăzute amenzi de cîte 100 000 de florini sau chiar dublu¹⁹. Minuțioasa grijă cu care erau reglementate mișcările prizonierilor se manifestă și în legătură cu pretendentul francez la ducatul Bretoniei care, împreună cu principalii prizonieri scoțieni, David Bruce și contele de Murray, „fu, cu toată cinstea cuvenită, pus la popreală în Turnul Londrei [...] dar nu rămase acolo timp îndelungat, căci la rugămintea doamnei regine a Angliei, care-i era verișoară primară²⁰, a fost învoit pe cuvînt și călărea după voie prin împrejurimile Londrei dar nu putea dormi decît o noapte afară din oraș, dacă nu era în tovărășia regelui Angliei sau a reginei“²¹. După cîtăva vreme, Charles de Blois a primit și aprobarea de a lipsi cîte patru zile din capitală, dar într-a cincea era obligat să se întoarcă la Londra, putînd pleca iarăși îndărăt în ziua următoare²².

În timpul captivității, marii feudali erau înconjurați de numeroși slujitori care le împărtășeau soarta. Astfel, un ordin regal de la 10 aprilie 1347, pentru întemnițarea contelui de Tancarville „sub sigură și strașnică pază, într-o cetățuie bine zidită“ (detențiunea avea să dureze mai bine de 13 ani) pomenește pe „servitores suos“²³. Descriind captivitatea lui Ioan al V-lea de Bretonia, cronicarul se înduioșează de singurătatea lui, rămas numai cu un slujitor („et avoit pour le servir tant seulement un de ses varlets de chambre“)²⁴.

Alături de categoria prizonierilor, merită amintită cea a ostaticilor, a căror situație juridică deosebită nu e locul să o expunem, dar ale căror condiții de viață erau aceleași. Cu privire la ele, nu sînt lipsite de interes indicațiile dintr-un document cu data de 26 martie 1362, re-

feritoare la Jean de Luxembourg, castelan de Lille, aflat în Anglia ca ostatic²⁵. După moartea acestuia — „viam universae carnis ingressus“ —, corpul său neînsuflețit urma să fie transportat pe o corabie, pentru a odihni în țărîna sfințită pe care și-o alesese nobilul senior în incinta unui lăcaș din Normandia. Îl însoțeau slujitorii „cu patru șoimi“ — încă un amănunt legat de îndeletnicirile cinegetice ale defunctului — „cu bani și alte averi ale sale“, dar fără arcuri, săgeți sau alte arme, nici cai sau *scrisori*, „litteras suspectas“²⁶. Fiind eliberat la 27 iulie 1365, Enguerrand de Coucy mărturisea „cu adevărat din bunăvoia și placul nostru și fără de nici o silnicie, că în toată vremea cît am fost ostatic, am fost cinstit și găzduit, de rege și de oamenii lui, după cuviință și potrivit rangului nostru“²⁷. Ceea ce ultimul descendent al unei seculare dinastii feudale considera a fi tratat după rangul lui („selonc nostre estat“) a fost îndeajuns de limpede sugerat de exemplele precedente. Le putem adăuga un altul, spicuit din „Istoria vieții, faptelor vitejești și călătoriilor slăvitului prinț Ludovic, al treilea duce de Bourbon“, redactată în 1429 de Jean Cabaret d’Oronville (sau d’Orville)²⁸. După bătălia de la Poitiers, ducele a fost ostatic în Anglia pentru o parte din suma răscumpărării datorate de regele Ioan și a rămas acolo vreme de șapte ani trecuți, pe cheltuiala sa, „ridicîndu-se cheltuiala la peste patruzeci de mii de franci, pe lîngă grosul sumei care prețuia o sută de mii de franci de aur“. Acești 140 000 de franci au fost plătiți de domeniile din Franța ale ducelui („lesquelx cent mil francs, ses pays de Bourbonnais et Beauvoisin payèrent comptans avec toute sa despense“) ²⁹. Ostaticii mai mărunți, desigur mai puțin costisitori, erau și ei întreținuți cu bani din țară. Astfel, la 1 mai 1371, Jean de Pressia și Louis de Fuer, aflați în Anglia ca ostatici pentru rege, adevăresc primirea sumei de 3 000 de franci, trimisă de conducerea orașului lor Lyon, prin mijlocirea unui bancher din Lucca³⁰.

Aceste date prezintă un binevenit prilej de reflecție la variațiile pe care le-a cunoscut în cursul timpului și în legătură cu poziția socială a prizonierilor costul întreținerii lor, amînînd pentru un capitol viitor chestiunile referitoare la răscumpărare.

Cronologic, primele indicații precise apar în august 1335, când contele de Murray era închis în donjonul din York. „Pro expensis praedicti comitis“, vice-comitele de York, Peter Middleton, primește 32 de șilingi pentru 8 zile, cât a avut în pază pe nobilul scoțian („videlicet, pro quolibet dierum praedictarum quatuor solidos“) ³¹. Cheltuiala pentru întreținerea aceluiași prizonier în castelul Nottingham, unde a fost deținut între 13 august și 29 decembrie 1335, era de numai 20 șilingi pe săptămână, deci o livră sterlină, iar la sfârșitul acestei perioade din captivitatea lui i se plătesc castelanului William Eland 10 mărci de argint, echivalând cu 44 livre de Tours (170,72 g aur), ceva mai mult de 8 livre sterline pentru 18 săptămâni ! ³² La 16 martie 1337, pentru John de Murray, întemnițat din toamna precedentă în Turnul Londrei, costul întreținerii se ridică la 26 șilingi și 8 pence pe săptămână ³³. Alți prizonieri erau tratați cu mai multă zgîrcenie : de pildă, pentru fiecare zi în care William de Ramsay și Walter de Haliburton fuseseră în seama lui timp de două luni încheiate, conetabilul castelului Windsor nu capătă, la 24 noiembrie 1347, decît cite 2 șilingi ³⁴. În decembrie 1347, prizonierii scoțieni din castelul Nottingham, William Douglas și William de Vaux, aveau doar un șiling pe zi, ca și David de Anand în donjonul din Bristol ³⁵.

Castelul Nottingham slujea drept închisoare pentru prinșii cei mai de vază, căci treizeci de ani mai târziu se găseau acolo, în paza lui Nicolas d'Aubercicourt, fiii lui Charles de Blois, păstrați ostatici și după moartea tatălui lor, în 1364, în bătălia de la Auray, în ciuda prevederilor convenției de la Westminster (10 august 1356) ³⁶. La mutarea lor în castelul Devizes, Roger de Beauchamp, noul lor temnicer, va primi 200 livre pe an pentru hrana și îmbrăcămintea lor („pur la sustenance et vesture des ditz deux fils“) ³⁷. E vorba, bineînțeles, de livre sterline, deci de aproape 11 șilingi pe zi. Soco-teala se făcea negreșit pe lună : cite 100 livre de Tours.

Pentru întreținerea celor 20 de seniori scoțieni ostatici în Anglia, ca să asigure îndeplinirea tratatului de la Berwick, urma să se plătească anual suma de 6 666 mărci

de argint, pe lângă cele zece rate de câte 10 000 de mărci care intrau în obligațiile asumate de Scoția³⁸.

Tot ca ostatic venise în 1412 în Anglia și Jean d'Orléans, conte d'Angoulême. El era chezaș pentru suma de 150 000 de scuzi, fixată prin tratatul de la Buzançais ca datorie a familiei lui către ducele de Clarence și reprezentată de solda mercenarilor acestuia pe durata unei scurte și infructuoase campanii. Deși, în cele din urmă, s-au plătit aproape 300 000 de scuzi, eliberarea prizonierului a zăbovit pînă în 1445! De-a lungul acestei captivități de 33 de ani, Jean d'Orléans și-a schimbat de trei ori stăpîinii: întîi prin uciderea ducelui de Clarence la Baugé (1421), apoi prin moartea văduvei sale, lady Margaret (1439), și dispariția fiului ei, John II Beaufort, conte de Somerset. Reședința lui obișnuită era Londra, cîteodată castelele Maxey și Gornbridge³⁹.

Fratele său, Charles d'Orléans, pe care versurile sale ni-l amintesc la Dover, uitîndu-se în zare la țărmlul țării iubite, a fost închis mai mult în centrul Angliei de unde nu putea avea o asemenea priveliște. Fiind luat prizonier la Azincourt, a avut drept domiciliu forțat Windsor, apoi Pomfret. În 1422 era în castelul Bolingbroke, cu un tain de „vynt souldz le jour“, deci de 20 de șilingi zilnic, scăzut în 1430 la ceva mai mult de 14, exact „quatorze sols et quatre deniers par jour“⁴⁰. Acest tratament privilegiat i se cuvenea în calitatea sa de prinț de sînge, moștenitor prezumtiv al tronului Franței, fost soț al unei regine a Angliei — Isabela de Valois, văduva lui Richard al II-lea, moartă în 1409.

Întreținerea lui Arthur de Richemont, fratele ducelui de Bretania, ca și a lui Charles d'Artois, conte d'Eu, sau a mareșalului Boucicaut, costa 23 șilingi pe săptămînă, pe cînd simplii cavaleri Ouchart de Sesse sau Pierron de Luppel nu aveau dreptul decît la 16 șilingi⁴¹.

Asemenea cifre lipsesc din păcate în Franța⁴², unde știm că totuși Camera de Conturi a Parlamentului din Paris verifica socotelile pentru cheltuiala transporturilor de prizonieri și întreținerea lor la cel mai scăzut preț cu putință. După acest control, plătea suma respectivă celor care se însărcinaseră cu transportul și întreținerea pînă

la încarcerarea captivilor la Paris, printr-un mandat asupra vistieriei⁴³.

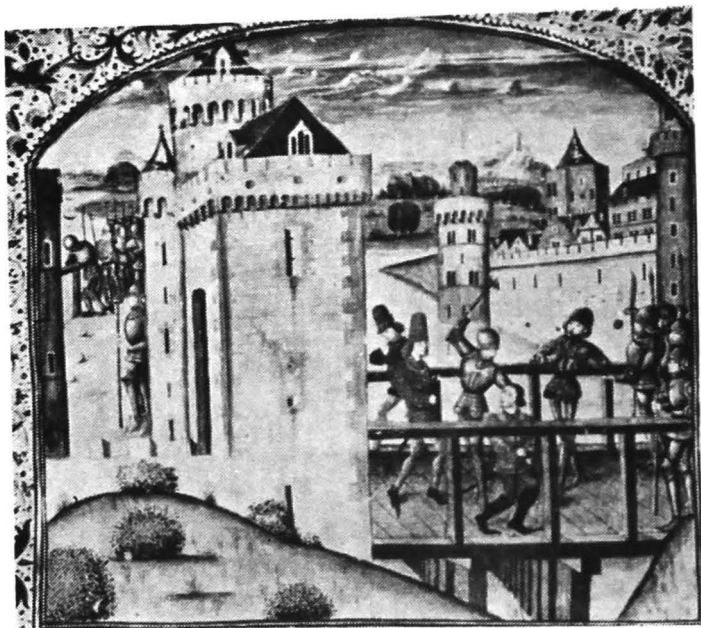
Sarcina întreținerii prizonierilor, în cazul că aceștia erau întemnițați pentru datorii, revenea creditorilor⁴⁴. În august 1380, Jean de Melun nu se învoia să plătească pentru scutierul englez Henry Poinffroit decât 4 *deniers* pe zi. Motivarea acestei hotărâri este interesantă pentru cunoașterea condițiilor de viață în cea mai mare închisoare din Paris, Châtelet : „e obișnuit să joace zaruri și joacă zilnic, câștigînd la acest joc multe sume de bani ; pe de-asupra mai are și un prieten în Paris care-i poartă de grijă și încă fiind, ca prizonier mai vechi, un fel de staroste peste ceilalți prizonieri, și din această pricină are din ce trăi“⁴⁵.

Osebit de jocul zarurilor, ceea ce umplea necăjitele zile ale prizonierilor era mai ales teama de un sfârșit năpraznic, pe care li-l aminteau strigătele unei gloate sîngeroase : „trei sau patru sîmbete la rînd se aduna în față la Châtelet mare mulțime de norod și umbla zvonul și vorba : «O să-l spînzure pe Gautier de Mauny, hai-deți fuga să-l vedem !»“⁴⁶ Nu era oare pregătirea de moarte una din preocupările esențiale ale omului medieval ? De aceea, cîte un osîndit își căuta mîngîierea în practici pioase : „avea inima tare strînsă și punea să se cînte liturghia zilnic în temniță dinaintea lui și în fiecare zi împărțea pomeni [...] și oamenii sârmani se rugau pentru el și ar fi vrut chiar, de dragi ce le erau banii lui și ca să mai capete de pomană, să rămîna încă multă vreme la închisoare“⁴⁷.

Cu atît mai grav era, între alte privațiuni și maltrătări îndurate de prizonierii englezi în Bretania, refuzul cuminecăturii, contra căruia protestase consiliul regal la 2 decembrie 1432 și în care trebuie văzută o formă de implacabilă aversiune a bretonilor față de un inamic ereditar, asemănătoare cunoscutului răspuns al scutierului lui Charles de Blois care, la Londra, refuza să se roage într-un cimitir deoarece „aici zac cei care i-au ucis pe părinții și pe frații mei“. În temniță prizonierii sufereau și alte constrîngerii mai directe și mai brutale. Semnalăm cazul lui Robert de Magonville, prins prin 1365 și ținut în lanțuri cîțva timp în castelul Breval : a fost nevoit să

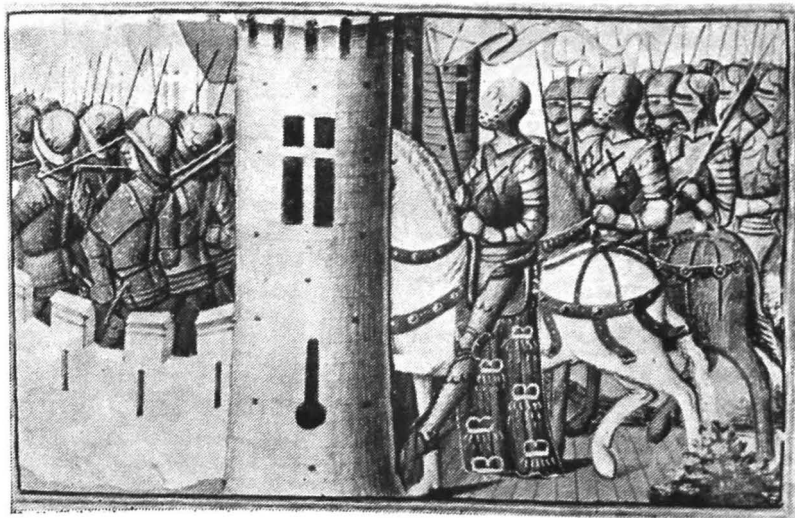

*Bătălia de la Crécy. Miniatură dintr-un manuscris al cronicii lui Jean Froissart. (Reproducere după R. S. Lopez, *The Brith of Europe*)*

*Unul din episoadele cele mai însemnate din războiul de o sută de ani, asasinarea ducelui Burgundiei, Ioan fără Teamă, pe podul de la Montereau. (Reproducere după J. Calmette, *Les grands ducs de Bourgogne*)*

*Intrarea armatei burgunde în Paris (1415), după o miniatură din sec. XV. (Reproducere după J. Calmette, *Les grands ducs de Bourgogne*)*

Konrad Witz,
„Regele David
și cei trei
cavaleri“
(Muzeul
din Basel)

Scene de luptă (și executarea prizonierilor) în Spania veacului al XIII-lea, după o miniatură contemporană. (Reproducere după R. S. Lopez, *The Birth of Europe*)

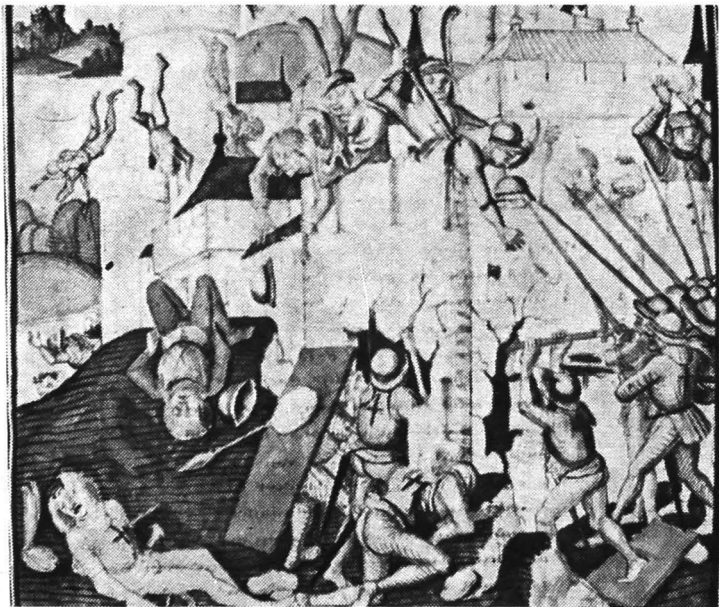

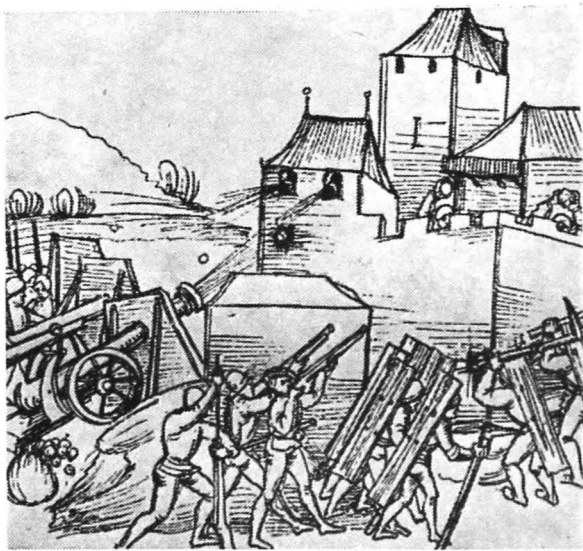
Bătălie din timpul războiului de o sută de ani. Miniatură după un manuscris burgund. (Reproducere după A. H. van der Linder, *La Belgique. Album historique*)

Scenă de luptă din timpul războiului de o sută de ani. (Reproducere după A. H. van der Linder, La Belgique. Album historique)

Scenă de asediu din timpul războiului de o sută de ani. Miniatură din Cronica lui Diebold Schilling, 1485. (Reproducere după Histoire du Valois)

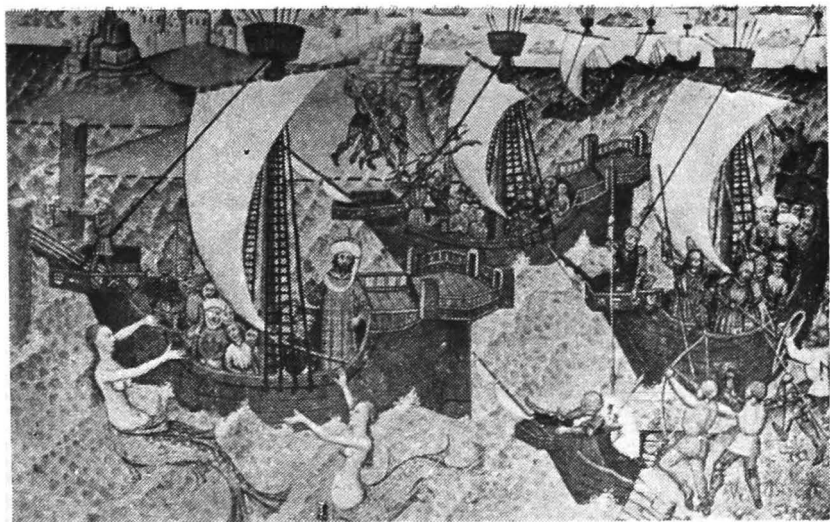

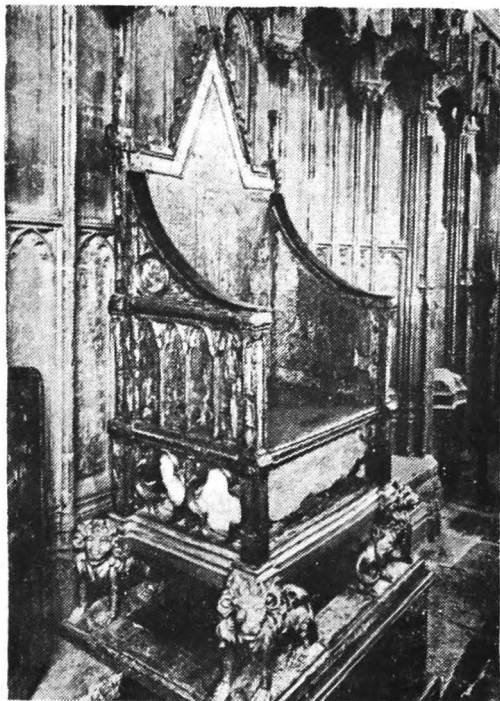
Scenă de asediu din timpul războiului de o sută de ani. (Desen din epocă, reprodus în Histoire du Valais)

Fortăreață din timpul războiului de o sută de ani. (Reproducere după Cronica lui Diebold Schilling)

Luptă navală din timpul războiului de o sută de ani; miniatură dintr-un manuscris flamand din sec. XV. (Reproducere după A. H. van der Linder, *La Belgique. Album historique*)

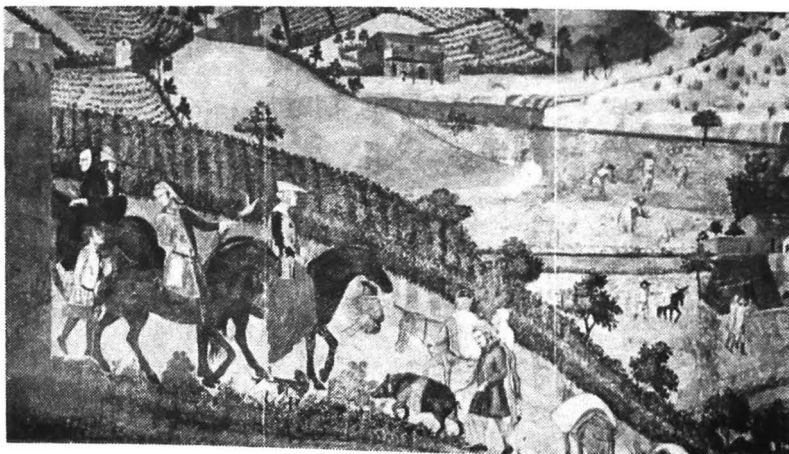

Tronul regilor Angliei Westminster Abbey. (Reproducere după *Guide of London*)

Unul dintre marii comandanți ai războiului de o sută de ani care a tras însemnate foloase din răscumpărările prizonierilor : Eduard — Prințul Negru. Mormîntul la Catedrala din Canterbury

După un război îndelungat în ani de pace : fresca lui Ambrogio Lorenzetti la Palatul comunal din Siena (1358—1359)

se răscumpere, amanetînd pămîntul său și al fratelui, dar „vreo cincisprezece zile după ce a fost eliberat din temniță, din suferințele și chinurile pe care le îndurase de la navarezi, a trecut de la viață la moarte“⁴⁸. Chiar contele de Pembroke, un mare feudal englez, fiind prizonier în Spania, „în temnițele regelui Henric, a fost ținut cu strășnicie și crunt schingiuit“, dacă nu e cumva o exagerare din partea lui Du Guesclin care-și atribuia meritul răscumpărării acestui adversar nenorocos⁴⁹. Moravurile nu se schimbă nici între cei din aceeași tabără. În 1432, La Hire îl ia prizonier prin viclenie pe seniorul d'Offemont și poruncește „să fie pus în fiare și aruncat într-o groapă. Astfel, l-a ținut o lună în închisoare cu mare asprime și grele cazne, pînă cînd i s-au frînt trupul și măduarele și s-a umplut de păduchi, și în sfîrșit a plătit ca răscumpărare 14 000 de galbeni“⁵⁰. Asemenea carceri („fosses“) se găseau în fiecare castel și ele erau rareori goale, dovadă situația pe care a găsit-o Mathieu de Foix-Castelbon cînd a preluat succesiunea lui Gaston Fébus, la care cronicarul face următorul comentariu: „Vicontele de Castelbon, la venirea lui, a iertat pe toți prizonierii care erau întemnițați în castelul din Orthez, în număr foarte mare, căci contele de Foix, de slăvită amintire, fusese foarte aspru cu răufăcătorii și nu cruța pe nici un om viu, cît de mare să fi fost, dacă îl supărase, ci îl repezea tocmai în fundul gropii și îl ținea acolo la pîine și apă, după bunul său plac“⁵¹.

Spre a întregi imaginea hidoasă a închisorilor timpului, va fi suficient să amintim că în 1432 englezii țineau în temniță niște femei, „luîndu-le răscumpărări mari, cum se obișnuiește cu bărbații, dar cele mai multe din ele erau însărcinate și nășteau copii acolo — groaznic lucru și de plîns“⁵². Nașterea și moartea se învecinau pe aceleași paie mucedde, între aceleași ziduri slinoase: „la Châtelet, la Paris și în alte închisori din oraș, erau mulți prizonieri, care în mare parte mureau ca niște nenorociți de frig, de greutatea temniței și de foame, iar după ce muriseră îi ducea afară din oraș, aruncîndu-i prin șanțuri și-i lăsa acolo, fără milă, să-i mănînce ciinii, păsările și alte jivine“⁵³.

În 1420 orașul Melun a capitulat, cu condiția cruțării învinșilor. Totuși, garnizoana și burghezii mai înstăriți „au fost duși la Paris cu bărcile, unii închiși în fortăreața Saint-Antoine, alții la Palat, la Châtelet, la Templu și prin alte temnițe. Așa au știut ei să păstreze înțelegerea de a le da drumul, cruțându-le viețile și fără nici o răscumpărare“, comentează incisiv istoriograful. „Dar cruțarea vieților lor a fost să-i pună pe mai mulți laolaltă în hrube, mai ales la Châtelet, și să-i lase să moară de foame, iar când cereau de mâncare și strigau că li-e foame, le dădeau fin și le ziceau ciini. Mare hulă și necinste pentru regele Angliei“⁵⁴.

Pentru oamenii acelei vremi zbuciumate era un spectacol obișnuit să vadă convoaiele de prizonieri îndreptându-se către temniță: „cîțiva ostași, numai în tunicile lor, cu capetele goale, dintre care unii aveau fringhii înnodate în jurul gîtului, care se tîrau pe pămînt, și alte funii legate de jur împrejurul trupului. Alții îi țineau la mijloc între săbiile goale cu vârful cărora îi împungeau în pîntece, și așa călăreau prin Paris“⁵⁵. Treceau așa, prăfuiți de drum și însîngerăți de lupta abia sfîrșită. „Jalnică priveliște“, înseamnă un martor. „Suiți pe cai înalți care păseau repede, erau duși doi cîte doi către pîinea obidită a temniței, fiind împerechiați cu zgărzi zdravene ca, la vînat, cîinii. Prizonierii erau fără pălării, toți cu capul gol, îmbrăcați fiecare cu niște biete zdrențe, toți fără nădragi și cei mai mulți desculți, li se luase așadar tot, pînă la izmene... Cei care nu puteau plăti o răscumpărare erau mînați prin piața Grève către Cheiul Paielor (Port aux Foins), erau legați de mîini și de picioare fără nici o milă, ca niște cîini și înecați de față cu tot poporul“⁵⁶.

Contra maltratărilor⁵⁷, torturilor și chiar masacrelor⁵⁸, le rămînea prizonierilor un singur mijloc de scăpare: evadarea. Pentru a-și salva viața, captivii pun la cale să fugă și, cîteodată, izbutesc⁵⁹. S-a văzut că și juriștii vremii le recunosc acest drept⁶⁰. Uneori e un gest colectiv⁶¹. Chiar cînd unul singur are parte de succes, acesta se datorează, de obicei, complicilor dinăuntru sau

dinafara închisorii. Jean de Croy, arestat la 12 ianuarie 1414 din ordinul Isabellei de Bavaria, a fost deținut în donjonul de la Montlhéry pînă cînd a fugit. O cronică ne-a păstrat dialogul său cu castelanul înșelat, care „a alergat în mare grabă la poartă și văzîndu-l pe domnul Jean de Croy călare și gata să-i scape din mîini, îi zise : «Ah, monseniore, dacă plecați astfel, s-a zis cu mine». Domnul Jean îi răspunse : «Mi-ar părea rău să-ți pricinuiesc supărare și pagubă. Totuși, cu ajutorul lui Dumnezeu, am de gînd să plec, dar dacă vrei să vii cu mine, nu-ți va lipsi mila tatălui meu, nici a mea». Și cu aceste cuvinte, plecă”⁶². Altădată, însuși temnicerul consimte să-l ajute pe prizonier să evadeze. Iată, într-o însuflețită relatare contemporană, pregătirea „psihologică” a evadării lui Raymond de Maruel : „a început în temnița lui să se vaite și să se jeluiască, de parcă ar fi fost cel mai nenorocit om din lume, pînă ce străjerul s-a înduioșat și a început să-l îmbărbăteze cu blîndețe. Domnul Raymond care nu vedea nici o nădejde pentru trebile sale, căci urma să fie dus în Anglia la rege, i s-a destăinuit paznicului său și-i zise : «Prietene [...]» După ce îi spune foarte convingător ceea ce noi știm, englezul, care era un biet om, s-a gîndit că domnul Raymond era în mare primejdie a vieții și că-i făgăduia o dărnicie fără margini, s-a îndurat și s-a milostivit de el, spunîndu-i în sfîrșit că se va strădui să-l scape”. Urmează descrierea peripețiilor evadării : „cînd a venit noaptea, englezul, care avea cheile castelului și ale turnului în care era domnul Raymond, i-a deschis temnița și l-a scos afară pe o porțiță dosnică a castelului [...] și cite au îndurat în noaptea aceea nu poate nimenea să crează, căci au umblat pe jos șapte leghe și și-au zdrelit picioarele pe gheață”⁶³. Și din aceste împrejurări dramatice se poate recunoaște precaritatea condițiilor de viață ale prizonierilor. După strălucirea amăgitoare ce înconjură pe captivii de neam mare, potrivit cu noblețea obîrșiei lor, la un nivel inferior o realitate dureroasă se dezvăluie : aceeași în toate timpurile, prea puțin schimbată de strădaniile legiuitorilor.

NOTE

¹ G. M. Trevelyan, *Illustrated English Social History*, I, p. 67.

² P. Marchegay, *La rançon d'Olivier de Coëtivy*, p. 23, 31, la sfârșitul unei asemenea scrisori, lordul dictează secretarului său pentru limba franceză scuza: „je l'eusse escript moy-mesme, mais je croy que ne les eussies point entendu“. Convorbirea dintre Olivier de Mauny și adversarul său englez se desfășoară și ca „moult courtoisement“ (Froissart, VI, p. 24—25).

³ *Ibid.*, XIII, p. 204.

⁴ *Ibid.*, p. 219—220.

⁵ Aceste principii își găseau loc în primul rînd în manuale pentru ostași, ca „Le livre de chevalerie“ al lui Geoffroy de Charny, sau în cite un roman didactic ca „la très élégante, délicieuse, melliflue et très plaisante hystoire du très noble, victorieux et excellentissime roy Perceforest“, despre care vezi Jeanne Lods, *Le roman de Perceforest, origines-composition-caractères-valeur et influences*, Lille, 1951.

⁶ Froissart, V, p. 462, 464; VIII, p. 54; X, p. 229; XIII, p. 102.

⁷ *Ibid.*, VIII, p. 144.

⁸ V. 648—660 (ed. Ivor Arnold, p. 31).

⁹ Froissart, XV, p. 340—341, pasaj interesant pentru diferența de alimentație dintre Occident și Orient.

¹⁰ *Ibid.*, VIII, p. 50. Cf. *ibid.*, XIII, p. 56—57.

¹¹ *Eulogium*, p. 227: „s-au făcut turniruri nemaivăzute din vremea regelui Arthur [...] la care au luat parte cavaleri englezi, scoțieni și prizonieri francezi“ (23 aprilie 1358). Cf. Rymer, III, 1, p. 181, la 13 martie, un salvconduot pentru slujitorii conților de Tancarville și Joigny, prizonieri în Anglia, care sînt trimiși în Franța ca să aducă armăsari de luptă, probabil în vederea acelei ocazii.

¹² Lefèvre de Saint-Rémy, p. 408. La vizita lui Sigismund de Luxemburg la Londra a avut loc „un frumos și îmbelșugat ospăț la care împăratul era așezat în mijlocul mesei și la dreapta lui ducele d'Orléans, iar mai încolo ducele de Bourbon, contele d'Eu, seniorul de Estouteville și seniorul de Gaucourt, cu toții prizonieri ai regelui Angliei“. Vezi la Rymer, III, 1, p. 176, un ordin de la 13 decembrie 1358 pentru transportul a 4 butoaie de vin din portul St. Botolph pînă la castelul Somerton unde era deținut regele Ioan. Cf. *ibid.* p. 93, privilegiul acordat la 30 ianuarie 1354 lui Boucicaut-tatăl, și el prizonier la acea dată, ca să aducă din Guyenne o anumită cantitate de vin „ad commodum suum“ — dar nu e vorba de consumul personal — fiind 600 de buți! — ci se referă la o activitate comercială, poate legată de plecarea lui Boucicaut în pelerinaj la Compostella, „versus Sanctum Jacobum“, și în Țara Sfîntă pentru a lupta „contra inimicos Christi“.

¹³ Froissart, IX, p. 132. Căsătoria dintre Waleran de Luxembourg și Mathilda Holland să fi fost din dragoste? Zestrea miresei era jumătate din răscumpărarea lui: „fu mis le conte à

finance à VI XX m. frans, desquels, quant il aroit espousé la dame, on l'en rebateroit LX m. et les autres LX m. il paieroit". După Rymer, III, 3, p. 88—89, totalul sumei n-a depășit 100 000 franci.

¹⁴ Froissart, V, p. 251.

¹⁵ Rymer, III, 1, p. 210, la 18 iunie 1360.

¹⁶ Froissart, V, p. 251.

¹⁷ *Ibid.*, VIII, p. 334—335.

¹⁸ Jurământul captalului de Buch (*Nouvelle collection de mémoires*, I, p. 579), datat din septembrie 1364 de editorii Michaud și Poujoulat, cuprinde o aluzie la o călătorie viitoare cerută de regina Ioana (presupusă a fi Jeanne d'Evreux, văduva lui Carol al IV-lea cel Frumos), deși la Delisle, *op. cit.*, p. 93, se găsește un ordin de plată din 25 martie 1364 pentru 1 000 franci „pour faire certain voiage que de présent li a commis à faire nostre très chière et amée dame la royne Jehanne” (identificată cu Jeanne d'Auvergne, văduva lui Ioan al II-lea cel Bun). Froissart, VII, p. 5, menționează că prizonierul a fost deținut 6 săptămâni la Meaux, fiind apoi chemat la Paris unde „i s-a-îngăduit pe cuvînt să umble în voie la jocuri și petreceri pretutindeni, după placul său, ba chiar regele îl poftea foarte des la prînz și la cină”. Cf. *Chronique de Du Guesclin*, p. 29—30.

¹⁹ P. Tucco-Chala, *op. cit.*, p. 88.

²⁰ Ioana de Navarra, căsătorită întîi cu Ioan al IV-lea de Bretania apoi, în 1402, cu Henric al IV-lea de Lancaster.

²¹ Froissart, V, p. 223.

²² Vezi mai sus, notele 14 și 16.

²³ Rymer, III, 1, p. 9. Personaj secundar față de fratele său Charles, Philippe d'Orléans, conte de Vertus, n-avea mai puțin de 16 slujitori (G. G. Coulton, *The Chronicler of European Chivalry*, Londra, 1930, p. 27).

²⁴ Monstrelet, p. 499.

²⁵ Căsătorit cu Jehanne Bacon du Molay, cf. Delisle, *op. cit.*, p. 406.

²⁶ Rymer, III, 2, p. 56. Despre controlul corespondenței prizonierilor în 1347, v. *ibid.*, III, 1, p. 9: „nici să nu aibă vreo discuție cu cineva dinafară sau să comunice în vreun fel, prin viu grai ori prin scris, fâțiș sau pe ascuns, fără încuviințarea noastră specială”. Froissart, XIII, p. 57, face aluzie și la unele acte de spionaj din partea prizonierilor: „cum mergeau prin oraș în voie, au rămas acolo cincisprezece zile și în vremea aceasta au aflat multe despre starea și rînduiala orașului, pentru care orașul Montferrand și împrejurimile au plătit mai tîrziu o sută de mii de franci”.

²⁷ Rymer, III, 2, p. 100.

²⁸ Paternitatea acestei cronici a fost atribuită lui Jean de Châteaumorand de către G. Schlumberger, *art. cit.*, p. 286. Oricum, de la el par să provină majoritatea informațiilor.

²⁹ Cabaret d'Orronville, ed. Buchon, p. 104. Despre feudele acestei familii coborîtoare, prin Robert de Clermont, din Sf. Ludovic însuși, care au ajuns treptat să formeze un apanaj auto-

nom, vezi André Leguai, *Les ducs de Bourbon pendant la crise monarchique du XV-e siècle*, Paris, 1962. Cu privire la un alt personaj însemnat, ostatic între 1360 și 1366, cu întreruperi în 1361 și 1364, vezi Françoise Lehoux, *Jean de France, duc de Berri, sa vie, son action politique*, I, Paris, 1966, p. 153, 163, 166, 177, 191.

³⁰ G. F. Duckett, *Original Documents*, p. 52—53, 56—59. Un burghez din Compiègne, Henri de la Voulte, va rămâne ostatic 15 ani (Delisle, *op. cit.*, p. 588).

³¹ Rymer, II, 3, p. 132. Un șiling valorează 12 pence, pe când un penny prețuiește în medie 6 *deniers tournois*, deci suma, în livre de Tours, ar depăși 9 livre, aproximativ 35 g aur.

³² *Ibid.*, p. 133, 141.

³³ *Ibid.*, p. 161. Ar fi greu de spus în urma cărui calcul s-a ajuns la această cifră (de fapt, 6 zile a câte 4 șilingi, plus vinerea, zi de post) dacă n-am ști că reprezintă exact 8 livre de Tours.

³⁴ În total 6 livre sterline. La 12 martie 1347, cei doi scoțieni părăsiseră Turnul Londrei, unde intraseră la 20 ianuarie (*ibid.*, III, 1, p. 3), fiind duși la Windsor, unde au rămas „în hrubele castelului, sub sigura și strașnica pază a temnicerilor”, până la 12 mai, când au fost strămuțați în castelul Bodiham (Rymer, III, 1, p. 8, 11, 24). William de Ramsay pare să fi rămas în captivitate 30 de ani, deoarece, în *Foedera*, știrea următoare despre el este abia la 6 iunie 1377 când, fiind bolnav, i se îngăduie să meargă în Scoția un an (*ibid.*, III, 3, p. 59).

³⁵ William de Vaux sosise la Nottingham împreună cu Andrew Campbell la 20 august 1347, pe când în aceeași zi David de Anand și William Douglas erau duși din Turnul Londrei la castelul Rockingham, care nu va fi pentru ei decât un scurt popas (*ibid.*, III, 1, p. 19, 25). Cel din urmă era închis din 1333, fiind la 28 martie în castelul Carlisle, „în prisoana noastră, salvo et secure” (*ibid.*, II, 3, p. 91) și va muri curînd după eliberarea lui la 17 iulie 1352 (*ibid.*, III, 1, p. 78, 79, 87, 104, 109—110). Un alt William Douglas „cel Tânăr”, prins la Nevill's Cross, era transferat din Turn la castelul Winchester la 12 martie 1347 (*ibid.*, p. 7).

³⁶ *Ibid.*, p. 126—128. Cei doi frați au fost captivi, Guy, mezinul, pînă la moarte, iar Jean „trente cinq ans ou environ” (Froissart, XII, p. 56). În realitate trecuseră aproape 40 de ani de la lupta în care fusese luat prizonier părintele său când, în 1386, Jean de Bretagne a fost răscumpărat de Robert de Vere, conte de Oxford, cu 120 000 franci. După ce seniorii rebeli înfrîng la Radcot Bridge (decembrie 1387) trupele regale comandate de Oxford, acesta fuge din țară. Învingătorii, facțiunea ostilă tratativelor lui Richard II cu Franța, împiedică plata răscumpărării, care l-ar fi îmbogățit pe fostul favorit, ale cărui averi fuseseră confiscate și care va muri în exil, la Louvain, în 1392. Vezi M. Jones, *The Ransom of Jean de Bretagne, Count of Penthièvre*, p. 7—26.

³⁷ Rymer, III, 3, p. 54, 61.

³⁸ W. Croft Dickinson, *op. cit.*, p. 182. Suma n-a fost achitată complet.

³⁹ G. Dupont Renier, *La captivité de Jean d'Orléans comte d'Angoulême*, *Revue historique*, LXII, 1892, p. 42—74; idem, *Jean d'Orléans, comte d'Angoulême, d'après sa bibliothèque*, în *Mélanges d'histoire du Moyen-Age*, III, 1897, p. 39—88 (citea deja „Povestirile din Canterbury“!).

⁴⁰ În martie 1436 era deținut la Wingfield, castel al lordului Cobham. Informațiile de mai sus sînt desprinse din mediocra biografie a lui Constant Beaufile, *Etude sur la vie et les poésies de Charles d'Orléans*, Paris, 1861. Critica secolului al XIX-lea n-a înțeles nimic din acest poet, decretat de Michelet „un Béranger al veacului al XV-lea“!

⁴¹ G. A. Knowlson, *Jean V*, p. 100—101. Arthur de Richemont semnează la 30 aprilie 1419 angajamentul de lealitate prealabil eliberării, dar la 27 august, pe neașteptate, Henric al V-lea îi ordonă cavalerului Thomas Burton să-l conducă pe prizonier în castelul Fotheringham din regiunea mlăștinoasă Ely și, după alte amînări, nu va fi pus în libertate decît în ianuarie 1421 (*ibid.*, p. 111—119).

⁴² Deși se arată în *Chronique de Du Guesclin*, p. 93, că Bertucat d'Albret „a plătit peșin, pentru fiecare zi în care fusese închis, cîte cincizeci de franci de cheltuială împreună cu leafa paznicilor săi“, din context reiese că suma reprezintă o amendă, nu costul real al întreținerii captivului.

⁴³ Henri Jassemin, *La Chambre des Comptes de Paris au XV-e siècle*, Paris, 1933, p. 272.

⁴⁴ P. C. Timbal, *La guerre de Cent Ans*, p. 313.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 315. La Châtelet erau condamnații la moarte, „comme cils qui estoit des François grandement hays“ (Froissart, V, p. 99, cf. Monstrelet, p. 353). Garnizoana și notabilii din Melun au fost în 1420 „emprisonnés au Châtelet, en la maison du Temple et en la Bastille et aultres places“ (Lefèvre de Saint-Rémy, p. 450, parafrazat de Chastellain, p. 61).

⁴⁶ Froissart, V, p. 97.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 105.

⁴⁸ Delisle, *op. cit.*, p. 247—249. Vezi și *ibid.*, p. 481—483, jalba din 1372 a lui Pierre de Tournebut, arătînd că „din vina dușmanilor din castelul Saint-Sauveur, din marile suferințe și chinuri pe care le-au îndurat de la ei, i-au murit doi copii, hărăziți din mîscare să moștenească cinstire și bogăție, dar pe care a fost silit să-i lase ostatici cînd a mers să adune banii de rîscumpărare“.

⁴⁹ Froissart, XVIII, p. 512. La Hire avea nevoie de castelul Clermont, stăpînit de familia d'Offemont, ca bază de atac contra burgunzilor. Suma cu care s-a rîscumpărat Guy d'Offemont corespunde cu 19 600 livre, bani pe care La Hire a trebuit să-i restituie în 1434, cînd el însuși a fost prins.

⁵⁰ Froissart, XIV, p. 342.

⁵¹ Monstrelet, II, p. 657.

⁵² *Ibid.*, p. 225. Vezi și *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 18.

⁵³ Juvénal des Ursins, p. 561.

⁵⁴ Lefèvre de Saint-Rémy, p. 467. Cf. *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 75—76, despre deportarea în Anglia a 250 de prizonieri din Meaux, în mai 1422; „acea au fost puși în fiare doi câte doi, încâtușați de picioare, înghesuți ca porcii, în afară de episcop și de un cavaler care-l însoțea, pe care i-au așezat de o parte, într-o barcă. Nu li s-a dat decât o piine neagră de două livre la câte trei-patru, foarte slab tain și de băut numai apă“. M. H. Keen, *The Laws of War*, p. 171, n. 1, citează cazul lui Anselin de Pommelain, ostatic pentru răscumpărarea lui Jean de Saint-Gaubert, care a fost ținut la răgulul de piine și apă, în lanțuri care cîntăreau cam 25 kg. („in duobus paribus ferrorum et incontinenet in aliis ferris ponderis quinquaginta librorum“).
⁵⁵ *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 170—171, sau *ibid.*, p. 124.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Juvénel de Ursins, p. 474, descrie torturile la care a fost supus Mansart du Bois, înainte de execuție (cf. Pierre de Fénin, p. 579, și Monstrelet, p. 225). Mai vezi Monstrelet, p. 183, unde se descrie un interogatoriu („fut gehainé pour savoir s'il avoit été complice“) sau Froissart, II, p. 176—177, despre mutilarea unor „povres prisons“.

⁵⁸ După *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 47—49, masacrele din 12—13 iunie 1418 au făcut 1518 victime, cifră apropiată de cea — 1 600 — dată de Lefèvre de Saint-Rémy, p. 435—436. Monstrelet, p. 426, le-a socotit 3 000. Juvénel des Ursins, p. 542, menționează că seniorul de l'Isle-Adam s-a îmbogățit cu peste 100 000 de scuzi pe seama prizonierilor, din răscumpărările („grosses finances“) plătite de ei.

⁵⁹ Vezi despre unele încercări nereușite Pierre de Fénin, p. 595, și *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 119—120.

⁶⁰ Vezi mai sus, cap. III, n. 129.

⁶¹ În 1419. prizonierii burgunzi de la Coucy pun stăpînire pe castel și omoară pe comandantul fortăreței, Pierre de Xaintrailles (Monstrelet, p. 450—451).

⁶² Lefèvre de Saint-Rémy, p. 365. Cf. Monstrelet, p. 308, 316, și Pierre de Fénin, p. 581—582. Cu trei ani mai înainte, Jean de Croy obținuse eliberarea tatălui său, seniorul de Renty, în schimbul copiilor contesei d'Eu-Artois pe care îi răpise cu acest scop. Alte cazuri de situații ciudate produse de iubirea filială sînt citate de Monstrelet, p. 183—184, 220—228, Lefèvre de Saint-Rémy, p. 326, 332—333 și Pierre de Fénin, p. 579.

⁶³ Froissart, VIII, p. 57—58.

IX. PRIZONIERII ȘI OPINIA PUBLICĂ

Frecvența prizonieratului ca fenomen în epocă obliga conștiința contemporanilor să-l înregistreze. Pentru a da o idee de intensitatea acestui ecou, iată de la început câteva exemple ale funcției simbolice pe care o dobîndește condiția de prizonier.

Din punctul de vedere al moralei cavaleriești, principala încercare căreia i se supune un prizonier este păstrarea credinței jurate față de stăpînul său. Aici se întîlnesc și se regăsesc toate comparațiile sugerate imaginației medievale. Două, cel mai frecvent, aproape obsesiv.

La 1 ianuarie 1415, Jean de Bourbon, „gîndind să cîștige astfel renume și bunăvoința preafrumoasei pe care o slujim supus“ — după cum o mărturisește el însuși —, face jurămînt împreună cu alți cavaleri și scutieri să poarte în fiecare duminică, timp de doi ani, la piciorul stîng cătușe de aur sau argint, potrivit rangului¹. Soarta i-a răspuns ironic ducelui prin intrarea lui într-o captivitate mai reală, la Azincourt². Treizeci de ani mai tîrziu, la Anvers, vestitul Jacques de Lalaing cunoaște pe un „cavaler rătăcitor“ sicilian care purta și el la piciorul stîng un lanț de aur, ca semn al *misiunii* sale. În acea împrejurare se remarcă trecerea de la o semnificație mai concretă la o interpretare mai nobilă.

Sublimarea devine sacralizare odată cu lanțurile și cătușele purtate cu pietate de pelerini sau de procesiunile de penitenți, și pentru mortificare, firește, dar îndeosebi

ca semn al *vocației*, al consacrării lor ca *servi Dei*. Oamenii vremii nici nu atribuiau vieții alt țel mai înalt decât a-l sluji pe Dumnezeu. La capătul ei, fiecare era chemat să dea socoteală și să plătească prețul, întocmai ca un prins către stăpînul său. De aceea, cînd poezii laici caută să redea apropierea morții, ei recurg la aceeași metaforă a captivității ca Froissart scriind la bătrînețe versurile acestea, care se întretaie încă sprinten :

„Ren-toy. — A qui ? — Tu le sauras...

— Je me rends. — Celle foy tenras“³

„Predă-te. — Cui ? — Vei ști-o îndată...

Mă predau. — Să-ți ții vorba dată“

Deși critici grăbiți au socotit-o o biografie criptică a lui Carol Temerarul, protectorul iubit al autorului, opera lui Olivier de La Marche, *Le chevalier délibéré*, nu e, nici ea, decât o meditație medievală asupra bătrîneții și morții. Scriitorul se înfățișează în chip de cavaler rățăcitor „după înfățișarea cinstită a bunilor cavaleri răposați“ („ensuivant la manière honneste / Des bons chevaliers trespassez“). Un personaj alegoric, Vîrsta, îl atacă : „Quant Aage me eut desarmé / De mon bo écu d'esperance / Il s'est du tout abandonné / Pour ce qu'il me sentoit foulé / Et affoybly en ma puissance / Et ne doiz autre recovrance / Pour eschapper de ce dangier / Que de me rendre prisonnier. / Lors me rendiz rescoux ou non / A Aage pour son grant vouloir / Et luy promis foy et prison / Assurent de payer rançon / De son désir à mon pouvoir / Doucement me voutl recepvoir / En prenant mon gantellet dextre / Comme mon vincer et mon maistre“. Pînă aici s-a putut vedea că vechiul familiar al curții burgunde n-a uitat nimic din ceea ce-l învățase o lungă experiență a protocolului. Descrierea minuțioasă nu trece cu vederea nici un gest. Metafora continuă : „Puis me dist qu'il me traiteroit / En prison moult courtoisement / Mais tenir foy me convenoit / Et faire ce qu'il me diroit / [...] Premier en la terre amoureuse / Ne veuille pas que tu te boutes / Là est plaisance dolo-reuse / Doulce saveur trop venimeuse“⁴. După acest sfat înțelept, alte condiții sint să nu se căsătorească („c'est

ung très périlleux passage“, ne previne autorul, care o făcuse de trei ori), să evite curțile princiare (el, maestrul de ceremonii!) și turnirurile⁵, încheind cu recomandarea: „et garde l'âme pour ton Dieu“! Cu toate zorzoanele de care pedanteria bătrînului gentilom credea că nu se poate lipsi, pietatea lui rămîne mișcătoare și, mai ales, acest strai împodobit pe care i l-a dat ne îngăduie să surprindem condiția prizonierului în literatură, ca și în celelalte forme ale mentalității colective.

Dacă ne întrebăm acum ce reacții emotive trezeau prizonierii în societatea franco-engleză din perioada Războiului de o sută de ani, trebuie să recunoaștem că, oricît de neîntemeiată ar fi fost, convingerea că sistemul nu lasă nici un loc abuzului sau violenței criminale se generalizase între contemporani. Opinia contrară se întâlnește întîmplător sub pana unui cleric. „Au îndurat jugul vrednic de ură al răscumpărării“, „odibile jugum“, scrie călugărul⁶. Atît și nimic mai mult. Ce aflăm în schimb? Monstrelet spune undeva în cronica lui: „după această faptă, englezii bucuroși de norocul lor s-au întors cu toți prizonierii lor în tabără“. Mai tîrziu, același pasaj în relatarea heraldului Lîna de Aur sună precum urmează: „după această faptă, englezii, foarte bucuroși de norocul lor, s-au întors în tabără și au adus cu ei mare mulțime de prizonieri, care mai tîrziu au fost sloboziți în schimbul unor mari răscumpărări, cum se obișnuiește în asemenea împrejurări“⁷. Simplă amplificare, procedeul obișnuit al compilatorilor? Desigur, însă adaosul final e semnificativ, venind din partea unui cunoscător al eticii cavaleresti tradiționale. Un scepticism nepăsător pare să fi călăuzit în această privință acțiunile contemporanilor, judecînd, între altele, după răspunsul dat prizonierilor de la Montereau, pe care englezii i-au silit să se roage de camarazii lor asediați să predea castelul⁸: „Camarazi, la război nu e decît așa cum vrea întîmplarea. Cine-i prins, s-a ars“. În același spirit e raportat și dialogul dintre episcopul de Durham și sir James Lindsay, cu prilejul luptei de la Otterbourne (5 august 1388): „Lindesée, vous estes prins. Rendés-vous à moy. — Qui estes-vous? dist Lindesée. — Je suis l'évesque de Durem [...] et vous vendrés avecques moy au Neuf

Chastel. — Il le fault bien, dist Lindesée, puisque le voulés. J'ay prins et je suis prins. Ainsi vont les aventures d'armes⁹. Din nou, concepția agonistică a războiului iese la iveală. Ce importanță are cine câștigă, dacă jocul e leal? Acesta e sensul răspunsului dat de Prințul Negru lui Jean d'Armagnac, care-i solicita intervenția pe lângă Gaston de Foix, pentru ca acesta să consimtă a-l scuti de răscumpărarea fixată la uriașa sumă de 250 000 franci. „— De ce, conte d'Armagnac? Ai fost prins cu arma în mână, în luptă cinstită, și vărul nostru, contele de Foix, și-a primejduit capul și oamenii împotriva domniei tale. Dacă soarta i-a fost lui prielnică și potrivnică domniei tale, nu e drept să fie el păgubit“. Îndată urmează argumentul care va fi cîntărit cel mai greu atît în cugetul moștenitorului de tron englez cît și în relațiile dintre contemporani îndeobște: „Din aceeași pricină, nici slăvitul meu părinte, nici eu n-am asculta bucuroși pe cine ne-ar ruga să scutim ori să păsuim cu răscumpărarea pe cei prinși la Poitiers prin destoinicia și norocul nostru¹⁰“.

Printre rînduri, din această pagină de cronică se desprinde o concepție despre un tip ideal de prizonier, căruia, nu-i vorbă, nu-i corespundea contele d'Armagnac și cu greu i s-ar fi găsit seamăn între atîția alți feudali. Literatura însă se încumetă să-i precizeze trăsăturile. Un erou de epopee — și, după pilda lui, orice cavaler — trebuie să-și îndure bărbătește captivitatea, fără a trăda printr-un gest măcar dorul său de libertate; ca Richard de Caumont, „el chefuieste oricît ar fi de mîhnit“ (*il maine vis chère quoi qu'ait le coeur dolent*)¹¹.

Așa ajunge Froissart să culeagă și să comenteze cu laudele convenite faptele lui Guillaume de Juliers în cursul unei nenorocoase călătorii în Prusia: „ducele de Gueldres s-a recunoscut acolo prin cuvînt, cheazășie și jurămînt prizonierul unui scutier numit Conrad, și po-recla nu i-o mai știu“. Cînd însuși marele maestru al Teutonilor, în fruntea cavalerilor săi, îi vine în ajutor, scutierul fuge, spunîndu-i totuși: „duce de Gueldres, ești prizonierul meu iar eu îți sînt stăpîn. Ești nobil și om de cuvînt. Mi-ai făgăduit și jurat că oriunde m-aș duce, mă vei urma“. Deși cu oarecare întîrziere, prizo-

nierul își respectă legământul, „drept care toți cei care au auzit vorbindu-se despre aceasta, l-au lăudat pentru marea lui cinste și bărbăție“¹².

Acestui ideal al prizonierului îi corespunde un tip al învingătorului perfect în legăturile sale cu captivii. E Du Guesclin, mult idealizat în istoriografia medievală, despre care se spune că, la moarte, a fost regretat de dușmani : „si l'aimoient-ils fort, pour sa loyauté et droicture, et pour ce que amiablement et sans dure prison et rançons les traitoit et gouvernoit, quant il les prenoit“¹³. Năzuința către lealitate și generozitate este afirmată în repetate rînduri, ca un *topos* stereotip.

Ar fi o greșală însă a înțelege că aceeași etică intervenea și în lupta dintre creștini și musulmani. Dimpotrivă, aici era admisă întrebuițarea tuturor mijloacelor într-o înfruntare nemiloasă. În legendara expunere a vieții primului împărat latin al Constantinopolului, un cavaler occidental își somează adversarul învins să se boteze, „dar ticălosul păgîn n-a vrut să audă de asta, ba i-a spus că dacă s-ar îndupleca să-i lase viața, i-ar da atîta aur și argint cît ar pofti să-i ceară. Dar Baudouin răspuse că n-are ce face cu ele, fiind destul de bogat“¹⁴ — și îl ucide. Pasajul merita relevat ca indiciu al unui sentiment general în secolul al XV-lea și fiindcă ne ajută să explicăm gestul din 1475 al lui Ștefan cel Mare, refuzînd răscumpărarea oferită de prizonierii turci aproape cu aceleași cuvinte : „Dacă aveți atîția bani, ce ați căutat în țara mea?“¹⁵. E și un reflex de apărare propriu lumii mediteraneene, care se simte înconjurată de ostilitatea „barbarilor“ de altă lege. „A fi sclav la Cairo“ însemna, în secolul al XIII-lea, chiar situația cea mai mizerabilă cu putință. Ar fi de citat aici versurile poemului *Galeran* : „Mieulx vous vaudroit estre outre mer / Et estre esclaves au Kahaire“, reluate aidoma în *Le lai de l'ombre*, din aceeași perioadă : „Il vous vaudroit miex estre pris / Aus Turs et menez en Chaaire“. Eroina din *Flamenco* (compus pe la 1240) ajunge și ea să spună : „mai bine aș fi roabă la armeni sau la greci, în Corsica sau în Sardinia și să car pietre sau lemne“¹⁶.

Chiar în apusul Europei, cultura feudală înregistrează puține dovezi de sensibilitate față de soarta prizonierilor¹⁷. Totuși textele vădesc anumite scrupule care nu mai sînt dictate de interesul material. Acest sens pare să-l aibă contractul încheiat la 5 aprilie 1369 de Amedeu al VI-lea de Savoia, „contele verde“, cu un aventurier care urma să i-l predea pe Frederic al II-lea de Saluzzo și pe fiul lui dar numai după acceptarea condiției, de o nebanuită delicatețe, „că domnul conte nu le va aplica un tratament prea crud sau din care să li se tragă moartea“¹⁸. Cea mai grăitoare mărturie o datorăm însă unui poet și se citește în culegerea postumă a ver-surilor sale, *Fortunes et adversités de feu noble homme Jehan Régnier*. (Întîmplările și prigonirile răposatului nobil J. R.) Prigonirea prizonierilor englezi, în general absentă din izvoarele franceze care preferă să deplîngă suferințele unor compatrioți, n-a fost niciodată înfățișată cu mai sinceră căință de un adversar :

*„De son grand mal pitié avais
Et aussi mon coeur se doutait
Que un jour avoir en pourrais
Autant, qui me desconfortait,*

*Et quand à lui on demandait :
— Hélas, qu'avez-vous, mon ami ?
Autre chose ne respondait :
— God and Our Lady, help my“* 19

Nota veridică a crîmpeiului de dialog se lipsește de comentarii. Ele sînt totuși necesare pentru a explica această manifestare stingheră de compătimire.

În primul rînd, data textului : 1432 sau 1433. Ar părea plauzibil ca spre sfîrșitul unui conflict îndelungat oamenii vremii să fi resimțit mai intens suferințele războiului și, ca atare, să se înduioșeze mai lesne de victimele lui. În realitate, tocmai ultima fază a ostilităților a fost cea mai sîngeroasă, după cum o demonstrează analiza amănunțită, sprijinită pe documente, a factorilor social-economici și politici care au stat la baza victoriei

finale a statului francez către jumătatea secolului al XV-lea.

Cu mai multă îndreptățire s-ar putea cerceta originea personajului, dar puținul care se știe despre el descurajează eventualele inducții ale criticilor prea înclinați să confunde stratificarea mentală și stratificarea socială. Purtând un nume fără particulă — dar, pînă tîrziu în secolul al XVI-lea, particula nu e semnul neapărat al nobleței — Jean Régnier a fost baliv de Auxerre, figurînd așadar în fruntea nobileimii de robă.

În fine, un detaliu semnificativ atrage atenția în strofa citată : presimțirea că și lui, poetului, i-ar fi sortită captivitatea. Ea nu-l înșelase. Régnier, fiind prins de burgunzi, aliații englezilor, la 14 ianuarie 1432, a fost într-adevăr deținut la Beauvais timp de 18 luni și eliberat în 1433 numai pe cheazășia soției și a fiului, ostatici pentru o răscumpărare de 10 000 de galbeni²⁰. Prin urmare, versurile reproduse mai sus au fost scrise în prizonierat. Numai fiindcă repeta el însuși aceeași experiență, Jean Régnier a înțeles atît de bine durerea bietului soldat robit de străini. Încă o dată, un poet se vădea cel mai bun interpret al unei stări sufletești pe care numai sensibilitatea lui aleasă o poate desluși în psihologia colectivă.

NOTE

¹ Datorăm acest exemplu, ca și cel următor, lui Huizinga, *Le déclin du Moyen Age*, p. 109—110, după izvoare inaccesibile direct. Oare lanțurile din metal prețios erau un privilegiu al prizonierilor princieri sau e numai o legendă al cărei ecou îl culegem în legătură cu prinderea lui Isaac Comnenul în 1192 ? V. *The Great Chronicle of London*, p. 2 : „The same yere Kyng Richard toke the Ile of Cipre and the prynce thereof and in silver bondes ledde hym with hym“. Alăturarea simbolică dintre dragoste și captivitate este o temă des abordată, cf. mai jos, nota 3, și Young Abernathy Neal, *Les poésies complètes de Jean de Garancières*, Paris, 1953, p. 44—49 (*Le débat des quatre chevaliers prisonniers*) sau 89—95 (*Le lai de la prison*).

² Vezi J. Huillard-Bréholles, *La rançon du duc de Bourbon Jean I-er, 1415—1436, Mémoires présentés à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, VIII, 1874, p. 37—91, și Fr. Cognasso,

L'intervento di Amedeo VIII per il riscatto del duca di Borbone, Bollettino storico-bibliografico subalpino, 1966, p. 263—273.

³ Froissart, I, 1, p. 457; însă el a tratat mult mai profan aceeași temă literară în poemul *La prison amoureuse*, unde o fastidioasă alegorie desprinsă din *Roman de la Rose* anticipează simbolismul prețios al *Astreei* (*ibid.*, XIII, p. 327—330).

⁴ Cităm după reproducerea fotografică a ediției din 1488 (Washington, 1946). Traducerea versurilor e, aproximativ, următoarea: „Cînd Vîrsta smulsu-mi-a amarnic / Frumosul meu scut de nădejde, / Mi-a-ngăduit să mă ridic, Căci mă simțea de tot slăbit / Și rău înfrînt și umilit, / Încît altă scăpare n-am / Din primejdie, eu, sârman, / Decît prizonier să mă dau. / Atunci fără cirteli mă-nchinai / Vîrstei, juruindu-i credință, / Decît unui stăpîn mai dihai, / Și răsкупărare după dorință / Primirea-i fu blîndă și bună, / Mănușa-mi dreaptă luînd, / Ca-nvingătoare stăpînă. / [...] Îmi zise-apoi că mă va ține / În stăpînire fără gratii, / Că s-o ascult se cuvine / Și să fac tot ce-mi va spune. / [...] Întîi și-ntîi de dragoste te lasă, / Nu vreau să te mai prindă-n leasă, / Amară e acea plăcere / Și veninoasă imbiere“.

⁵ Olivier de la Marche e și autorul unui *Traité du duel judiciaire*, publicat de B. Prost, Paris, 1872—1878.

⁶ *Chronique du religieux de Saint-Denis*, II, p. 398, 644.

⁷ Monstrelet, p. 515, și Lefèvre de Saint-Rémy, p. 548.

⁸ Chastellain, p. 48—49: „Toți acești nobili prizonieri înge-nunchiară, împreună mîinile plîngînd, iar unii îi rugară ca de dragul Patimilor lui Isus Hristos să primească a închina castelul regilor francez și englez ori, de nu, să cunoască cruzimea regelui Angliei care-i amenințase că vor muri și-și vor sfîrși zilele în chip jalnic, fără răsкупărare“.

⁹ Froissart, XIII, p. 235. „Te-am prins, Lindsay. Predă-te. — Cine ești? zise Lindsay. — Eu sînt episcopul de Durham [...] și ai să vii cu mine la Newcastle. — Așa să fie, spuse Lindsay, dacă vrei așa. Am prins pe alții și sînt și eu prins. Așa-i norocul la război“. Cf. *ibid.*, VII, p. 105: „Biruiau întîi unul, pe urmă altul, după cum se întîmplă la război“ („ensi que tels aventurés avienent en fais d'armes“). Alt personaj mărturisește: „Puțini știu în afară de mine, care să nu fi fost uciși pe cîmpul de luptă. Eu am fost cîteodată doborît și sărăcit, de n-aveam nici pe ce încăleca, dar, alteori, eram destul de bogat, după cum se întîmplă“ („ainsi que les bonnes fortunes venoient“); vezi *ibid.*, XI, p. 118. Lindsay a fost predat în paza contelui de Northumberland la 25 septembrie 1388 (Rymer, III, 4, p. 33).

¹⁰ Froissart, XI, p. 17—18. Fiul lui Eduard al III-lea a cîștigat pe seama prizonierilor de la Poitiers 20 000 de livre sterline (G. Holmes, *The Later Middle Ages, 1272—1485*, Edinburgh, 1962, p. 125).

¹¹ *Li bastars de Buillon, poème du XIV-e siècle*, ed. Aug. Scheler, Bruxelles, 1877, p. 15.

¹² Froissart, XIII, p. 291—293.

¹³ *Chronique de Du Guesclin*, p. 94. „Mult îl iubeau pentru cinstea și dreptatea sa, și fiindcă se purta cu ei binevoitor și îi

stăpînea fără temniță grea și răscumpărări, cînd îi lua prizonieri“.

¹⁴ *Le livre de Baudouyn conte de Flandre, suivi de fragments du roman de Trasignyes*, ed. C. P. Serrure și A. Voisin, Bruxelles, 1836, p. 32.

¹⁵ Vezi partea a II-a, capitolul IV.

¹⁶ Charles-Victor Langlois, *La vie en France au Moyen Age, de la fin du XII-e au milieu du XIV-e siècle, d'après des romans mondains du temps*, Paris, 1926, p. 3, 169.

¹⁷ Între alte povești către fiicele sale, Geoffroy de la Tour Landry desprindea din „les trois enseignements que Cathon dist à Cathonet son filz“ următorul aforism: „A doua învățătură este să nu cruțați pe nici un om care a meritat moartea și îndeosebi pe acela învechit în rele, căci de relele pe care le-ar săvîrși după aceea veți fi răspunzători, și de toate fărâdelegile sale, pe bună dreptate“ (*Le livre du chevalier de La Tour Landry pour l'enseignement de ses filles*, ed. A. de Montaiglon, Paris, 1854, p. 278—279). Această învățătură așa de puțin adecvată pentru fete este extrasă dintr-o scriere medievală de largă răspîndire, „Distihurile lui Cato“.

¹⁸ N. Iorga, *Thomas III marquis de Saluces, étude historique et littéraire*, Paris, 1893, p. 31, n. 6.

¹⁹ „De suferința lui milă mi-era / Și-o bănuială inima-mi cerca / Într-o zi că și eu aș putea / Să pățimesc tot asemenea. De-l întreba oareșicînd cineva: / — Spune-ne, prietene, ce te doare? / Alt răspuns el nu da nimănuia: / — «Doamne și Maică Precistă-ndurare» (G. Ascoli, *La Grande Bretagne devant l'opinion française, depuis la Guerre de Cent Ans jusqu'à la fin du XVI-e siècle*, Paris, 1927, p. 181).

²⁰ Vezi studiul lui A. Bossuat, *Les prisonniers de Beauvais et la rançon du poète Jean Régnier, bailli d'Auxerre*, în *Mélanges Halphen*, p. 27—32.

X. RĂSCUMPĂRĂRILE

S-a stabilit că profiturile războiului pentru englezi ca și pentru francezi erau prada și răscumpărarea prizonierilor. Pe lângă acestea, englezii, datorită poziției lor constante de agresori în timpul unui secol de ostilități, aveau încă alte surse de câștig : veniturile feudelor franceze intrate în posesia lor (inclusiv domeniul regal), taxele impuse locuitorilor din teritoriul ocupat, indemnizațiile pretinse pentru a renunța la devastarea unei regiuni, etc.¹. Pentru învingători, principalul izvor de înăvuire îl constituia răscumpărarea, ceea ce a reieșit și din expunerea de pînă aci ². Această concluzie este îndreptățită de tendința izvoarelor de a sublinia o realitate totdeauna prezentă în conștiința contemporanilor.

După cum ne încredințează un martor ocular, „această bătălie de la Brignais a adus mult și mare câștig celor din Companie, care înainte erau cu toții săraci. Acolo și atunci s-au îmbogățit toți de pe urma prizonierilor lor“ („cette bataille de Brynay fist moult grant prouffit aux compaignons car par avant ils estoient tous povres. Si devinrent là tous riches de leurs prisonniers“) ³. Cronicarul ținea să precizeze rentabilitatea oricărei expediții militare : „ils orent de prouffit en ce voyage la valleur de cent mille frans en leurs prisonniers seulement“ ⁴. Rareori uită să pună în evidență și prestigiul ce se adăuga beneficiului material legat de luarea de prizonieri — „dont ils eurent honneur et prouffit“ ⁵.

Răscumpărarea prizonierilor prilejuiește afaceri a căror cifră masivă face să reiasă din plin spiritul comercial al feudalilor. Interesul lor crescînd pentru luarea de prizonieri, devenită un mijloc de îmbogățire rapidă, reprezintă un indiciu al acelei „patimi a aurului“, pe care Sombart credea că o poate surprinde, în afara activității economice normale, încă din secolul al XIII-lea⁶. Această atitudine nu se mărginește numai la revendicarea unui preț cit mai mare. Chiar plata unei răscumpărări constituia o investiție, dacă cel în numele căruia se achita datoria era capabil să-l despăgubească cu dobîndă pe cel care a înaintat suma. Scena următoare, desprinsă dintr-o altă cronică, oferă un curios exemplu de legătură strînsă între camătă și tîlhărie, două operații deopotrivă de bănoase, chiar dacă morala oficială a timpului le înfiera cu asprime.

„— Cred că ați venit aici ca să-mi cereți bani pentru eliberarea lor, nu-i așa?“ zise căpitanul. — „Da, răspunseră ei, nimeni n-are totdeauna noroc să cîștige“. — „Nu vreau să știu, spuse, nici de cîștig, nici de pierdere, de la mine n-au să aibă nimic“. La acest răspuns, solicitatorii „fură buimăciți și rușinați, căci nu puteau, nici nu știau de unde să mai găsească bani, și fură tare supărați o zi și o noapte“. După o matură chibzuință, îi făgăduiesc atunci posesorului de fonduri, care nu-i altul decît vestitul aventurier Pierrot le Béarnais, să-l despăgubească cu dobîndă. „Atunci, el căzu pe gînduri, apoi le zise: «Am să vă dau banii». Deschise o ladă în care avea peste patruzeci de mii de franci, toți adunați din jaf, înțelegeți d-voastră, că doar nu din veniturile lui [...] numără 2 200 franci și încă o sută de franci pentru cheltuielile lui. Apoi chemă pe cei trei tovarăși care veniseră să cerșească banii: — «Țineți, le spuse, vă dau 2 200 de franci. Prietenul la nevoie se cunoaște»⁷. Neîndoielnic, în acest caz, avem de-a face cu o operație financiară ale cărei riscuri au fost bine cîntărite.

Orice tentativă de a calcula precis variațiile răscumpărărilor raportate la solda trupelor și la nivelul general de viață se izbește de dificultăți atît de mari încît un studiu paralel al sumelor plătite în Franța și Anglia la diferite epoci n-ar putea fi întreprins aici decît cu pre-

țul superficialității. Cea dintîi piedică o ridică marea varietate a monedelor engleze și franceze (livre de Tours, Paris, Bordeaux și sterline, franci, scuzi ai regelui Filip sau ai regelui Ioan, florini vechi sau noi, nobili, reali, dubloni, *moutons*, *saluts* și mărci), la care cîteodată se adaugă unele străine (livrele de Barcelona și ducații genovezi sau venețieni). Reducerea lor la un numitor comun prin convertirea în aur este considerabil îngreuiată de mutațiile monetare care au schimbat de nenumărate ori în cursul acestei perioade titlul, despre care posedăm numai informații vagi, cînd provin din izvoare, ori de-a dreptul contradictorii, atunci cînd le furnizează istoricii moderni. Ar trebui experiența unui numismat și răbdarea unui benedictin pentru a duce la bun sfîrșit o asemenea lucrare pe care nimeni nu s-a încumetat să o încerce pînă acum și asupra interesului căreia, pentru istoria cantitativă, e de prisos să mai stăruim.

Cu toate aceste neajunsuri, credem că, pe baza materialului bogat pe care-l prezintă cronicile și documentele, se pot trage unele concluzii de ordin general. În lipsa unor echivalențe monetare, de a căror rigoare avem temei să ne îndoim, paginile de față urmăresc să compare quantumul răscumpărărilor de la o ocazie la alta și cu prețurile cunoscute din acea vreme.

Răscumpărările regale, cu privire la care textele dau știrile cele mai amănunțite dar, nu o dată, cele mai confuze, ating firește nivelul maxim. În cazul regelui Ioan al II-lea al Franței, luat prizonier la 19 septembrie 1356, cifra stabilită prin cel dintîi tratat de la Londra, în 1358, este de 4 000 000 de florini-scuzi : „ledit adversaire pur sa deliverance de prison paiera audit nostre seigneur roi quatre millions de florins d'or al escut [...] chascun escut compté sous la valeur de XL deniers d'esterlings“⁸. Dar 40 de pence („deniers d'esterlings“) înseamnă 240 *deniers* de Tours, așadar o livră. Tratatul de la Brétigny, încheiat la 7 mai 1360, reduce suma la 3 000 000 de scuzi, „dont les deux valent un noble de la monnaie d'Angleterre“⁹. În termen de patru luni după debarcarea regelui la Calais (8 iulie 1360), urmau plătiți 600 000 de scuzi, iar restul, timp de 6 ani, în rate anuale de cîte 400 000 scuzi. În vederea achitării dato-

riei, delfinul Carol a apelat încă de la 22 mai la un împrumut forțat¹⁰, iar la 5 decembrie 1360 a fost instituită o taxă de 12 *deniers* la livră pe toate mărfurile vândute sau cumpărate, la care se adăugau cincimea pe sare, o altă dare echivalentă cu a treisprezecea parte din costul vinului etc.¹¹ Ioan cel Bun a fost eliberat a doua zi după tratatul de la Calais (24 octombrie 1360) dar, pentru a ispăși nerespectarea unor clauze ale acestui act, el s-a întors în captivitate de bunăvoie¹². Pînă la moartea lui, la 8 aprilie 1364, pe care o înseamnă chiar o cronică engleză, și anume cea mai legată de viața marelui oraș care începuse a fi Londra¹³, nu se plătitese decît aproximativ a treia parte din răscumpărare¹⁴. Vărsămintele au continuat însă și după aceea — ultimul, probabil, în noiembrie 1367 — și dovezi există pentru plata a 1 291 200 de coroane, mai puțin de jumătate din suma pretinsă de englezi¹⁵.

Cu privire la împrejurările captivității lui David al II-lea Bruce, se știe că el a fost luat prizonier de englezi la 17 octombrie 1346, în bătălia de la Nevill's Cross : „fu acolo prins regele David al Scoției de un scutier englez pe care-l chema John Copland, căruia regele Angliei i-a dat pe urmă ca răsplată tot pămîntul pe care-l stăpînea în Anglia, pe-atunci, seniorul de Coucy“¹⁶. Froissart a aflat aceste amănunte în 1365, cînd a fost în Scoția, la curtea regelui David, despre care își amintea că „știa să vorbească bine franțuzește, căci din tinerețe fusese crescut în Franța [...] și de multe ori l-am auzit vorbind și povestind cu acei cavaleri și curteni ai săi aflători acolo, despre bătălia în care fusese prins“¹⁷. Întemnițat în Turnul Londrei, după ce i s-au vindecat rănille căpătate în luptă¹⁸, prizonierul a fost apoi transferat la Berwick, mai aproape de frontieră. În septembrie 1351 se pregătea să plece în Scoția pentru a-și aduna răscumpărarea, lăsînd cheazășie pentru întoarcerea sa șapte ostați¹⁹. Ordinul de a-l reține pe Bruce la Newcastle, dat în ultimul moment, a ajuns prea tîrziu²⁰. În martie 1352, pentru primirea sa, Eduard al III-lea trimite instrucțiuni oficiale în latinește, dar din aceeași zi avem o scrisoare tainică a lui, în limba franceză, poruncind întemnițarea lui David la Berwick sau Newcastle²¹. În această din

urmă fortăreață, pe malul râului Tyne, a petrecut monarhul scoțian anul premergător tratatului de la 13 iulie 1354. Răscumpărarea fixată cu acest prilej, de plătit în 9 ani, revenea la 90 000 de mărci sterline²². Totuși, din cauza reluării războiului în Franța, eliberarea prizonierilor a mai zăbovit trei ani. Numai după bătălia de la Poitiers și abdicarea lui Edward Balliol, „David regele scoțienilor, pe la sărbătoarea tuturor sfinților, a fost eliberat din zilnica pază în care era ținut în castelul Bodigham, în schimbul unei răscumpărări de o sută de mii de mărci, avînd să fie plătite în următorii zece ani“. („David rex Scotorum, circa festum Omnium Sanctorum, de diuturna custodia, qua tenebatur in castro de Odiham, liberatur, mediante redemptione centum millium marcarum solvendarum in proximo sequentibus decem annis“)²³. Însemnarea călugărului englez se referă la noul tratat încheiat la Berwick la 3 octombrie 1357, care impunea lui Bruce o răscumpărare sporită cu 10 000 de mărci²⁴. Fiind de plătit în următorii zece ani, era un adevărat tribut impus Scoției de puternica ei vecină. La 24 iunie 1358, potrivit învoielii, solii lui David sosiseră cu primele 10 000 de mărci²⁵, dar întreaga sumă, copleșitoare pentru resursele țării, n-a intrat niciodată în viața engleză. Douăzeci de ani după moartea lui Bruce, în martie 1391, erau încă revendicate 24 000 mărci, rămasă neplătită a răscumpărării²⁶.

Strădaniile succesive ale Angliei de a menține Scoția în stare de vasalitate prin intervenții repetate și de un succes nestatornic aveau să fie, o dată mai mult, slujite de soartă, care a condus pe încă un rege scoțian în mâinile englezilor: în martie 1406, Iacob Stewart, trimis în Franța de tatăl său, a fost luat prizonier pe drum, la capul Flamborough, de corsari. O lună mai târziu, la moartea lui Robert al III-lea, el îi urma cu numele la tron, în vreme ce puterea avea să fie exercitată, pe toată durata celor 17 ani ai absenței sale din țară, de către doi regenți: unchiul său Robert, duce de Albany, și, din 1420, fiul acestuia, Murdoch. Prin tratatul de la Londra din decembrie 1423, răscumpărarea prizonierului a fost stabilită la 60 000 de mărci, sumă mai acceptabilă decît cea la care fusese impus înaintașul său și din care 10 000

au și fost scăzute cu ocazia punerii în libertate a lui Iacob I, în aprilie 1424, ca zestre a logodnicei sale, Joan Beaufort²⁷.

Într-o vreme în care toate țările Europei erau cîrmuite cu sabia, obligația unui monarh de a-și răscumpăra cu bani grei libertatea pierdută în luptă era o situație frecventă. Lăsînd la o parte aventurile dintr-un trecut mai depărtat ale cruciaților Ludovic cel Sfînt și Richard Inimă-de-Leu²⁸, trei exemple din epoca Războiului de o sută de ani vor fi de ajuns. Regele Majorcăi, Iacob al III-lea (1336—1375), prins în august 1349 în bătălia de la Lluchmajor, în care tatăl său și-a găsit moartea, n-a fost eliberat decît în 1362²⁹. În Suedia, luptele pentru coroană duc mai întîi la înfrîngerea din 1365, la Enköping, a lui Magnus al II-lea Eriksson și întemnițarea lui timp de 7 ani³⁰, dar mai tîrziu, în 1389, uzurpatorul Albert de Mecklemburg, învins la Falköping de Haakon al VI-lea Magnusson, soțul reginei daneze Margareta, este la rîndul său deținut pînă în 1395, cînd va fi silit să plătească drept răscumpărare „immensa summa pecunie“³¹. De asemenea, în conflictul pentru stăpînirea Lorenei, sfîrșit prin victoria lui Antoine de Vaudémont, la care a contribuit esențial ajutorul lui Filip cel Bun, René d'Anjou care, datorită moștenirilor după care alergase întreaga-i viață, cumula titlurile de duce de Bar, conte de Provența și rege nominal al Neapolelui și Siciliei, a fost luat prizonier la Bulgnéville și închis la Dijon între 1431 și 1437³².

Nu știm cu exactitate suma plătită în ultimele cazuri, dar scrisoarea lui Pierre Cauchon către Filip de Burgundia (1430), prin care îi cere să-i predea pe Ioana d'Arc, lasă să se înțeleagă faptul că, „după obiceiul și dreapta uzanță din Franța“, se ajunsese în acea perioadă la un tarif minim pentru „regi, principii sau alte slăvite mărimi“, anume 10 000 de franci³³.

Oricît de considerabile ar fi fost în genere răscumpărările oferite de această categorie de prizonieri, puține s-ar putea totuși compara cu obligațiile asumate de Charles de Blois, pentru a pune capăt unei captivități de 9 ani. Luat prizonier la 20 iunie 1347, la Roche-Derrien³⁴, nefericitul pretendent fusese nevoit să asiste neputin-

cios la perindarea soliilor care, între Bretania și Anglia, țeseau nădejdi de libertate³⁵. Prețul asupra căruia s-a căzut de acord în cele din urmă era de 100 000 livre sterline³⁶. Poate că salvconductul obținut de prizonier în noiembrie 1354, ca să meargă să adune suma necesară, a rămas neîntrebuințat³⁷. În orice caz, un altul va fi emis la 7 august 1356, pe când convenția de la Westminster care fixa condițiile eliberării poartă o dată cu trei zile mai târzie. În document se precizează în ce monedă și pînă la ce termen se va face plata : „le dit Monsieur Charles eis promis loialment et se fait fort de paier a nous, ou à noz heirs, pur sa rançon et delivrance de prison [...] sept centz mil florins del escut d'or fin, de droitz pois et coyn (chascun escut comptée sur la value de quarante deniers d'esterlings bons corauntz en Engleterre) ou or et argent fyn à la value, en nostre cité de Londre, en cink ans preschein à venir“³⁸. Deși suma de 700 000 florini-scuzi era de aproape trei ori mai mică decît datoria lui Ioan cel Bun din aceeași vreme, ea atinge totuși proporții impresionante dacă se are în vedere faptul că Charles de Blois își pierduse, în parte, averea în război și nu dispunea de tezaurul Bretaniei aflat în mîinile rivalului său, Jean de Montfort, iar regele Franței care, ca suzeran și văr, l-ar fi putut ajuta, era el însuși silit să plătească o răscumpărare masivă. Cu toate că al doilea termen a fost achitat la 1 noiembrie 1357³⁹, fiii prizonierului, rămași în Anglia ca o cheazășie pentru continuarea plăților, n-au fost eliberați. E de semnalat o altă clauză a actului care pretindea ca răscumpărarea să fie plătită pînă la capăt dacă, în acest interval, Charles ar muri de moarte bună. Mai departe citim : „Dacă în răstimpul în care va avea de plătit răscumpărarea, ar fi ucis de vreunul din supușii și credincioșii noștri, ne înduplecăm și cheazășuim, noi și în numele moștenitorilor noștri, ca toți ostaticii să fie atunci scutiți și să se poată întoarce în Bretania“. Se știe că ostaticii au mai fost deținuți încă 13 ani după moartea părintelui lor pe cîmpul de luptă de la Auray⁴⁰, dar englezii ar fi putut obiecta că procedează astfel ca sancțiune, deoarece Charles de Blois se înarmase împotriva lor înainte de plata întregii răscumpărări.

Din veacul următor, al XV-lea, reținem exemplul lui Charles d'Orléans, a cărui captivitate a durat de la 25 octombrie 1415 la 2 iulie 1440⁴¹. Numai prin vânzarea comitatului Soissons și a altor feude însemnate către Filip cel Bun, unchiul soției sale Marie de Clèves, a putut prizonierul de la Azincourt să însumeze cei 100 000 de *nobles* ai răscumpărării⁴². Tovarășul lui de captivitate, ducele Jean de Bourbon, deținut vreme de 19 ani la Pomfret, Dieppe și Rouen, făgăduia în schimbul libertății o sumă de numai 100 000 livre⁴³. Răscumpărarea ducelui d'Alençon, prins în bătălia de la Verneuil, se ridica la 200 000 de scuzi, ceea ce înseamnă 270 000 de livre⁴⁴. Gaston de Foix, unul din cei mai nemiloși exploatare ai prizonierilor, a câștigat prin victoria de la Launac (5 decembrie 1362) cel puțin 600 000 de florini, reprezentând răscumpărările conților d'Armagnac, Monlezun și Comminges, precum și ale seniorilor d'Albret, de la Terride, du Falga, de Lanta, d'Aspret, de Pardiac, de Xaintrilles, de Barbazan, de Castelbajac, de Sensacq, de Lomagne, de Rivière, de Moncaut, de Vergonhat, de Pontenas, de La Barrière și de Ribsera⁴⁵. „S-au umplut de ei toate castelele din ținut“, înseamnă cronicarul Arnaud Esquerrier. Dintre acești prizonieri, cel mai însemnat, Jean I d'Armagnac, n-a putut plăti peșin din datoria de 300 000 de florini decât 50 000 și, de aceea, completează suma cu giuvaeruri în valoare de 75 000 de florini și cu feudele Tournay și Arrens, evaluate la 10 000 de florini, care trec în stăpînirea contelui de Foix. Restul va fi adunat printr-un impozit extraordinar. Amanieu d'Albret datorează și el 100 000 de florini, din care 60 000 îi împrumută de la regele Navarrei⁴⁶. Vărul său, Bérard d'Albret, plătește numai 10 000, Jean d'Armagnac viconte de Fezensaguet 5 000, Guilhem de Jaulin 1 500⁴⁷. De la marele feudal la nobilul mărunț prețurile descresc ierarhic, fiindcă aceia care i-au prins știu cât pot să aștepte de la fiecare.

După bătălia de la Poitiers, arhiepiscopul de Sens, Guillaume de Melun, „prizonierul scumpului și credinciosului nostru Thomas de Beauchamp conte de Warwick“, s-a văzut prețuit la 48 000 de scuzi⁴⁸. Waleran

de Saint-Pol are de plătit 50 000 de franci în 1379⁴⁹. Prins în 1430 de trei cavaleri francezi — Thibaud de Termes, Arnaud Guilhem de Bourguignan și Bertrand de Thoujouse —, seniorul burgund Guillaume de Châteauvillain nu poate evita îndatorirea răscumpărării deși, după eliberarea sa pe cheazășie în 1431, a trecut și el de partea lui Carol al VII-lea. Nici căsătoria cu o văduvă bogată nu-l poate ajuta să adune suma de 32 000 de *saluts* de aur, căci tocmai acum cumnatul său, atotputernicul favorit regal Georges de La Trémoille, cade în dizgrație și, pe de altă parte, englezii îi devastează domeniile ca răzbunare pentru retractarea sa. În consecință, are loc un proces continuat și după moartea principalilor interesați⁵⁰.

Acel Pierre Arnaud care în 1341 se răscumpără de la moștenitorii lui J. de Brocas nu va fi fost un simplu scutier, deoarece textul precizează calitatea lui de „miles“, dar, fără îndoială, un cavaler sărac, căci suma pe care o plătește, 400 de florini, socotind în florinii „vechi“, de câte 15 *sous*, bătuți sub Filip al VI-lea, nu reprezintă decît 300 de livre⁵¹. De la un burghez din Clermont, Michel Amonis, bretonii care l-au prins în 1363 obțin 3 248 de florini. E adevărat că între timp florinul s-a devalorizat, prețuind numai 12 *sous* și 6 *deniers*. Totuși, răscumpărarea acestui personaj înseamnă peste 2 418 de livre, o sumă apreciabilă⁵². Prin 1430, un morar plătește o răscumpărare de 200 de scuzi de aur, într-o vreme cînd 26 hectare de pămînt costau 40 de scuzi⁵³. Era pămîntul ieftin? Probabil, avînd în vedere riscul devastării înainte de recoltă, care făcea ca mari întinderi să rămînă în pirloagă cu anii, pînă la deștelenirile masive al căror semnal îl va da pacea. Dar mai ales e vorba de lăcomia nepotolită a unor mercenari hrăpăreți care storc și ultimul ban de la oameni obișnuiți să calculeze în monede divizionare, „*sous*“ și „*deniers*“, toată agonisita lor.

Cuantumul răscumpărării varia deci foarte mult⁵⁴. Numai rareori plata se face pe de-a întregul în numerar. Înțelegîndu-se cu prizonierul său cu privire la datoria acestuia, John Talbot conte de Shrewsbury consimte să primească, odată cu 12 000 de scuzi, bani peșin, asupra

calității și greutateii cărora stăruie cu tot dinadinsul, o anumită cantitate de argintărie, în valoare de 100 de mărci, și un cal de luptă⁵⁵. În 1364, răscumpărarea cerută de Gaudry de Bellore lui Robert Chesnel cuprindea, pe lângă 12 000 de florini, un cal și o iapă, o spadă, un pumnal și un fier de lance, cu specificarea că armele trebuiau să fie din cele făurite la Bordeaux⁵⁶. Richard d'Enfernet, prins de englezi în lupta de la Aulnay, e nevoit să plătească, în afară de 920 de reali, 18 coți de postav, 6 butoaie de vin, argintărie în valoare de 68 de franci și două blănuri⁵⁷. Dacă pentru a întruni o răscumpărare relativ mică, de 1 380 de livre, se constată o asemenea lipsă de numerar, ea nu putea decît să se vădească încă mai mult în cazul unor mari seniori ruinați de război, ca Charles de Blois sau contele de Denia.

Contele de Denia ! Acest nume nu evocă doar lunga captivitate a unei familii întregi ci, mai cu seamă, incidentele dramatice de care a fost semănată. Laolaltă, toate acestea prezintă un interes de netăgăduit pentru mecanismul lent și adesea imprevizibil al răscumpărărilor. De aceea, ne vom îngădui a expune pe scurt evenimentele, așa cum s-au succedat⁵⁸.

La 30 aprilie 1367 a avut loc bătălia de la Najera, în care trupele engleze venite în ajutorul regelui Petru I al Castiliei au cîștigat o biruință glorioasă, deși vremelnică, asupra pretendentului la tron susținut de francezi și de cîțiva granzi spanioli. Printre cei din urmă se găsea contele de Denia y Ribagorza, care a căzut prizonier în acea zi⁵⁹. Cei care l-au prins, Robert Hawley și Richard Chamberlain, simpli scutieri, s-au bucurat desigur de norocul lor, fără să prevadă șirul nesfîrșit de necazuri pe care avea să le atragă după sine nobilul aragonez. În primul rînd, intervenția Prințului Negru. În calitatea sa de comandant suprem al armatei, lui îi reveneau după uzanțele războiului captivii de o oarecare importanță politică și economică. Nu-i de mirare deci că, din răscumpărarea fixată la 150 000 de dubloni de aur — pe cînd lui Du Guesclin, prins în aceeași bătălie, i s-au cerut numai 60 000 de dubloni, sumă pentru care, dacă i-am da crezare poetului, trebuiau să toarcă toate femeile din Franța —, Eduard de Wales s-a grăbit să

reclame o treime. Totodată, el s-a oferit să vindă acest drept lui R. Hawley și John Shakel, pe care de-acum înainte îl întâlnim în locul lui Chamberlain, care, probabil, își vinduse și el partea lui de iluzii. Moștenitorul Angliei a acceptat din partea celor doi scutieri 41 000 de dubloni, cu un scont deloc neglijabil de 9 000 de dubloni, dând astfel dovada spiritului comercial care pare să-l fi caracterizat pe acel distins general. Fără îndoială, el socotea că proprii lui supuși sînt niște debitori mai lesne de constrîns decît un străin al cărui rang îl punea la adăpost de violențe. Cu același gînd, desigur, Eduard al III-lea își face și el cunoscute drepturile asupra prizonierului. Acesta fusese deținut la Bordeaux între 1367 și 1371, apoi la Orthez în 1371—1372, pe cînd fiul său Alfonso era ostatic în Anglia. Conte Gaston de Foix-Béarn, învingătorul de la Launac, manifesta față de el un interes deosebit, exprimat prin făgăduiala de a plăti creditorilor englezi jumătate din datorie, deci 75 000 de dubloni. La 22 decembrie 1367, J. Shakel declară că renunță în favoarea regelui la partea ce i se cuvine din acea sumă⁶⁰. Era vorba de 91 785 de florini, din care spaniolul, lăsîndu-și pe al doilea fiu ostatic în Béarn, plătitise 30 000 lui Gaston-Fébus. În martie 1375, regele Eduard și-a cedat partea din răscumpărare în schimbul a numai 6 900 de dubloni. Se vede că valoarea creanței scăzuse considerabil. Cumpărătorii erau iarăși Hawley și Shakel, ale căror cheltuieli în această afacere au fost compensate la momentul oportun de 15 000 de dubloni. După trimiterea lor, contelui de Denia nu-i mai rămîneau bani lichizi și, de aceea, el revenise la curtea Aragonului, pentru a obține prin stăruințe ca Petru al IV-lea, vărul său, să-i ceară noului rege al Angliei, Richard al II-lea, renunțarea creditorilor la restul răscumpărării și eliberarea lui Alfonso, reținut 10 ani ca amanet. Sosirea la Londra a unei solii spaniole în 1378 a semănat panică printre creditori⁶¹. Îndeosebi, cei doi scutieri se simțeau în primejdie să piardă, odată cu singura lor garanție — ostaticul —, orice posibilitate de a fi vreodată despăgubiți pentru sumele pe care fuseseră obligați să le plătească Prințului Negru și tatălui său, fără a mai socoti alte cheltuieli. Într-adevăr, la refuzul lui Hawley și Shakel de

a-l preda pe don Alfonso de Villena, interpretat ca un act de răzvrătire împotriva monarhului, asociații au fost aruncați în Turnul Londrei. Evadarea lor de acolo a dus, după o urmărire spectaculoasă, la o crimă și la un sacrilegiu. În dimineața de 11 august 1378, zbirii stăpînirii au năvălit în timpul liturghiei în catedrala Westminster, unde se adăpostiseră fugarii, au ucis pe Hawley și l-au prins pe Shakel, ducîndu-l îndărăt la închisoare ⁶². Curînd, în 1379, același Shakel va fi silit să plătească 20 000 de franci pentru răscumpărarea lui Florimond de Lesparre, un nobil gascon din tabăra engleză luat prizonier de către Henric al II-lea al Castiliei ⁶³. Richard al II-lea avea interesul să elibereze cît mai repede pe unul din cei mai activi agenți ai săi din Guyenne și, de aceea, i-a impus lui Shakel, încă închis în Turn, să-i achite datoria tot din venitul nesigur al răscumpărării contelui de Denia, ipotecată înainte de a fi fost încasată. Cel căruia avea să-i revină, în chip cu totul neprevăzut, dacă nu întreaga sumă, cel puțin jumătate dintr-însa, 75 000 de dubloni, a fost contele de Foix, cel care, practicînd camăta pe scară mare, așteptase 18 ani acest moment. Obținînd de la Richard al II-lea, în schimbul alianței sale din care Anglia nu avea să tragă multe foloase, declarația că este liber de orice datorie relativă la răscumpărarea contelui de Denia ⁶⁴, Gaston de Foix a produs o chitanță din 1372 prin care, după un an de captivitate la Orthez și un acout de 30 000 de florini, prizonierul recunoștea că-i mai datorează 61 875 de florini. Pentru plata acestei sume, regele Aragonului, acum Ioan I, a dispus vînzarea la mezin a domeniilor contelui de Denia ⁶⁵. Acestuia i-a fost dată singura consolare de a-și revedea fiul, pe Alfonso de Villena, eliberat după 25 de ani. Mezinul, Pedro, n-a părăsit decît în 1392 Béarnul, unde fusese trimis ca ostatic cu 20 de ani în urmă. Ca răspuns la plîngerile creditorilor englezi, al căror număr sporise inexplicabil — John Ellsworth (750 de mărci), William Talbot (330 de mărci), Hugh Talbot (305 mărci), William Briggefurd (250 de mărci), John Lutton (100 de mărci) și, bineînțeles, John Shakel —, regele Richard, în urma unor eforturi zadarnice de a-l face pe Ioan I să plătească ⁶⁶, le acordă la 23 și 25 octombrie 1393 dreptul

de a pune stăpânire pe orice navă aragoneză, ca represalii, „nomine reprisaliae“⁶⁷. Tocmai la 111 ani după captura contelui de Denia se întâlnește ultima referire la răscumpărarea lui, abia atunci luând sfârșit această *cause célèbre*, ale cărei peripeții complicate sînt caracteristice pentru sistemul de răscumpărare a captivilor obișnuit în secolele XIV și XV.

Concluzia este că prizonierii de război reprezentau o valoare de credit și de schimb. Rostul lor era fie de a plăti datorii vechi, fie de a sluji drept creanță⁶⁸. Pînă tîrziu acest rol economic al prizonierilor a fost recunoscut fățiș. Grotius încă îl admitea : „Nu mă îndoiesc“, spunea el, „că dreptul de a cere un preț de răscumpărare de la captiv poate fi trecut de la cel care deține pe prizonier la altul, deoarece natura îngăduie ca și lucrurile corporale să fie înstrăinate“⁶⁹.

Documentele dezvăluie o speculă fără frîu, manifestată prin rezezițiunea cu care prizonierii își schimbă prețul și stăpîinii. În timpul relativ scurt dintre campania din iulie-august 1346, care a culminat prin bătălia de la Crécy, și 8 ianuarie 1348, data documentului din care desprindem informațiile următoare, arhidiaconul Béranger d'Aumont („de Monte Alto“) cunoscuse succesiv patru proprietari diferiți. Fiind prins de un arcaș englez din garnizoana orașului Calais, care apoi dezertase, clericul francez a fost răscumpărat de către Nicholas de Stanway, abate de Colchester. Starețul englez nu pare însă cu acest prilej să fi dat ascultare pornirii firești de solidaritate între două fețe bisericești, deoarece n-a întîrziat să-l vîndă lui John Ballard, care l-a vîndut la rîndul său lui Henry Book. După cinci luni, la capătul acestor vicisitudini, prizonierul atinsese prețul de 50 de livre sterline și era revendicat de însuși regele Angliei⁷⁰.

Un alt text pune în lumină interesante relații de cointeresare între rege — pe atunci Henric al IV-lea —, și un pirat. În scrisoarea la care ne referim, din 14 iulie 1404, John Hawley din Dartmouth⁷¹ relatează meticulos cum a cumpărat jumătate din drepturile asupra răscumpărării unui prizonier breton : „A venit la mine Richard Leyne și mi-a oferit să-mi vîndă jumătate din acest prizonier, spunîndu-mi că îl luase prins în încăierarea de

la Blackpool și l-a lăsat pe prizonier în paza lui Thomas Hill, așa încît am cumpărat jumătate din prizonierul zisului Richard“ („Richard Leyne venoit a moy et moy offrast a vendre la moite dudit prisoner, en disant a moy qu'il avoit abatu ledit prisoner en la sconfiture a Blakpolle, et lessast le dit prisoner en la gard dudit Thomas Hille et ency jeo ay achate le moite dudit prisoner dudit Richard“) ⁷². Pe acest Olivier Orelle îl trimite regelui, de la care așteaptă o răsplată: „cît privește acea jumătate din răscumpărarea prizonierului, mă las cu totul în seama prea nobilei și prea milostivei voastre hotărîri“ („touchant le moite dudit prisoner, je me mette toust en vostre tres noble et tres gracious ordenance“). Hawley, cu doi ani în urmă, în iunie 1402, je-fuise și o corabie a unor negustori din Bruges ⁷³.

Conform aceluiași sistem, corsarul îi propune lui Henric al IV-lea să-i cumpere dreptul la jumătate din răscumpărarea vestitului Tanneguy du Châtel, afacere la care Hawley era copărtaș: „jeo avoie et ay achate de Antony Johan le moite de Tange Castelle, frere au seigneur de Castellæ, prisoner, lequel Tange est en vostre très excellent, très puissant et très redouté commandement“ ⁷⁴.

Faptul că prizonierii erau considerați ca o investiție reiese și din împrejurările capturii contelui de Saint-Pol. Acesta fusese prins de către un scutier din Gueldres de la care l-a cumpărat în aceeași seară — „după cină“ — seniorul de Gommignies, la prețul de 10 000 de franci ⁷⁵. Regele Angliei, dorind să-l schimbe pe conte cu capitalul de Buch, care fusese prins de francezi în 1372, „a dat de veste printr-o scrisoare și printr-un scutier al său seniorului de Gommignies să vină să-l vadă în Anglia și să-i aducă prizonierul. Seniorul de Gommignies n-a avut încotro și s-a supus [...] Făcîndu-i o plecăciune, precum se cuvine înaintea regelui, seniorul de Gommignies i s-a înfățișat și i-a predat pe contele de Saint-Pol [...] Pentru acest dar, regele i-a mulțumit foarte bucuros seniorului de Gommignies și a poruncit să i se plătească 20 000 de franci“ ⁷⁶. De la o vînzare la alta, prețul s-a dublat. El rămîne totuși mult mai prejos de sumele plătite de Prințul Negru pentru doi seniori francezi prinși în ajunul

bătăliei de la Poitiers. Răscumpărarea lui Jean de Noyers, conte de Joigny, prizonierul vicontelui Ramon d'Orthez, se ridica la 30 000 de florini. Contele d'Auxerre, Jean de Châlon, a fost prins de către Bertrand de Montferrand, Douet de Gayan și Gaillard de Saint-Germain, ale căror pretenții însumează 170 000 de florini, fără a mai trece la socoteală încă 3 000 de florini dați de prințul de Wales, pentru același prizonier, contelui de Suffolk⁷⁷.

Importanța luptei de la Poitiers pentru finanțele engleze a fost subliniată de mai multe ori. Crécy n-a fost o victorie atât de categorică, iar la Azincourt majoritatea prizonierilor au fost măcelăriți. Citeva exemple de răscumpărări stabilite după Poitiers nu vor fi, poate, de prisos. Pentru Jacques de Bourbon, conte de Ponthieu, prizonierul său, captalul de Buch cere Prințului Negru 25 000 de scuzi, primind, pînă în februarie 1361, 23 200 de scuzi iar restul abia la 18 ianuarie 1362⁷⁸. Mareșalul Arnoul d'Audrehem a fost prins de o ceată de gasconi: patru cavaleri (Manant de Bern, Bertrand de Prichac, Bernard Doudens și Loubat d'Orthez) și trei scutieri (Jean Bocoyran, Bernard du Casset și Lancelot de La Trau), Eduard al III-lea plătește pentru el 12 000 de florini⁷⁹. Tot lui îi cedează Robert Clinton dreptul asupra unui sfert din răscumpărarea arhiepiscopului de Sens, căpătînd în schimb 600 de livre bani peșin, trei castele și o moară în valoare de 400 de livre⁸⁰.

În toate aceste cazuri, rolul de cumpărător a revenit familiei regale engleze⁸¹. Activitatea ei legată de prizonieri nu se limita numai la achiziții, ci, adesea, cumpărătorul se transforma neîntîrziat în vinzător. De pildă, la 13 mai 1376, John de Harleston și Philippe La Vache au vîndut regelui Eduard doi prinși, pe Gautier de Châtillon, cu 1 000 de livre, și pe Jean de Poys, cu 1 500 de livre⁸². Cel din urmă, încă de la 19 august, deci la un interval de trei luni, trecuse în mîinile lui Gérald d'Albret viconte de Tartas, senior de Puyasan, pentru 1 000 de mărci, o sumă de patru ori mai mare decît cea plătită prima oară⁸³.

Nu o dată scopul negocierii este despăgubirea unor creditori. Documentele atestă pentru răscumpărarea lui

Jean de Châlon-Auxerre suma de 173 000 de florini. Eduard al III-lea, avînd de plătit 18 00 de florini contelui Hugo de Geneva, unchiul lui Jean de Châlon, i-a destinat această sumă din fondul răscumpărării prizonierului. În 1365 moare Hugo, urmat în 1366 de nepotul său, care apucase să-i plătească doar 1 500 de florini. Restul datoriei e revendicat de la moștenitorii contelui d'Auxerre de către Aymon de Geneva, apoi, cînd moare și el în 1369, de sora lui, Beatrice, soția marchizului Frederic de Saluzzo⁸⁴. Prințul Negru datora, în 1370, 1 000 de livre, în locul cărora își cedează drepturile asupra unui prizonier francez, Hugues de Roussy⁸⁵. Mai grav este, în 1375, cazul lui Henry de la Voulte, care, deși ostatic, se văzuse, după 15 ani de captivitate, tratat ca un prizonier și, ca atare, cedat de regele Angliei seniorului de Guermignies⁸⁶. Același mijloc de a-și plăti datoriile se cunoștea și în Franța, unde Bertucat d'Albret, unul din bastarzii lui Bernard-Ezi al II-lea, a fost prins de ducele d'Anjou, „și, înainte de a putea ieși din închisoare, i-a înapoiat ducelui, drept răscumpărare, douăzeci și șapte de castele ce se găseau sub ascultarea sa, însă ducele nu i-a îngăduit să se răscumpere decît la rugămintea seniorului d'Albret, care-i era rudă“. E vorba, desigur, de fratele prizonierului, Arnaud-Amanieu, tatăl conetabilului care va fi ucis la Azincourt. „Seniorului d'Albret îi datora ducele o mare sumă de bani, o sută cincizeci de mii de franci, bani pe care ducele i-a cerut domnului Perducas, pentru a-i da apoi seniorului d'Albret înapoi“⁸⁷.

Se constată cum, la altă scară, marii feudali imitau exemplul dinastiilor din Anglia și Franța în specula răscumpărărilor. În această privință, cea mai caracteristică pildă o dă Gaston de Foix, care împrumută unor prizonieri ai altor seniori sumele necesare răscumpărării, cu obligația pentru aceștia să se considere drept prizonierii lui, dacă ar întîrzia să-i restituie datoriile respective⁸⁸. Nerespectarea termenului era pedepsită cu o amendă grea, care ascundea dobînda cămătărească. Rapacitatea personajului e dezvăluită și de un alt episod semnificativ. Luîndu-l prizonier în 1371 pe contele de l'Isle-Jourdain, scutierii bearnezi Samsonet de Baleix și Raymond l'Aspois îi fixează la început o răscumpărare destul de

ușoară, 3 000 de florini. Ei sînt însă vasalii lui Roger-Bernard de Castelbon, vărul și succesorul prezumtiv al lui Gaston de Foix. Pentru a-și însuși partea ce îi revenea vicontelui de Castelbon, Gaston îl aruncă în temniță, unde va muri peste zece ani, punînd totodată în vedere celor doi scutieri creditorii direcți ai prizonierului, că părțile lor, *în caz de deces subit*, le-ar moșteni acum el, ca senior al lor. Cu asemenea mijloace de convingere, se înțelege că în curînd el devine singurul creditor al contelui de l'Isle-Jourdain care, înglodat în datorii, și-a ipotecat pădurile, a plătit 10 000 de florini și se mai recunoștea încă dator cu 7 000 de franci, în 1374 ! ⁸⁹

Cumpărarea dintr-o dată a 40 de prizonieri scoțieni, de care se arată capabil sir Maurice de Berkeley, în 1400, este un adevărat gest de „capitalist“, angajînd fonduri neobișnuit de mari într-o singură operație ⁹⁰.

Exemplele s-ar putea înmulți, fără o neapărată utilitate, deoarece s-a văzut îndeajuns importanța obișnuită a profiturilor. Dar ceea ce este pentru unii prilej de afaceri înfloritoare înseamnă pentru alții secătuirea averii, ruina. De aceea, ne putem întreba pe drept cuvînt : cine a plătit răscumpărările ? Cu toată celebritatea sa, orgoliosul răspuns atribuit lui Du Guesclin

„N'a filaresse en France qui sache fil filer,
Qui ne gagnast ainçois ma finance à filer
Qu'elles ne me vosissent hors de vos las geter“ ⁹¹

nu cuprinde nici o lămurire valabilă. Cercetînd documentele, care prezintă o mare varietate de situații, acestea se pot grupa în șase-șapte categorii mari : răscumpărări plătite de către prizonier însuși, de alt prizonier, de familie, de prieteni, de „frații de arme“, de alte persoane solidare cu prizonierul prin încadrarea în același tipar social — seniorul, în primul rînd —, inclusiv de către un adversar ⁹².

Într-adevăr, solidaritatea familială reprezintă una din perspectivele către libertate deschise captivilor. E drept că Bérard I d'Albret simte nevoia să stimuleze cu limbă de moarte afecțiunea frățească dintre moștenitorii lui,

hotărînd printr-un codicil al testamentului său din 2 septembrie 1346 ca fiecare să contribuie proporțional cu partea lor din succesiune la răscumpărarea unuia din fiii săi. Totuși, legăturile de sînge sînt încă foarte puternice și ele acționează în sensul tradiției. Astfel, Tristan de l'Isle și soția sa, Blanche de Podensac, vînd canonicilor de la Saint-André, la 18 septembrie 1438, dijele unei parohii pentru a-și răscumpăra fiul, pe Gaston de l'Isle ⁹³. După cum ne informează diata lui, de la 1 august 1419, Nicolas de l'Espoisse, notar și secretar al regelui, între alte dovezi de bunătate față de nepotul său Thévenin Gauchier „pe care l-a dat să învețe pe cheltuiala sa meseriile de cizmar și postăvar“, îi împrumutase și 100 sous pentru a-l ajuta să-și plătească răscumpărarea — „pour aidier à paier sa rançon des Armignas“ — deși unchiul era dușmanul Burgunzilor, din vina cărora își pierduse slujba ⁹⁴. Dealtfel criza tuturor ierarhiilor politice și sociale n-a făcut decît să întărească legăturile de familie, dintr-o nevoie generală de protecție, în creștere spre sfîrșitul veacului de război ⁹⁵.

Altă dată, cite un salvconduct, ca cel acordat la 24 aprilie 1358 prizonierului Jean Quaykin ca să meargă în Bretania și Normandia, conține formula „pro redemptione sua inter amicos suos quaerenda“ ⁹⁶, deci ca să-și strîngă răscumpărarea de la prietenii săi. La răscumpărarea lui Charles d'Orléans au participat, alături de verii săi Carol al VII-lea al Franței, Ioan al V-lea de Bretania și Bernard al VIII-lea d'Armagnac — dealtfel, fostul lui cumnat din prima căsătorie —, alți feudali nelegați de el prin vreo înrudire: Louis de Vendôme, Hardouin de Maillé, André de Laval, arhiepiscopii de Rouen și Narbonne ⁹⁷.

Un rezultat analog îl au asocierile sau „înfrătirile“ dictate de interese comune unor cavaleri din aceeași tabără ⁹⁸. Acest legămînt prevedea împărțirea oricărui cîștig prilejuit de război: „Voim și consimțim ca din toate dobînzile și drepturile care ne-ar putea veni de-acum înainte, atît de la prizonieri prinși în război de către noi sau oamenii noștri și a căror răscumpărare ne-ar aparține, cît și de la locuitorii liberi puși la contribuție, să aveți o întregă jumătate“ ⁹⁹. Declarația de mai sus a lui Ber-

trand du Guesclin a fost repetată de Olivier de Clisson la pecetluirea alianței dintre ei, la 23 octombrie 1370, la Pontorson, și își află confirmarea în mențiunea dintr-un alt izvor a unui prizonier „pe care seniorul de Clisson l-a trimis domnului Bertrand“¹⁰⁰. Obligația de asistență reciprocă în războaie sau procese (concepute deci tot ca un război, o competiție), presupunea și datoria de a contribui la răscumpărarea celeilalte părți contractante¹⁰¹.

Paralel cu familia de sînge și înrudirile simbolice, există în societatea acestei vremi o largă colaborare umană, în care unii au recunoscut aspectul major al Evului Mediu, corespunzător acelei „democrații organice“ îndrăgite de N. Iorga¹⁰². O asemenea solidaritate se remarcă în mediul comunelor, al cetăților, ca în 1434 cînd francezii iau prizonier pe primarul din Bordeaux și orașul întreg, pe atunci supus englezilor, îi plătește răscumpărarea¹⁰³. Ba chiar, în cazul unui prizonier din Compiègne, iau parte la răscumpărare și orașele Soissons, Saint-Quentin, Chauny și Nesle¹⁰⁴.

Totuși, cea mai frecventă aplicare a principiului de întraajutorare își găsește locul, fără îndoială, în relațiile vasalice. Așa se face că Bérard al II-lea d'Albret, în 1374, lasă prin testament 1 000 de livre unui cavaler „pentru a-l libera și scoate din temnițele unde era ținut, deoarece spune că a fost prins pe cînd se găsea în slujba lui și asculta de poruncile sale“¹⁰⁵. La 29 septembrie 1370, ducele de Berry dăruia un cal cavalerului Jean de Vaux le Comte, fost odinioară prizonier al englezilor în orașul Limoges, ceea ce pare să fie o compensație tardivă, la sfîrșitul captivității¹⁰⁶. În schimb, la 10 octombrie, socotelile aceleiași vistierii ducale înregistrează alt dar, către Thomassin le Moine, „pentru a-l ajuta să-și plătească răscumpărarea“, și la 29 iunie 1371, 400 de livre, răscumpărarea lui Renaud de Montléon, luat prizonier de englezi cu nouă luni în urmă¹⁰⁷. Înainte de a fi însuși în aceeași situație, Charles d'Orléans îi ajută pe nobilii francezi căzuți în miinile englezilor în lupta de la Fronsac (1414), împrumutînd în acest scop de la un negustor din Paris 530 de livre („pour les frais et despens“) ¹⁰⁸. În 1430—1432, Ioan al V-lea, duce de Bretania, e nevoit să

plătească răscumpărarea unor vasali ai săi ca Jean de la Bellière, senior de Malestroit, sau Pierre de Rieux, mareșal al Franței, cu acesta din urmă tocmindu-se pînă cînd, de la cele 15 000 de coroane făgăduite inițial, contribuția ducelui se reduce la numai 2 000, de altfel compensate cu prisosință de alte avantaje¹⁰⁹. Fratele lui Carol al V-lea, Louis d'Anjou, poruncește la 1 februarie 1369 să i se plătească seniorului d'Audrehem 2 000 de franci, în contul răscumpărării, dar inițiativa aparține chiar regelui Franței care, la 2 martie 1369, ridică suma pînă la 6 000 de franci „pe care i-am dat și acordat aceluia sfetnic al nostru, ca ajutor pentru răscumpărarea lui”. Ordinul se repetă la 9 mai, cu specificarea că banii ar fi plătiți din ajutorința Languedocului, („des deniers des diz aides ès parties de la Langue d'Oc”) ¹¹⁰.

Tezaurul regal fiind aproape în permanență gol, monarhia recurgea la stările provinciale cărora le recomanda cu generozitate pe unul sau pe altul dintre prizonierii care aveau vreun titlu la recunoștința ei. Iată pe același Arnoul d'Audrehem în căutarea banilor pentru cea de a treia răscumpărare a sa, după Poitiers — cea menționată adineauri fiind a patra, după lupta de la Najera, căci a mai fost luat prizonier la Calais în 1346 și la Saint-Georges-la-Valade în 1351 — scriindu-le la 23 februarie 1360 stărilor provinciale întrunite la Toulouse : „După cum ați putut afla, am fost prins și din ura unor englezi și gasconi față de mine, am fost pus la o răscumpărare atît de grea încît nicidecum n-aș putea plăti fără ajutorul regelui și al domnilor și prietenilor mei, și cu toate că știu că nu-mi sînteți cîtuși de puțin îndatorați, în afară de bunăvoința domniilor voastre [...] și cu voia lui Dumnezeu, cînd îmi va ajuta Dumnezeu să fiu iarăși liber, vă voi sluji și eu în viitor” ¹¹¹. Nu încape îndoială că stările n-au putut rezista rugămintii locotenentului regal în Languedoc, funcție în care d'Audrehem, înzestrat deja cu feude în regiunea aceea, fusese numit la o dată apropiată de cea a scrisorii. Dacă solicitantul era de însemnătate secundară și nu avea decît o notorietate locală, stările provinciale, din proprie inițiativă și fără vreo stăruință din partea regelui, acordau acea sumă pe care o găseau de cuviință.

Dat fiind interesul acestor manifestări ale organelor reprezentative care iau acum o parte orescindă la cîrmuirea țării, găsim îndreptătit a reproduce unele date din lista subsidiilor votate spre sfîrșitul războiului.

Stările din Haut-Limousin : în noiembrie 1425, 200 de livre pentru Jean Foucaud și alte 200 lui Jean de Rochecouart, senior de Mortemart ; în august 1437, 30 de livre pentru Perrinet le Jeune și 20 pentru Jean Paris, scutieri ; în ianuarie 1441, 40 de livre pentru Jean de Montbrun, 30 de livre pentru Guillaume de Saint-George și Giron Bardot.

Stările din Bas-Limousin : în februarie 1439, 120 de livre pentru Bertrand de Saillant.

Stările din Basse-Auvergne : în ianuarie 1432, 300 de livre pentru scutierul Robert Coustave și 120 de livre pentru Lancelot de Bonneville ; în decembrie 1436, 300 de livre pentru Gonnin de Blot (care, în iulie 1438, mai capătă 150 de livre) ; în august 1443, 450 de livre pentru Jacques d'Ussel ¹¹².

Așa fiind, greutatea sarcinii răscumpărărilor era repartizată între diferitele ținuturi ale Franței și puterea centrală ¹¹³.

Nu trebuie uitat nici faptul că regalitatea susținea cu pensii modeste pe diverși cavaleri infirmi, adevărați invalizi de război, ca scutierul Moinpennot de Flez, căruia la 11 iulie 1364 i se plăteau 100 de franci de aur pentru că în lupta de la Cocherel, din luna mai a aceluiași an, „a fost schilodit și și-a pierdut ochiul stîng, ba fiind și străpuns cu spada prin gură și astfel sfîrtecat și rănit încît a fost lăsat ca mort printre morții acelei bătălii“ ¹¹⁴. Alte pomeni sînt menționate la 23 ianuarie 1365, cînd s-au plătit „lui Galoys le Jumel, cavaler, neputincios calic de pe urma războaielor noastre, 40 de franci, iar lui Antoine Guérin, scutier din Viennois, care, din pricina rănilor primite în ultima bătălie din Bretania, a orbit cu totul, 60 de franci, pe care li i-am dat ca milostenie și pomană“ ¹¹⁵. Nu lipsesc nici răsplățile pentru cei care s-au întors din captivitate ¹¹⁶.

Dintr-un sentiment de răspundere față de vasali și supuși, regele lua asupra-și numeroase răscumpărări, mai ales în Franța ¹¹⁷. O justificare explicită a gestului se află,

la 7 octombrie 1372, cu prilejul unei donații de 60 de franci pentru scutierul Guillemet de Grouchy, „fiindcă [...] toată viața lui ne-a slujit și și-a pus în primejdie sănătatea și tinerețea în războaiele noastre și că, în lupta care a fost de curînd în Normandia, a fost prins împreună cu Guillaume de Bricqueville, senior de l'Aune, și laolaltă cu Guillaume de Manneville, cavaler, și au fost puși la o grea și nemăsurată răscumpărare, pe care n-ar putea, nici n-are de unde, să o plătească, mai ales că puținul pămînt pe care-l are în ținutul Normandiei nu-i aduce nici un cîștig, și nu poate scoate nimic dintr-însul, nici să-l are măcar, de răul dușmanilor care bîntuie și jefuiesc zi de zi ținutul, și care atîta l-au jecmănit și furat pe acest Guillemet încît nu i-au mai lăsat nimic“¹¹⁸. Deși contribuția regală la răscumpărările unor mari seniori se ridică la sume importante¹¹⁹, totuși majoritatea cheltuielilor de acest fel privesc nobili cu o situație modestă la curte.

Jean de Fricamps, căruia delfinul Carol se îndură să-i dea 1 000 de scuzi pentru răscumpărare, „pour cause de sa raençon“, la 26 decembrie 1361, era, precum știm, un agent personal al prințului, implicat în negocierile cu Navarra¹²⁰. La 23 aprilie 1362, delfinul acordă 60 franci-aur unui slujitor al său, capturat de Marea Companie, lângă Lyon „à nostre bien amé panetier, Jehan de Boves, lequel a esté pris et mis à grant raençon, perdu touz ses biens, chevaux et harnoyz en la besogne qui derrenièrement a esté vers Lyon sur le Rosne contre ceulx de la grant compaignie“) ¹²¹. Un om de casă al celui de-al doilea Valois este și „messire Guillaume de Melun, chevalier et chambellan de Monseigneur“, care capătă la 8 mai 1362 „la somme de mil frans d'or pour paier sa raençon aux ennemis desquelz il a esté pris“ ¹²². Carol al V-lea arată aceeași bunăvoință curtenilor săi, dovadă ordinul de plată de la 21 decembrie 1364 pentru 1 000 de franci „à nostre amé et féal chevalier et chambellan Charles de Poitiers, prisonier de noz ennemis pour li aidier à paier sa raençon“ ¹²³. De dani asemănătoare beneficiază și unele persoane despre ale căror legături cu monarhul sîntem mai puțin bine informați ¹²⁴. Într-unul din aceste

cazuri, totuși, se poate presupune că Yvon de Trémangon, un cavaler menționat și cu alt prilej, era rudă cu acel Evrart de Trémangon, apropiat al regelui și cărturar de oarecare renume, căruia i s-a atribuit paternitatea vestitei scrieri *Somnium Viridarii*¹²⁵. Cîteodată se adaugă lămurirea că acest ajutor li se dă unor oameni lipsiți de mijloace și cu totul scăpătați, ca Hugues de Surgères, „prins et mis à grant et excessive rançon, pour laquelle paier il li convint vendre ses héritages“¹²⁶. Darul de 200 de franci primit de seniorul de Hezèques este astfel motivat : „a fost prins de dușmanii noștri în vremea din urmă, împreună cu prea iubitul și credinciosul nostru văr, contele de Saint-Pol, și a fost silit, pentru a-și plăti răscumpărarea, să vîndă aproape toate bunurile sale, care încă nu-i ajung ca să plătească“¹²⁷. Dintre reclamațiile al căror ecou se găsește în aceste documente mai cităm pe cea a lui Aubert de Tinière, senior de la Courtine, al cărui fiu a fost „prins de dușmanii noștri în orașul Limoges în tovărășia iubitului și credinciosului nostru sfetnic episcopul de Limoges, unchiul său, și n-a avut cu ce să-și răscumpere fiul, fără ajutorul nostru“, drept care dobîndește pămînturi confiscate de la seniorul de Mirambel, Simon de la Chassagne, în decembrie 1370¹²⁸.

Nu-i mai puțin adevărat că plata sumelor hărăzite de mărinimia regală putea zăbovi foarte mult. Stă mărturie pentru aceasta faptul că între ordinul de la 11 februarie 1364 de a se plăti 200 de franci, „avînd în vedere bunele și plăcutele slujbe pe care ni le-a făcut sau ni le face iubitul și credinciosul nostru cavaler Fouquier Paynel în războaiele în care a fost prins și pus la răscumpărări nesuferit de mari, de două ori într-un an, fiind el încă deocamdată prizonier al dușmanilor noștri“, și data de 2 ianuarie 1375 cînd, repetîndu-se hotărîrea, cavalerul nu fusese încă eliberat, au trecut aproape 11 ani¹²⁹. La 26 octombrie 1364, Carol al V-lea poruncește să i se plătească șambelanului Pierre d'Omont suma de 1 000 de franci, datorată de la 2 iunie 1363 ca ajutor de răscumpărare. Două săptămîni mai tîrziu, la 8 noiembrie, i se atribuie din nou 1 000 de franci, fiind numit comandant al castelului Néaufle de lîngă Gisors. Cei

2 000 de franci îi revin, la 20 noiembrie, lui Philippe d'Omont, probabil în urma dispariției tatălui său, și cu același prilej aflăm că încă de la 1 februarie 1360 familia lor avea dreptul la 3 000 de *moutons* de aur¹³⁰.

Dovada că regele cunoștea întârzierile vistiernicilor săi este stăruitoarea recomandare ce urmează (4 decembrie 1364); „Îl trimitem grabnic pe iubitul și credinciosul nostru cavalier Henry de Coulombières prin părțile Normandiei, cu însărcinări foarte însemnate și tainice, atingătoare de onoarea și interesul nostru și, pentru a ajuta la plata răscumpărării zisului Henry care și de curînd, după mai multe alte dăți, a fost prins în războaiele noastre și pus la răscumpărări peste măsură de mari, i-am dat pentru totdeauna suma de 500 de franci de aur [...] fie din ajutorința pentru eliberarea tatălui nostru, fie din banii pe care-i avem de luat pe luna viitoare, ori din cheltuiala casei noastre, ori altminteri, cu orice mijloc. Căci el este unul dintre cavalerii din țară care ne-a slujit mai bine și în care ne putem mai mult încrede, iar trebile cu care îl trimitem sînt foarte grabnice. Și să știți că avem la inimă această treabă și vrem ca acest cavalier să fie eliberat fără zăbavă“. După care, socotînd, desigur, că atîta n-ajunge, regele adaugă și post-scriptumul autograf: „Luați seama să nu greșiți, că îl avem la inimă și ne e foarte apropiat, pentru unele lucruri de taină pe care i le-am încredințat ca să le facă neîntîrziat“¹³¹.

Tocmai din cauza dificultăților de plată, monarhii Angliei evitau uneori să achite în numerar aceste subsidii. Astfel se explică măsura luată de Eduard al III-lea, la 25 noiembrie 1356, abătîndu-se de la quasi-monopolul regal al comerțului cu lînă, de a îngădui lui Thomas Grey, prins de scoțieni „nuper de guerra per Scotos inimicos nostros captus“, să transporte de la Norham la Newcastle 100 de saci de lînă și, plătînd vamă pentru fiecare sac 50 de sous — „custuma et subsidio quinquaginta solidorum pro quolibet saccorum eorumdem“ —, să-i încarce pe corăbii spre a-i vinde în Flandra și cu prețul lor să-și plătească răscumpărarea¹³².

În aceste condiții, chiar cautiunea oferită de un adversar se demonstra mai eficace. Cazul nu e rar: bună-

oară, în 1360, Jean de Camprémy, prizonierul englezului Hopkin Lichefier, e răscumpărat de Thomas Stafort, care fusese el însuși prins, cu un an mai înainte, de francezi, recîștigîndu-și apoi libertatea cu ajutorul compatrioților săi ¹³³.

O ultimă precizare rămîne necesară. Indicațiile despre situația averii prizonierilor pe timpul absenței lor, care, după cum s-a văzut se putea prelungi cu anii și zecile de ani, sînt în general succinte și răzlețe. Poate fiindcă norma, cu rare excepții, era ca bunurile prizonierilor să treacă în posesia celor care i-au prins, regulă confirmată și teoretic de o sentință a sfîntului Raymund de Peñafort ¹³⁴. Abaterile de la ea sînt totdeauna în funcție de bunul plac al suveranului. Astfel, cu prilejul eliberării lui Gautier de Mauny, „regele Franței a poruncit să i se socotească și să i se plătească tot ce cheltuisese la Paris, atît în închisoare cît și aiurea” ¹³⁵, adică mai ales prețul liturghiilor pe care cucernicul prizonier pusese să i le slujească în vederea morții pe care o crezuse apropiată. În acest caz, despăgubirea tîndea să repare o injustiție flagrantă, nesocotirea unui salvconduct, cîtă vreme, altădată, ea acoperă doar cu numele o spoliere la fel de brutală ca și prima : „așa au fost acel Louis Bourdon și alți gentilomi odată cu dînsul trimiși la Paris, la Châtelet, iar mare parte din bunurile acelui Bourdon, cu un cal foarte bun pe care-l avea, au fost date seniorului de Rouq, ca despăgubire pentru ce cheltuisese cînd fusese el prizonier” ¹³⁶.

În actele solemne de reconciliere, această problemă revine numai de două ori. O mențiune în armistițiul de la Vannes de la 19 ianuarie 1343 prevede restituirea prizonierilor din amîndouă taberele „și a tuturor bunurilor luate de o parte și de alta” ¹³⁷. Datorită caracterului său general, ea era desigur destinată să rămînă literă moartă și nimic mai mult. Aproape un secol mai tîrziu, un articol al păcii de la Arras, încheiată la 21 septembrie 1435, preciza „că regele va elibera și despăgubi de pierderile lor, ca și de răscumpărările lor, pe cei care au fost prinși în ziua morții răposatului domn, ducele Ioan, Dumnezeu să-l ierte ! și care și-au pierdut atunci bunurile și au fost puși la răscumpărări mari și grele” ¹³⁸. După cum

rezultă din text, e încă una din clauzele menite să asigure ispășirea crimei de la Montereau și deci nu o putem atribui unei sincere preocupări față de soarta captivilor, în care caz ea ar fi trebuit extinsă la toți prizonierii de război cărora îndelungatul conflict le dărimase vetrele și le împrăștiase familia !

Deosebit de sugestiv în legătură cu asemenea nenorociri aduse de război chiar în tabăra învingătorilor este cazul unui arcaș englez, Henry de Upatherle, prins de scoțieni în bătălia de la Stirling și eliberat numai după un an, în schimbul răscumpărării de 40 de livre sterline, o sumă foarte mare pentru un simplu *yeoman*. În lipsa lui, doi vecini, Thomas de Upatherle și Robert de Prestbury, au pus stăpânire pe petecul lui de pământ și i-au jefuit casa. La întoarcere tot ei s-au grăbit să-l dea în judecată și, sub acuzația de complicitate cu inamicul, „numitul Henry a fost prins și întemnițat în castelul Gloucester multă vreme“, primind apoi, când în sfârșit judecata îi dovedise nevinovăția, o bătaie soră cu moartea de la pîrîșii lui ¹³⁹.

Cu atît mai critică pare să fi fost situația în Franța, unde numărul prizonierilor care aveau de suportat răscumpărări grele a fost mai mare și unde pînă și locuitorii provinciilor nordice care-și păstrasera libertatea îndurau exigențe fiscale sporite față de cei din „zona liberă“, cauzate de creșterea cheltuielilor militare engleze. În regiunile Calais și Harfleur a avut loc chiar un adevărat schimb de populație, prin așezarea vremelnică a unor coloni englezi care plăteau arendă vistieriei pentru pămînturile confiscate de la francezi și cultivate acum de ei ¹⁴⁰. Deși confruntate cu suferința generală pagubele prizonierilor sînt mai puțin vizibile, ele au avut fără îndoială o gravitate dovedită și de documentul din care spicuiam citatele următoare : „În timpul războaielor noastre, răposatul Guy d'Aubusson, cavaler [...] a fost prins, rănit și întemnițat de dușmanii noștri în castelul său de la Monteil, împreună cu nevasta și copiii săi, și și-a pierdut toate averile mișcătoare și i-au fost ogorul pustiit iar oamenii bătuți“. După o lungă captivitate, cavalerului i s-a fixat prețul răscumpărării la 3 000 de florini, pentru plata cărora el s-a hotărît să vîndă o parte

din pământul lui și a însărcinat cu vânzarea pe un nepot al său, Pierre de Malemont. „Ca împuternicit al lui Guy, Pierre s-a dus la Avignon dar n-a pus în vânzare pământul, precum făgăduise, deoarece îl rîvnea chiar pentru sine, și astfel, din vina lui Pierre, Guy nu și-a putut plăti răscumpărarea la sorocul hotărît și, mîniați din această pricină, dușmanii i-au pîrjolit pământul [...] și, în cele din urmă, răposatul Guy a murit tot prizonier“¹⁴¹.

Așa stînd lucrurile, se înțelege cum răscumpărările, prin dezechilibrarea averilor senioriale, au contribuit la dezmembrarea structurilor economice tradiționale, proces declanșat de război.

NOTE

¹ K. B. Mac Farlane, *War, the Economy and Social Change. England and the Hundred Years War, Past and Present*, 22, 1962, p. 3—4.

² G. Holmes, *The Later Middle Ages*, p. 125. Răscumpărarea poate fi plătită și prin serviciu, ca în cazul cavalerului breton prins la Auray de J. Chandos, care l-a întovărășit în Spania cu o ceată de 30 de lăncieri (R. Boutruche, *op. cit.*, p. 348, n. 6).

³ Froissart, XI, p. 108. Cf. *ibid.*, V, p. 285.

⁴ *Ibid.*, XIII, p. 78.

⁵ *Ibid.*, V, p. 239. Despre un personaj se spune că a dobîndit din luare de prizonieri „multum thesaurum et in militia maximum honorem“ (*Eulogium*, III, p. 236).

⁶ Werner Sombart, *Le bourgeois, contribution à l'histoire morale et intellectuelle de l'homme économique moderne*, tr. S. Jankélévitch, Paris, 1926, p. 40.

⁷ Froissart, XIII, p. 55—59.

⁸ R. Delachenal, *op. cit.*, II, p. 62—63. Autorul a fixat în mod neîndoielnic data și circumstanțele alcătuirii acestui act, care menționează o sumă cu un milion mai mare decît cea stabilită ulterior. La 24 martie 1359 a fost semnat al doilea tratat de la Londra (*ibid.* p. 81—87), în care cifra de 4 000 000 rămînea neschimbată.

⁹ *Ibid.*, p. 199—207. Delachenal calculează 1 „nobil“ = 6 *sous* și 8 *deniers*. Pornind de la aceeași indicație, Duckett, *Original Documents*, p. 7—8, atribuie scudului valoarea de 13 *sous* și 4 *deniers*, pe cînd Georges d'Avenel, *Histoire économique, de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200*, I, Paris, 1894, I, p. 482, îl socotește egal cu 22 *sous*. În sfîrșit, un pasaj din Froissart, VI, p. 20, pare

să arate în 1356 între „nobil“ și marcă (148 sous, după d'Avenel, *op. cit.*, p. 481) un raport de 5 : 1.

¹⁰ Textul ordonanței, la P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 375—383.

¹¹ G. F. Duckett, *op. cit.*, p. 48—50.

¹² La 4 decembrie 1363 (Delachenal, *op. cit.*, p. 352) și nu la 6 ianuarie 1364, cum afirmă Funck-Brentano, *Le Moyen Age*, p. 446.

¹³ *The Great Chronicle of London*, p. 41.

¹⁴ Delachenal, *op. cit.*, p. 325—331: un milion din trei, mai exact 999 200 de livre sterline față de 500 000 în total.

¹⁵ Cf. Dorothy M. Broome, *The Ransom of John II King of France, 1360—70, Camden Miscellany*, XIV, L. 1926, Carol al V-lea susținea că a plătit încă 393 800 de coroane a căror chitanță nu există nicăieri, poate sume mai mici încasate de unii seniori englezi. În lucrarea citată a vicontelui d'Avenel, p. 93, se consideră că totalul răscumpărării ar fi corespuns ca titlu cu 41 000 000 de fr. din 1894 — data apariției cărții — sau chiar 123 000 000 de fr., ținând seama de diferența dintre cele două epoci în ce privește puterea de achiziție a aurului. Francul actual are, firește, o valoare mult inferioară celui dinainte de primul război mondial.

¹⁶ Froissart, V, p. 125. La 20 ianuarie 1347, Eduard al III-lea îi acordă o rentă ereditară de 50 de livre lui John Copland și îl înalță în rang: „eundem Johannem in statu bannereti posuimus“, iertându-l și pentru orice fărădelege săvârșită în trecut (Rymer, III, 1, p. 3). Cf. *ibid.*, III, 2, p. 108, despre moartea personajului, în 1366.

¹⁷ Froissart, V, p. 133, reproducând și un dialog între Bruce și Copland (amplificat în altă versiune, p. 138—140).

¹⁸ Ordinul de încarcerare e datat 16 decembrie 1346 (Rymer, III, 1, p. 1) și socotelile închisorii confirmă data din cronica lui Adam de Murimuth, p. 219: 2 ianuarie 1347. Cf. Henry Knighton, II, p. 46: „circa Epiphaniam“ (vezi și p. 56—57).

¹⁹ Rymer, III, 1, p. 72—73.

²⁰ *Ibid.*, p. 74, expediat la 3 noiembrie.

²¹ *Ibid.*, p. 78, 85. Între mai 1353 și iunie 1354, prizonierul a fost deținut în Turnul Londrei.

²² *Ibid.*, p. 98—99. În acest preț erau asociați lui Bruce alți trei captivi scoțieni: Walter de Haliburton, David de Anand și Andrew Campbell. La 5 octombrie 1354 nu erau încă eliberați ostacii din 1351 (*ibid.*, p. 102—103).

²³ Cronica monahului de la Saint-Albans, p. 37. Cf. Marea cronică a Londrei, p. 38.

²⁴ Vezi Froissart, VI, p. 20, care dă cifra de 500 000 de „nobil“ pentru 100 000 de mărci. La această dată, marca valora 7 livre și 8 sous. Textul tratatului, la G. Donaldson, *Scottish Historical Documents*, Edinburgh-London, 1970, p. 63—64.

²⁵ Rymer, III, 1, p. 167—168.

²⁶ *Ibid.*, III, 4, p. 68. Vezi noi date la W. N. Balfour-Melville. *Papers relating to the captivity and release of David II, Miscellany of the Scottish Historical Society IX*, 1958, p. 1—56.

²⁷ W. Croft Dickinson, *Scotland*, p. 203—205. Textul tratatului, la G. Donaldson, *op. cit.*, p. 73—75. Cf. Chastellain, *Chronique du bon duc Philippe*, p. 68, cu data greșită 1420. Vezi și Donaldson, *Scottish Kings*, Londra, 1967, p. 42—43, 63—68.

²⁸ Vezi *The Great Chronicle of London*, p. 2, o notiță din 1193: „În același an, regele Richard la întoarcerea din Țara Sfântă a fost prins de ducele de Austria și dus la împărat iar acolo întemnițat și mai târziu răscumpărat cu 100 000 de livre, pentru plata cărora toate cupele de argint din Anglia au fost zdrobite, ca să se bată monedă din ele. Și călugării cistercieni și-au vândut cărțile ca să plătească răscumpărarea regelui“.

²⁹ Froissart, VIII, p. 100: „regele Majorcâi era prizonier al conetabilului Franței și a venit sub paza lui la Montpellier. Căutând după aceea, eliberarea lui a fost mijlocită de marchiza de Montferrat, sora lui, și de regina Neapoleului, soția lui, în schimbul a 100 000 de franci pe care-i plătită seniorului Bertrand“.

³⁰ *Chronica Erici Olavi (Scriptores rerum Suecicorum Medii Aevi*, II), Uppsala, 1828, p. 111: „Șvezii se năpustesc împotriva șvezilor, fratele pe frate nu-l cruță, fiul îl înjunghie pe tată și îl sugrumă. În cele din urmă, iată, biruința i se închină lui Albert, pe când regele Magnus, al cărui fiu a fugit, e luat prizonier, dus în robie la Stockholm și ținut acolo într-o temniță întunecată vreme de șapte ani“.

³¹ Ed. Perroy, *Diplomatic Correspondence*, p. 106—110, 122—124, publică 4 scrisori ale lui Richard al II-lea care, prin soția sa, Ana de Luxemburg, se înrudea cu Albert, despre care a aflat că „l-ați luat prizonier împreună cu singurul său fiu și cu alți principii și magnați, prieteni ai săi, în mare număr“ — și stăruie pentru eliberarea lor.

³² J. Calmette, *Les grands ducs de Bourgogne*, p. 201.

³³ P. Champion, *Le procès de condamnation*, I, p. 10.

³⁴ Robert de Avesbury, p. 389, 411; *Chronica monasterii de Melsa*, III, p. 64; Henry Knighton, II, p. 49.

³⁵ Rymer, III, 1, p. 35—36, 58, 81—82, salvconduce pentru diverși trimiși ai săi. La 4 septembrie, Jeanne de Penthièvre primește îngăduința să vină să-și vadă soțul (*ibid.*, p. 72). Copiii lor erau, în iunie 1353, împreună cu tatăl „în custodia nostra in Anglia“ (*ibid.*, p. 85).

³⁶ R. de Avesbury, p. 418.

³⁷ Rymer, III, 1, p. 106.

³⁸ *Ibid.*, p. 126—128. Deoarece un penny valorează, în medie, 6 deniers, un scud-florin echivalează cu o livră de Tours ($6 \times 40 = 240$ deniers), care corespunde cu 3,88 g aur.

³⁹ *Ibid.*, p. 159. Dacă prima jumătate a datoriei ar fi fost plătită punctual, din celelalte soroace urma să se scadă jumătate, deci un sfert din întreaga sumă.

⁴⁰ Michael Jones, *The Ransom of Jean de Bretagne, Count of Penthièvre* p. 7—26.

⁴¹ La începutul lui 1441, *Journal d'un bourgeois de Paris*, p. 169, înregistrează întoarcerea lui: „le samedi 14 janvier, le

duc d'Orléans rentra à Paris après avoir été prisonnier des Anglais dans leur pays plus de vingt-cinq ans“.

⁴² M. R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, p. 136—137. Dînd unui „nobil“ valoarea de 54 sous (față de 20, cîți avea o livră), ar fi 270 000 de livre. E exagerat zvonul transmis de Jean Chartier, I, p. 260 : „disoit-on que sa rançon lui coustoit plus de quatre cens mille escuz“, cifră egală cu 300 000 de livre.

⁴³ A. Leguai, *Les ducs de Bourbon pendant la crise monarchique*, p. 83—84.

⁴⁴ *Chronique de la Pucelle*, p. 249—250 ; J. Chartier, I, p. 57, 81 ; Monstrelet, II, p. 655.

⁴⁵ P. Tucoo-Chala, *op. cit.*, p. 89—92. Însuși papa Urban al V-lea a intervenit de trei ori în cursul anilor 1364 și 1365 pentru a pune capăt riguroasei captivități îndurate de nobilii gasconi prinși la Launac.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 300—351. La 29 ianuarie 1364, Gaston de Foix primește 33 333 de florini, „primul vărsămînt din răscumpărarea datorată de seniorul d'Albret“.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 90—92.

⁴⁸ Deci 36 000 de livre (Rymer, III, 2, p. 57, 75).

⁴⁹ *Ibid.*, p. 77, 88—89. Achitînd numai 8 000, își lasă fratele, pe Pierre de Luxembourg, ca ostatic.

⁵⁰ A. Bossuat, *Les prisonniers de guerre au XV-e siècle*, p. 11—12.

⁵¹ Rymer, II, 4, p. 114.

⁵² S. Luce, *Bertrand du Guesclin*, p. 295.

⁵³ G. d'Avenel, *op. cit.*, I, p. 93, n. 2, și p. 518—519. Calculînd un scud la cursul de 1 livră 5 sous, totalul corespunde cu 250 de livre. Cf. R. Boutruche, *op. cit.*, p. 77, n. 3, un muncitor agricol avea un venit anual mediu de 40 de livre.

⁵⁴ Media pentru răscumpărarea unui cavaler ar fi fost 1 000 de franci, după Froissart, XI, p. 110—111. Cf. Juvénał des Ursins, apud P. Champion, *op. cit.*, II, p. 336 : „Nu se afla arcaș prins, să fi fost cît de sărac, căruia să nu i se ceară două sau trei sute de scuzi ca răscumpărare. Gentilomii erau la cîte zece mii, opt, șase sau patru mii de scuzi și, din ei, mulți au fost prinși. Cît despre englezi, era puțin de ciștigat din răscumpărarea lor, cel mai adesea o nimica toată“.

⁵⁵ P. Marchegay, *art. cit.*, p. 10.

⁵⁶ P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 317.

⁵⁷ S. Luce, *op. cit.*, p. 295.

⁵⁸ Datele ce urmează sînt în mare parte extrase din articolul lui Ed. Perroy, *Gros profits et rançons pendant la guerre de Cent Ans ; l'affaire du comte de Denia*, în *Mélanges Halphen*, 571—480.

⁵⁹ *The Great Chronicle of London*, p. 42 : „There toke the Erle of Dene“. Un izvor francez spune din greșeală că a fost ucis în luptă — *Chronique de Du Guesclin*, p. 48.

⁶⁰ Rymer, III, 2, p. 133, Cf. *ibid.*, p. 193, în martie 1372, R. Hawley mai avea un prizonier, pe flamandul Johan Blome.

⁶¹ *An English Chronicle*, p. 1—2, și *Continuatio Eulogii*, p. 342, relatează, ambele, aceste evenimente.

⁶² *The Great Chronicle of London*, p. 45 : „The day of Seynt Laurence the morowe after Robert Hawley was sleyne in the chirche of Seynt Peter at Westmynster“. Încălcare a privilegiului ecleziastic de azil a atras excomunicarea ucigașilor, la 19 august. Cf. V. H. H. Green, *The Later Plantagenets*, p. 212, și J. Calmette, E. Déprez, *La France et l'Angleterre en conflit*, p. 106—108.

⁶³ Ed. Perroy, *Diplomatic Correspondence*, p. 236—237. Despre călătoria seniorului de Lesparre în Cipru, vezi articolul, care mi-a fost inaccesibil, al lui J. Rabanis, *Notice sur Florimont, sire de Lesparre*, „Actes de l'Académie de Bordeaux“, 1843, p. 75—154. V. cap. VII, n. 8.

⁶⁴ Rymer, III, 4, p. 55, la 10 martie 1390.

⁶⁵ P. Tucoo-Chala, *Gaston-Fébus et la vicomté de Béarn*, p. 284—285.

⁶⁶ Ed. Perroy, *op. cit.*, p. 110—111, 239, la 10 octombrie 1392 și 4 martie 1393. Despre un alt episod al acestei lungi afaceri, A. Rogers „*Hoton versus Shakell*“ : a Ransom Case in the Court of Chivalry, 1390—1395. „Nottingham Medieval Studies“, VI, 1962, p. 74—108, și VII, 1963, p. 53—78.

⁶⁷ Rymer, III, 4, p. 91.

⁶⁸ G. d'Avenel, *op. cit.*, I, p. 92.

⁶⁹ H. Grotius, *op. cit.*, p. 819.

⁷⁰ Rymer, III, 1, p. 2—3. Pentru 80 „florenos ad mutonem“ (monedă al cărei curs variază între 1 livră 5 sous și 1 livră 8 sous), Jean Mauclerc îl răscumpără de la englezi pe Erard de Jaucourt, senior de Dinteville, acceptă chezășia lui Oger de Donjeux, care lasă amanet pe un slujitor și un scutier, cu doi cai, dar îi reține doi ani în așteptarea răscumpărării (P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 329—331).

⁷¹ Despre acest personaj, v. și Ed. Perroy, *op. cit.*, p. 126—127, 150—151.

⁷² F. C. Hingeston, *Royal and Historical Letters*, p. 272.

⁷³ *Ibid.*, p. 111—113, la 18 iulie 1402, episcopul de Rochester acuză de această nelegiuire pe „Johannes Hawle et sui complices de Dartmouth“.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 272. v. text. Deci „suszisul Anthony John l-a prins în ziua luptei de la Blackpool iar acesta făcea făcea parte din prada lui împreună cu un anume Stephan Nodberie“.

⁷⁵ Froissart, VIII, p. 332. În 1380, francul echivala cu livra, pe când leafa zilnică a unui scutier era de o jumătate de livră. Alt scutier, Julien le Roy, luînd parte în 1429 la prinderea lordului Scales își vinde numaidecît drepturile pentru 200 *saluts* de aur, comandantului său, Guyon du Coing (D'Avenel, *op. cit.*, I, p. 93, n. 1).

⁷⁶ Froissart, VIII, p. 334.

⁷⁷ R. Delachenal, *op. cit.*, II, p. 208—209, n. 5.

⁷⁸ Rymer, III, 2, p. 38, 53.

⁷⁹ Delachenal, *op. cit.*, I, p. 235, n. 3.

⁸⁰ Rymer, III, 1, p. 169—170.

⁸¹ Prins de către Thomas Cheyne, la 3 aprilie 1367, Du Guesclin a fost vîndut lui Eduard al III-lea la 20 iulie (Delachenal, *op. cit.*, III, p. 411, 451—459).

⁸² Rymer, III, 3, p. 42.

⁸³ *Ibid.*, p. 49—50. Chezașii, din marea nobilime gasconă, sînt : Raymond de Mounthaut, senior de Mussenden, Gaillard de Durfort, senior de Duras, Arnaud de Curton și Bernard de Lesparre. Ei garantează plata sumei în patru ani, cîte 125 de mărci pe an, la Paști și la Sf. Mihail.

⁸⁴ P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 335—338.

⁸⁵ G. d'Avenel, *op. cit.*, I, p. 93.

⁸⁶ L. Delisle, *op. cit.*, p. 588—589. Pentru a grăbi plata celor 120 de mărci, s-a recurs chiar la amenințarea cu moartea prizonierului.

⁸⁷ *Chronique de Du Guesclin*, p. 92—93. Și Juvénal des Ursins menționează faptul că pe unii prinși regele Angliei „îi dădea unor prizonieri din tabăra lui, care-i puneau să se răscumpere ca, din acei bani să-și plătească ei răscumpărarea“. Cf. P. Marchegay, *art. cit.*, p. 24—26, 32—34, 38—42, contele Jean de Foix-Candale, prins de francezi în lupta de la Castillon, a fost cedat de Carol al VII-lea lui Olivier de Coëtivy, care era el însuși prizonier al englezilor. În 1461, răscumpărarea nefiind încă plătită în întregime, regele a murit, Ludovic al XI-lea, ostil consilierilor tatălui său, i l-a confiscat lui Coëtivy pe prizonier și l-a silit să restituie banii.

⁸⁸ P. Tucco-Chala, *op. cit.*, p. 360, la 3 mai 1380 : „Cunoască toți că eu, Thomas Felton, cavaler, am făgăduit și promit prin cele de față nobilului și prea puternicului senior, contele de Foix, că, pînă la Crăciunul ce vine, mă voi întoarce la numitul domn de Foix sau îi voi înapoia și plăti pînă la acel soroc suma de treizeci de mii franci-aur și o mie de florini aragonezi pe care amintitul domn de Foix mi i-a împrumutat ca să plătesc o parte din răscumpărarea mea“. Cf. L. Delisle, *op. cit.*, p. 251—253, 264, 275, Gaston de Foix împrumutase 6 000 de franci mareșalului d'Audrehem, ca să se răscumpere după lupta de la Najera.

⁸⁹ P. Tucco-Chala, *op. cit.*, p. 287, 321, 353—354. Cf. Froissart, XI, p. 71.

⁹⁰ G. G. Coulton, *The Chronicler of European Chivalry*, p. 120, n. 20.

⁹¹ „Nu-i torcătoare-n Franța să cate firu-a toarce

Ce n-ar ști răsplătirea-mi din munca ei a stoarce

Din lațul vostru astfel ca să mă scape vrînd“.

(Ch. Lénient, *La poésie patriotique en France au Moyen Age*, Paris, 1891, p. 337).

⁹² E interesantă indicația din culegerea juridică a lui Beaumanoir, *Le livre des coutumes et des usages du Beauvoisis*, după care, în secolul al XIII-lea, se răscumpărau prizonieri de război și cu condiția să devină iobagii celor care plătiseră suma. Cf. Fr. Pall, *Structure sociale de la France d'après le traité de droit*

féodal de Beaumanoir, în *Nouvelles études d'histoire*, II, Buc., 1960, p. 196.

⁹³ R. Boutruche, *op. cit.*, p. 347.

⁹⁴ Alexandre Tuetey, *Testaments enregistrés au Parlement de Paris sous le règne de Charles VI*, în *Mélanges historiques*, III, p. 608. Notarul era un om cărturar, deoarece, pe lângă o scurteică de blană și o căciuliță, îi lăsa tînărului „Alixândria lui, ca să petreacă și să învețe să citească“ („son roman d'Alixandre, pour esbatre et apprendre à lire“), mai avînd în bibliotecă operele lui Boethius, lui Pierre de Blois și ale Sfîntului Bernard, *l'Istoire de Troye la grant și Histoire d'Oultremer* (cronica lui Guillaume de Tyr).

⁹⁵ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, Paris, 1969, p. 34—42.

⁹⁶ Rymer, III, 1, p. 165.

⁹⁷ G. A. Knowlson, *op. cit.*, p. 169—170. Se poate vorbi de o solidaritate de clasă, documentată și de exemplele citate de M. Defourneaux, *La vie quotidienne*, p. 204—208.

⁹⁸ Vezi în special articolul lui M. H. Keen, *Brotherhood in Arms, History*, XLVII, 1962.

⁹⁹ Michaud-Poujoulat, *Nouvelle collection des mémoires*, I, p. 574.

¹⁰⁰ *Chronique de Du Guesclin*, p. 74, despre Robert de Neuville, prins în 1370.

¹⁰¹ Cf. Henri Morel, *Une association de seigneurs gascons au XIV-e siècle*, în *Mélanges Halphen*, p. 523—534, pe marginea unui document semnat la Toulouse, la 4 februarie 1360, de Jean d'Armagnac, viconte de Fezensaguet și Bruilhois, Arnaud-Guilhem conte de Pardiac, Jean de Lomagne, senior de Fimarcon, și Jean de La Rivière, senior d'Aure.

¹⁰² De aici interesul pentru „strînsa frăție patriarhală“ evocată de N. Iorga, *Cinci conferințe despre Veneția, Vălenii-de-Munte*, 1926, și *Evoluția ideii de libertate*, Buc., 1928.

¹⁰³ R. Boutruche, *op. cit.*, p. 223, n. 2 și 347. Nu e o regulă : pentru Albert Guichard, primarul din Poitiers, plătește seniorul de Ruffec 500 de scuzi (P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 360).

¹⁰⁴ L. Delisle, *op. cit.*, p. 588—589.

¹⁰⁵ R. Boutruche, *op. cit.*, p. 278. Tot atîta costau 350 ha în 1395 (G. d'Avenel, *op. cit.*, I, p. 516).

¹⁰⁶ Françoise Lehoux, *Jean de France duc de Berri, sa vie, son action politique*, I, Paris, 1966, p. 246, n. 4, la care se adaugă, la 6 octombrie, alt dar către un scutier prins în aceeași luptă de la 19 septembrie 1370. Cf. Delisle, *op. cit.*, p. 76, în 1364 : „nostre amé et féal cleric et secrétaire, maistre Julien des Murs“ primește 300 de franci „pour soy monter et mettre en estat au revenir de sa prison“.

¹⁰⁷ Fr. Lehoux, *op. cit.*

¹⁰⁸ R. Boutruche, *op. cit.*, p. 348, n. 4.

¹⁰⁹ G. A. Knowlson, *op. cit.*, p. 144—145.

¹¹⁰ Em. Molinier, *Étude sur la vie d'Arnoul d'Audrehem*, p. 328—333. Un nou ordin la 8 iulie. După încă o lună, intervine

iar ducele d'Anjou, cerînd de astă dată ca răscumpărarea să fie achitată din contul „fumăritului“, un nou impozit aplicat în vederea apărării statului („les diz aides soient tant chargées que le dit sire d'Audrehan ne pourroit de présent avoir ladite somme de six mille frans, ne paier sa dite rançon, par quoi le conviendrait longuement demourer en sa prison, laquelle chose desplairoit à Monseigneur et à nous, mesmement que sa venue est moult necessaire ès parties de par deça pour la deffense du pais, pour quoi vous mandons et commandons [...] que ladite somme de VI m. frans d'or vous baillez et délivrez audit sire [...] des deniers de ce présent subside de deux frans et demi pour feu nouvellement imposé“).

¹¹¹ *Ibid.*, p. 76.

¹¹² Vezi eruditul studiu de istorie locală al lui Antoine Thomas, *Les états provinciaux de la France centrale sous Charles VII*, Paris, 1879, p. 142—144.

¹¹³ Ocazional, în Scoția, monarhul apelează la supușii săi în același scop, ca în 1324, cînd, fiind prins de englezi Jean de Dreux, conte de Richemont, „petiit rex subsidium a clero et populo pro liberatione et redemptione domini Johannis de Britania“ (Adam de Murimuth, p. 39).

¹¹⁴ Delisle, *op. cit.*, p. 45, dar aceeași sumă era dată de rege menestrelilor lui, „pour noz petits menesterelz“ (*ibid.*, p. 750, 756).

¹¹⁵ *Ibid.*, p. 80 (și, la 27 iunie 1365, scutierului Robert de Fresneaux, „navré et mutllé“, 100 franci). Vezi totuși, *ibid.*, p. 763, 40 de franci „aus menesterelz de nostre amé et féal connestable“ — Du Guesclin — și p. 837, 854, 60 de franci îngrijitorului privighetorilor regale — „à Gobin, garde de noz roussignoulx“.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 589, 2 000 de franci cavalerului Jehan de Gonheans, la 19 iunie 1375; la 4 martie 1364, 100 de franci lui Raoul de Coetquen și 200 de franci lui Gauvain de Bailleul, tot pentru reechiparea lor (p. 88).

¹¹⁷ În Anglia, Eduard al III-lea acordă contelui de Suffolk 1 500 de livre pentru răscumpărarea sa, la 25 iulie 1341 (Rymer, II, 4, p. 107—108).

¹¹⁸ Delisle, *Mandements et actes divers de Charles V*, p. 478.

¹¹⁹ De pildă, în 1347, 3 000 de scuzi pentru J. de Melun-Tancarville (J. Viard, *art. cit.*, p. 25) sau, în 1351, 10 000 de scuzi pentru Guy de Nesle, mareșal al Franței (Molinier *art. cit.*, p. 22). Mai vezi L. Delisle, *op. cit.*, p. 9, 142—143, 200—201, contelui Pierre d'Alençon, „deoarece a fost multă vreme ostatic în Anglia pentru prea iubitul nostru domn și părinte“ i se acordă 2 000 de franci, „pe lîngă a treia parte pe care vărul nostru o ia și s-a obișnuit să o ia în fiecă an din ajutorința care se strînge de pe domeniile lui“.

¹²⁰ R. Delachenal, *op. cit.*, II, p. 287, n. 2.

¹²¹ *Ibid.*, p. 320, n. 1. Lupta de la Brignais avusese loc la 6 aprilie.

¹²² *Loc. cit.*, n. 2. La 23 mai, Ioan cel Bun recomandă să i se plătească 200 de franci lui Hue d'Amboise, „pentru a-l ajuta să se răscumpere de la dușmanii noștri care l-au prins altădată în

Burgundia, pe cînd el se afla în slujba noastră" (P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 305).

¹²³ Delisle, *op. cit.*, p. 75.

¹²⁴ La 24 decembrie 1373, 300 de franci lui Yon de Trémangon, la 18 ianuarie 1374, 400 de franci lui Henri des Ylles, la 14 decembrie 1374, 100 de franci lui Perrinet des Boves și 200 lui Jehan de Chiffrevast; tot în 1374, 500 de franci lui Guillaume aux Epaulles, și la 27 aprilie 1375, 100 de franci lui Bertaut d'Ausseville (*ibid.*, p. 521, 570, 563—564, 573—592 și 661—662, 680).

¹²⁵ A. Coville, *Evrart de Trémangon et le Songe du Verger*, Paris, 1933. Vezi și darea de seamă a lui N. Iorga, în *Revue historique du sud-est européen*, X, 1933, p. 389—390.

¹²⁶ Delisle, *op. cit.*, p. 113—114, 119. I se plătesc 300 de franci, la 4 iulie 1365. Cf. Froissart, VIII, p. 132.

¹²⁷ Delisle, *op. cit.*, p. 640—641, la 9 mai 1376.

¹²⁸ Antoine Thomas, *Le comté de la Marche et le traité de Brétigny, Revue historique*, 1901, p. 93.

¹²⁹ Delisle, *op. cit.*, p. 84—85, 618. Aceași sumă, la 28 februarie 1364, pentru un bufon, „por envoier querre un fol pour nous, lequel est ou pays de Bourbonnois“.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 56, 60—62.

¹³¹ *Ibid.*, p. 66, 144.

¹³² Rymer, III, 1, p. 131. Cu lîină își va plăti răscumpărarea și Bérard I d'Albret (R. Boutruche, *op. cit.*, p. 355). Cf. P. C. Timbal, *op. cit.*, p. 360—361, o răscumpărare din 1371 plătită cu 26 butoaie de vin.

¹³³ *Ibid.*, p. 368—374. La răscumpărarea lui Du Guesclin au contribuit și vechii lui adversari John Chandos și Hugh Calverley, chiar dacă sumele indicate de *Chronique de Du Guesclin*, p. 57—58, sînt exagerate.

¹³⁴ J. Peralta, *op. cit.*, p. 41; M. H. Keen, *op. cit.*, p. 137, n. 1.

¹³⁵ Froissart, V, p. 107.

¹³⁶ Monstrelet, p. 224.

¹³⁷ Robert de Avesbury, p. 346.

¹³⁸ Monstrelet, II, p. 712.

¹³⁹ J. J. Jusserand, *La vie nomade et les routes en Angleterre au Moyen Age (XIV-e siècle)*, *Rev. historique*, XIX, 1882, p. 307.

¹⁴⁰ Roger Doucet, *Les finances anglaises en France à la fin de la guerre de Cent Ans, Le Moyen Age*, 2-e s., t. XXVI, 1926, p. 278—279.

¹⁴¹ Antoine Thomas, *art. cit.*, p. 94.

XI. CONSECINȚE SOCIALE

Un scurt bilanț al modificărilor pe care Războiul de o sută de ani le-a pricinuit sau numai le-a prilejuit în cadrul structurilor sociale din Franța, ca și din Anglia, va fi concluzia firească a acestor pagini¹. Date fiind strânsa legătură dintre aspectul militar și cel social al lumii feudale, solidaritatea spirituală și juridică a armatelor medievale cu mediul din care erau recrutate, cea dintâi constatare care se impune este că urmările războiului sînt mai direct sensibile în organizarea militară. Pe acest teren, așadar, se cade să începă cercetarea.

Avem aici de-a face cu un proces de durată, care se manifestă prin succesele, aproape neîntrerupte vreme de peste o jumătate de veac, ale trupelor engleze. Această serie de victorii asupra unui adversar arhaic ca tactică și armament ține de utilizarea infanteriei. Organizarea militară engleză a evoluat rapid la începutul secolului al XIV-lea, în funcție de folosirea arcului, armă ieftină, mînuită cu iscusință de o categorie de oameni liberi, deținători în anumite condiții ai unor petece de pămînt. S-a făcut observația că originea „modernizării” structurii armatelor, axată pe arc, ar trebui căutată în Scoția vecină și dușmană Angliei. Acest punct de vedere se justifică prin faptul că scoțienii erau instruiți de experiența altui mod de a lupta decît cel obișnuit dincolo de Tweed. El își făcuse drum sub presiunea condițiilor naturale, a reliefului în primul rînd, acidentat și stîncos.

Împrejurare a cărei evidențiere se impune din capul locului. Dar pentru a zădărnici formarea unei cavalerii în munții Scoției era de ajuns orînduirea socială existentă în această țară de clanuri, un prefeudalism al cărui caracter patriarhal amintește întrucitva de primele alcătuiri politice locale pe care le-au adăpostit văile românești². Anglia, în schimb, cel puțin după cucerirea normandă, adoptase schema socială feudală³. Prin urmare, însușirea exemplului scoțian nu s-a putut produce decît grație situației interne din Anglia. Ea a fost favorizată de conflictul dintre monarhie și marii baroni — între altele, și cu privire la serviciul militar obligatoriu — care, sub Eduard al II-lea, învins în repetate rînduri de scoțieni, se ascuțise pînă la a provoca numeroase execuții consecutive dejucării unor comploturi, culminînd cu detronarea și asasinarea regelui. Ținînd seama că succesorul său va fi învingătorul de la Crécy și Poitiers, bătălii în care, cum se știe, arcașii au jucat un rol hotărîtor, avem dreptul de a presupune mai mult decît o coincidență între politica internă a Plantagenetilor, prefacerile din organizarea militară și triumfurile din Franța de la mijlocul veacului. De aici înainte înnoirea armamentului a continuat fără încetare. Cînd arcul va însemna, la rîndul lui, o etapă depășită, iar artileria, datorită progreselor tehnice, va fi devenit o armă mai eficace, către 1420—1430, francezii se vor grăbi să o preia, recunoscîndu-i superioritatea, pentru a-i depăși astfel pe englezi. Cunoscute fiind reformele militare ale lui Carol al VII-lea, importanța socială a creării unei oștiri permanente, în care apelul la cavaleri e mai puțin insistent decît în trecut, comentariile sînt de prisos.

Paralel cu acest proces, a cărui influență se simte în ambele țări, se petrece altul mai de adîncime, interesînd ansamblul raporturilor de producție și consum din economia rurală a statelor beligerante. Lăsînd la o parte „Vestul îndepărtat“ al continentului, Peninsula Iberică, asupra căreia războiul s-a întins pentru un sfert de veac, aducînd și acolo mari pagube, e neîndoielnic că Franța a suferit mai greu de pe urma trupelor devastatoare. În același timp nici Anglia nu a fost cruțată de grele încercări : epidemiile, cea mai violentă fiind ciuma. Adău-

gîndu-se acestor calamități și, în bună parte, cauzată de ele — mai degrabă decît de fluctuațiile climatice în care unii istorici manifestă o încredere care nu-și poate afla o bază documentară suficientă —, foametea face ravagii în rîndurile populației. Ruptura pe care toate acestea înmănunchetează o determină în evoluția demografică a Europei apusene (excepție făcînd Olanda sau Lombardia, deci tocmai regiuni ocolite de război), este cu atît mai adîncă cu cît, înainte de război, numărul locuitorilor se găsea în plină creștere⁴. În unele ținuturi din Franța populația atinsese densități comparabile cu cele din secolul al XVIII-lea sau chiar al XX-lea (un spor de 23% între 1292 și 1322 în regiunea Nîmes etc). Nu e desigur o întîmplare că depresiunea demografică din anii următori, în care se înscriu frecvente scăderi de 50%, se întinde pe o perioadă mărginită de cadastre între 1348 și 1450, cea din urmă fiind data la care se înregistrează nivelul minim, „gradul zero“, dincolo de care o stagnare de 20—30 de ani premerge unei noi erupții, în care Le Roy-Ladurie nu șovăie să vadă o „renaștere malthusiană“. Firește, 1450 e o dată aproximativă care s-ar putea tot așa de bine înlocui cu 1453, anul care marchează sfîrșitul Războiului⁵. Regresului demografic îi corespunde reducerea suprafețelor cultivate. Prin părăsirea zonelor pustiite se schimbă cu repeziciune peisajul agrar. În aceste împrejurări în Anglia au dispărut sute de sate, cîte unul din cinci. Cînd populația dintr-un sat nu a dispărut în totalitate, exodul se îndreaptă spre orașe⁶. Noua repartiție a pămînturilor pare să favorizeze un strat intermediar, de proprietari funciari mijlocii. Creșterea salariilor agricole, pe care nici un regulament n-o mai poate stăvili, datorită rării mîinii de lucru, și, ca răspuns al seniorilor, înlocuirea treptată a corvezilor prin redevențe în numerar precum și părăsirea gestiunii directe a domeniilor au contribuit esențial la tranziția de la relațiile tradiționale la altele mai apropiate de o economie monetară, dar vremea cînd ele nu vor mai avea nimic feudal decît numele e încă departe. Deocamdată, censul, după reduceri succesive și exprimat într-o monedă care se devalorizează pe zi ce trece, nu mai reprezintă o povară reală pentru masele țărănești. Evident, nu

e aici locul pentru disjuncții analitice care, comparînd sistemele de producție agricolă în Anglia și în Franța, să scoată în relief contrastele, lesne perceptibile de altfel. Desigur, „merry old England“, Anglia fericită de odinioară, după care vor suspina urmașii Elisabetanilor, era tînără în zilele lui Chaucer dar, cu toate progresele abolirii șerbiei, nu se simțea deloc fericită. Pe continent, eliberarea personală și economică a țărănimii pune încă învățaților probleme complicate, întrucît diferențierea în interiorul acestei clase accentuîndu-se riscă să dezmință o judecată de ansamblu despre prosperitatea ei.

Mai presus de orice îndoială e însă, în cursul acestei perioade, scăderea veniturilor senioriale. Ieftinirea pămîntului pe de o parte, scumpirea vieții, urmată de curba ascendentă a salariilor, pe de alta, primejduiesc fațada strălucitoare a existenței nobiliare. Așa cum s-a observat, „îndărățul decorului păstrat cu mari cheltuieli, actorii răsfoiesc cu neplăcere condicile de socoteli în care veniturile se împruținează și se vaită de vremurile nenorocite“⁷. În acest sens, ni se par semnificative cifrele citate de un eminent cunoscător al istoriei rurale franceze : în raporturile dintre proprietar și cultivator, cel dintîi primește 2/5 sau numai un sfert din recoltă în 1384—1393, iar în 1413 încă se mulțumește cu o treime. În condiții de fertilitate și productivitate egale, exigențele proprietarului din secolul al XVI-lea vor crește pînă la jumătate din roadele pămîntului⁸. Cu o sută de ani mai devreme, situația seniorului era cu mult mai critică. Alături de diminuarea nominală și efectivă a obligațiilor feudale, la baza crizei averilor stau cheltuielile somptuare menite să întărească prestigiul aristocrației în mentalitatea populară neobișnuită să despartă de fast o poziție socială superioară. Fărîmițarea patrimoniilor a fost accelerată de fundațiile pioase pe care seniorii le înmulțesc cu o nesăbuită dărnicie, cu atît mai mare cu cît își simt conștiința mai încărcată în pragul morții. Pe de altă parte, ctitorii lasă moștenitori numeroși, între care practicile succesoriale ale epocii permit împărțirea, spre deosebire de ocrotirea primogeniturii în Anglia⁹. Despre vicisitudini de un alt ordin, politic, mărturisesc ruinele

arse ale atitor castele. Declanșată de război, o criză de autoritate vine ca să complice pe cea economică. Datorită confiscărilor repetate care sărăcesc câteva din vechile familii, feudele își schimbă stăpîni unul după altul. Acest transfer al proprietăților, depozitînd dinastiile locale înrădăcinate în pămînt, lasă țărani la dispoziția cîte unui beneficiar vremelnice al muncii lor, totdeauna grăbit să stoarcă maximum de cîștig.

Și încă pagubele războiului nu se opresc aici. E limpede că în aceiași ani se vedește o sleire a resurselor clasei nobiliare, produsă de efortul de a răscumpăra ani de-a rîndul pe membrii ei căzuți în captivitate. Răscumpărările pe care le atrăgeau capturile au avut o puternică înrînire asupra situației materiale a prizonierilor, îndeosebi a celor nobili, impunîndu-le sarcini copleșitoare¹⁰. Marile averi rezistă la aceste încercări. Destinate să cunoască succesiv măreția și decăderea, unele principate formate pe teritoriul Franței în raporturi de vasalitate nominală față de autoritatea centrală se mențin încă, deși, de pildă, ducii de Bourbon repetă experiența captivității, o generație după alta¹¹. În schimb, aceleași împrejurări au contribuit la scăpătarea nobilimii mici și mijlocii¹². Fluctuația permanentă a propriilor patrimonii le face mai vulnerabile. În majoritatea lor, membrii acestor straturi vînd mult și cumpără puțin, nefiind în stare să reziste concurenței burghezilor înnoșiți. O înnoire a clasei feudale e în curs. De fapt, atît pentru gentilomii provinciali cît și pentru marii seniori, răscumpărările au fost plătite din agonisita țărănească¹³. Aceasta explică exasperarea țărănilor față de numărul mare de prizonieri nobili. E, în același timp, dovada că, în vremi de război ca și de pace, relațiile de producție funcționează normal. Dar dezechilibrul crescînd dintre veniturile și necesitățile seniorilor îi îndeamnă să-și părăsească pămînturile, căutînd o iluzorie reabilitare în activitatea războinică spre care se simt chemați prin instinct ereditar și educație. Tipul „fiziocratic“ al nobilului de țară care-și administrează singur moșia va apărea numai în secolul al XVI-lea, în mediile influențate de Reformă. Pînă atunci, feudalii mireni se angajează fără excepție în

cariera armelor. Principalul avantaj la care visează sînt tot rîscumpărările. Întocmind o listă a personajelor care revin în izvoare cu oarecare stăruință în situația de „colecționari“ de prizonieri, vom da peste aceleași nume : Gaston de Foix, Bertrand du Guesclin, Jean de Grailly, Jean de Luxembourg, Jacques de Harcourt¹⁴. Concluzia ni se pare a fi una singură : aceste profituri erau reunite în mîinile unui grup de fruntași ai tagmei cavaleresti. Dar, la o cercetare mai atentă se pot deosebi fără greutate două nivele la care se concentrează cîștigul rîscumpărărilor. Unul este cel al simplilor cavaleri, dintre care cîțiva, speculînd cu abilitate prețurile prizonierilor, realizează adevărate lovituri de bursă, care-i îmbogățesc pe neașteptate și pe care nu le încearcă decît atunci cînd socotesc profitul sigur : un John de Harleston sau John Hawley. Cazuri care, grație hazardului norocos al unei rîscumpărări princiare, să suie deodată mai multe trepte ale ierarhiei feudale, ca J. Copland, care va muri vicecomite de Northumberland 20 de ani după actul ce îl scosese din obscuritate, sînt rare și au valoare probantă doar pentru un destin individual. Dezavantajați de poziția lor subalternă, scutierii sînt siliți să-și vîndă prizonierii de rang înalt pentru o sumă inferioară celei pe care o va pretinde ca rîscumpărare noul stăpîn, un senior puternic și avut¹⁵. Acesta reprezintă a doua categorie, în fapt personaje venale cărora situația le îngăduie să-și exploateze singuri prizonierii, taxîndu-i fără cruțare. Conții de Warwick, sir Thomas Holland, lord William Latimer, cărora li se pot adăuga numele înșirate mai sus, sînt în această privință figuri reprezentative. Uneori ei obțin aceste profituri cu spada în mînă, pe cîmpul de luptă. Totuși, într-o măsură tot mai mare, ei se transformă în rentieri ai războiului pe care au mijloacele să-l prelungească. Au trecut timpurile eroice în care Eduard al III-lea se bătea, cu coiful în cap, între cavalerii săi și după ele tînjește numai un Filip cel Bun (cu aceeași poreclă pe care o purtase străbunicul său, „bunul“ cavaler de la Poitiers), principele burgund în caracterul căruia trăsăturile medievale sînt atît de puternice încît îl fac pe istoriograful lui să remarce că mai dornic era de

laudă înaltă decît de bani mulți („plus estoit desireux de hault los que de grand argent“) ¹⁶. Acum, din ce în ce mai des, cei care iau prizonieri sînt scutierii (plebei sau mezini din familii nobile care n-au primit investitura), dar răscumpărările umplu cuferele marilor seniori. De aceea, în jurul acestor magnați, care pînă la Războiul celor Două Roze oferă unele asemănări cu marii feudali din Europa centrală (panii poloni, de pildă), roiește o clientelă militară vitează și săracă.

Pe baza unei documentări indirecte și fragmentare, concluzia nu e oare prematură? Poate, dar noi am formulat aici, cu precauțiile necesare, o ipoteză de lucru. Studii ulterioare, mai complete, vor arăta cită crezare i se cuvine. Interesul lor va fi cu atît mai mare cu cît vor confirma o legătură care, credem, trebuie încercată de pe-acum între răscumpărările prizonierilor francezi și profiturile aduse Angliei de evenimentele militare și politice din secolele XIV și XV.

„Astfel“, observă un istoric britanic, într-o pagină în care capacitatea de sinteză se îmbină cu pătrunderea analitică ¹⁷, „cu greu poate fi evitată impresia, susținută în parte de opinia experților, că războaiele din Franța s-au dovedit o investiție rentabilă, îndeosebi pentru aristocrație. Pe lîngă soldă și alte cîștiguri suplimentare, nu lipseau ocaziile de a obține o răscumpărare bogată de la un prizonier de viță nobilă și de a dobîndi daruri din avutul străin și pradă de tot felul. De vreme ce se socotea că o răscumpărare n-ar trebui să fie niciodată nedreaptă, pretențiile erau adesea foarte oneroase, îndeajuns pentru a duce de rîpă în cele din urmă multe familii nobile. În această privință, nobilii englezi se găseau avantajați față de contemporanii lor francezi deoarece prizonierii aparțineau în număr mai mare aristocrației franceze decît celei engleze“. Declarațiilor amintite li s-a alăturat și regretatul K. B. Mac Farlane ¹⁸. Obiecțiile care n-au întîrziat nici ele par, la prima vedere, decisive, date fiind hotărîrea cu care sînt formulate și autoritatea unanim recunoscută a savantului din partea căruia vin, prof. M. M. Postan, un specialist în istoria economică medievală ¹⁹. După o analiză a mediilor din care se re-

crutau trupele engleze, mai ales pentru campaniile din 1346 și 1415, dar și cu prilejul altor expediții minore, apreciind că marile cheltuieli reprezentate de lefuri erau agravate de scăderea mîinii de lucru în viața civilă, autorul studiază fenomenul financiar, mai ușor de urmărit, și anume perceperea impozitelor în perioada Războiului de o sută de ani. Postan consideră că răscumpărările plătite de orașele cucerite, funcțiile remuneratoare deținute în Franța și alte forme de compensație nu au dus totuși la o balanță favorabilă pentru Anglia, adică echivalentă sau superioară celor 5 milioane de livre sterline cît a costat Războiul. Această argumentare nu poate fi primită fără rezerve. Ele țin mai cu seamă de natura materialului documentar folosit, care nu permite decît cunoașterea finanțelor statului. N-ar fi prima oară că viziunea e goală pe cînd particularii obțin beneficii satisfăcătoare (provenite, în acest caz, din răscumpărări, de care Postan nu se ocupă). O apreciere de ansamblu, fie și aproximativă, a cîștigului și pierderilor, la scara „avuției naționale“, e cu neputință. E mai probabil că, în contrast cu scăpătarea stratului inferior al clasei nobiliare sau cu deficitul tezaurului regal, marii feudali englezi adunaseră profituri considerabile²⁰. Dacă aceste fonduri s-au irosit în scurt timp, vina o poartă mentalitatea învingătorilor care s-au grăbit să le cheltuiască. După bătălia de la Poitiers, Froissart notează că gasconii și englezii „au ținut-o toată vara și toamna următoare pînă în post numai într-un chef și o petrecere, și risipeau nebunește aurul și argintul pe care le dăbîndiseră din răscumpărări“²¹.

Este, în această iute și nesocotită cheltuire a averilor îndelung acumulate ca să fie pierdute deodată, o învățătură care îndeamnă la reflecție pe martorii jocului inexorabil al forțelor istorice. Cu atît mai mult cu cît pe învinși, a căror soartă, de altminteri, o va împărtăși nobilimea engleză, numai după trecerea cîtorva ani, luptele civile dintr-a doua jumătate a secolului al XV-lea i-au ruinat, cînd tocmai prin război nădăjduiau să se îmbogățească.

NOTE

- ¹ Vezi articolul lui M. M. Postan, *Some Social Consequences of the Hundred Years War*, *Economic History Review*, XII, 1940.
- ² Apropierea a fost sugerată de N. Iorga, *Les permanences de l'histoire*, Buc., 1938, p. 20.
- ³ Extrem de clară și instructivă, expunerea lui Christopher Brooke, *The Saxon and Norman Kings*, Glasgow, 1967.
- ⁴ Cronologia acestui fenomen a fost stabilită, primind și o interpretare exemplară, de Emmanuel Le Roy-Ladurie în primele capitole ale tezei sale *Les paysans de Languedoc*, Paris, 1969.
- ⁵ Începuturile acestui val de mortalitate sînt plasate încă prin 1290 de Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, II, p. 564—565. Autorul, preocupat să schițeze un tablou cît mai cuprinzător și mai nuanțat al cauzelor crizei, recunoaște că dintre toate calamitățile care loveau societatea rurală, cele mai greu de îndurat erau războiul și sarcinile fiscale (*ibid.*, p. 601—602).
- ⁶ Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, Paris, 1967, p. 104. În cadrul urban, o oarecare activitate comercială, contrastînd cu declinul capacității productive, este semnalată de V. H. H. Green, *The Later Plantagenets*, p. 30.
- ⁷ R. Boutruche, *op. cit.*, p. 247.
- ⁸ E. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, p. 42—46.
- ⁹ R. Boutruche, *Aux origines d'une crise nobiliaire : donations pieuses et pratiques successorales en Bordelais du XIII-e au XVI-e siècle*, *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, p. 161—177, 257—277, reluat în *La crise d'une société*, p. 273—295.
- ¹⁰ A. Bossuat, *art. cit.*, p. 8, 32—35. Cf. idem, *Les prisonniers de guerre au XV-e siècle : la rançon de Jean seigneur de Rodemack*, *Annales de l'Est*, 5-e s., 2-e an., 1951, p. 145—162.
- ¹¹ A. Leguai, *Un aspect de la formation des états princiers en France à la fin du Moyen Age, Le Moyen Age*, LXIV, 1964, p. 49—72. Cf. idem, *Le problème des rançons au XV-e siècle ; la captivité de Jean I-er duc de Bourbon*, *Cahiers d'histoire*, VI, 1961, p. 41—58.
- ¹² J. Calmette, E. Déprez, *La France et l'Angleterre en conflit*, p. 457—458.
- ¹³ G. Duby, *op. cit.*, II, p. 601.
- ¹⁴ Acesta din urmă se ilustrase în 1419 prin captura vărului său, contele d'Harcourt, pe care îl ține în temniță pînă la moarte, vezi P. de Fénin, p. 596. În 1420 l-a trădat pe ducele de Burgundia. A fost ucis în 1423 cu ocazia unei încercări neizbutite de a-l prinde și pe unchiul său, seniorul de Parthenay. Cf. Monstrelet, p. 550, Lefèvre de Saint-Rémy, p. 469, Pierre de Fénin, p. 620.
- ¹⁵ Merită semnalat că din 25 de exemple culese din tabăra engleză, 12 își vînd prinșii, pe cînd, în două cazuri, aceștia sînt confiscați — în ambele dăți fiind vorba de scutieri. Paralel, în tabăra franceză, numărul celor care-și vînd prizonierii e de 4 dintr-un total de 8, deci aceeași proporție.
- ¹⁶ George Chastellain, p. 96.

¹⁷ V. H. H. Green, *op. cit.*, p. 189.

¹⁸ În comunicarea *England and the Hundred Years War*, publicată în *Past and Present*, 22, 1962, p. 3—18.

¹⁹ Articolul *The Costs of the Hundred Years War* a apărut tot în *Past and Present*, 27, 1964, p. 34—53.

²⁰ G. M. Trevelyan, *Illustrated English Social History*, I, p. 42.

²¹ Froissart, V, p. 70: „se tenoient et tinrent tout le saison ensievant jusques au quaresme [...] en grant solas et en grant revel, et despendoient follement et largement cel or et cel argent“.

PROBLEMA PRIZONIERILOR DE RĂZBOI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN PERIOADA FEUDALĂ

I. CÎTEVA GENERALITĂȚI

Problema prizonierilor este doar un aspect al reacțiilor societății medievale față de război, deci într-o situație-limită, deseori repetată în cursul zbuciumatei sale istorii. Angajînd, direct sau indirect, nu numai „elitele“ nobiliare ci și straturile sociale cele mai largi, numita situație are repercusiuni dincolo de domeniul strict militar (înzestrarea și structura armatelor) : consecințe economice și sociale, determinînd la rîndul lor modificări considerabile ale concepțiilor juridice. Poate cele mai greu de surprins, dar — o mărturisim — cele mai fascinante sînt urmările fenomenului asupra stărilor de spirit, a psihologiei maselor — într-un cuvînt, în evoluția aceluia „mental colectiv“ pe care cîțiva fruntași ai istoriografiei pozitiviste de la sfîrșitul veacului trecut și, în zilele noastre, numeroși cercetători cu cele mai variate tendințe și metode n-au încetat să-l studieze.

Cartea din care, acum, cititorul a străbătut prima parte nu putea să trateze un subiect atît de vast altfel decît prin sondaje, rămînînd ca imaginea care rezultă din ele să fie întregită prin intervenții viitoare, care, în alte împrejurări, vor fi mai bine documentate. Așadar, volumul de față prezintă două secțiuni în societatea medievală europeană, alegînd pentru investigare regiuni și perioade depărtate între ele. Nenumăratele detalii concrete de care sînt înțesate aceste pagini — date, cifre bănești, nume, înrudiri — nu au fost păstrate numai de

dragul culorii pe care o dăruie expunerii, ci și pentru că astfel contribuie la precizarea adevăratelor dimensiuni ale problemei, fără de care generalizările ni se par primejdioase.

De ce Franța și Anglia în vremea Războiului de o sută de ani? Așa cum a reieșit din capitolele precedente, e vorba de un război extraordinar de îndelungat și, totodată, primul conflict de proporții europene. Lăsînd la o parte Peninsula Iberică sau alte regiuni devenite ocazional teatrul ciocnirilor celor doi beligeranți principali, cum ar fi Țările de Jos, de pildă, zona franco-engleză are încă în secolele XIV—XV un caracter unitar pe care-l va pierde tocmai în urma acestor lupte. Să amintim că regatul Angliei nu a fost în primele patru veacuri de după cucerirea normandă — cu tot ce găsisese ea aici — decît una din „Franțele de peste mări“ create de feudalitatea franceză într-un uriaș elan de expansiune, considerat de N. Iorga ca un fenomen unic, atunci cînd îl urmărea pînă în teritoriile cucerite de cruciați în Orient¹. Legile războiului sînt aceleași pe ambele țărmuri ale Mînecii. Răscumpărarea prizonierilor oferă ocazia unei remarcabile accelerări a circulației bunurilor și, prin acumularea acestora, cu trecerea timpului, în mîinile mării nobilimi, accentuează diferențele sociale. Dealtfel, chiar compoziția clasei senioriale s-a schimbat după un veac de război, în aceasta și răscumpărările avînd rolul lor, deoarece au ruinat mari averi și au durat în loc altele. Cu același prilej se vedește raritatea metalelor prețioase, caracteristică pentru perioada medievală (vezi, de exemplu, secătuirea resurselor engleze de aur și argint, în urma uriașei răscumpărări a regelui Richard I sau același fenomen în Franța, din cauza captivității lui Ioan al II-lea). În sfîrșit, perspectiva asupra vieții zilnice pe care o înlesnește studiul condițiilor în care se purta războiul este cea a unei permanente, dramatice insecurități. Nesocotirea, la tot pasul, a dreptului, teoretic recunoscut, al populației civile de a fi cruțată în toiul ostilităților duce la atrocitățile atît de des menționate de-a lungul lucrării noastre.

Răspunsul, în acțiune și în principii, la nenumăratele solicitări ale războiului este căutat și în paginile urmă-

toare, de astă dată însă în condițiile societății românești din secolele XIII—XVIII, cercetate dintr-un punct de vedere nou. Într-adevăr, cunoașterea trecutului nostru medieval a realizat indiscutabile progrese în ultimul veac, dar abordarea istoriei militare s-a făcut de cele mai multe ori unilateral, cu un interes marcat numai pentru bătălii — datarea și localizarea lor —, organizarea oastei, fortificații, armament etc. Cu o excepție: N. Iorga, el iarăși, în *Istoria armatei românești*, a văzut în întregimea lui amestecul violent și răvășitor al războiului în viața poporului nostru care, altminteri, ca traiul tuturor comunităților rurale, mici sau mari, s-ar fi desfășurat într-o izolare autarhică.

Războiul, nu numai ca factor de dezechilibru politic, ci cu consecințele lui dezastruoase asupra activității economice și chiar culturale, tindea să pună sub semnul vremelniceii orice progres, orice împlinire. Reacția n-a fost totuși totdeauna o resemnare lucidă în fața împrejurărilor. Dimpotrivă, necesitatea de a-și apăra ființa națională împotriva cotropirilor străine sau, pur și simplu, simburile organizării de stat sub coaja suzeranității otomane, au dat marilor izbînzi ale românilor, îndeosebi în domeniul culturii, sensul unor acte de sfidare. Valabilă în primul rînd pentru Țara Românească și Moldova, constatarea rămîne exactă și pentru Transilvania, aflată în orbita politicii unor state central-europene (regatul maghiar, apoi imperiul habsburgic), unde sentimentele majorității locuitorilor au fost mereu favorabile unei alianțe defensive cu unul sau altul din principatele de peste Carpați. Alianțe care s-au încheiat de multe ori și care au asigurat voievozilor români fie sprijinul curții de la Alba Iulia, fie pe acela al orașelor Brașov și Sibiu, îndatorate de interesele lor comerciale să ajute Țara Românească și Moldova².

De aici și caracterul unitar pentru toate trei provinciile românești al dreptului consuetudinar al războiului. Într-unul din capitolele ce urmează sînt examinate anumite elemente ale acestui drept, legate de situația prizonierilor: inviolabilitatea solilor și, în cazul că ea nu era respectată, dreptul de represalii, obiceiul extrădării și

reglementarea obligațiilor familiei prizonierului. Vechiul drept românesc distingea două categorii de robi, în prima, cea mai numeroasă, fără a reprezenta totuși vreodată un factor caracteristic al producției sociale, intrând țigani, asupra cărora apăsa o severitate ereditară. Cea de-a doua singură îi grupează pe prinșii de război. Condiția specială a țărănimii aservite fiind una intermediară între robie și libertate, „ruminii“ care izbuteau să fugă din captivitatea otomană deveneau, la întoarcerea în țară, oameni liberi. Cel puțin la prima vedere, această prevedere pare originală în ansamblul normelor juridice din Europa medievală.

În continuare, vor fi analizate două etape istorice în care un număr de prizonieri, înstrăinați în urma expedițiilor de pradă pe teritoriul românesc, au ajuns să fie vinduți ca sclavi în regiunile din sudul Mării Negre și Mediteranei. În secolele XIII—XIV, epocă în care românii nu aveau încă organizarea trainică a unui stat care să-i apere, ei au fost adeseori victima traficantilor de sclavi genovezi sau catalani.

Mai târziu, incursiunile turco-tătare în scopul jafului și al procurării de robi au reprezentat unul din principalele mijloace de exploatare a țărilor române de către Imperiul otoman, unul, poate, mai oneros decât însuși haraciul. Înrobirea locuitorilor din Moldova și Țara Românească, însoțită de devastarea teritoriului, provoca populației grele suferințe și, prin răscumpărări, o povară economică foarte apăsătoare. De aceea, nu este de prisos a sublinia că raidurile, reînnoite aproape an de an și față de care domnia, lipsită aproape cu totul de forțe militare proprii, va sfârși prin a se recunoaște neputincioasă, au avut efectele cele mai nefaste asupra demografiei, a situației materiale a maselor și chiar a psihologiei lor.

În cursul luptelor purtate de români cu turcii, tratamentul prizonierilor a fost, în linii mari, același în amândouă taberele — folosirea ca mină de lucru, în așteptarea răscumpărării —, ceva mai aspru totuși în Imperiul otoman. Se poate spune că turcii căutau cu tot dinadinsul robi pentru a-i vinde ori a-i sili să se răscumpere, pe

cînd valoarea prinșilor era, la români, mai cu seamă aceea de forță de producție. În orice caz, din motive care vor fi explicate mai departe, românii, în aceste îndelungate războaie, au luat un număr incomparabil mai mic de prizonieri decît adversarii lor.

Pe lîngă poziția românilor față de prizonierii musulmani, o vom avea de cercetat și pe aceea adoptată de ei atît în raport cu compatrioții lor înșiși, în urma unor războaie civile, sau cu polonii, ungurii sau austriecii care cotropeau pămîntul țării, cît și cu creștinii robiți de turci. Dacă în primele cazuri, severitatea tratamentului depindea de diferite considerații politice, în schimb, aproape întotdeauna cînd era în joc soarta unor vecini ajunși în captivitatea otomană (ruși, poloni, etc.) se intervenea în ajutorul lor la Poartă sau la hanul Crimeii, desigur din motive de simplă omenie dar și cu gîndul întăririi, pe această cale, a unor alianțe care se puteau dovedi mai tîrziu folositoare.

În luptele dintre Moldova și Țara Românească sau în împrejurările în care oștile unuia sau altuia din voievozi treceau munții în Transilvania, deși se constată în perioada mai veche (secolele XV—XVII) acte de cruzime, situația prizonierilor se va ușura treptat, ei ajungînd a fi schimbați sau de-a dreptul înrolați în oastea învingătoare, iar alteori solidaritatea dintre locuitorii acestor trei provincii, conștiința unității lor de neam s-au manifestat chiar prin apărarea reciprocă înaintea turcilor.

Faptele de mai sus se înscriu într-o viitoare, necesară, istorie a românilor care, în loc să studieze structurile sociale și comportarea acestora într-un repaos comod, de natură să creeze o imagine a lor statică, falsă, va ține seama de permanenta încleștare în care a trăit poporul nostru în Evul Mediu, opunînd tentativelor unor puteri vecine de a-l ademeni sau a-l supune, rezistența, cînd activă, cînd pasivă dar întotdeauna eficace, care i-a îngăduit împlinirea destinului său istoric pe un teritoriu în sfîrșit unit, parte de lume în care, nici în cele mai vitrege împrejurări, viața sa de stat nu s-a întrerupt niciodată.

NOTE

¹ Vezi Andrei Pippidi, *Orientul latin în opera lui Nicolae Iorga*, în culegerea de studii *Nicolae Iorga — istoric al Bizanțului*, ed. Eugen Stănescu, Buc., 1971, p. 45—62.

² Pentru caracterul acestor relații, nu putem să nu relevăm interesantul document publicat de M. Popescu în *Țara Bîrsei*, IX, 1937, o scrisoare a lui Nicolae Mavrogheni (1 martie 1788) către sfatul brașovean, căruia domnul fanariot îi făcea chiar propunerea Unirii: „nu văd de ce nu v-ați alcătui însăși la acest Principat de unde v-ați desghinat și vă primim cu orice legături și privileghiuri.“

II. UZANȚE ȘI LEGI ALE RĂZBOIULUI ANTIOTOMAN

Absența unor dovezi scrise nu trebuie să ducă la părerea greșită că țările române nu ar fi cunoscut legi ale războiului mai vechi decît veacul al XVI-lea. În această privință, feudalismul, orînduirea predominantă în Europa occidentală și centrală, a construit și păstrat în vigoare un adevărat cod al comportamentului cavaleresc, a cărui apărare a fost încredințată instituțiilor medievale celor mai respectate, biserica și monarhia. În drum spre o organizare feudală de tip diferit, principatele de la răsăritul și sudul Carpaților n-au avut un sistem social capabil să dea naștere dintru început unor reglementări identice.

Dimpotrivă, cînd voievodatele românești s-au substituit stăpînirii mongolilor și cumanilor, ele au moștenit de la dînșii, între alte practici, folosirea în procesul de producție a prinșilor de război, cu alte cuvinte o sclavie patriarhală¹. Abia dacã mai trebuie precizat cã baza producției a constituit-o în toată perioada medievală munca liberă a țărănimii libere sau, cu vremea, aservite.

Primele mențiuni documentare despre robi se referă la țigani, începînd din 1385 în Țara Românească², și tătari, după 1402, în Moldova³. În legătură cu faptul că robii tătari, niciodată amintiți în Țara Românească, dispar cãtre jumătatea secolului al XVI-lea, s-a emis ipoteza cã denumirea de „tătari“ ar fi fost datã țiganilor din Moldova, datorită pătrunderii lor în această regiune

cu prilejul invaziilor mongole și spre a-i deosebi de cei veniți din sudul Dunării întâi în Țara Românească, apoi și peste Milcov⁴. E însă greu de crezut că distincția să se fi putut păstra timp de cel puțin două veacuri dacă între o categorie de robi și alta singura diferență ar fi fost locul de obârșie. Documente ca cel de la 1 noiembrie 1487⁵, pomenind un rob tătar alături de țigani, arată limpede că, pentru contemporani grijulii să evite confuziile, originea lor etnică nu era aceeași. Astfel stînd lucrurile, concluzia cea mai sigură este că, din momentul întemeierii statelor muntean și moldovean, aici a existat o categorie de robi din naștere, la ale cărei începuturi se găsește lupta de eliberare dusă împotriva mongolilor.

Ceea ce din partea autohtonilor era o acțiune de „recucerire” a coincis în parte cu strădaniile regatului maghiar de a cîștiga teren spre est, la adăpostul misiunii sale apostolice, considerînd țările române drept teritorii de cruciadă⁶. Încă sub influența moravurilor tătărăști, robia a căpătat în cazul țiganilor un caracter ereditar destinat să dăinuie pînă în plin secol al XIX-lea. În paginile ce urmează, această categorie de robi nu va fi luată în discuție decît întîmplător, în acele ocazii în care, fiind prinși de război, țiganii sufereau o dublă servitute. Pe de altă parte, societatea feudală apuseană preluase și ea instituția sclaviei, generală în lumea veche, cu evidente schimbări și cu o restricție: teoretic, îi erau sortiți numai necredincioșii din Orient, ținta obișnuită a cruciadelor. În treacăt fie zis, cruciații aplicau „sarazinilor” căzuți în mîinile lor un tratament atît de sălbatic și de neomenos încît Philippe de Mézières îndemna pe cavalerii noului ordin creat de el să se poarte cu prinșii „mai blînd decît e obiceiul”⁷.

Războiul, în concepția medievală românească, nu era nedespărțit de o declarație care să preceadă izbucnirea ostilităților. Juridic vorbind, situația lor față de Poartă nici nu îngăduia domnilor Moldovei sau Țării Românești din secolele XVI—XVII un asemenea act de independență. Chiar corespondența lor cu Brașovul, cu Sibiul, cu Bistrița, are, între altele drept rost să prevină efectul de surpriză al năvălirilor turcești. Cel dintîi care recurge la o proclamație adresată supușilor lui este Despot⁸, ur-

mat abia mult mai târziu, cu îndreptăţiri istorice, după exemplul „universalelor“ prin care Rusia sau Imperiul habsburgic îşi vesteau intrarea în luptă, de Dimitrie Cantemir⁹.

Să se observe însă aceeaşi ignorare a convenţiilor şi în privinţa tratatelor de pace. Încheierea acordului turco-polon din 1616 nu a protejat cîtusi de puţin pe locuitorii ţinutului de margine învecinat cu Moldova, după cum notează cu amărăciune Miron Costin : „toate aceste în vîntu au fostu, că bine n-au sfîrşitū pacea şi au purces oştile şi aceste şi acelea în direptū, iară tătarii pre de altă parte au şi lovitū în Podoliia, în ţara Leşască, şi au făcut cîteva robii“¹⁰.

Cauzele luării de prizonieri, aşa cum rezultă din textele înregistrate de cercetarea noastră, erau în primul rînd interesul pentru răscumpărare şi apoi obţinerea de informaţii — „a prinde limbă“ expresie frecventă într-o epocă în care tactica armatelor evoluează foarte puţin. În legătură cu scopurile urmărite sau cu împrejurările capturii, tratamentul prinşilor varia : ei erau executaţi, răscumpăraţi, schimbaţi sau pur şi simplu înrolaţi în armata biruitoare. Prin urmare, soarta învinşilor era repede hotărîtă, iar captivitatea lor nu dura prea mult. Cu totul răzlete întîlnim cazuri în care oameni liberi sînt utilizaţi ca mînă de lucru, cum era practica generală în Imperiul otoman. În schimb, se urmăreşte capturarea de robi ţigani, ca unul din beneficiile obişnuite ale unei victorii.

De timpuriu întîlnim premisele unui drept al războiului, concretizate în unele uzanţe privitoare la luarea de prizonieri ce se vor impune treptat în relaţiile dintre beligeranţi. Printre cele de care ei s-au arătat conştienţi mai devreme a fost *inviolabilitatea solilor*. Încă din 1474, voievodul Ţării Româneşti, Laiotă Basarab, atrăgea atenţia braşovenilor care se făcuseră vinovaţi de încălcarea acestei reguli : „Nu ştiu ce lege este aceea că nu se dă drumul solilor, o aşa lege n-am văzut nici la turci, nici la leşi“. Autoritatea invocată este deci cutuma internaţională. Stăruind pentru eliberarea trimisului său, Dumitru postelnicul, domnul continua : „Şi pînă la domnul craiul noi am trimis oameni, dar pe soli el nu i-a ţinut, şi prin

toate țările nicăieri solii nu se opresc. Turcii, că sînt turci nebotezați, umblă acum la dînșii solii lui Ștefan voievod și ei nu-i rețin pe ei“¹¹. Rîndurile de mai sus reflectă și o formă de conștiință a unității de neam prin revendicarea unor drepturi comune pentru munteni ca și pentru moldoveni.

Alte documente dezvăluie existența în țările române a *dreptului de represalii*, îndeobște recunoscut în apus. Într-o scrisoare adresată județului și pîrgarilor brașoveni, Vlad Dracul le cerea să-l lase pe credinciosul său Vlad să prindă și să jefuiască nestinjenit pe moldovenii, probabil negustori, pe care i-ar descoperi în țara Bîrsei, deoarece, în timpul misiunii unui slujitor al său în Moldova, cei de acolo „l-au prins și l-au legat și l-au predat lui Aldea și lui Albul, și ce am avut marfa mea în Moldova toată mi-a luat“. E, desigur, vorba de pretendentul rival la domnie, Alexandru-Aldea, și de un alt adversar statornic al Drăculeștilor marele boier Albul. Ca urmare, domnul ia măsuri pentru recuperarea prizonierului și, în același timp, pentru a se despăgubi de suma avansată: „acum pe sluga mea voi să o răscumpăr de la Aldea și de la Albul, iar ei îmi cer pentru el mai mult de 1 000 florini de aur. Drept aceea, am lăsat pe sluga mea Vlad să prindă pe moldoveni și să le ia lor ce poartă cu dînșii“¹². Asemănătoare va fi reacția lui Calotă, mare vornic al lui Neagoe Basarab, atunci cînd intervine pe lângă Hans Benckner și pîrgarii din Brașov ca să fie slobozit Coman al lui Grozav, întemnițat de ei în chip samavolnic. „Dacă nu-l veți lăsa, ci-l veți ține“ — amenință boierul muntean — „apoi Milostivirii Voastre să nu-i pară rău dacă eu voi găsi în țara noastră dintre oamenii voștri și-i voi apuca pentru omul nostru“¹³.

Cine are în minte faptul că prizonierul de care se vorbește în documentul citat mai sus (datat cu probabilitate din 1431) a trecut din mîinile ostașilor lui Alexandru cel Bun în ale altor dușmani ai lui Vlad Dracul, partizanii lui Alexandru-Aldea, nu-l poate interpreta decît în legătură cu *dreptul de extrădare*, recunoscut atît între Țara Românească și Moldova, cît și între acestea și Transilvania. Găsim o mărturie în același sens în misiva expediată brașovenilor de Radu cel Frumos din primul an al dom-

niei lui, reclamînd pe boierii pribegi peste munți : Mihail, Stan, Mircea, Stoica și Mînzea¹⁴. Nu mai puțin grăitoare în privința unor angajamente bilaterale între Brașov și Țara Românească este o scrisoare a lui Alexandru Aldea din 1432—1433, cerînd să-i fie predați boierii pribegi Stan, Todor, Stanciul, Tatul, Vasile și Ulan, deoarece și el a intervenit pentru eliberarea unor robi ardeleni, duși de turci în Bulgaria¹⁵. În aceeași ordine de idei, ni se par semnificative cuvintele lui Alexandru Lăpușneanu, în încheierea unei scrisori către bistrițeni, în care descrisese pe larg torturile cumplite la care au fost supuși supraviețuitorii din oastea înfrîntă a uzurpatorului Ștefan Mîzgă, executați în cea mai mare parte : „Vă rugăm stăruiitor pe d-voastră să vă sîrguiți întru aceia ca pe lotrii scăpați, mai ales pe cel căruia-i zic Sava și Ungurean sulgerul și pe Mihai Benche să-i trimeteți la noi pe ascuns, iar pe Ioan și pe Lupu, frații Ungureanului, să-i ucideți acolo. Și, dacă veți face aceasta, vă vom fi mulțumitori“¹⁶. Asemenea acte de cruzime aveau menirea de a nimici opoziția unor grupări boierești, după ce o război sîngeroasă eliminase pe boierii care se solidarizaseră cu Despot sau cu Ștefan Tomșa. În legătură cu această prigoană, începută îndată după reînscăunarea lui Alexandru-vodă în septembrie 1564, Hasan, beiful de Akkerman, și cadiful de Bender și Chilia căpătaseră poruncă de la sultan să prindă pe răzvrătiții moldoveni adăpostiți în preajma Cetății Albe, care jefuiau și omorau raialele de acolo, „să îi lege de mîini și de picioare și să-i trimită voievodului Moldovei“¹⁷.

Aici, prin extrădarea prizonierilor, suzeranul acordă ajutor unui vasal. Cazul contrar se prezintă mai des. Nu încape nici o îndoială că țările române au cunoscut aceeași reglementare ca în apus a situațiilor în care vasalul deținea un prizonier asupra căruia seniorul său ridică pretenții : el era obligat să i-l cedeze. Dovadă, o clauză a jurămîntului vasalic prestat de Ștefan cel Mare lui Cazimir al IV-lea (2 martie 1462), prin care regele primea asigurări că doi fii ai hanului tătar din Crimeea deținuți în Moldova nu vor fi predați decît Poloniei : „pe fiii lui Sedi-Ahmed cari, prin mila lui Dumnezeu, sînt acum în mîinile noastre, împreună cu alți căpitani

și ulani, avem să-i ținem cu tărie și statornicie, în mâini tari și credincioase, și n-avem să le dăm drumul nici odată, nici să-i dăm în vreo parte oarecare sau în mâna cuiva, fie litvanilor sau Basarabilor, fie țarului Aj-Gherei, fie turcilor sau ungurilor. Dacă însă ni-i va cere cumva mai întâi domnia sa craiul sau ne va aduce aminte de ei, atunci noi avem să-i dăm în mâinilor domnului și stăpînului nostru, prea înălțatului crai¹⁸. Același principiu se aplică și în cazul genovezilor fugari de la Caffa, reținuți în Moldova între 1475 și 1481, cu toate revendicările repetate ale sultanului, dar, în cele din urmă, restituiți acestuia cînd Ștefan i-a recunoscut suzeranitatea.

Declarația categorică a lui Radu Greceanu : „acest obicei ca să dea dentr-o țară într-alta boieri fugiți, nici au fost, nici iaste“ decurge din interese politice și de clasă. Brîncoveanu, patronul cronicarului, luase apărarea unor boieri moldoveni care se refugiaseră în Țara Românească în urma unui conflict cu domnul lor, Constantin Duca : „au scris la Poartă de s-au rugat ca să nu să facă acest nou obicei, care dă cînd sînt aceste două țări, n-au fost“¹⁹. Neadevărul acestor afirmații era oare limpede pentru contemporani? Mai curînd avem de-a face cu un caz de remodelare a trecutului în memoria „mitică“ a clasei dominante, conform prejudecăților ei interesate. În orice caz, cu mulți ani în urmă, aceeași clasă stăpînitoare se ridicase împotriva aplicării de către domnie a angajamentului reciproc cu Poarta, dovadă acuzația adusă lui Radu Mihnea de boierii conspiratori, în scrisoarea din 29 aprilie 1614 către Radu Șerban : „robii carii au scăpat de pre în catarge și de pre într-alte robii măcar de la Mihaiu Vodă, domnul cine iaste în țeară, el îi dă turcilor“²⁰. Ultima oară că se întîlnește o situație asemănătoare este, la începutul epocii fanariote, în vremea lui Mihai Racoviță, dar atunci „pe acei care fugiseră și se înapoiaseră în țară și au venit stăpînii lor la domn să-i ceară, domnul nu i-a dat înapoi“²¹.

Din exemplele precedente rezultă că vechiul drept românesc al războiului — unic pentru toate cele trei provincii — avea un caracter consuetudinar. El poate fi întrevăzut în exprimarea aluzivă a unor documente

ca cele din 1445 și 1470, care menționează, alături de un „*Болоско закон*“ — probabil, tâlmăcire slavonă a lui „*jus valachicum*“²² —, un „drept al robilor și al tătarilor“²³.

Din păcate, asemenea indicații răzlețe sînt prea sumare ca să îngăduie mai mult decît simple presupuneri asupra condiției prizonierilor de război în secolul al XV-lea. La reconstituirea ei ajută însă un remarcabil text juridic — așa-zisa „lege a lui Iustinian“ — alcătuit către sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul celui următor, la Ohrida sau Peć²⁴. Printre dispozițiile lui, cele cuprinse în paragraful 34 au fost preluate din codul bulgar *ЗАКОН СЪДНИИ ЛЮДИМИ* (paragraful 19), și, deși elaborate încă din secolul al X-lea, continuau să aibă o valoare practică în nordul Dunării de vreme ce n-au fost înlăturate, ca altele, din noua compilație: „Dacă cineva cumpără un rob, acesta, dacă e bogat, să-i plătească prețul plătit pentru el, iar dacă e sărac să muncească trei ani pentru cumpărător și după aceea să fie liber“²⁵. Se stabilește deci că exploatarea prizonierilor era permisă doar sub forma răscumpărării, iar folosirea lor ca mîină de lucru nu putea fi decît accidentală și subordonată aceluiași scop. Totodată, se amintește cumpărarea de robi ca o activitate economică rentabilă. Prin urmare și în sud-estul Europei răscumpărările făceau obiectul unor tranzacții, ca multe alte surse de cîștig.

Este poate locul să subliniem un pasaj din hrisovul acordat în 1406 mănăstirilor Tismana și Vodița de către despotul sîrb Ștefan Lazarevici și în care sînt excepțați de rechemarea în patrie aceia dintre fugarii în Ungaria sau Bulgaria care „au păgubit cu ceva împărăției mele sau au furat pe un vlastelin al meu sau vor fi ucigași sau hoți de cele bisericesti sau sînt robi cumpărați pe avere sau siluitori de fecioare“²⁶. Spre deosebire de celelalte cazuri, ce se referă la diferite crime, a căror pedepsire revenea în mod normal autorității centrale de stat, termenul „*Робъ кчплень на имѣнии*“ are în vedere pe prizonierii vînduți după captura lor și a căror eliberare devenise astfel o chestiune privată. În sprijinul acestei interpretări vine, de altminteri, pomenirea insistentă în

cursul actului a înfringerii din 1389 de la Kossovo, unde își aflase moartea și „fericitul părinte“ al despotului, iar nenumărați sîrbi fuseseră duși în robie.

Din punctul de vedere al problemei care ne preocupă, *Cartea judecătii*, după titlul pe care-l poartă versiunea românească a „legii lui Iustinian“, oferă încă informații prețioase în capitolul intitulat *pentru cei de sînt la robie*. Aici se prevede dezmoștenirea ca sancțiune pentru cei care n-ar da ajutorul datorat rudelor aflate în captivitate : „Dă să va întîmpla vreun părinte la robie și prunci nebăgînd în samă pîntru dăscumpărarea lor, așa tribue a socoti pricina pîntru ce n-au dăscumpărat, scris iaste de toată averea lui să să lipsască și dă i să va întîmpla moartea în robie și pîntru nebăgarea în samă a copiilor nu iaste cu ertare a ținea avirile părinților, numai să să ia și să să împartă la sfinte mănăstiri, iară dă va fi scris părinți copiilor parte mai înainte pînă a nu cădea la robie, acea scrisoare și parte să să strice și să să dăscumpere cel robit, iară dă dăscumpără dă bună voia sa să-și ia partea sa, și de vor fi la vîrste mai mică ca de 18 ani poate să-și ia partea“²⁷. Paragraful repetă ideea expusă în redacția slavă (articolul 68) și care va fi transmisă, cu unele alterări pînă la începutul secolului al XIX-lea²⁸.

Forma slavă a aceluiași cod atribuit împăraților Constantin și Iustinian conține și recomandarea reciprocă : părintele să fie deposedat de avere „dacă și-a lăsat fiul în robie fără ajutor“. În realitate, averea prizonierului rămînea să fie administrată de familie, cu consimțămîntul acestuia care, deseori, lua forma unei donații între vii, ca cea la care asistăm în 1615 — din partea boierului muntean Stroe, ajuns rob pe o galeră a sultanului, către părinții săi, Neacșa și Mogoș spătarul²⁹. Aceștia, după dorința celui plecat fără nădejde de întoarcere, îl vor moșteni cu condiția să-l „pomenească pe el ca pe un om mort“. Obligația e amintită și în cazul unor rude mai depărtate : „pe Paraschiv l-au robit turcii și tătarii și n-a rămas nimeni din trupul și neamul lui Paraschiv, nici fii, nici fiice, nici o altă rudenie mai apropiată, afară de Maria, căci Paraschiv a fost văr al Mariei. Iar apoi Maria, după robirea lui Paraschiv, ea a făcut toate pomenile lui Paraschiv de l-a pomenit ca pe un mort“³⁰.

Destrămarea familiilor în asemenea circumstanțe a pus pe legiuitori înaintea necesității de a fixa îndatoririle soției față de soțul înstrăinat și, uneori, dispărut. Pravila din 1652 se referă explicit la procedura bizantină : „cum trebuie ostășoaelor să știe și să întreabe de moartea și dă peirea bărbaților lor, murit-au au ba, poruncește nearaoa lui Iustinian 117 la a șaptea titlă carea iaste în cartea împărăției 22, a căriia puteare se-au scris și în canonul 89 a șaselui săbor de la Trulla. Iară acest canon dă oarece ertăciune muerilor ostașilor decit celoralte mueri, acărora li se duc bărbații încătrăova și pier, iară eale neauzind mai nainte bine de moartea lor, se măriită“³¹. Termenul stabilit pentru recăsătorirea soției este, după același text, de un an de la primirea veștii că soțul a murit și de cinci ani de la luarea lui în captivitate : „Toate pravilele împărătești dau voe muerii să-și ia al doilea bărbat cînd va rămînea de bărbat o seamă de vreme, după cum se-au tocmit. Cum se-ar zice, deaca se va afla cum i-au robit bărbatul, atunce să-l așteapte cinci ani, numărîndu-i de în ce vreme l-au robit“³². Dacă, totuși, soțul s-ar mai întoarce după acest termen, *Îndreptarea legii*, într-un pasaj inspirat direct din *Novocanonul* lui Manuil Malaxos care, la rîndu-i invocă o novelă a lui Leon al VI-lea, îi recunoaște dreptul de a-și relua soția, anulînd a doua ei căsătorie : „pentru cei robiți, nearaoa lui Leu Înțeleptul poruncește : muiarea să nu afle vinuală pentru bărbatul ei carele se află în robie, să ia alt bărbat ; iară de va și lua alt bărbat, atunce să fie volnic neapărat bărbatul ei cel ce-i e pre leage, cînd va veni de în robie, să o despartă de acel bărbat al doilea, să o ia acel de întii, ca pe un mădular al lui“³³.

De remarcat însă că răscumpărarea prizonierilor cădea în sarcina familiei de sînge și anume, în lipsa părinților, ea revenea rudelor colaterale, fraților. O dată, domnia întărește niște sate unui personaj, „pentru că Ivașcu au răscumpărat pe soră-sa, pe Stana, de la tătari“³⁴. Altădată, există însăși mărturia unui rob evadat despre îngrijirile primite de la fratele său : „Scris-am eu Negre, fratele Nedei, peîntu să se știe că m-au fost robit tătării. Deci am scăpat de la tătaru tăiat și plenă de virmi ; deci m-au căutat frate-miu Nedea și m-au spălat pînă la

vreme de moarte“³⁵. În același scop se încheiau adevărate convenții de ajutor reciproc, formă de solidaritate care imită familia, ca acest zapis din 1603 : „am făcut și noi împreună cu fratele nostru Ivan înfrățire și jurământ pe sfânta Evanghelie ca, pe această vreme de nevoie și de robie, să caute el de nevoia noastră și noi de a lui, pînă la moarte, și căruia dintre noi i se va întîmpla robie, fie nouă, fie lui Ivan, cine va rămîne să răscumpere pe cine va fi rob“³⁶.

Documentele sînt din primii ani ai veacului al XVII-lea, perioadă în care problema captivității se punea atît de stăruitor încît a produs unele consecințe juridice însemnate : evadarea le îngăduia foștilor robi, dacă erau țărani aserviți, să ceară eliberarea din șerbie. Atunci, în inevitabilul conflict cu stăpînul feudal, ei primeau sprijinul statului, după cum o dovedesc numeroase hotărîri domnești. La 7 septembrie 1614 se judecă un proces care pune în lumină încercarea „rumînilor“ de a interpreta în sensul cel mai larg acel principiu care actualiza străvechiul *jus postliminii* din dreptul roman. Este neîndoielnic că boierimea a exercitat presiuni asupra domniei pentru a-i limita aplicarea. Reproducem cu titlu de exemplu un pasaj din actul respectiv : „Mirican și muiarea lui Anca și feciorii lui și Bălinca cu fiu său Tatomir, ei au rădicat toți pîră de au venit înaintea domniei mele de s-au pîrît de față cu Chirca comisul. Și așa pîrăia ei toți, cum au fost ei robiți, ca să scape de rumînie. Iar într-aceia domnia mea am căutat și am judecat pre drept și pre lege și am adevărit domnia mea cum mai mult de muiarea lui Mirican n-au fost robi, și o am iertat domnia mea de rumînie, den divanul domniei mele, iar alalți toți n-au fost robiți, ce i-am dat domnia mea să fie rumîni cum s-au vîndut, numai să fie în pace de rumînie care au fost rob și au scăpat, iar cine n-au fost rob, el tot să fie rumîn“ (sublinierea noastră)³⁷.

Principiul va fi enunțat limpede, cîțiva ani mai tîrziu, de Alexandru Iliș, într-o hotărîre dată împotriva egumenului de la Mihai-vodă din București, care pretindea că un țaran care fusese „rob în țara Turcească“, era vecin al mănăstirii — „căci nici nu pot fi robii vecini“³⁸. Reluarea acestor procese, după ani și ani, pentru a se

reveni asupra primei sentințe, constituie un fenomen caracteristic în acea epocă. Deciziile predecesorilor săi Radu Mihnea și Alexandru Iliș cu privire la niște rumâni din satul Cretinești sînt anulate în 1632 de Leon Tomșa, pretextînd că se bazau pe declarații false. Se pare, într-adevăr, că „de cîndu au fostu cele răotăți în țeară și robii, ei au fugit de au trecut Dunărea decindea“. Motivul emigrării pe malul sudic al fluviului indică data aproximativă la care s-a petrecut faptul, spre sfîrșitul anului 1610, după intrarea trupelor lui Gabriel Báthory în Țara Românească. Momentul întoarcerii fugarilor din Bulgaria se plasează în septembrie 1611, deoarece „în urma lui Șarban voevod, pre vreme cîndu au venit răposatul Radul voevod la domnia dentiiu și au vrut să treacă Dunărea aicea în țeară, la scaun, acești rumîni ai mănăstirii i-au eșit înainte la Dunăre și zicîndu către domnia lui cum sînt robi, ca să le facă cărți de robie, să fie în pace de rumînie. Intra aceia, Radul voevod i-au crezut și le-au făcut pre cuventele lor cărți de robie și de ertăciune“³⁹. Mai tîrziu, călugării mănăstirii Sfînta Troiță vor stabili cu martori că țărani de care a fost vorba nu avuseseră dreptul să ceară recunoașterea libertății lor.

Cu privire la alți șerbi fugiți „în țeara Turcească“, domnul, avînd să judece reclamația unui turc împotriva lor, declară că „i-am dat pre mîna acelu turcu, ca să-i fie ca niște robi“⁴⁰. Izbitoare în această formulă este trecerea învinuiților din situația de rumîni în cea de robi. E drept că, fără să fie efectiv predați turcului, ei au fost răscumpărați de Alexandru Iliș și de marele boier Ivașcu Băleanu, așa după cum procedau curent stăpînii de moșii în căutare de mîna de lucru.

De la asemenea tranzacții private care au darul să ne informeze despre unele aspecte ale regimului prizonierilor de război, e timpul să trecem la convențiile dintre state, care-l reglementează. Problema prizonierilor a fost adeseori prezentă în cursul tratativelor de pace purtate atît de Moldova cit și de Țara Românească cu puterile vecine. Bunăoară, într-o memorabilă justificare a politicii sale de înțelegere cu Poarta înfățișată sibienilor în 1432, voievodul muntean Alexandru Aldea, făcînd cele mai energice declarații de credință față de Sigismund de Lu-

xemburg și de sfânta coroană, deși tocmai se închinase lui Murad al II-lea, susținea că devastarea țării de către turci, precum și marele număr de captivi luați de aceștia, îi impuseseră capitularea : „Eu dacă m-am dus la turci, m-am dus pentru nevoia mea și am făcut pace țării, câtă este rămasă, și vouă tuturor, și mi-am scos trei mii de robi“⁴¹. Argumentul, îndeajuns de convingător pentru aliații ardeleni, a cumpănit desigur greu în adoptarea soluției de politică externă la care consimțise vremelnicele marea boierime. La interval de un secol și mai bine, o situație tot atât de critică va duce la același rezultat în Moldova. Pentru a obține restituirea prizonierilor, în urma campaniei lui Soliman Magnificul din 1538, domnul înscăunat de turci, Ștefan Lăcustă, se va expune unor umilințe care aveau să-i surpe orice prestigiu chiar în ochii propriilor săi sfetnici. Lucrul se desprinde clar din istorisirea lui Ureche : „Deci Ștefan vodă cu vlădicii și cu toți boiarii au petrecut pe împăratul pînă la Dunăre și acolo au întorsu împăratul tot pleanul și robii, cîți s-au aflatu de față“⁴².

Fără îndoială, cu totul alta fusese atitudinea lui Ștefan cel Mare în momentul în care, spre a lua-o înaintea pregătirilor unui atac turcesc de mari proporții, în primăvara anului 1476, încercase unele negocieri de armistițiu care prevedeau un schimb de prizonieri. Alegerea acestei căi de soluționare a conflictului arată că Moldova se considera îndreptățită să trateze pe un plan de egalitate cu Imperiul otoman. Credem necesar a stăruii asupra unor mărturii a căror valoare n-a fost suficient remarcată de cercetători, și anume rapoartele din Constantinopol ale agenților genovez și venețian. Cucerirea Mangopului în decembrie 1475 adusese în temnițele turcești pe Alexandru, cumnatul domnului Moldovei, și pe mulți curteni ai săi, între care desigur românii supraviețuitori din cei 300 de ostași trimiși de Ștefan în Crimeea⁴³. În schimbul acestor prizonieri, pe care izvorul îi amintește prin expresia : „lo signore de lo Todoro, che era parente del Vlach, et altri signori de Gutia“, solul moldovean ar fi făgăduit în numele domnului său pe prinșii de la Vaslui din anul precedent, „dare tuti quelli Turchi che erano prexoni in Vlachia con lo figliolo de Isaach-Bassa

et multi alii nominati“⁴⁴. Cuvintele citate ale genovezului Antonio Buonfiglio sînt întărite de versiunea condițiilor de pace pretinse de sultan pe care o comunica la Veneția, trei zile mai tîrziu, Battista de Tobia. Voievodului i se cereau nu numai „li prexonii turchi luy haveva“, dar și unul din fiii drept ostatic, „el castello de Licostomo“ — ceea ce, o știm acum, nu înseamnă Chilia⁴⁵ —, haraciul din anii trecuți, ba chiar „li puti di Caffa che l'anno passato fuzirno in Amocastro cum uno navigio che veniva de Caffa in Pera“, aluzie la un faimos episod de care ne vom ocupa mai departe⁴⁶. Deoarece însă rudele de la Mangop ale lui Ștefan și oștenii lui fuseseră uciși, domnul a răspuns prin execuția prizonierilor turci pe care informatorul genovez o descrie astfel: „si fece issire tuti li Turchi che erano in prexon et el loro ambassatore si messe tuti da una banda quelli che voleva et, messi da banda, lo Vlacho li disse: «Tu voy tuti questi?» Li disse di si. Alhora lo Valacho si prexe tutti quelli che lo Turco domandava et se li fexe tuti tagliare et impalare“. Scena dramatică ce ne-a fost relatată în toate amănuntele ei a provocat, bineînțeles, ruperea acordului abia încheiat, urmată de înfrîngerea de la Războieni⁴⁷.

Un adevărat schimb de prizonieri s-a desfășurat, de astă dată fără nici o piedică, în 1510 dar, făcînd parte din relațiile Moldovei cu Polonia, actul este aici menționat doar în treacăt, pentru comparație⁴⁸.

Există, în sfîrșit, un caz de capitulare condiționată care, cel puțin pe hîrtie, respecta interesele învinșilor, căroră li s-a făgăduit că nu vor fi luați prizonieri. Actul, care a avut probabil o formă scrisă ce nu ni s-a păstrat, a fost întocmit la Roșcani, la 14 iunie 1574. Moldovenii și cazacii au considerat necesar pentru siguranța lor să ceară cheazășii, iar turcii le-au acceptat formal condițiile pe care, scurt timp după aceea, aveau să le încalce. Ei „trimiseră la Ion-vodă, de-i jurară pre pofta lui, ca să-l ducă viu la împăratul, pre cazaci să-i lase neatînși, să să ducă de unde au venit, iară de aceialaltă adunătură să-i sloboază volnici să să ducă la casile lor, că nu va fi paguba lui, ce a împăratului, căci sîntu robi împărătești“⁴⁹. Prin ultimul termen, echivalent cu cuvintele

kapu-kuli, li se arăta învinșilor că ar fi, de drept, prizonierii sultanului ⁵⁰.

După pierderea independenței țărilor române, în regimul prizonierilor luați în cursul diferitelor incursiuni turco-tătare vor interveni unele norme mai durabile care, în principiu, ar fi trebuit să înfrîneze abuzurile constatate atât de adesea. La începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir susținea că eliberarea fără răscumpărare a românilor prinși de turci ar face parte dintre atribuțiile capuchehăilor la Poartă : „cei pe care soarta i-a dus la Constantinopol sînt totuși norociți, căci acolo rezidenții domnilor pe un captiv moldovean, oriunde l-au aflat, pot să-l capete fără preț și să-l puie în libertate“ ⁵¹. Nu se cunosc însă în perioada anterioară efecte ale acestei dispoziții legale, așa încît autenticitatea ei pentru secolele XVI—XVII poate fi pusă la îndoială, în aceeași măsură ca și altele din drepturile invocate pentru Moldova de învățatul ei domn pe baza unei experiențe istorice.

În privarea de libertate a „robilor împărătești“ existau, pare-se, mai multe grade. Ceea ce permite să o presupunem este un pasaj din memoriile lui Constantin Mihailovici de Ostrovița care, participant la evenimentele pe care le povestește — expediția împotriva Țării Românești din anul 1462 —, amintește, între măsurile luate de Mahomed al II-lea pentru a-și încuraja oastea, pe aceasta : „pe toți ienicerii care încă nu erau liberi, i-a făcut liberi, să poată lăsa cui vor voi averea lor, după moarte“ ⁵². Printr-o ficțiune juridică, ienicerii fiind considerați sclavi ai sultanului, el era, teoretic, moștenitorul lor. Mai târziu, dreptul de a testa va fi recunoscut tuturor prizonierilor, chiar și celor ajunși vîslași la galere, valabilitatea unor asemenea acte nefiind contestată în țară ⁵³.

Dealtfel, echipajul creștin al navelor de război otomane nu era compus numai din prizonieri, ci și din vîslași salariați. În 1566 și 1572, în cadrul activității febrile de înarmare ce precede expedițiile împotriva Astrahanului (1569) și a Ciprului (1570), apoi în ajunul luptei de la Lepanto, domnii Țării Românești au fost somați să-și dea concursul pentru completarea efectivelor de vîslași ⁵⁴.

Numărul de 20 000 de oameni, indicat în scrisoarea arhiepiscopului Timotei, reprezintă numai pretențiile Porții și nici pe departe contribuția reală a românilor la echiparea galerelor turcești⁵⁵. Cum însă nu e vorba, în nici un caz, de prizonieri de război, cercetarea acestei probleme poate aștepta alt prilej.

NOTE

¹ Adoptăm aici punctul de vedere expus de prof. H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze sociologice privind fazele premergătoare întemeierii domniilor noastre*, în volumul *Studii de sociologie istorică*, Buc., 1972, p. 5—62 (în special, p. 33, 40, 52).

² *Documenta Romaniae Historica*, B, I, nr. 7, doc. din 3 oct. 1385, prin care Dan I înzestrează mănăstirea Tismana cu 40 de sălașe de „așigani“, ca adaos la dania lui Vladislav I din 1374 (*ibid.*, nr. 6).

³ *Documente privind istoria României*, A, XIV—XV, I, nr. 16, doc. din 31 oct. 1402.

⁴ N. Grigoraș, *Robia în Moldova*, p. 32—35. Prin 1535—1540, G. Reichersdorffer apreciază numărul tătarilor trăitori în Moldova la 500 de familii (*Călători străini despre țările române*, I, ed. Maria Holban, Buc., 1968, p. 197). Ultima mențiune a robilor tătari este de la 31 martie 1555 (D.I.R., A, XVI, II, p. 72). Vezi un excelent rezumat al problemei la H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, III, Buc., 1965, p. 280—285.

⁵ D.I.R., A, XIV—XV, II, nr. 75, citat și de N. Grigoraș, *art. cit.*, p. 33, n. 16. E mai normal să ne închipuim că tătarul respectiv fusese luat prizonier într-una din campaniile lui Ștefan cel Mare.

⁶ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, Buc., 1969, p. 249.

⁷ N. Iorga, *Philippe de Mézières, 1327—1405, et la croisade au XIV-e siècle*, Paris, 1896, p. 513, n. 1.

⁸ Hurmuzaki, II, p. 415—416. Miron Costin va scrie cu oarecare mirare: „Au acestu obicei împărații, de dau știre unul altuia când voru să facă războaie unul asupra altuia“ (*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, 1958, p. 76).

⁹ Textul a fost publicat de N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țerile noastre (1709—1714)*, *Analele Academiei Române*, seria II, memoriile secțiunii istorice, XXXIII, p. 100—102. Asupra rostului și concepției manifestului din 1711, v. articolul nostru prilejuit de descoperirea unui nou exemplar la British Museum, în *Studii*, 26, 1973, p. 923—946.

¹⁰ M. Costin, *op. cit.*, p. 66.

¹¹ Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346—1603*, Viena, 1905 (-București, 1931), p. 83—84, datat din

august-septembrie 1474 de Marta Andronescu în prețiosul *Repertoriu al documentelor Țării Românești publicate pînă azi*, I, 1290—1508, *Buletinul comisiei istorice a României*, XVI, 1937—1938, p. 102. Cf. P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, Buc., 1936, p. 123—124, scrisoarea hatmanului Udrea către St. Zolkiewski, la 23 iulie 1600 : „Noi știm că solii niciodată nu se opresc și nici noi nu vrem să-i oprim. Și acum trimitem pe acest om al vostru și voi de asemenea să lăsați pe acel postelnic, omul nostru, care este acolo la voi, căci așa se cuvine unui sol să meargă în pace și să nu fie oprit de nimeni“.

¹² Tocilescu, *op. cit.*, p. 43.

¹³ *Ibid.*, p. 416—417. Cf. și Hurmuzaki, XV/I, p. 87—88 : la 25 februarie 1476, Laiotă Basarab se plînge sibienilor că îi asupresc oamenii în Făgăraș și îi închid, luîndu-le bani pentru răs-cumpărare.

¹⁴ Tocilescu, *op. cit.*, p. 73—74. Despre logofătul Mihail din Ruși, fiul său Stan spătarul, Mircea comisul și Stoica al lui Vintilă, vezi notițele biografice pe care li le consacră N. Stoicescu, în *Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XIV—XVII*, Buc., 1971, p. 22—25. Mînzea, absent din acest repertoriu, dar cunoscut ca boier al lui Vlad Călugărul (Tocilescu, *op. cit.*, p. 165) este însuși bunicul lui Nicolae Olahus — „Manzilla“ din Argeș.

¹⁵ *Ibid.*, p. 37—38.

¹⁶ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. II, Vălenii de Munte, 1925, p. 213—214.

¹⁷ M. Guboglu, M. Mehmet, *Documente turcești privind țările române*, I, în ms.

¹⁸ Hurmuzaki, II/2, p. 694—699 ; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, Buc., 1913, p. 294.

¹⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 136.

²⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 49, reeditat recent în D.I.R., B, XVII, II, p. 269.

²¹ *Cronica Ghiculeștilor, Istoria Moldovei între anii 1695 și 1754*, ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran, Buc., 1965, p. 215.

²² Valentin Al. Georgescu, *La place de la coutume dans le droit des Etats féodaux roumains de Valachie et de Moldavie jusqu'au milieu du XVII-e siècle*, *Revue Roumaine d'Histoire*, VI, 1967, 4, p. 553—586.

²³ M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 236—237 ; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 140—141.

²⁴ Este opinia lui Gh. Cronț, editorul (în colaborare cu M. Andreev) al textului *Loi de jugement, versions slave et roumaine*, Buc., 1971, p. 148.

²⁵ *Ibid.*, p. 50—51.

²⁶ D.R.H., B, I, p. 68—69.

²⁷ *Loi de jugement*, p. 177.

²⁸ *Ibid.*, p. 92—93. Cf. *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, ed. A. Rădulescu și colaboratorii, 1959, p. 127 („de să va întâmpla să moară în închisoare sau în robii“).

²⁹ D.I.R., B, XVII, II, p. 362—363.

³⁰ *Ibid.*, p. 256.

³¹ *Îndreptarea legii (1652)*, ed. A. Rădulescu ș.a., 1962, p.539—540.

³² *Ibid.*, p. 232, 515.

³³ *Ibid.*, p. 231, 841—842. Vezi un caz de recăsătorire a bărbatului, soția și copiii fiind în robie la turci, D.I.R., B, XVII, I, p. 69.

³⁴ N. Iorga. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, p. 73. Cf. I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 137.

³⁵ D.I.R., B, XVII, I, p. 67, act din 1602.

³⁶ *Ibid.*, p. 98—99. Despre „înfrățire“, vezi Gh. Cronț, *Instituții medievale românești*, Buc., 1969, p. 9—80.

³⁷ D.I.R., B, XVII, II, p. 322.

³⁸ D.R.H., B, XXII, p. 74, doc. din 15 martie 1628. Din necunoașterea locului foștilor robi în vechiul sistem juridic românesc, s-au putut face unele aprecieri contestabile asupra împrejurărilor cercetate aici. De pildă, V. Stănică, *Pe marginea câtorva articole ale unor medieviști sovietici, Analele Universității București*, seria științe sociale, istorie, XII, 1963, p. 184—185, după ce relevă din studiul lui S. O. Schmidt, *Robii ruși în Crimeea și sistemul răscumpărării lor*, „faptul că mulți ruși preferau să rămână în Crimeea, intrând în viața economică de acolo, decât să se întoarcă la boierii din Rusia ca șerbi“, socotește necesar să adauge: „lucru care credem că este valabil și pentru cei din țările române“.

³⁹ D.R.H., B, XXIII, p. 554. act din 27 aprilie 1632. *Ibid.*, p. 242, 248, două documente din august 1630 menționează pe niște „rumîni“ din Lichirești, robiți de turci în vremea lui Mihai Vi-teazul și ulterior eliberați din șerbie pentru acest motiv.

⁴⁰ *Ibid.*, XXII, p. 440, document din 10 februarie 1629.

⁴¹ Tocilescu, *op. cit.*, p. 33.

⁴² Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 146. Vezi, despre lovitura de stat nobiliară din 1540 căreia i-a căzut victimă Ștefan Lăcustă, minuțioasele indicații prosopografice ale lui Șt. S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii, Cercetări istorice*, II, 1971, p. 143—158.

⁴³ Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedoru“ en Crimée au XV-e siècle, à l'occasion d'un nouveau document, Mélanges de l'Ecole roumaine en France*, 1929, 1, p. 330—333.

⁴⁴ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Buc., 1897, p. 55, la 20 mai 1476.

⁴⁵ O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo, Studii*, 25, 1972, 3, p. 435—462. Cetatea fusese distrusă și părăsită de moldoveni în anul precedent, cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 89.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 56, 23 mai 1476. Editorul documentului îl rezumă în *Istoria lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1966, p. 141, și în *Istoria românilor*, IV, Buc., 1937, p. 187.

⁴⁷ Cu toate că a surprins exact consecințele relațiilor dintre Ștefan și boieri asupra războiului antiotoman, B. T. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 81, 86—91, pierde din vedere un document extrem de semnificativ cu privire la opoziția internă în 1476, semnalat de N. Iorga, *op. cit.*, p. 186—187. E vădit faptul că și în ajunul mării expediții turcești în Moldova, sub presiunea boierilor, domnul a fost obligat să trateze cu dușmanul, dar n-a consimțit să o facă decât în condiții de egalitate.

⁴⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Bogdan voevod (1504—1517)*, Buc., 1940, p. 462—463, 477—478.

⁴⁹ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 191. Detalii despre capitularea de la Roșcani se găsesc și în ms. Egerton 1090 de la British Museum (un microfilm ne-a fost pus la dispoziție cu amabilitate de prof. E. D. Tappe, de la Universitatea din Londra, căruia îi mulțumim și pe această cale).

⁵⁰ Mai puțin plauzibilă este explicația lui Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, Buc., 1963, p. 173, inspirată probabil de N. Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. I. Șt. Petre, Buc., 1943, p. 536 : ar fi vorba pur și simplu de supuși ai Porții, raiale.

⁵¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. 1974, p. 301.

⁵² *Călători străini*, I, p. 127.

⁵³ Vezi mai sus, n. 29.

⁵⁴ N. Iorga, *Românii și lupta de la Lepanto. Revista istorică*, X, 1924, p. 106—107, și același, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru Vodă al Țării Românești (1572)*, *ibid.*, XI, 1925, p. 153—155. Cf. C. C. Giurescu, *Construcții navale, în Principatele române în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 318—319.

⁵⁵ Cea mai recentă ediție a documentului i se datorează lui G. T. Kolias, *Ἐπιστολή τοῦ μητροπολίτου Τιμοθέου πρὸς τὸν πάπαν Πίον (1572) ἰν Εἰς μνήμην Κ.Ι. Ἀμαντοῦ 1874—1960*, Atena, 1960, p. 391—412. Asupra pregătirilor de război, în vederea cărora erau rechiziționați sclavi din tot imperiul pentru a lucra pe șantierele navale, vezi J. Radonić, *Acta et diplomata Ragusina*, II, 2, Beograd, 1938, p. 335.

III. ROMÂNII ÎN COMERȚUL CU SCLAVI DIN MAREA NEAGRĂ

Traficul de oameni în Europa medievală a atins în secolele XIII—XV proporții impresionante, fenomenul sclaviei dezvoltându-se ca un subprodus al cruciadei. Lupta dintre creștinătate și Islam a alimentat masiv acest comerț, practicat pretutindeni, din Sicilia pînă la Trapezunt. Totodată, ea oferea și un pretext multor oameni de afaceri întreprinzători, italieni îndeosebi. Limitată în Franța la zona mediteraneană — Languedoc și Provence, chiar Roussillonul catalan, vasal al Aragonului —, sclavia era un fenomen caracteristic al vieții sociale urbane din Peninsula Iberică. Principalele surse ale negoțului cu sclavi erau aici pirateria și „reconquista“, cărora nu va întîrzia să li se adauge luarea în stăpînire a insulelor „fericite“ de peste mări.

Marea Neagră, de pe ale cărei maluri se recrutaseră încă din antichitate mase de sclavi, a redevenit, după apariția corăbiilor venețiene și genoveze, înlesnită de cucerirea Bizanțului în 1204 de către apusenii cu crucea pe steagurile lor, centrul comerțului cu sclavi care lega Egiptul mamelucilor de porturile creștine din Marea Adriatică sau Tireniană¹. Neîncetatele conflicte care opun alternativ, potrivit alianțelor vremelnice, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, statele de pe litoralul pontic — Imperiul bulgar al Asăneștilor, Imperiul de la Niceea, Imperiul latin al Constantinopolului, Sultanatul selgiucid de Rum și Trapezuntul — au avut desigur un mare rol în furnizarea

de robi. În rivalitate cu venețienii favorizați de dinastia franco-flamandă care uzurpase tronul bizantin, genovezii încheiau un acord cu stăpînitorul Asiei Mici, Ioan Vatatzes, în urma misiunii lui Buonvassalo Usodimare „ad Vathacium Romaniae“ la 1239². În același an prind să se urnească efectivele mongole care, în înaintarea lor spre mare, vor cuceri Tiflis, Kars și Ani, în Caucaz și Armenia³. Pe frontul de nord, ofensiva lor atinsese un alt punct comercial important: Sughdak (Soldaia), în Crimeea, deja devastat în 1223, iar în interior cnezatele rușesti de Vladimir — Suzdal, Cernigov și Kiev nu mai prezentau nici un obstacol. Marea invazie din 1241—1242 va aduce pe tătari, la întoarcerea din Ungaria, prin Croația, Bosnia, Serbia și Bulgaria, în regiunea gurilor Dunării, desăvîrșindu-se în acest mod controlul lor asupra țărmurilor răsăritean, nordic și apusean ale Mării Negre. Se institua astfel într-o regiune imensă o exploatare de caracter complex, dar precumpănitor fiscal sub formele tributului și vămii. Consecințele faptului, de o însemnătate covîrșitoare pentru istoria întregului bazin al Pontului, n-au întîrziat să se arate. Ca și toate celelalte ramuri ale negoțului, traficul de sclavi intră în mîna cuceritorilor, deveniți nu numai mijlocitori, ci și furnizori activi pentru „piețele“ care se aflau în porturile de pe coasta de miazănoapte.

De aceea, peste numai cîțiva ani, în 1246, papa Inocențiu al IV-lea era nevoit să scrie clericilor catolici din Ierusalim ca să intervină pentru a fi eliberați „grecii, bulgarii, rușii și *vlahii* creștini, atît bărbați cît și femei“ care sînt vînduți „sarazinilor“ (arabilor) de către negustorii genovezi, pisani și venețieni⁴. S-a crezut că se poate preciza pe baza enumerării: „Graecos, Bulgaros, Ruthenos et Blaccos“ locul de baștină al acelor români, și anume Moldova stăpînită de tătari⁵. Fără a exclude cu totul această ipoteză, se cuvine reamintit că „Rutheni“ sînt rușii, nu rutenii, cum s-a tradus, și că, deși conexiunea între ele e evidentă, înșirarea popoarelor nu s-a făcut „de la miazăzi spre miazănoapte“, căci atunci ne-am aștepta la ordinea inversă, adică valahii să fie pomeniți mai întîi.

Deși n-a atins niciodată cifra reprezentată de cerchezi, croați, sloveni sau ruși în comerțul cu sclavi, ele-

mentul românesc figurează constant în registrele notariale italiene care cuprind asemenea tranzacții. Unul din principalele centre de afaceri era orașul cretan Candia. Aici se înregistrează la 23 august 1312, de către notarul Marinus Dato, vânzarea unei sclave „de nacione Blacorum“, în proprietatea unui negustor din Lucca⁶. Același notar consemnează la 30 septembrie eliberarea robului valah Nicolae, urmată la 20 octombrie de cea a lui Mihail, poreclit „Pullopiasco“, despre care se poate afirma că era originar din Vlahia Mare, deoarece, în afară de indicația obișnuită „de nacione Bulacorum“, se adaugă că a fost cumpărat de Gheorghe Callerghi de la Bernardo Bleda din Barcelona⁷. Mențiunea unui catalan sugerează că omul fusese luat prizonier de almogavari în anul precedent. Aceeași soartă o avusese negreșit „Hemanuel“ (Manuil) „Bulaco de Lopatra“, deci din Neopatras. Se știe că, după năvălirea mercenarilor lui Thibaud de Cépy în Tesalia (1308), o parte a teritoriului Vlahiei Mari a format ducatul de Neopatras, deținut de ramura siciliană a casei de Aragon⁸. Ostașii din compania catalană și-au câștigat curînd un renume temut datorită prădăciunilor și înrobirilor la care supuneau populația acelei regiuni. De acolo proveneau fără îndoială atît Mihail „de nacione Bulacorum de loco qui dicitur Phecleo“, vîndut la Candia la 23 septembrie 1312 de către Petrus de Negroponte, cît și Nicolae „de nacione Grecorum Bulacorum, ortum de partibus Romanie de loco qui dicitur Fersalla“, cumpărat la Famagusta de un negustor din Piacenza, spre a fi revîndut la 2 aprilie 1313 unui cretan din Arkadi⁹. În termeni mai preciși decît formulele uzuale, se vorbește aici de „vlahii greci“ pentru a-i deosebi de românii din nordul Dunării, a căror existență e implicit recunoscută.

Din nordul fluviului venea probabil robul Mihail „de la Blachia de natione Bulacorum“, amintit la 14 mai 1313. La 4 iulie 1326, trei greci din Candia vînd „unum nostrum sclavum nomine Michali Blachum de partibus Blachie“, care poate fi pus alături de un „Dimitri de partibus Blachie“, cumpărat la 3 ianuarie 1329. Dacă, așa cum credem, e vorba de Țara Românească, cei de mai sus ar fi putut fi prinși în cursul luptelor lui Basarab cu tătarii din anii 1324—1328¹⁰.

Totuși, românii sud-dunăreni se întâlnesc în număr mai mare în socotelile notarilor din Candia, din care desprindem exemplele următoare. O roabă numită Maria valaha este vîndută, la 29 iulie 1329, de un catalan din Barcelona care o cumpărase la Teba, ducelui venețian al Cretei, Giovanni Morosini¹¹. Trei ani mai tîrziu, la 1 octombrie 1332, nobila doamnă Fiordeligi Corner plătește 43 de hiperperi pentru roaba „Herini“ (Irina) catalanului din Perpignan Guilhem Simon¹². Același negustor, cu locuința la Teba, vinde, la 24 martie 1333, lui Mihail Vlaco, al cărui patronimic îngăduie bănuiala că era el însuși vlah, pe Nicolae „de Blachia, de loco vocato Sanctus Johannes“¹³. În toate aceste cazuri, prezența catalanilor trimite la incursiunile de jaf ale almogavarilor.

În ultimul document, alături de sclavul originar din Ianina, figurează un altul „de partibus Turchie de palatia Smail“, ceea ce pare să fie prima apariție în vreun izvor istoric al localității Ismail. Indicația, că, la acea dată, 1333, teritoriul de la nordul gurilor Dunării era denumit *Turcia* contribuie la cunoașterea împrejurărilor în care a avut loc controversata debarcare a emirului de Aydin, Umur-beg, în vecinătatea Chilei¹⁴. Nu poate lipsi, în aceeași ordine de idei, apropierea de mărturia geografului arab Abulfeda care, în preajma anului 1321, descria Cetatea Albă ca „un oraș din țara bulgarilor și turcilor“, dar situa Isaccea, aflată pe malul drept al Dunării, în „țara valahilor“¹⁵. Nu e, firește, locul să zăbovim asupra acestor texte, dar ele ne îndreaptă spre concluzia că hotarul voievodatului muntean era pe cursul fluviului, după confluența sa cu Siretul. Situația politică a regiunii avea să se complice însă, în 1335—1337, prin căderea cetății bizantine Vicina sub loviturile tătarilor¹⁶.

S-a observat că dezvoltarea comerțului de sclavi în secolul al XIV-lea corespundea unei grave regresii demografice în apusul Europei¹⁷. Amploarea acestui trafic la Veneția, unde pînă în 1366 a existat în Rialto un tîrg de robi, se vede din marele număr de decrete pe care cîrmuirea Republicii le-a socotit necesare pentru a reglementa condiția sclavilor¹⁸. Pe de altă parte, deprinzîndu-se cu navigația, turcii încep să practice și ei pirateria. Cancelarul Ciprului, Philippe de Mézières, afirmă că

„turcii, care odinioară nu îndrăzneau să se avînte pe mare, astăzi intră adesea în regat și iau cu duiumul robi creștini în Turcia, din care mulți își pierd credința și viața“¹⁹. Insula n-avea mai puțin de suferit de pe urma corăbierilor venețieni care, ca în 1436, răpeau și robeau locuitorii de pe coastă²⁰. Alături de tătari, ruși, cerchezi sau negri, la Veneția, în 1438, 1443, 1469—1470²¹, se găsesc la Siena în 1438, 1445, 1456 robi croați, sloveni, ruși, tătari, din insulele Canare sau chiar „ex partibus indianis“²². Știrile respective se explică prin intensul negoț cu sclavi practicat în statul bahmanid din India, în urma invaziei afgano-turcmene, despre care scrie și călătorul rus Afanasie Nikitin²³.

Alt călător, Pero Tafur, a văzut vînzîndu-se la Caffa în 1437 „ruși, mingrelieni, caucazieni, cerchezi, bulgari, armeni și alte seminții creștine“²⁴. Problema religiei sclavilor nu pare să-i fi preocupat din cale afară pe negustorii italieni, dovadă rugămîntea lui Gheorghe din Caffa, răpit de genezezi în 1450, ținut în robie șapte ani la Chios și trei ani la Ancona, „che christianî non sienno presi et venduti in questa vostra magnificha città“²⁵. Sclavii din monarhia catalano-aragoneză și din regatul Majorcâi fuseseră pînă în veacul al XIV-lea mai mult musulmani din Spania însăși ori din nordul învecinat al Africii. Cînd, în 1306, suveranul acestor două state, Jayme al II-lea, e investit de papa Bonifaciu al VIII-lea și cu titlul de rege al Sardiniei și Corsicei, sclavii se vor recruta și dintre insularii răsculați împotriva dominației străine²⁶. Înrobierea ortodocșilor devine frecventă după instalarea companiei catalane la Teba. Documentele pomenesc de sclavi din Grecia, Rusia, Caucaz și Crimeea, din Armenia și din părțile balcanice²⁷. Asemenea mențiuni sînt chiar mai vechi, ca în diploma regelui Martin I al Aragonului, de la 8 iulie 1401, prin care se abrogă unele dispoziții din timpul domniei lui Juan I (1387—1395), de care beneficiaseră creștinii răsăriteni „din părțile sau din ținuturile supuse împăratului de la Constantinopol“ (*de partibus aut regionibus Constantinopolitano imperatori subiectis*). Noul edict hotăra ca de-acum înainte să nu mai fie slobozit nici un rob decît dacă s-ar răscumpăra și ar trece

la catolicism, ceea ce era menit să sporească numărul neo-fiților în anii următori.

Interesantă este, în acest context, apariția robilor „Bloschs”. Întilnit mai rar decât albanezii sau bosniacii bogomili, dar alături de aceștia, grupul denumit „Bloschs” a fost identificat cu valahii²⁸. Atâtea cîte s-au putut culege din diferite publicații, informațiile referitoare la ei însciu ca surse de aprovizionare cu sclavi aceleași puncte pe harta Mării Negre.

Primul, cronologic, dar nu ca importanță, e colonia venețiană Tana. Aici, la 5 aprilie 1408, Salomone Salvazo eliberează pe sclava sa Caterina, în vîrstă de 23 de ani, „de genere Bulgararum vel Vlacharum”²⁹. Ca tîrg de robi, Tana e amintită, împreună cu Caffa și Moncastro (Cetatea-Albă), în scrisoarea din 14 decembrie 1438 a lui Bartolomeo de Giano : „de Cayro, de Alexandria et ex aliis partibus Orientis saraceni mercatores adveniunt quolibet anno, quandoque a sultano directi, ad Cafam, ad Tanam et Moncastrum et ad alias christianorum terras et ibi a christianis christianos emunt pretio magno superque christianorum naves portant”³⁰.

Locuită de „genovezi, români și armeni”, după mărturia lui Ghillebert de Lannoy³¹, Cetatea Albă se afla atunci în stăpînirea domnului Moldovei. La întrebarea care din fiii lui Alexandru cel Bun, țara fiind condusă de diarhia Iliș-Ștefan, controla comerțul marelui port, răspunsul e : încă, Iliș. Înzestrat din 1435 cu Chilia „și cu vama ei”, coregentul Ștefan, cu reședința la Vaslui, va primi apanajul Cetății Albe numai în 1439³². În legătură cu acest trafic ce unea extremitatea sud-estică a Moldovei cu Egiptul îndepărtat și pe care îl putem atribui lesne coloniei genoveze, merită relevată declarația aceluiași călător burgund, după care sultanul mameluc al Siriei și Egiptului, pe care Lannoy l-a cercetat în 1422, avea în slujba sa robi „din țara tătărească, din Turcia, din Bulgaria, din Ungaria, din Slavonia, din *Valahia*, din Rusia, din Grecia” etc³³.

Desigur, neputînd negocia fățiș vînzarea robilor români, din cauza prezenței dregătorilor moldoveni la Cetatea Albă, genovezii recurgeau la un subterfugiu pe care îl surprindem în 1455, în împrejurarea cunoscutului con-

flict dintre orășeni și frații Senarega. Răscumpărarea unor robi români de la tătari le servea negustorilor italieni drept pretext pentru obținerea de mari sume de bani, fie direct de la cei în cauză, ca despăgubire, fie, când aceștia se dovedeau insolvăbili, prin revînzarea lor. Astfel, cei 14 tîrgoveți din Cetatea Albă (*nonnulli homines et incole Mocastrî, partium Velachie*) prinși de tătari în mai 1454, au fost apoi răscumpărați cu 3 400 de ducați de familia Senarega și deținuți în castelul Lerici, de la gura Niprului, „pînă cînd vor înapoia zîșii bani“ (*donec dicta pecunia restitueretur sau donec pretium redemptionis sue rederetur*)³⁴.

Că acesta este sistemul practicat de mult de genovezi se vede din povestirea unui boier muntean, luat prizonier de turci la Nicopole în 1396, cînd fusese, cu cuvintele lui Wavrin, „slujitor al seniorului de Coucy, care totdeauna ținea bucuros pe lîngă dînsul pe nobilii români care știau vadurile din țara Turcească“³⁵. Turcii l-au vîndut genovezilor, în a căror captivitate învățase limba italiană pe care o vorbea încă, după 50 de ani, cu Wavrin. Evident, acolo avusese parte de un tratament mult mai aspru decît prizonierii venețieni deținuți la Caffa care, după informații primite de doge și senat în 1433, puteau circula cîteva ore pe zi și mergeau la liturghie duminica³⁶.

Principalul centru al negoțului genovez cu sclavi — Caffa — i s-a părut mai mare și mai populată decît Sevilla călătorului spaniol care ne-a lăsat observațiile următoare : „În acest oraș se vînd mai mulți sclavi, bărbați și femei, decît oriunde în lume, și sultanul Egiptului are oamenii lui aici care cumpără robi și îi trimit la Cairo și le zice mameluci. Creștinii au o bulă din partea papii, îngăduindu-le să cumpere și să stăpînească robi creștini de alte neamuri, pentru a-i împiedica să cadă în mîinile maurilor și să-și lepede credința“. Pero Tafur încheie cu mărturisirea : „Am cumpărat acolo două femei și un bărbat pe care-i am încă la Cordova, cu copiii lor“³⁷.

O asemenea strămutare pe meleaguri străine au suferit nu o dată robii români ajunși la Genova. Fiind mult mai rari decît bulgarii, albanezii, sîrbii, grecii sau turcii, s-a întîmplat să ni se păstreze numai patru nume : Ana,

în 1447, închiriată cu 25 de lire pentru 3 ani, după care urma să fie eliberată ; Caterina, în vîrstă de 30 de ani ca și precedenta, prețuită la 60 de ducați de aur și eliberată în 1478 ; Nicolae, un băiat de 15 ani, vîndut în 1484 cu 50 de lire ; și o fată de aceeași vîrstă, Caterina, vîndută cu 200 de lire în 1487 ³⁸. E de presupus că și pentru acești băștinași din ținuturile dunărene portul de îmbarcare spre Italia va fi fost Caffa. Erau ultimii. Împutînarea din ce în ce, pînă la dispariție, a robilor români trebuie pusă în legătură cu întărirea statelor libere Țara Românească și Moldova, care vegheau acum asupra autohtonilor și îi ocroteau împotriva piraților.

În aceeași vreme, pe coasta răsăriteană a Mării Negre, principatele feudale din Mingrelia și Georgia cunoșteau și ele sclavia domestică drept soartă a prinșilor de război. Pe deplin grăitor e, în această privință, un pasaj din memoriile demnitarului bizantin Gheorghe Sphrantzes care, în cursul unei misiuni la Trapezunt, în 1451, a primit în dar „doi robi pe care împăratul Iviriei, pornind asupra Samahinului, i-a luat pradă de război“ ³⁹. Totuși, prinșii se bucurau de un tratament diferit în funcție de poziția lor socială, ceea ce, prin 1444—1445, atrage localnicilor aprecierea unui apusean, surprins să descopere aici normele unei etici cavaleriești cu nimic mai prejos de cea respectată la curtea burgundă. Ca și contele de Artois în Ungaria ⁴⁰, Geoffroy de Thoisy se socotea îndreptățit să considere regiunea Caucazului ca un teritoriu de cruciadă menit devastării, în ciuda avertismentelor care nu i-au lipsit ⁴¹. Despre comportarea blîndă a celor care l-au prins citim cu interes : „[...] depuis sa prise fut doucement traictiés, car, nonobstant que en ce dit pais que l'on appelle Mygrelye soient estranges gens et d'estrage vie, toutes-fois entre eulx cely s'est deshonorés qui aroit mal traictes ne faire vilonnie à ung prisonnier“ ⁴².

Spre a întregi, în liniile-i mari, imaginea exportului de localnici, din bazinul pontic în direcția Mediteranei orientale, se cuvine adăugat, la celelalte mari piețe de sclavi de pe litoral, Constantinopolul însuși. Potrivit aceluiași martor care ne-a transmis știrile despre Tana, Caffa și Cetatea Albă, călugărul minorit Bartolomeo de Giano, pe care îndatoririle sale îl obligau să cunoască îndea-

proape situația celor căzuți în captivitatea otomană⁴³, spune că în 1443, prin Bizanțul imperial și ortodox, treceau în fiecare zi cite 150 de robi înlănțuiți, „mînați ca vitele la tîrg“⁴⁴. Dacă scena se petrecea într-adevăr sub ochii negustorilor venețieni și genovezi, ne-ar veni greu a crede că dînșii „plîngeau amar“ la această priveliște, știind doar că atunci cînd erau în joc propriile lor interese comerciale, ei rămîneau cu totul indiferenți la suferințele sclavilor. Numai cînd beneficiarii neomenosului trafic erau alții, și anume turcii, victimele, dacă aveau rude puternice și bogate, se învredniceau de mila lor⁴⁵. Documentul citat, al cărui interes vom mai avea prilejul de a-l sublinia, dezvăluie că robi originari din „Serbia, Slavonia, Dalmația, Valahia, Transilvania, Bulgaria, Bosnia și îndeosebi din regatul Ungariei“ porneau către Orientul apropiat chiar din Constantinopol, cu zece ani înainte de cucerire. În rîndurile raportului pe care misionarul franciscan îl trimitea priorului Sfîntului Ioan din Ierusalim își face loc recunoașterea puterii unui nou imperiu. În statul otoman, bazat pe cucerire și întreținut prin expediții de pradă, prizonierii de război vor fi inevitabil sclavi. Deslușiri în legătură cu condițiile captivității lor sînt de căutat în capitolul următor.

NOTE

¹ Problema a fost temeinic tratată, în raport cu rolul genovezilor în activitatea economică de la gurile Dunării în secolele XIII-XV, de către regretatul Barbu Cîmpina, într-o lucrare deosebit de prețioasă, retipărită recent în *Scrieri istorice*, I, ed. D. Mioc și E. Stănescu, p. 47—135. Prezentarea care urmează a confruntat acest material cu cercetările mai noi.

² Michel Balard, *Les Génois en Roumanie entre 1204 et 1261. Recherche dans les minutiers notariaux génois, Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXVIII, 1966, 2, p. 467.

³ G. I. Brătianu, *La Mer Noire, des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 202.

⁴ Șt. Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 15.

⁵ C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, Buc., 1967, p. 44—45.

⁶ Charles Verlinden, *Le recrutement des esclaves à Venise aux XIV-e et XV-e siècles* (Studia historica Gandensia 108), Gent, 1968, p. 169.

⁷ *Ibidem*.

⁸ V. Papahagi, *Catalani și vlahi în Europa sud-orientală a secolului al XIV-lea*, *Revista istorică*, XXXII, 1946, p. 55—91.

⁹ Ch. Verlinden, *op. cit.*, p. 170. La 11 aprilie 1313 e citat un alt vlah cumpărat de la catalanii care-l prinseseră („quem emit in compagnia a Chatellanis“).

¹⁰ *Istoria României*, II, Buc., 1961, p. 151.

¹¹ Verlinden, *loc. cit.*

¹² Idem, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I, Brugge, 1955, p. 397.

¹³ *Ibid.*, p. 398.

¹⁴ În 1341, după P. Lemerle, *L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur „la geste d'Umur-pacha“*, Paris, 1957, p. 129—143. Vezi și M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, pentru o dată mai timpurie, în *Studia et acta orientalia*, II, 1960, p. 3—24.

¹⁵ Abulféda, *Géographie traduite de l'arabe en français par Reinaud*, II, Paris, 1848, p. 316—317.

¹⁶ V. Laurent, *Le métropolitain de Vicina Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, *Revue historique du sud-est européen*, XXIII, 1946, p. 225—232.

¹⁷ M. Balard, *Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIII-e siècle*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXXI, 1968, p. 635. Cf. Robert Delort, *Quelques précisions sur le commerce des esclaves à Gênes vers la fin du XIV-e siècle*, *ibid.*, LXXVIII, 1966, p. 215—250.

¹⁸ Ch. Verlinden, *La législation vénitienne du Bas Moyen Age en matière d'esclavage (XIII-e — XV-e siècles)* (*Studia historica Gandensia* 102), Gent, 1969. Vezi și unele acte editate de René de Mas-Latrie, *Commerce et expéditions militaires de la France et de Venise au Moyen Age*, în *Mélanges historiques, choix de documents*, III, Paris, 1880, p. 150—152.

¹⁹ Philippe de Mézières, *Le songe du vieil pèlerin*, ed. G. W. Coopland, I, Cambridge, 1969, p. 299.

²⁰ E. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise*, III, p. 54.

²¹ Mas-Latrie, *op. cit.*, p. 153—155. Cf. N. Iorga, *Documents concernant les Grecs et les affaires d'Orient tirés des registres de notaires de Crète*, *Revue historique du sud-est européen*, XIV, 1937, p. 100—103.

²² G. Prunai, *Notizie e documenti sulla servitù domestica nel territorio senese*, *Bolletino senese di storia patria*, n.s., VII, 4, apud N. Iorga, în *Revue historique du sud-est européen*, XVIII, 1941, p. 299.

²³ A. Nikitin, *Călătorie peste trei mări*, traducere, note și comentarii de Virgil Căndea, Buc., 1960, p. 60, 176.

²⁴ Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435—1439*, trad. și ed. Malcolm Letts, Londra, 1926, p. 132.

²⁵ V. mai sus, nota 22.

²⁶ Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I, p. 335.

²⁷ Idem, *Esclaves du Sud-Est et de l'Est européen en Espagne orientale à la fin du Moyen Age*, *Revue historique du sud-est européen*, XIX, 2, 1942, p. 371—408.

²⁸ *Ibid.*, p. 381, 390, și vol. cit., p. 345, 397—398.

²⁹ Sandro de'Colli, *Moretto Bon, notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403—1408)* (Fonti per la storia di Venezia, sez. III. archivi notarili), Venezia, 1963, p. 39. Vezi Ch. Verlinden, *La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIV-e et au début du XV-e siècle*, în *Studi in onore di Gino Luzzatto*, II, Milano, 1950, p. 1—25.

³⁰ N. Iorga, *O mențiune neobservată a românilor la bizantini*, *Rev. istorică*, XIX, 1933, p. 159. E vorba de cunoscuta epistolă *De crudelitate Turcarum in Christianos*, al cărei adresant era călugărul Alberto de Sarteano. Cf. Agostino Pertusi, *Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs*, *Bulletin de l'AIIESEE*, X, 1, 1972, p. 51, n. 4

³¹ *Călători străini*, I, p. 50. Cf. comentariul Mariei Holban, *ibid.*, p. 53—61.

³² Argumentele profesorului Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (pînă în secolul al XVI-lea)*, Buc., 1960, p. 166—168, 262—264, sînt absolut convingătoare.

³³ *Călători străini*, I, p. 51—52. În afară de transporturile maritime anuale de sclavi, arabii întreprindeau expediții în căutare de pradă și robi, ca cele din 1425 și 1426 împotriva Ciprului descrise de cronicarul Zahîri (text tradus în excelenta antologie a lui Gaston Wiet, *Grandeur de l'Islam*, Paris, 1961, p. 310—313).

³⁴ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 32—34 și urm. Bănuiala că frații Senarega se îndeletniceau în realitate cu importul de sclavi este confirmată de un document publicat recent: la 1449, doi dintre ei, Geronimo și Agostino, figurează cu 17 robi numai pe o singură navă dintr-un transport (Domenico Gioffrè, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*, Genova, 1971, p. 160). Inițiativa orașenilor care au atacat cetățuia genoveză a fost subliniată stăruitor de B. Cămpina, în revista *Studii*, VI, 3, 1953 (*Scrieri istorice*, I, p. 123—127), punct de vedere adoptat de C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 205.

³⁵ Wavrin, ed. Iorga, p. 139: „lors estoit serviteur au seigneur de Coucy, quy tousjours voullentiers retenoit vers lui les gentils compagnons vallaques qui sçavoient les aguez du pays de Turquye“.

³⁶ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, III, Paris — La Haye, 1971, p. 28.

²⁷ Pero Tafur, *op. cit.*, p. 133. Despre negoțul de robi cerchezi sau tătari la Caffa, vezi E. S. Ževakin, N. A. Penčko, *Recherche sulla storia delle colonie genovesi nel Caucaso occidentale nei secoli XIII—XV*, în *Miscellanea di studi storici*, I, Genova, 1969, p. 39—44. Condițiile generale ale coloniei către mijlocul veacului al XV-lea au fost studiate de G. G. Musso, *Il tramonto di Caffa genovese în Miscellanea di storia ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966, p. 311—339.

³⁸ D. Gioffrè, *op. cit.*, p. 53 și tabelul „schiavi valacchi“ de la sfârșitul cărții.

³⁹ G. Sphrantzes, *Memorii 1401—1477*, ed. V. Grecu, Buc., 1966, p. 78.

⁴⁰ Vezi mai sus, p. 23.

⁴¹ „Îi zise doar împăratul Trapezuntului că acolo erau creștini“ — observă Wavrin, p. 105 — „el însă n-a vrut să plece, răspunzînd că avea poruncă să se lupte cu toți schismaticii nesupuși sfîntului nostru părinte“.

⁴² N. Iorga, *Les aventures „sarrazines“ des Français de Bourgogne au XV-e siècle*, în *Mélanges d'histoire générale*, ed. C. Marinescu, Cluj, 1927, p. 33.

⁴³ Francisc Pall, *Renseignements inédits sur l'activité dominicaine dans l'Europe du Sud-Est (XV-e — XVI-e siècles)*, *Revue historique du sud-est européen*, XXII, 1945, p. 256—263 (în special. doc. II, IV, IX și X).

⁴⁴ N. Iorga, *art. cit.*, p. 36—37.

⁴⁵ Donado da Lezze, *Historia turchesca*, ed. I. Ursu, Buc., 1909, p. 14. Seniorii unguri și germani prinși în bătălia de la Kossovo (1448) „furono riscattati dalle nazioni christiane che si trovavano in Constantinopoli“.

IV. INCURSIUNILE TURCO-TĂTARE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE — SURSĂ DE PRIZONIER

A stabili numărul prizonierilor români luați de turci și tătari în timpul războiului întrerupt și reluat de atâtea ori în secolele XV—XVIII nu este posibil nici măcar cu aproximație. Se înțelege că în această mulțime nu intră numai ostașii prinși în luptă, ci și persoanele căzute în robie fără să fi opus rezistență, doar fiindcă s-au aflat în drumul armatelor cotropitoare. Cum se va vedea, cifrele izvoarelor sînt adesea contradictorii sau de-a dreptul imposibil de admis, ceea ce împiedică orice apreciere exactă a marilor pierderi suferite pe această cale de populația Principatelor. Contemporanii n-au simțit întotdeauna nevoia de a exprima în cifre dimensiunile dezastrelor pe care-l reprezenta o campanie otomană în nordul Dunării și, oricum, nu aveau mijloacele de a le aprecia realist. O însumare a cazurilor răzlețe de captivitate ar fi fost zadarnică. Așadar, o limitare serioasă a cercetării de față se datorează materialului de care dispunem.

Totuși, nu va fi poate de prisos a desprinde din ansamblul relațiilor noastre cu Imperiul otoman momentele în care Țara Românească și Moldova, autonome, au fost pradă unor incursiuni care le ținteau direct sau erau îndreptate, dincolo de ele, împotriva Transilvaniei ori a Poloniei. Fie și numai frecvența unor asemenea raiduri pustiitoare este sugestivă pentru istoria economică. Pentru studiul mentalităților colective este deopotrivă de semnificativă că psihologia poporului român a fost adînc trau-

matizată de masacrele, înrobirile definitive sau vremelnice și bejeniiile prilejuite de fiecare expediție turco-tătară. În sfârșit unele concluzii cu caracter social vor putea fi trase din comparația răscumpărilor unor prinși și din soarta averilor lor.

Cea dintii pomenire a unui contact între români și turci se găsește în epopeea *Düsturname* a lui Enveri și se referă la luptele purtate de Umur, emir de Aydîn, cu reședința la Smirna, în regiunea de nord a Deltei Dunării, la o dată care variază, după diferitele interpretări ale unui text deosebit de obscur, între 1337 și 1341¹. În aceste împrejurări au fost prinși „nenumărați băieți destoinici și multe fete frumoase“, expresie care pare să constituie un loc comun în cronicile otomane². Se povestesc însă și unele atrocități săvârșite asupra prizonierilor, măcelăriți în mare parte³. În urma expediției, „întreg ținutul Aydîn s-a umplut de tineri prinși și de bogății“⁴.

Fără a mai căuta informații precise în versurile lui Enveri, sarcină la care au renunțat alții mai învățați, ne îngăduim a releva, într-un document publicat de mult dar insuficient analizat, unele știri despre robii români luați în anul 1400 de turci. O expediție a acestora în Transilvania, șase ani după lupta de la Rovine, este semnalată de relatarea unui corăbier grec venit de la Salonic în Creta, comunicată la Veneția la 3 martie 1401. Scrisoarea vorbește de 66 000 de turci, din care s-au mai întors doar 3 000 după înfrângerea lor de către oastea Țării Românești : „LXVI m. Turchorum iverant ad partes Ungarie pro depredando et derobaverant multas et innumeras gentes et cum depredatione predicta redierunt ad partes Vlachie suppositas Turcho et ibi voluit capitaneus exercitus accipere pendamerium, scil. de quibus libet quinque captivis unum, secundum morem suum et, dum sic forent in dictis partibus Vlachie, venit illuc exercitus magnus de Hungaria cum quodam, nomine Milço Vlaho', et conflegit dictos Turchos taliter quod Turchi fuerunt aliqui capti et aliqui occisi et aliqui sumersi, et non evaserunt nisi circa triamilia Turchorum“⁵.

Prima întrebare care se pune este în legătură cu localizarea evenimentelor. Din acest punct de vedere ne atrag atenția două indicii : expresia „părțile Valahiei supuse

turcului“ și mențiunea că unii din oastea pusă pe fugă au fost „înecați“. Ni se pare a recunoaște o aluzie la cetatea Turnu, în fața Nicopolei, în jurul căreia turcii încercau să statornicească o raia și pe care Sigismund al Ungariei o luase vremelnic în stăpînirea sa în 1395. Ipoteza că Mircea cel Bătrîn ar fi reluat-o în 1397, după înfrîngerea uzurpatorului Vlad care o mai ocupa în anul precedent⁶, chiar dacă s-ar dovedi justă — ceea ce nu e cazul, deocamdată —, nu exclude ocuparea cetății, la interval de cîteva luni, de către Baiazid⁷. De aici drumul spre Transilvania se deschidea pe Valea Oltului și e cu putință ca întorcîndu-se pe aceeași cale, turcii să fi fost înecați în Dunăre de oștirea biruitoare a domnului muntean.

Numele acestuia este indicat corect : „Milço Vlacho“, dar sublinierea că acțiunea lui a pornit din Ungaria — „venit illuc exercitus magnus de Hungaria“ etc. — ridică o altă problemă. Răspunsul trebuie să țină seama de data documentului care ne interesează. După ce îl datase din 1401, N. Iorga l-a reeditat, propunînd acum anul 1402 sau chiar 1403⁸. Deoarece însă în ultima parte a scrisorii se transmit vești cu privire la campania lui Timur în Anatolia, cucerirea Erzindjanului și a Sivasului (august-octombrie 1400) nu încapе îndoială că prima dată este cea exactă⁹. Bătălia lui Mircea cu turcii a avut deci loc în toamna anului 1400. Adevăratul caracter al relațiilor voievodului român cu regele Ungariei, departe de condițiile de „egalitate deplină“ ale tratatului de alianță din martie 1395¹⁰, este mărturisit fără înconjur chiar în iulie 1400 într-un document „datum in arce nostra Arges“, în care Mircea, proclamîndu-se „stăpînitor pînă la Dunăre și peste munți în țara Făgărașului pînă la Olt“, se referă la urmașul său prezumtiv „din neamul meu sau din alt neam sau *dintr-un neam din țara Ungurească*“¹¹. Formula, absolut excepțională în diplomația noastră medievală, nu lasă nici un dubiu asupra situației de vasalitate în care se găsea la acea dată domnul față de Ungaria. Termenul „Hungaria“ din scrisoare ar putea însemna și banatul Severinului.

Reținem din document obiceiul, numit din grecește *pendamerium*, de a păstra partea comandantului — un

prizonier din cinci — despre care ne informează și Ducas în cronica sa. Sultanul lua „după legea lor“ a cincea parte din prinșii de război pentru a alimenta corpul ienicerilor. În același scop, alți robi erau cumpărați de la stăpînii lor de slujbașii împărătești, „toți copii de creștini : greci, sîrbi, bulgari, *români*, unguri“¹².

Înșiși istoriografii otomani nu lipsesc de a sublinia succesul fiecărei campanii pe care o povestesc prin mențiunea stereotipă a marelui număr de prizonieri. Astfel, Bitlisi, relatînd expediția lui Evrenos-bei-zadé Ali-bei din 1436—1437 în Transilvania, notează : „au luat atîția robi încît cei din tabăra islamică se temeau și se păzeau pe ei înșiși. Îndurînd multe greutăți în dusul nenumăratelor prăzi și a robilor fără număr, ei s-au întors cu bine“¹³. Că, dincolo de exagerarea retorică pe care cititorul o bănuiește, se ascunde o realitate cumplită, ne-o dovedesc memoriile de prizonieri — cel mai valoros izvor pentru cunoașterea condițiilor captivității otomane.

Șirul lor se deschide cu relația de călătorie a bavarezului Johann Schiltberger, participant la bătălia de la Nicopoli. Ajungînd cu acest prilej în robie, el a însoțit armata sultanului Baiazid I în Asia Mică, a fost capturat în lupta de la Ankara și a trecut apoi din stăpînirea lui Timur în cea a descendenților săi, în slujba cărora cutreieră diferite țări ca Armenia, Georgia, Siria, pentru a reveni apoi în Caucaz, de unde, fugind la Constantinopol, va lua drumul spre casă, pe la Chilia și Cetatea Albă, prin Moldova¹⁴.

Din aceeași categorie face parte lucrarea scrisă prin 1475—1480, *Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum*, a așa-zisului „Captivus Septemcastrensis“. Impresionantă e pagina în care autorul, prins de turci la asediul Sebeșului în 1438, își amintește cum a fost pus în lanțuri și condus, peste Dunăre, la Adrianopol, pentru a îndura, vreme de douăzeci de ani, chinuri trupești la care se adăuga ispita dureroasă a renegării : „Me... mercatoribus venditum tradiderunt, qui me, cum ceteris captivis positum in cathena, transito Danubio, usque in Edrinopolim, ubi est sedes ipsius Turci Magni, deduxerunt. De anno autem Domini predicto usque ad annum Domini MCCCCLVIII inclusive, illius durissime

captivității gravissima onera et intollerabiles angustias, non sine corporis et anime periculo, sustinui, et tandem, Deo auxiliante, ut infra declarabo, liberatus, superavi“¹⁵.

Spre deosebire de unii contemporani, ca „ienicerul sîrb“ Constantin Mihailovici de Ostrovița sau vicentinul Gian-Maria Angiolello, care, găsindu-se în situații similare, au fixat în scris observațiile lor, fără a descrie și împrejurările în care au fost luați prizonieri, Jörg von Nürnberg ne-a lăsat o scurtă relatare despre peripețiile prin care a trecut el însuși. Meseria lui de armurier („Büchsenmaister“) i-a dat prilejul să ia parte la luptele din Bosnia, unde venise în 1456 ca tunar al herțegului Ștefan Vukčić, apoi, după capturarea sa de turci în 1460, la campaniile lui Mahomed al II-lea împotriva Trapezuntului și a Moldovei. Ultima parte a însemnărilor prizonierului german deplînge tocmai suferințele celor căzuți în robia turcească¹⁶.

Deși detaliile variază de la un caz la altul, aceste biografii au în comun o caracteristică : distanțele uriașe la care sînt înstrăinați prizonierii nu numai față de patria lor, ci chiar de locul unde au fost prinși — la Schiltberger, Siberia, sau Egiptul pentru Jörg von Nürnberg și, mai tîrziu, pentru Angiolello.

Acesta este și motivul pentru care, în 1433, domnul Țării Românești Alexandru Aldea s-a străduit să obțină de la Poartă ca ardelenii robiți de turci în anul precedent să nu fie duși în interiorul Imperiului otoman, unde li s-ar fi pierdut urma. Voievodul o spune limpede într-o scrisoare către brașoveni : „cîți robi sînt la Nicopoli, eu am trimis la Nicopoli ca să nu-i ducă departe, pînă cînd pe ei îi veți răscumpăra“¹⁷. Din aceeași vreme ni s-a păstrat și dovada unui adevărat contract între doi particulari, Sterca din Făgăraș și un anume Turcul (pare să fie un nume de persoană), prin care al doilea se angaja să-i aducă celui dintîi soția de la Nicopoli, după ce ar fi răscumpărat-o. Personajul era probabil un fel de misiv specializat în astfel de tranzacții, căci se referă în document și la un oarecare Talabă căruia „i-am scos capul și femeia și copiii de la turci“¹⁸.

Brutalitatea turcilor față de prizonieri este recunoscută și de mărturii externe, ca de pildă cronica lui Wa-

vrin, bazată pe povestirea unui participant la luptele de la Dunăre din 1445. Iată aici schițată înfățișarea unui convoi de prizonieri în drum spre acel hotar al Țării Românești dincolo de care îi aștepta, pentru cine știe câți ani, o existență de nesfirșite chinuri și umilințe: turcii „erau încărcăți de prăzi și duceau cu dinșii sumedenie de bărbați și femei pe care-i luaseră în robie, de-a valma cu un mare număr de vite”¹⁹. Altădată, cruciatul burgund observa că, întorcându-se acasă, cotropitorii „ramenoient foison prisonniers, hommes, femmes et enfans, avec grant butin de bestail et autres meubles que gens d’armes en tel cas peuvent emporter”²⁰.

Adevăratele proporții ale transferului de populație, nu numai din nordul Dunării, ci din întregul sud-est european pot fi măsurate doar din raportul lui Bartolomeo de Giano, care semnalează creșterea activității neguțătorilor de sclavi în anii 1437—1443. Uriașă cum este, cifra de 400 000 de robi nu pare exagerată, dacă avem în vedere teritoriul vast pe care, tocmai în acei ani, cucerirea otomană a Peninsulei Balcanice îl pune la dispoziția „pietelor” pontice și mediteraneene, prețul omului coborînd acolo pînă la zece, șase ori chiar patru florini²¹. În miinile turcilor ajunseseră ținuturile pe care le înșiră fra Bartolomeo: „tant des royaumes et païs de Servie, Sclavonie, Dalmachie, Valachie, Transilvanie, Bulgarie, Bosnie et, par especial, du royaume de Hongarie et de Saxonie”, ultima mențiune privind desigur părțile săsești din Transilvania. Călugărul nu și-a putut stăpîni lacrimile, văzînd pe „sărmanii creștini și creștine, tîrîți în robie, doi cîte doi, legați cu frînghii sau ferecați în lanțuri [...] precum se mină vitele la tirg, plîngînd și gemînd dureros, cerșind îndurare de la Dumnezeu și rugîndu-se de ajutor de la creștinii pe dinaintea cărora trec, fără ca vreunul din cei de față să cuteze a zice un cuvînt”. „Am văzut”, continuă martorul înfricoșat al acestor suferințe omenești, „copii mici și tinere fecioare cărați în cuști, ca păsările în colivie, în care și pe cai, de ți-era mai mare jalea să-i privești”. După asigurările aceluiași Bartolomeo di Giano nu era nici un ostaș turc care să nu aibă cel puțin șase, opt sau zece robi²². Marele număr al pri-

zonierilor europeni strămutați în Asia în acei ani era, în credința naivă a unui contemporan italian, singurul mijloc ca să se nască și în țara turcilor spîni oameni cu barbă ²³ !

Pentru occidentali se impunea numaidecît distincția dintre prizonieri și robi, dar ea dispărea în Imperiul otoman, după cum fuseseră nevoiți să o constate încă din anul 1396, după înfrîngerea de la Nicopole ²⁴. La rîndul său, Wavrin observa despre un român care, prins cu ani în urmă, muncise ca salahor la construcția fortului de la Turtucaia : „quant ladite tour fut faite, il estoit esclave aux Turcqz, non prisonnier“ ²⁵. La baza celor mai multe din judecățile severe asupra comportării turcilor față de prinșii lor stă o experiență îndelungată și, de multe ori, scump plătită, într-o vreme în care primejdia otomană creștea la Dunăre.

În împrejurările domniei lui Vlad Țepeș în Țara Românească, noi știri despre acțiunile militare turcești rezervă un loc mai însemnat decît înainte prizonierilor. Astfel, în legătură cu înaintarea lui Mahmud-pașa în nordul fluviului, în mai 1462, Angiolello, deși n-a fost prezent, știe că vizirul „si trovò ad un castello et lo prese, et saccheggiò et portò seco da circa X m. anime christiane“ ²⁶. Acești 10 000 de robi — cifră evident exagerată — ar fi fost apoi liberați de Vlad, cînd a înfrînt avangarda turcească.

Rezistența îndârjită a românilor a avut drept rezultat transformarea incursiunilor turcești de pînă atunci, întreprinse îndeosebi în scopul prinderii de robi, într-un adevărat război de exterminare. Cronicarul otoman Tur-sun-bei, scriind despre campania din 1462, afirmă că „3 700 de luptători ghiauri au fost aduși vii și apoi despicați în două“ ²⁷. Alt autor, Kemal-pașa-zadé, dă numai cifra de 2 700, dar el scria în secolul al XVI-lea, deci o transcriere greșită de către copiiști e cu putință ²⁸. Participant el însuși, fără voie, la luptele din Țara Românească, „ienicerul sîrb“ Constantin de Ostrovița se mîrginește a spune : „au prins cîteva sute de români și împăratul a poruncit ca pe toți să-i taie în două“ ²⁹.

Același caracter îl au, în parte, pierderile moldovenilor în bătălia de la Războieni (27 iulie 1476). Ca urmare

a uciderii de către Ștefan cel Mare a prizonierilor turci de la Vaslui, sultanul a luat o hotărîre asemănătoare, sacrificînd, se spune, 7 000 sau 8 000 de robi chiar pe cîmpul de luptă³⁰.

Aceste exemple de cruzime ilustrează o atitudine frecvent adoptată de armata otomană în Peninsula Balcanică și pusă în aplicare chiar în 1478, cu prilejul cuceririi Albaniei. Convins de faptul că românii, în cazul că s-ar fi împotrivit forțelor turcești, s-ar fi expus tratamentului de care avuseseră parte apărătorii cetăților Kruja, Drivasto, Alessio și Zabljak, Basarab cel Tânăr scria brașovenilor : „și încă mi-a venit veste de la împăratul de la Poartă cum că a luat toată țara aceea și trei cetăți : Cruigrad și Drevost și Leș, și cu cetatea Jabiiak ; iar cine nu s-au predat, apoi împăratul i-a tăiat pe bărbați, iar pe femei și pe copii i-au robit“³¹.

Totuși, se pare că, în afară de cazuri excepționale, în care înverșunarea învingătorilor era stîrnită de rezistența opusă, la turci predomină interesul pentru luarea de sclavi. Așa se face că, la sfîrșitul expediției lui Ali-beg Mihaloglu în Transilvania, „gaziii au dat către beilic, la schelă, pengik pentru 30 000 de robi“³². Expresiile altor cronici otomane, bunăoară cu privire la campania contra Moldovei din 1484, sînt tot atît de grăitoare : „Fericitul padișah a dat beilor și ostașilor săi robi și sclave în număr atît de mare încît nu se puteau socoti“, sau : „Precum leii nimicesc turmele de gazele, așa i-au nimicit gaziii pe prizonieri. Au fost luate ca pradă atîtea turme de oi și atîția oameni încît numărul lor nu poate fi socotit“³³. Pasajele de mai sus, de o înflorită retorică, proprie istoriografiei orientale, sînt întregite de cuvintele referitoare la atacul turcesc din septembrie 1485, menit să înscăuneze la Suceava, în locul lui Ștefan, pe pretendentul Petre Hronoda : „au fost luați în prisoare din Moldova nenumărați băieți și multe fete frumoase ca cele din Cașmir“³⁴.

În privința românilor ajunși în captivitatea otomană, este poate locul să remarcăm că n-au trecut decît extrem de rar la islamism, deși acest mijloc de a-și ușura soarta le stătea oricînd la dispoziție, fiind chiar folosit în chip curent de robii de alt neam. Se cunosc numai vreo trei

boieri moldoveni renegați : un Saidir turcul, contemporan cu Ștefan cel Mare³⁵, un Sinan celebi, de baștină din Țara de Jos și întors ca sol al sultanului în Moldova la 1523³⁶, un Ionuț beg, agă turcesc în 1546 și aflat încă în viață la 1555³⁷. Unele din aceste informații au fost interpretate oarecum forțat, ca exemple „pentru adîncimea la care pătrunsese pe alocuri curentul turcofil din Moldova, încă din ultimii ani ai veacului al XV-lea“³⁸. Li se poate alătura turcirea a doi boieri munteni arestați în 1560 la Brăila, după un complot neizbutit contra lui Petru cel Tânăr³⁹. Totuși, în ansamblu, apostaziile provocate de luarea în captivitate rămîn cîteva, izolate.

Documentele înfățișează atîtea situații diverse, care se rezolvau pe calea tîrguielilor particulare, încît singura normă generală ce se desprinde din ele este că statul nu lua asupra-și obligația răscumpărării prizonierilor de război. Rarele abateri de la această regulă se explică printr-o favoare deosebită arătată de voievod cutărui boier. Ar fi însă greșit a considera că domnia nu s-a preocupat de această problemă. Nici n-ar fi fost cu putință, date fiind condițiile vremii. Expresia limpede a acestei preocupări se găsește în acea sumă a experienței politice românești de la începutul veacului al XVI-lea care sînt *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Voievodul nu uită să-i atragă atenția viitorului său succesor : „Feciorii boierilor tăi și ai slugilor tale să fie mai înapoi de unde să va face războiul. Ci să nu cumva să lași feciorii boiarilor și ai slugilor tale înainte, iar tu să te dai să faci războiul înapoi, și aceia să cază în mîinile vrăjmașilor tăi și în robie“.

Rîndurile următoare, prin explicația pe care o dau solicitudinii domnești față de familiile feudalilor, contribuie la conturarea unei imagini realiste a raporturilor, adeseori încordate, dintre voievod și boierime : „Că deaca vor cădea feciorii boierilor în robie, deacii toți boiarii și slugile tale te vor părăsi și vor merge după dînșii. Pentru aceia te învăț, fătul meu : feciorii și fetele și fămeile boiarilor și ale slugilor tale să fie mai îndărăt de oști“⁴⁰. Justificarea acestui sfat poate fi lesne găsită în evenimentele care au precedat venirea la domnie a lui Neagoe, dar, pentru a-i confirma înțelepciunea, va fi suficient să ară-

tăm că situația prevăzută de autorul *Invățăturilor* s-a adeverit cu aproape un secol și jumătate mai târziu. E vorba de scena, relatată de Neculce, a părăsirii lui Ștefan Petriceicu de boierii săi : „au început a să ruga lui Petriceico-vodă să-i lase pe acasă să-și iè fimeile și copiii, să-i dè în laturi, să nu-i iè tătarii“. E interesant că exponentul punctului de vedere boieresc a fost în 1674 însuși cronicarul Miron Costin. „Iară Miron logofătul au răspunsū : «Ori să fie voia Mării Tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casăli să le iè tătarii». Și s-au închinat și i-au dzis «Să fii Măriia Ta sănătos» și au ieșit“⁴¹. Este cea mai convingătoare dovadă că, într-a doua jumătate a veacului al XVII-lea, societatea românească trăia încă pe coordonatele moral-politice moștenite, poate nu din cauza lipsei unei dinamici interne, ci ca reacție la o amenințare externă rămasă constantă.

Într-adevăr, dacă relațiile cu Poarta au tins, cel puțin la începutul acestei perioade, spre un echilibru pașnic, plătit cu banii tributului, tătarii au continuat să devasteze periodic unele ținuturi. Deși Bogdan cel Orb păstra bune raporturi cu turcii, invaziile din 1510 și 1513 ale hoardelor lui Mengli Ghirai în Lituania, unde „multă pagubă au făcut și mulți robi au luat“, au avut consecințe dramatice pentru Moldova : „Așijdirea pre aceiași vreme, Bet Ghirei, ficiorul hanului, au intratu la Moldova, de au prădat țara pînă la Iași și au arsu țirgu și ținutul Cîrligăturii și au ajunsu și pînă la Dorohoiu și pînă la Ștefănești. Iară alții au prădat în jos la Lăpușna și la Chigheciu și, de sirgu vrînd să iasă cu robii, în Nistru multe suflete au înecatu și robi și de ai săi“⁴².

Știm cu certitudine că după trecerea unui sfert de veac, campania lui Soliman Magnificul împotriva lui Petru Rareș a prilejuit din nou robirea multor moldoveni. Rezultatele catastrofale ale campaniei din 1538 sînt recunoscute chiar de logofătul lui Ștefan Lăcustă, Toma (Barnovschi ?)⁴³ — deci un membru al acelei grupări boierești care susținuse necesitatea colaborării cu sultanul.

Într-o scrisoare particulară, el îi mărturisea birăului Bistriței : „Dumnezeu năpusti asupra noastră răutatea sa și repezi pe turci și ne-a gonit și ne-a risipit prin toată

lumea [...] Nu ne-au rămas nouă nici case, nici sate, nici mori, nici marfă, nici oi, nici albine, nici case (sic!), nici biserici, nici haine și nimic alta“⁴⁴.

E greu de determinat numărul prinșilor în expedițiile menționate, dar avem un termen de comparație în cazul năvălirii tătărești din 1564. Evenimentul se reflectă în cronica țării doar prin însemnarea sobră : „au purces tătării în timpinarea lui Alexandru Vodă, de au acoperit țara pînă în Prut, prădînd și arzînd“⁴⁵. Avînd însă în vedere informația transmisă de Alessandro Guagnini, a cărui participare personală la unele din aceste lupte îi dă o autoritate incontestabilă, că tătării care veneau să re-încăuneze pe Alexandru Lăpușeanu au robit nu mai puțin de 21 000 de oameni, ni se pare că se poate presupune că incursiunile precedente — în orice caz, cea din 1538 — au provocat capturarea mai multor prizonieri decît ultima⁴⁶.

Următorul conflict româno-otoman se plasează în anul 1574, cînd, în urma înfrîngerii lui Ioan-vodă cel Cumplit, o nouă și năprasnică invazie a tătarilor s-a abătut asupra Moldovei : „tătării s-au lăsat în pradă peste toată țara, de au robit, de n-au fost niciodată mai mare pustiitate în țară decît atuncea“⁴⁷. Numărul robilor a impresionat pînă și pe turci, care se pare că au încercat să oprească masivul transfer de populație peste Dunăre. Motivul acestei măsuri, rămase pînă la urmă fără succes, a fost faptul că depopularea lăsa în paragină întinse terenuri arabile, mai ales în estul țării, și reducea simțitor producția agricolă, împiedicînd astfel îndeplinirea obligațiilor față de Poartă⁴⁸. Larga acțiune de înrobire a unor locuitori pașnici se reflectă în raportul solului polon la Constantinopol, Andrei Zborowski, către cardinalul Francesco Commendone : „Înălțimea Voastră să știe că întreaga Moldovă a fost îngrozitor devastată prin foc și sabie. mulți creștini au fost robiți și toți, copii și bătrîni, au fost mînați ca vitele de către opt mii de turci, treizeci de mii de tătari și cîțiva creștini munteni“⁴⁹.

Repetarea, în cîteva rînduri, a intervenției otomane, întovărășită de fiecare dată de incendieri, devastări și, mai ales, capturarea de noi robi, a avut ecoul așteptat în documentele epocii. Unul din ele, la 8 septembrie

1589, consemnează că „Petru vodă au miluit pre al său cinstit și credincios boer Andrei hatmanul cu satul Podolenii, care au fost drept domnesc, supt ascultarea bra-niștii, pentru mare slujbă ci-au făcut domniei și țării, cînd au trecut pe aicea turcii, de au prădat Țara Leșască. Și au prădat și au robit 3 sate aicea pe Jijîia, și Andrei hatman au scos robii aceia de la turci“⁵⁰.

După cum se vede din exemplele citate pînă aici, Țara Românească a fost în cursul secolului al XVI-lea mai la adăpost decît Moldova, pe care vecinătatea cu tă-tarii din Bugeac o expunea des atacurilor. Situația se schimbă în vremea lui Mihai Viteazul, cînd teritoriul dintre Carpați și Dunăre devine teatrul celei mai vio-lente lupte antiotomane *din inițiativă românească* (fapt fără precedent în istoria munteană, cu excepția energicei acțiuni a lui Vlad Țepeș din iarna anului 1461). Împre-jurările din 1595 cînd victoria, răsunătoare, dar vremel-nică, de la Călugăreni n-a putut împiedica înaintarea oș-tirii otomane în inima țării, își găsesc cea mai expresivă relatare în cuvintele spaniolului Diego Galan care în-soțea, ca rob el însuși, expediția lui Sinan-pașa : turcii „au luat în prinsoare o mulțime atît de mare de creș-tini încît nu mai știau ce să facă cu ei, nici unde să-i țină“ ; dar, „cum turcii nu erau în propria lor țară, ei fugeau foarte ușor“⁵¹. Aceeași formă de rezistență din partea prizonierilor rezultă și dintr-un document intern cu privire la satul Marotin, unde „au robit turcii pe toți oamenii din sat și a rămas satul pustiu“. Aici, în anii ur-mători, s-a format o *slobozie*, adică un sat de colonizare, în care s-au așezat „mulți oameni fără dajdie și fără stă-pîni, adunați din alte țări străine, sirbi, moldoveni și robi vlahi care au fugit din țara Turcească“⁵². Tot un prins evadat era și Negrea, cel care, în 1602, povestește cum „au scăpat de la tătaru tăiatu și plenă de virmi“⁵³.

Nu totdeauna însă robii își revedeau familia, casa, averea. Dimpotrivă, mulți din cei prinși în neîncetatele lupte duse cu turcii, și după moartea lui Mihai Viteazul, de clasa feudală, pentru care, odată, N. Iorga va folosi denumirea : „la chevalerie roumaine“⁵⁴, nu se vor mai întoarce, ca acel Stroe, fiul logofătului Mogoș, căruia, prin 1604, „i s-a întîmplat robie de la tătari“. Docu-

mentul, zguduitor în precizia lui lapidară, adaugă : „Așa a trecut cîtăva vreme, cam 6 ani de cînd nu se știa de numele lui, dacă a pierit sau este viu sau mort“, după care „a venit carte de la acel rob, anume Stroe, unde era și se găsea, dar nu mort, ci viu și în mare chin de catarga împărătească“. Despre tragedia obscură a boierului muntean ajuns pe veci rob pe o galeră turcească știm numai cele scrise de el, iar ecoul celor relatate se întilnește în actul oficial de întărire a unor moșii : „a scris răvaș și l-a trimis cu mare dorință și cu mare rugămintă către tatăl său, Mogoș logofăt, și către mama sa, jupanita Neacșa, ca să-l pomenească, că era ca și un om mort, pentru că nu avea el nădejde să scape vreodată“. Acea neobișnuită scrisoare se încheia, dealtfel, cu o formulă care, prin insolitul ei, lasă să se ghicească suferința crîncenă a prizonierului : „cu mare blestem a lăsat acel rob Stroe, cum e scris în răvașul lui, că cine se va ridica să ia mai sus numita parte din ocina lor sau din ațigani, fie din sîngele sau din altă rudenie a lui, acel să fie blestemat și afurisit de 318 părinți sfinți ce sînt la Nicheia și să aibă parte la un loc cu Arie, și să ajungă acel om în locul unde trăiește el, în catargă împărătească“⁵⁵.

Chestiunea averii prizonierilor de război apare și într-un act din 1614, în care se declară că „Maria, după robirea lui Paraschiv, ea a făcut toate pomenile lui Paraschiv, de l-a pomenit ca pe un mort și nici n-a vîndut ocina lui Paraschiv, nici n-a închinat-o dinainte vreme, nici n-a pus-o nimănui zălog“⁵⁶.

Rezonanța unor astfel de mărturii se amplifică datorită altor documente contemporane care, tot atît de sobru, evocă destinul colectiv al necunoscuților porniți pe aceeași cale : „cînd a fost în zilele lui Alexandru voievod, fiul răposatului Radul voievod“ — deci, probabil în 1618 — „tătarii au robit pe toți vecinii din sat, de a rămas satul pustiu, fără oameni, nimic, fără numai ocina pustie“⁵⁷. Marea majoritate a prizonierilor rămîne anonimă, izvoarele narative reținînd doar pe aceia a căror origine boierească îi apropia de cronicar. Insistența cu care un ideolog al regimului nobiliar ca Miron Costin menționează asemenea cazuri, cu prilejul marii năvăliri

tătărești din 1650, dezvăluie poziția sa de clasă prin tendința de a solidariza boierimea, fie și *in extremis*, cu categoriile sociale exploatare. De pildă : „Plian, robi, au luat fără număr, multe și case de boeri au robitu. Atunce au luat pre giupîniasa lui Miron Ciogolii stolnicul cu o cucoană⁵⁸ a lui, care n-au mai eșit din robie în veci [...] Atunce au robit casa Sturdzii jicnicerului, carele apoi au cădzut și vistiernic mare, și multe case întemeiate li-au dus în robie“⁵⁹. Unele familii au izbutit, cu vremea, să se refacă, dar cu mare greutate. În 1655 Pătrașco Hăugul nu achitase încă o sumă împrumutată „de ne-am plătit ficiorul de la robie“⁶⁰.

Numai nouă ani despart evenimentele relatate de Costin de următoarea invazie a tătarilor în țările române. Motivată de încercarea de răscoală antiotomană a lui Constantin Șerban și Mihnea al III-lea Radu, intervenția militară din 1659 a constituit pentru tătari o binevenită ocazie de a-și reîmprospăta rezervele de sclavi. Evlia Celebi, care a făcut parte din oastea otomană, amintește de izbînda forțelor de represiune, lingă Iași, la 21 noiembrie, cînd au fost prinși în luptă 12 000 de oameni⁶¹. Printre prizonieri se afla și comandantul armatei muntene trimise de Mihnea în sprijinul aliatului său : „pre Gheorghe dvornicul Băleanul îl cuprinsēră acolo viu și-l duseră rob la Crîm“⁶². Captivitatea lui n-avea să ia sfîrșit decît în 1662, după cum se arată în cronica atribuită lui Radu Popescu : „l-au prins tătarii în Bahlui în-noroit și pă mulți alții din Țara Românească, care peste doi ani ai robiei lui cu mulți bani s-au răscumpărat“⁶³. La aceeași împrejurare se referă și Miron Costin, care adaugă : „Aicea în oraș era mănăstirile pline de bieții oameni tirgoveți și sărăcimea au dat toată bani, de s-au răscumpărat ca din robie“⁶⁴.

La începutul lunii decembrie 1659, Țara Românească a fost și ea atacată de tătari, aceștia „luînd de asemenea o mulțime de pradă și mii de prizonieri“⁶⁵. Numărul lor, după o informație din corespondența ambasadorului imperial la Constantinopol, se ridica la 50 000⁶⁶. Confruntată cu spusele lui Evlia Celebi : „trei zile și trei nopți în păduri, vii, strîmtori, sate și locuri întărite, n-au mai lăsat un fir de iarbă crescînd, un cocoș cîntător. Ostașii

biruitori au jecmănit atâtea mărfuri, vite și robi, încât așa ceva nu s-a mai întâmplat niciodată⁶⁷, cifra indicată pare verosimilă, dar rămîne uriașă. Ea sugerează de-a dreptul existența unei populații românești dincolo de hotarele țărilor române, a cărei prezență masivă se întrevede periodic în documente. Parte din ea urma să se asimileze treptat într-un mediu străin, iar altă parte să se resoarbă, întorcîndu-se la vetre după trecerea multor ani.

Este îndeajuns de caracteristic exemplul Alexandrei „din țara Muntenescă“, prinsă în 1659 la Tîrgoviște și dusă de tătari în Crimeea. A fost eliberată din robie în 1661, cînd „bielgorodeanul Zosim Maslov cu oștenii săi au pustiit ulusul tătăresc“, apoi a trăit la Moscova. În ianuarie 1667 ea îi scria țarului Alexei Mihailovici, cerîndu-i să i se dea drumul în Țara Românească, la părinți, împreună cu o rudă a ei, cneazul sîrb Bogdan Miloradovici⁶⁸.

Războiul antiotoman dus de români nu a luat sfîrșit odată cu moartea lui Mihnea al III-lea, căci, reluate vremelnice și în Moldova, în timpul lui Constantin Șerban sau Ștefan Petriceicu, domni „de-a călare“ — după expresia folosită mai tîrziu pentru un biet fanariot fugărit de trupele intervenției străine⁶⁹ —, ostilitățile continuau în principatul autonom al Transilvaniei. Nu vom stăruia totuși asupra acestor lupte care, depășind caracterul de conflict local, angajează Imperiul habsburgic și ating astfel proporții europene, anevoie de urmărit în cadrul lucrării de față, decît pentru a aminti că, în cursul lor, a fost prins de turci pielarul saxon Nikolaus Schmidt, ale cărui memorii de captivitate, cu nimic mai prejos de ale lui Jörg von Nürnberg din veacul al XV-lea, au rămas aproape necunoscute. „Scurta și adevărata descriere“ pe care a lăsat-o acest tîrgoveț din Dresda, ajuns în Ardeal ca ostaș împărătesc, apoi, ca rob, prin Bulgaria, la Constantinopol, cuprinde date interesante despre viața prizonierilor⁷⁰. Povestirea celor văzute de autor poate sta alături de alte „turcica“ din aceeași vreme, cum ar fi însemnările lui Johann Dietz, felcerul marelui elector Frederic, despre campania din Ungaria de la 1686⁷¹.

După cum se știe, intrarea în luptă a Țării Românești împreună cu puterile Ligi Sfinte, proiectată de Șerban Cantacuzino după cucerirea Belgradului de austrieci (1688) nu s-a mai produs, fiind împiedicată de moartea subită a domnului. Urmașul său, Constantin Brîncoveanu va fi nevoit, dimpotrivă, să recurgă la tătari ca auxiliari împotriva trupelor imperiale care, sub comanda generalului Heissler, pătrunseseră în Muntenia. Teama ca serviciile întâmplătoare ale acestor dușmani ereditari să nu fie prea scump plătite se manifestă în stăruința cu care Radu Greceanu, colaborator apropiat al lui Brîncoveanu, caută să-l justifice pe acesta, repetînd : „în tot chipul domnul muncea și să nevoia ca și pre nemți fără primjdie din țară să-i scoată și pre turci și pre tătari să-i oprească, să nu între în țară ca să nu calce și ei, și doar să o și prade și să robească aici, în ticălosul pămînt“. Mai departe se vorbește de rugămîntea adresată sultanului „ca să nu dea țara în pradă și în robie, că nimini nu iaste vinovat de a păți ticăloasa țară una ca aceia“⁷². Întregul capitol e străbătut de preocuparea domnului și a boierilor ca „să păzească de stricăciunile tătarilor să nu facă, mai ales să nu robească pre cineva și să nu răpească, ca niște lupi de oameni ce sînt acei varvari“ și, în încheiere, se subliniază încă o dată „că porunca împărăției nu era la dînșii ca să facă vreo stricăciune sau robiciune țării, iar unde calcă oastea, nu poate locul acela scăpa întreg, cu cît dar mai vîrtos unde neamul acesta a călca“⁷³.

Nu este exagerat a spune că un obiectiv constant al politicii externe a lui Constantin Brîncoveanu a fost evitarea oricărei ciocniri cu forțele mult superioare ale Imperiului otoman. De aceea, domnul va asista într-o prudentă așteptare, întii în tabăra de la Urlați, apoi de la Tirgoviște, la acțiunea lui Dimitrie Cantemir, la joncțiunea oastei moldovene cu trupele rusești și la încercuirea lor la Stănilești⁷⁴. Cu toate că tratatul prin care Petru I a obținut atunci dreptul la retragere prevedea imunitatea aliaților săi români — țarul refuzînd să-l predea pe Cantemir —, priveliștea cunoscută a călăreților tătari minînd vite și prinși apare iarăși din paginile lui Neculce. Cronicarul însuși i-a fost martor, ca și oștenii a căror conducere îi fusese încredințată, care își vedeau

„părinții și fămeile și feciorii lor robi la tătari“. Cu dez-
aprobare pentru încercarea generalului Șeremetev de
a-i opri pe moldoveni să intervină în ajutorul familiilor
lor, Neculce relatează eliberarea unor prizonieri : „i-au
tăiet pe tătari, mai pre toți, și i-au dat și în Prut, de
s-au înecat. Și au scos acei robi toți. Și într-acei robi
s-au fost tîmplat de robisă și pe un căpitan, atunce pur-
cesu din Iași, anume Tudosie Ciohoranul“⁷⁵. Numărul
mare de oameni care și-au pierdut atunci libertatea re-
iese dintr-o altă cronică, în care se povestesc amănunțit
demersurile lui Lupu Costachi, caimacam al Moldovei,
pe lângă marele vizir. Acesta, fiind prevenit că „urdia
întregă a Măriei-Sale este plină de robi moldoveni“, a
luat măsuri de întărire a pazei pe malul Dunării, „ca să
împiedice pe turci și pe tătari să treacă peste hotare pe
cei luați robi din țară“⁷⁶.

Eșecul politicii de independență a lui Dimitrie Can-
temir și al celei de echilibru între Poartă și Habsburgi
a lui Ștefan Cantacuzino a dus la întărirea dominației
otomane asupra țărilor române. Războiul austro-turc iz-
bucnit în 1716 nu va întîrzia, totuși, să pună în primej-
die existența regimului fanariot. Rezistența față de in-
staurarea acestuia s-a vădit la sfîrșitul aceluia an prin
mișcarea populară din București, provocată de prinde-
rea lui Nicolae-vodă Mavrocordat de un detașament aus-
triac. În timp ce domnul era condus sub escortă la Sibiu,
capitala munteană ajunsese în stăpînirea răsculaților.
Ura lor față de „grecii constantinopolitani“ (A. M. del
Chiaro), de „creștinii țarigrădeni“ (M. Gregoras) dove-
dește caracterul pronunțat antiotoman și antifanariot al
revoltei⁷⁷. Ea a atras în scurt timp asupra țării repre-
salii grave. Într-un raport al său, la 3 martie 1717, con-
sulul francez din Gdansk, referindu-se la invazia tăta-
rilor de care se zvonise în Polonia, scria : „Les Tartares
et Turcs, regardant les Valachiens comme des traîtres
et rebelles de la Porte ottomane, ces premiers ont fait
une invasion en la Valachie et y ont enlevé 17 000 per-
sonnes qu'ils ont emmenées en esclavage en Tartarie“⁷⁸.
Situație redată și de cronicarul Radu Popescu : „lua robi
de pin sate, de pe unde trecea“.

Este necesară intervenția personală a domnului, Ioan Mavrocordat, pentru a se elibera doar o zecime din totalul prinșilor : „Ci viind această veste lui Ioan vodă au încălecat calul lui și cu un pașă ce era în București atunce și au mers de au ținut calea tătarilor la Cornățel, la podul de piatră, și au scos vreo mie și șapte sute de suflete din miinile și din robia lor“⁷⁹. Umilința nobilului și învățatului fanariot în fața tătarilor, cărora le datora de fapt tronul său, este patetic descrisă : „Tatarii încă s-au dus la țara lor luînd multă sumă de suflete de creștini. Iar Măria Sa Ion Vodă înțelegînd de aceasta s-au milostivit spre bieții creștini ce-i robise de le-au eșit înaintea la podul de piatră, ducînd daruri scumpe și rugîndu-se la cel mai mare, au scos mulțime multă de robi de tot felul de vîrstă, bărbați, fămei, copii, D-zeu să-l pome-nească întru împărăția cerului“⁸⁰.

Chiar în raport cu această teribilă încercare prin care a trecut Țara Românească, trebuie ținut în seamă faptul că, în același an 1717, Moldova a îndurat trei năvăliri tătărești, în ianuarie-februarie, în mai și în august. Chemați în ajutor de Mihai Racoviță pe care-l amenința soarta lui Nicolae Mavrocordat — și aici imperialii fiind primiți cu simpatie de mica boierime militară care-l sprijinise pe Cantemir —, tătarii „au prins pe toți moldovenii pe care i-au găsit în ținut, luînd mai mulți robi ca să nu se întoarcă cu miinile goale ; numai acei care fugiseră în băjenii au scăpat“. Domnul a protestat la Poartă, după un obicei care începuse să se stabilească. „Împărăția a dat poruncă să fie înapoiți robii ; tătarii însă n-au scos la iveală nici măcar unul la sută ; astfel au scăpat numai cei care au putut fugi“⁸¹. Toată partea de apus a Moldovei, dintre Siret și Subcarpați, a fost devastată ; au căzut în robie „cam patruzeci de mii de suflete“⁸².

Constatăm că reclamațiile domniei au avut și de astă dată prea puțin efect. Deoarece procedura întrebuițată cu această ocazie este de o complicație caracteristică pentru sistemul de recuperare a robilor, să ni se îngăduie a reproduce un pasaj mai lung din cronică : „Din nou împărăția a dat poruncă să fie dați robii înapoi, deoarece țara este raia împărătească și locuitorii au fost robiți fără firman împărătesc. A fost trimis și un capugi-bașa,

anume Sultan-zadé, ca să îndeplinească porunca [...] Pînă să fie trimis zisul capugi-başa și să meargă după obicei la cadii Chilei și Ismailului ca să arate firmanul și să fie trecut în condica mehchemelei și pe urmă să-l pună în aplicare, a trecut jumătate din vară, și tătarii au avut tot timpul să vîndă pe robi în Anatolia, în Misir și în alte locuri mai îndepărtate ale lumii. Dar împărăția a dat în același timp domnului un alt firman, ca să ia pe robi oriunde i-ar găsi, așa că și pe acei pe care i-a găsit în altă parte i-a luat [...] Chiar Tudorachi, capuchehaia domnului, a scos din înseși mîinile lui Nuredin-sultan treisprezece oameni“⁸³. Sintem îndrituiți să ne întrebăm cîți români ajunși în Asia Mică sau în Egipt se vor mai fi întors din robie.

Încă din ianuarie 1718, Dimitrie Cantemir, aflat în exil, în Rusia, se grăbea să comunice țarului Petru ultimele știri primite din țară : „anul trecut au fost luate în robie 80 000 de suflete și au fost stricate bisericile și sfintele mănăstiri arse“⁸⁴. Cifra atît de mare ar arăta că, nutrînd nădejdi de restaurare, el se gîndea la amîndouă principatele. În Moldova, fostul domn ar mai fi găsit desigur credincioși care să-i deschidă calea spre Iași, pe cînd boierii munteni refugiați la Brașov își puneau toate speranțele în cuceritorul Belgradului, Eugeniu de Savoia⁸⁵. Oltenia era acum iarăși invadată : „vrînd un Regep paşa să între în Ardeal prin țara de peste Olt, au ars multe mănăstiri și case și au robit ca la 5 000 de suflete“⁸⁶.

Abuzurile armatelor turco-tătare nu întîmpinaseră pînă atunci o reală opoziție pe plan diplomatic. Oricît de ciudat ar părea, subordonarea Principatelor față de Poartă în secolul al XVIII-lea a înlesnit situația prizonierilor, rezolvată acum prin acte de stat. Relativa autonomie din perioada anterioară nu permitea decît răs-cumpărarea personală a prinșilor de către cei direct interesați sau, uneori, eliberarea lor în masă, în schimbul unor daruri bogate, la intervenția domnului și a boierilor. Frecvența cazurilor în care robii erau eliberați prin luptă deschisă a mers descrescînd cu timpul. Deci ar fi nedrept a nu releva strădaniile unor domni fanarioți de

a-și sustrage supușii de la înrobire sau de a obține restituirea lor. S-a văzut acțiunea în acest sens a lui M. Racoviță.

Se cunoaște, de asemenea, cererea de despăgubiri adresată hanului de capuchehăile lui Grigore Matei Ghica al Moldovei în 1728, pentru că „tătarii nogai au venit atunci când intraseră cătanele în țara noastră și ne-au robii copiii și nevestele și pe mulți i-au vîndut în alte părți ale lumii”⁸⁷. Același domn, după încheierea păcii de la Belgrad (1739), a revendicat eliberarea neîntîrziată a moldovenilor prinși de tătari, pe baza tratatului care prevedea un schimb între prizonierii ruși și turci⁸⁸. Cronica vorbește cu multă satisfacție de succesul acestui demers: „Văzînd mîrzacii stăruitoarele porunci ale împărăției și ale hanului, precum și marea sîrguință a seraschierului, s-au grăbit să dea înapoi mai multe vite și lucruri și nu puțini robi. Unii chiar atunci, alții după aceea și mulți s-au înțeles cu boierii domnului să dea atîția robi moldoveni și atîtea lucruri, ca să nu mai fie urmăriți [...] De la ceilalți însă, Grigorie vodă nu înceta de a cere robii moldoveni”⁸⁹.

În septembrie 1758, în fața prădăciunilor cumplite săvîrșite de tătari, caimacamii lui Ioan Theodor Callimachi făceau socoteala prinșilor — 14 000, după informația rezidentului suedez la Constantinopol, Celsing⁹⁰, sau 15 000, cum raporta Vergennes, ambasador al Franței la Poartă⁹¹. Numărul lor era apreciat chiar la peste 20 000 de consulul francez în Crimeea, Charles de Peyssonnel⁹². În orice caz, mitropolitul Iacov I Putneanul, episcopii, egumenii ieșeni și toți dregătorii Moldovei spuneau răsplat în arzul alcătuit pentru a îndupleca pe căpeteniile tătărăști: „videm că toți săracii din raiaua Moldovei să pradă de tot, să jăcuescu, să omoară și să robescu, și să ardu cu focul finațele și ariile cu pîne, și casele pe la tîrguri și pe la sate de către tătarii Nohai și Bugeci, și toată raiaua s-au risipit și s-au bejenit prin păduri și aiure, unde nici acolo nu pot să se mistuiască, și nu numai că-i pradă de bucate și de altele ce au pe afară, ci neconținut și acolo prin pădure năvălind tătarii cu armele lor mulțime de oameni din săraca raia au omorît, și pe cîți prinde vii îi robescu și-și facu batjocoră de

femeile și fetele oamenilor, și alte multe nevoi și supărări⁹³. Pledoaria pentru locuitorii țării devastate e inconștient literară, căci pasiunea o încarcă cu elocință : „Socotiți dreptatea lui Dumnezeu că nu sîntem cu nimica vinovați ; nici sîntem cu nimica vinovați, nici sîntem haini împărăției sau măriilor voastre și să fie mila măriilor voastre să porunciți să se oprească prada, să se ridice tătarul de asupra săracilor raialei, că n-are margini răutatea aceasta ce s-au făcut în ticăloasa țară“.

Netăgăduitul patos al tînguirilor boierești să nu ne amăgească : insistența de a se pune capăt înrobirilor corespunde dorinței, în mare parte inspirate de poziția de clasă a autorilor arzului, de a statornici cu orice preț organizarea fiscală, economică și socială a țării. Capturarea de către tătari, ca și fuga țărănilor — la care se face chiar aluzie⁹⁴ — luaseră proporții, lipsind statul feudal de un mare număr de contribuabili și de cultivatori. În dubla lor calitate de oameni politici și de stăpîni de moșii, boierii au recunoscut primejdia⁹⁵. Dovada este că unii din semnatarii apelului de mai sus, fiind însărcinați de I. Th. Callimachi cu calcularea despăgubirilor care se cuveneau Moldovei, au pretins în folosul lor personal sume exagerate sau, cum îi denunța însuși domnul, în ianuarie 1759, „s-au silit a să arăta între dînșii cei mai păgubași decît alții, arătînd some mari ca cele de pagube“⁹⁶.

Departate de a reprezenta totalul mărturiilor documentare privitoare la captivii români în războiul antiotoman, materialul pe care l-am avut la îndemînă poate fi socotit suficient pentru ilustrarea legilor medievale ale războiului în Moldova și Țara Românească. Ele nu diferă prea mult de cele din Occident. Ca și acolo prizonierii erau luați în vederea răscumpărării. În consecință, se regăsește și aici același ansamblu de preocupări. Europa feudală, cu rînduielile ei ostășești, se întindea pînă la Dunărea de Jos, barieră dincolo de care tratarea prinșilor ca robi contrazicea absolut, în teorie dacă nu și în practică, tradiția creștinătății. L-am văzut pe Wavrin constatînd că turcii nu au prizonieri, ci sclavi. Totuși, pentru unii, ca și pentru ceilalți, exista posibilitatea de a-și plăti libertatea cu bani.

Se pune problema dacă aceasta a fost dintotdeauna regula, cu alte cuvinte dacă dreptul la răscumpărare a fost recunoscut din cele mai vechi timpuri și dacă exigențele învingătorilor erau oricând satisfăcute în număr.

Pentru ultima întrebare, răspunsul este mai anevoios, din lipsa informațiilor. Se știe că raritatea monedei în Peninsula Balcanică sau Europa centrală și răsăriteană în secolul al XIV-lea a avut drept urmare tezaurizarea argintului în lingouri, asemenea celor atestate în Țara Românească la 1330⁹⁷. Totodată, erau folosite inele, brățări sau zgârzi din același metal prețios, ocazional fragmentate ca echivalență a unei diviziuni monetare⁹⁸. Se poate presupune că în plata răscumpărilor intrau adesea obiecte de podoabă. Până târziu, în veacul al XVII-lea, plățile erau efectuate în mari cantități de alimente, necesare aprovizionării unor garnizoane de graniță, cai de călărie, șoimi, veșminte etc.⁹⁹. Desigur, vechimea sistemului e și mai mare.

Îndoiala privitoare la dreptul de răscumpărare se risipește înaintea știrilor abundente și precise despre soarta prinșilor de la Nicopole, de care a mai fost vorba în paginile precedente, sau în cazul prizonierilor, turci de astă dată, care, după bătălia de la Vaslui, ofereau lui Ștefan cel Mare „care patru, care două, care o mie de galbeni“¹⁰⁰.

O lărgire a cîmpului de investigații ne arată, numai cu câțiva ani mai târziu, tocmai la celălalt capăt al Europei, în Spania, supraviețuitori ai emigrației bizantine pe cale de a aduna, cu ajutorul milostiv al lui Ferdinand de Aragon, răscumpărarea familiilor lor aflate în captivitatea otomană. După mai bine de un sfert de secol de la cucerirea Constantinopolului se mai găseau „în temnița cea grea a turcilor“ (*duris carceribus Teucrorum*) mama și surorile celor doi frați, Gheorghe și Ioan, despre care documentul din 14 iulie 1479, pe care-l cităm, nu spune decît că erau fiii „unui comite grec“ numit Teofil, dintre curtenii cei mai apropiați ai fostului împărat¹⁰¹. În termeni asemănători, încuviințarea de a cerși pentru răscumpărarea mamei și a surorilor (și în acest caz!) era dată, la 17 mai 1480, lui Ioan Alexandru, rămas ciung din

lupta cu turcii și alungat de ei pe aceleași meleaguri străine¹⁰². Aventurierii aceștia reprezintă un tip frecvent în diaspora bizantină. Mai lesne de identificat decât cei de mai sus este un membru al nobilei familii constantinopolitane Rhalli („Aralli“), Ioan, refugiat un timp în despotatul Moreii, pînă la cucerirea lui definitivă în 1480¹⁰³. Tot în 1480 apăreau la Toledo pribegii sirbi (*ex regno Servie*) Vasile, Iancu — „Yangola“ —, Constantin și fiul acestuia, Dimitrie. Răscumpărarea lor, pentru plata căreia li se fixase un soroc de cinci ani, s-ar fi ridicat la 40 000 de ducați, cifră enormă, inacceptabilă¹⁰⁴.

Obiceiul de a cutreiera Europa pentru a aduna banii de răscumpărare s-a păstrat și în secolul al XVI-lea. Examinarea actelor consiliului privat al Angliei rezervă în această privință surprize, ca înregistrarea, la 30 mai 1577, a doi călători maghiari, nobilii „Paulus Sexmery“ (Szemere Pál?) și „John Busas“, prizonieri ai turcilor, eliberați pe cheazășie¹⁰⁵. Unui cunoscut negustor grec din Patmos, Iacov Miloita, eliberat de turci pe garanția soției și a copiilor săi, deținuți ca ostatici, i se îngăduie la 18 februarie 1593 să strîngă din Anglia fondurile necesare și el nu părăsise încă această țară, sau revenise acolo, în octombrie 1595, deși permisul de colectă îi expirase de un an¹⁰⁶.

Iarăși un ungar, Szekely András sau, cum i se zice, „Andrew de Rimu Sechei“, figurează în aceeași culegere de documente pentru ajutoarele primite în 1599, în vederea răscumpărării sale de la turci¹⁰⁷. Dacă numele său ar arăta într-adevăr o origine secuiască, e cu putință ca el să fi luat parte la acțiunea antiotomană a lui Mihai Viteazul și Sigismund Báthory.

Fără îndoială că, în 1621, atunci cînd povestește cum a fost jefuit de mărfurile în valoare de 4 000 de ducați pe care le ducea în Țara Românească și Transilvania („Valachia and Dacia“), un grec din Salonic, cu numele de Pancratius Grammaticus, se referă la tătarii trimiși împotriva Moldovei, unde Gaspar Graziani ridicase, sprijinit de poloni, steagul unei noi răscoale. Negustorul se plînge că tătarii i-au robit fiul, Filip, cerînd ca răscumpărare 800 de ducați¹⁰⁸.

Asemenea știri nelipsite, poate, de exagerare au nevoie de o confirmare pe care, singure documentele interne ne-o oferă. De exemplu, în hrisovul prin care Alexandru Mircea întărește fraților Ivașcu și Albu Golescu o ocină, se spune că aceasta „a fost de moștenire jupaniței Marga de la Caracal. Însă când a fost în zilele răposatului Radul voevod, iar jupanița Marga, ea, a avut niște fii ai ei în Țara Turcească și n-a avut bani ca să-i plătească de turci, ci a vîndut această mai sus-zisă ocină lui Radul voevod pentru 30 000 de aspri gata, de și-a plătit fiii ei cu acei mai sus-ziși aspri și i-a scos de la turci“¹⁰⁹. Episodul datează așadar din vremea domniei lui Radu Paisie, mai probabil din 1539, când forțe otomane au înfrînt răzvrătirea lui Șerban banul din Izvorani. Acesta era, de altfel, văr prin alianță cu Marga, ai cărei fii se cheamă Matei și Vălsan¹¹⁰. Socotînd ducatul la 60 de aspri — cursul oficial de pînă în 1584 — rezultă cifra de 500 de ducați, echivalînd cu prețul unei moșii.

Suma aproximativă de 15 000 de aspri pentru răscumpărarea unui prizonier este confirmată de un alt document contemporan care relatează amănunțit peripețiile lui Dragul, fiul lui Stan din Mănești. Acesta făcuse parte dintre boierii urmăriți din motive politice de Mircea Ciobanul, fugise în Moldova și, fiind acolo prins de tătari, a fost vîndut de ei cu 10 000 de aspri unui turc din Belgrad care, mai tirziu, a primit pentru prizonierul său o răscumpărare de 14 000 de aspri. Iată, în hrisovul lui Alexandru-vodă Mircea de la 20 noiembrie 1565, povestirea, de un adevărat interes istoric, a celor întîmplate : „Iar întru aceia, Dragul a fugit, în zilele răposatului Mircea voievod, de a ieșit pribeag din Țara Românească în țara Moldovei. Și acolo a petrecut multă vreme, pînă cînd l-au luat tătarii rob. Iar după aceia, un turc din Belgrad, anume Hasan, l-a răscumpărat de la tătari, de a dat 6 000 aspri gata și 4 cai buni, prețul unuia cîte 1 000 aspri. Iar după aceia, în zilele răposatului Petru voevod acel Hasan turcul a venit în țară la părinții lui Dragul, la mama lui, Stana, ca să-i plătească asprii și caii pe care el îi dăduse tătarilor și să-l sloboadă ca să vină la casa sa. Iar mama lui Dragul nu a avut altceva ca să-i dea, ca să-l scoată, ci a vîndut Stana, mama lui

Dragul, acest sat mai sus zis lui Stan cel Gros pîrcălab, pentru 14 000 aspri gata. Și întru aceia, Stana, mama lui Dragul, a adus acei aspri și i-a dat toți în mîna lui Hasan turcul, de și-a scos pe fiul ei Dragul din lanțuri, din temniță“¹¹¹.

Cum era și de așteptat, întîlnim mai multe informații relative la răscumpărări în anii următori mării expediții turco-tătare din 1574. Nu întîmplător, două acte menționează, ambele, aceeași persoană care, prin împrumuturi, găsise mijlocul de a se îmbogăți din răscumpărările prizonierilor, într-un moment de mare criză de numerar. E vorba de marele boier moldovean Ion Golăi, vel logofăt între 1572 și 1578, care, într-unul din aceste cazuri, a împrumutat bani lui Nicoară Liciul și lui Romășcel ca să-și răscumpere niște robi de la tătari, primind în schimb ca zălog două sate: Fauri și Grumăzești¹¹². Cu alt prilej, la 14 decembrie 1575, Petru Șchiopul întărește lui Ion Golăi satul Iușani pe Jijiia (cu loc de moară), pe care îl cumpăraseră de la „Sanda și sora ei Drăguța, fiicele Mariiței, nepoatele cneaghinei lui Vlad cel bătrîn pîrcălab, strănepoatele lui Grozea comis“¹¹³. Spre deosebire de Liciul și Romășcel, simpli boiernași, numele de mai sus, cu o genealogie precisă care suie de parte în trecut, pînă la sfîrșitul veacului al XV-lea¹¹⁴, arată pe descendentele unui vechi neam boieresc. Ele „s-au răscumpărat din robie de la tătari“ cu 1 000 de zloți tătărești, monedă aproximativ egală cu ducatul, ceea ce indică o sumă apropiată de cele citate pînă acum. Merită reținut faptul că logofătul Ion Golăi fusese principalul conducător al opoziției din sfatul domnesc față de Ion vodă și că, după victoria, prevăzută de el, a turcilor, a avut numai de cîștigat din înspăimîntătoarea devastare a țării care i-a urmat¹¹⁵.

Din exemplele precedente se vede că nivelul răscumpărărilor se menținea foarte ridicat. O dovedește, pe lîngă faptul că era uneori necesară vînzarea unui sat pentru a realiza suma respectivă, și comparația cu lefurile mercenarilor care luptau în aceeași perioadă în țările române. După calculul unui eminent istoric militar, în tot rîstimpul dintre 1550 și 1595, un pedestraș se mulțumea cu 2—3 florini sau taleri pe lună, în afară de

hrană și haine, iar, în aceleași condiții, salariul lunar al unui călăreț varia între 5 și 6 taleri, deci maximum 60 de ducați pe an ¹¹⁶. Prin urmare, după cum se desprinde din documente, răscumpărarea putea atinge chiar nivelul soldei pe zece ani. Izbitoare este însă diferența dintre răscumpărări și prețul de vânzare a omului, a cărui tendință de scădere în timpul campaniilor victorioase care adunau mulți prizonieri este adevărată de mărturia lui Diego Galan. Acest martor al luptei de la Călugăreni declară că prețul unui rob coborîse de la trei reali de argint la trei bani : „se plătea același preț pentru o femeie cu doi copii în brațe și nu se mai osteneau să ia robi“ ¹¹⁷. În general, răscumpărarea reprezenta o sumă cu mult superioară, stabilită după tocmele îndelungate.

Ultimii ani ai veacului al XVI-lea și cei dinții ai celui următor, epoca mării insurecții antiotomane, odată cu care s-a realizat vremelnice și unirea țărilor române, va trece totuși în amintirea urmașilor drept „vremea răutăților“, adică a catastrofelor abătute asupra țării după înfrîngerea lui Mihai. În numeroase documente ale vremii întîlnim astfel de formulări : „s-a întîmplat lui Dumitru vreme de robie, de l-au robit tătarii, cînd au fost răutățile“ ¹¹⁸.

În 1601, un oștean al lui Mihai Viteazul scria părinților lui : „Vă dau știre că simțul viu pînă acum, nu s-a perit, ce amu scăpat de la Belgrad cînd au bătut Mihai Vodă războiul cu Ungarie, deciu m-au prinsu nește sași, deci a vrut să mă taie, eu m-amu rugat și am spus că simt fecior Mogildei, deci nu m-au perdut“. Povestirea peripețiilor prin care a trecut Cocrișel se încheie astfel : „De aci eu am trimis carte la Andriiaș din Bistriță, el au trimis la sas de m-au cerșit : ei au cerșit 300 tal., iară Andriiaș m-au scos dereptu 100 tal.“ ¹¹⁹. Observăm că suma solicitată „cînd a căzut jupanița Neaga vorniceasa în robia turcilor“ ¹²⁰ n-a putut fi procurată decît prin vânzarea a două sate. Fiică a lui Vlaicu vistierul din Rumceni și Cislău, această boieroaică fusese soția marelui vornic Mitrea din Hotărani, decapitat pentru trădare în 1596 ¹²¹. Este de crezut că răscumpărarea, pentru care, pe lîngă 28 000 de aspri turcești și 180 de aspri galbeni, a fost necesar și un împrumut de 40 de galbeni,

corespundea mai mult rangului familiei, înrudită și cu fostul domn Mihnea Turcitul, decît averii ei, supusă confiscărilor obișnuite în caz de „hiclenie“¹²².

În documente se întrevide lesne specula prilejuită de răscumpărări. Vînzînd marelui vornic Cîrstea Ghe-novici un rob țigan cu nevastă și cu copil, armășelul Marco Cudalbul mărturisea fără înconjur: „i-am răscumpărat din mîinile tătarilor, cînd au prădat pînă în Țara Românească și am dat pentru ei 2 000 de aspri, iar panului Cîrstea vornic i-am vîndut pentru patru mii de aspri“¹²³. La despăgubire se adaugă deci un ciștig egal cu cheltuiala.

Preocuparea stăpînilor de moșii de a umple golurile lăsate între brațele de muncă de desele năvăliri tătarești, așa încît să păstreze potențialul uman necesar unei bune funcționări a economiei domaniale, este dovedită de dezbaterea în divan a unui litigiu de rumînie la 1629. Monea din Siliște a fost răscumpărat din robia turcească de marele vornic Ivașcu Băleanu cu 25 de galbeni, „ca să-i fie rumîn“ — sumă destul de importantă de vreme ce un boier ca Udrea postelnicul se codea să o plătească, preferînd să se lipsească de un țăran șerb¹²⁴.

S-a văzut că primejdia captivității era un element permanent al condițiilor de viață din țările române la începutul secolului al XVII-lea, amenințînd toate categoriile sociale. Un document de la 1 iunie 1620, refăcînd istoria unui domeniu boieresc în cele două decenii precedente, menționează căderea în captivitate *de două ori* a postelnicului Dumitru din Slătioare, probabil în timpul luptelor lui Mihai Viteazul cu turcii — în orice caz înainte de 1605, cînd marele boier Preda Buzescu, în stăpînirea căruia trecuseră aceste moșii, le-a cedat vornicului Ivașcu Băleanu: „au ajunsu pre tată-meu Dumitru postelnic vreme de robie, de l-a robit, de în ruda noastră nimenea nu se-au aflat să-l scumpere de în robie, ci l-au scumpărat Preda banul Buzescul, de au dat 300 de galbeni. Deci, deac-au venit tată-meu Dumitru postelnic de în robie, nu se-au minat multă vreme, ci iar l-au robit. Apoi, Preda banul n-au vrut să se lase în pagubă de acele 300 de galbeni, nici au aflat alte bucate ale noastre să ia pentru acele 300 de galbeni, ci ne-au luat toate satele

și toate moșiile“¹²⁵. Dintr-un hrisov al lui Leon Tomșa aflăm că, în timpul domniei lui Radu Șerban, jupanița Elina a lui Stan Buzianul și fiul ei Cazan au fost răscumpărați de la tătari cu 140 de galbeni, la care se adăugau încă niște ferecături în valoare de 7 000 de aspri, de către Ion logofătul din Muți¹²⁶. E interesant că acest Ion din Muți fusese și el prizonier, împreună cu fiul său Buzea, răscumpărându-se cu numai 8 000 de aspri în 1605, probabil odată cu cei doi amintiți¹²⁷. În această împrejurare, el fusese nevoit să vîndă cîtiva robi țigani. Mai frecvent, cuantumul răscumpărării era atins prin vînzările de pămînt, situație înfățișată, între altele, într-un document din 5 aprilie 1613, referitor la evenimente cu doi-trei ani mai vechi: „i s-a întîmplat lui Ștefan robie, în zilele lui Șerban voevod, cînd a eșit de aici din țară, cînd cu ungurii, i-au robit femeia și fiii lui, însă Ștefan, el, n-a avut cu ce să-și scoată femeia și fiii lui din robie, ci a vîndut ocina sa [...] pentru 12 000 aspri toți gata, de și-a scos fiii din robie din mîinile turcilor“¹²⁸.

S-ar putea crede că, pentru asemenea boiernași mărunți care nu stăpîneau mai mult de o jumătate sau un sfert de sat, obligăția de a plăti o răscumpărare atît de mare era ruinătoare. Exemplele nu lipsesc. Cînd, la 25 aprilie 1632, Alexandru Iliăș întărește lui Ciudin vistiernicel și fraților lui o ocină în satul Ciripcăuți, se precizează că e „cumpărătura tatălui lor, lui Caraghioz, de la Ionașco, fratele lui Moschiciu biv pîrcălab, drept 250 zloți tătărăști, cu cari bani acel Ionașco ș-au răscumpărat un ficior al său din țara Turcească“¹²⁹. Sau un alt caz de transfer de proprietate: „Iurașco căzînd la păgîni și în robie, l-a plătit pe el Boul visternic din acea robie și dat-a pentru el 200 taleri“. Toader Boul, el însuși prins de tătari în 1612 și răscumpărat de Ștefan vodă Tomșa, a păstrat drept despăgubire satul Frătești, prețuit la 320 de taleri deci de o valoare mai mare¹³⁰. Aceasta, ca și cîteva situații similare, sugerează că mulți prizonieri își datorau răscumpărarea unor tovarăși de captivitate mai bogați. Cîteodată, trecea vreme îndelungată pînă la achitarea întregii sume. De pildă, într-o împrejurare menționată mai sus, cel care avansase fondurile

necesare în 1605 nu fusese încă despăgubit nici după un sfert de veac, iar datornicii muriseră între timp.

Faptele înșirate de-a lungul acestui capitol tind să impună unele concluzii. În primul rînd, reiese din mărturiile documentare o notabilă fluctuație demografică determinată de războaie. Periodic, dar într-un ritm inegal, în secolele XVI—XVIII, înmulțirea populației din Moldova și Țara Românească este frînată de incursiunile turco-tătare : nu numai fiindcă fac numeroase victime, ci mai ales prin numărul de prizonieri, mai mare decît al celor uciși — ce bătaie din această epocă lasă 50 000 de morți pe cîmpul de luptă ? Ei pleacă deseori definitiv ; să nu uităm că puținele, foarte puținele nume pe care le cunoaștem sînt numai ale unora care s-au întors. Alături de mortalitatea ridicată din momentele de epidemii sau din anii de foamete — crize vremelnice ale unei economii cerealiere care ar trebui mai bine studiate ¹³¹ —, acest transfer de populație peste Dunăre contribuie hotărîtor la descreșterea sau imobilizarea nivelului demografic. Pentru a măsura exact dinamica fenomenului, depopulările și repopulările, creșterea numărului de locuitori întretăiată de cîte un brusc regres sau de încetiniri care pot dura un deceniu întreg, ar trebui să se formeze serii statistice, ceea ce izvoarele românești, pînă în veacul al XIX-lea, nu îngăduie decît cu foarte mare aproximație ¹³².

Aceeași dificultate ne-a obligat să restrîngem investițiile cu privire la răscumpărări la intervalul de un secol cuprins între 1540 și 1640. Limitarea în timp prezintă însă un avantaj, cel de a oferi date absolut coerente, bazate pe aceleași unități monetare, reflectînd perfect raporturile sociale dintre diferiții prizonieri : valoarea răscumpărării unui boier era cam de zece ori mai mare decît a unui țăran aservit.

O ultimă chestiune care, oricît de sumar tratată aici, nu putea fi lăsată la o parte : atitudinea statului feudal față de dezorganizarea produsă de fiecare năvălire turco-tătară, prin scăderea capacității de apărare a țării, rărirea (deci, scumpirea) mîinii de lucru, înstrăinarea unei mari cantități de metal prețios (în numerar sau nu)

datorită răscumpărilor, destrămarea legăturilor de familie etc.

Socotim că a fi subliniat însemnătatea acestor probleme, chiar fără a stăruii asupra lor, nu era inutil pentru cunoașterea, în toată complexitatea lor, a sarcinilor materiale impuse țărilor române de către dominația otomană.

NOTE

¹ P. Lemerle, *op. cit.*, p. 129—143, și M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *L'expédition d'Umur-Beg d'Aidin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)*, *Studia et acta orientalia*, II, 1960, p. 3—24.

² M. Guboglu, M. Mehmet, *Cronici turcești privind țările române, extrase*, I, Buc., 1966, p. 37.

³ Față de neclaritățile izvorului, profesorul Lemerle adoptă o atitudine sceptică, presupunând că episodul respectiv reflectă mai degrabă evenimentele din 1462, expediția contra lui Vlad Tepeș, la care cronicarul a participat. decît altele contemporane cu eroul poemului, Umur.

⁴ *Cronici turcești*, p. 38.

⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, Buc., 1897, p. 4—5.

⁶ Vezi „cronica de la Berna“ (*Chronographia regum Francorum*), ed. Kervyn de Lettenhove, *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique*, III, Bruxelles, 1876, p. 224, 227—228, și „Povestirea slujitorului lui Guy de Blois“, reproducă de același editor în anexă la J. Froissart, *Chroniques*, XV, p. 486—487.

⁷ *Istoria României*, II, p. 370, 373, unde referirea la „schimbătoare stăpîniri străine“ e insuficientă. Vezi H. Chircă, C. Bălan. *O inscripție din 1397—1398 privitoare la stăpînirea turcească de la Turnu*. în *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, p. 359—363.

⁸ N. Iorga, *Documents concernant les Grecs et les affaires d'Orient*, p. 5. Ca urmare, B. Cămpina, *op. cit.*, p. 323, datează expediția din 1401, plasînd-o pe litoralul dobrogean.

⁹ M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Buc., 1942, p. 41—47.

¹⁰ *Istoria României*, II, p. 369.

¹¹ D.R.H., B. I. p. 36. Această particularitate n-a fost relevată de D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*, în *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, II, Buc., 1968, p. 19—142, nici de Răzvan Theodorescu, *Despre un însemn sculptat și pictat la Cozia (În jurul „despotiei“ lui Mircea cel Bătrîn)*, *Studii și cercetări de istoria artei, seria arte plastice*, 16, 1959, p. 191—208.

¹² Ducas, *Istoria turco-bizantină, 1341—1462*, ed. V. Grecu, Buc., 1958, p. 179.

¹³ *Cronici turcești*, I, p. 167.

¹⁴ *Călători străini*, I, p. 26—31, biografie și text.

¹⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 10. Asupra scrierii și a autorului ei, vezi A. Decei, *Informațiile istorice ale lui Captivus Septemcastrensis*, *Anuarul Institutului de istorie națională*, VII, 1936—1938, p. 685—693; Florio Banfi, *Fra Giorgio di Settecastelli O. P.*, *Memorie domenicane*, 56, 1939, p. 130—142, 202—210; C. Göllner, *Der „Tractatus de ritu et moribus Turcorum des Ungenannten Mühlbachers*, *Deutsche Forschungen im Südosten*, II, 1943, p. 600—643; J. A. Palmer, *Fr. Georgius de Hungaria O. P. and the Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*, *Bulletin of the John Rylands Library*, 34, 1951, p. 44—68.

¹⁶ N. Iorga, *Une nouvelle source sur les campagnes de Mahomet II contre Etienne le Grand, prince de Moldavie*, *Revue historique du sud-est européen*, XI, 1934, p. 341—342; A. A. Vasiliev, *Jörg of Nuremberg, a writer contemporary with the Fall of Constantinople (1453)*, *Byzantion*, 10, 1935, p. 205—209; Const. Karadja, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în *Omagiu lui Ioan Lupas*, Buc., 1943, p. 398—409.

¹⁷ Tocilescu, *op. cit.*, p. 38.

¹⁸ *Ibid.*, p. 458—459.

¹⁹ Wavrin, p. 64: „estoient fort chargiés de proyes et aussi amenoient grant foison d’hommes et femmes qu’ilz avoient prins comme esclaves, avec grant nombre de bestail“. Căzind într-o ambuscadă, turcii își vor pierde prada și prinșii.

²⁰ *Ibid.*, p. 65.

²¹ N. Iorga, *O mențiune neobservată a românilor la bizantini*, p. 159.

²² Idem, *Les aventures „sarrazines“*, p. 37—38.

²³ Donado da Lezze, *Historia turchesca*, p. 13: „usarono questi Turchi le solite correrie loro in diverse parti de’ Christiani, menando via anime infinite, et a questo modo nascono nel paese del Turco huomini con barba“.

²⁴ Vezi unele texte ale poetului Eustache Deschamps culese de T. G. Bulat, *La croisade de Nicopolis dans la littérature du temps*, în *Mélanges d’histoire générale*, I, Cluj, 1927, p. 101—123.

²⁵ Wavrin, p. 118.

²⁶ D. da Lezze, *Historia turchesca*, p. 24—25. Editorul, I. Ursu, p. 24, n. 5, crede că e vorba de Brăila. Numai 5 000 de prizonieri recuperați de Vlad, cf. N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 13.

²⁷ *Cronici turcești*, I, p. 72.

²⁸ *Ibid.*, p. 205.

²⁹ *Călători străini*, I, p. 128.

³⁰ *Cronici turcești*, I, p. 214: „căpetenia oștirii fiind vinat în luptă împreună cu ceilalți serdari, a căzut în lanțurile robiei“. Boierul amintit aici este negreșit Bodea vornicul, care dispare din sfatul domnesc după această dată și a cărui principală atribuție, comanda curtenilor, îi asigura conducerea oastei. Cf. A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, *Analele Universității C. I. Parhon*, seria științelor sociale, istorie, 5, 1956, p. 183, 202.

³¹ Tocilescu, *op. cit.*, p. 107—108. Cf. *ibid.*, p. 132—133, aceleași vești le dă voievodul „jupînului Haneș Crețul și jupînului Paul din Brașov“. Data scrisorilor este, probabil, august 1478, din timpul asediului cetății Scutari. Vezi F. Babinger, *Mohamet II le Conquérant et son temps (1432—1481)*, tr. H. del Medico, Paris, 1954, p. 446.

³² *Cronici turcești*, I, p. 208. Reprezentînd o cincime din valoarea de vînzare a fiecărui rob, darea pengik simboliza vechiul drept al sultanului la care ne-am referit sub numele de „pendamerium“.

³³ *Ibid.*, p. 77.

³⁴ *Ibid.*, p. 79. Cf. *ibid.*, p. 102, 104, două versiuni ale cronicii lui Așik-pașa-zadé.

³⁵ D.I.R., A, XVI, I, p. 256—257.

³⁶ *Arhiva istorică a României*, I/1, 1865, p. 9—13.

³⁷ D.I.R., A, XVI, I, p. 505, II, p. 72, III, p. 14—15.

³⁸ B. T. Cimpina, *op. cit.*, p. 94.

³⁹ Cele două porunci („hüküm“) ale sultanului de la 11 august, către cadul de Silistra, și de la 15 august, către domnul Țării Românești — la Biblioteca Academiei, manuscrise, doc. turc. I/50—51 — se referă la 10 fugari din lupta de la Boiani.

⁴⁰ *Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisiu, Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, Buc., 1970, p. 281. Vezi și N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses Préceptes pour son fils Théodose*, *Revue roumaine d'histoire*, IX, 1, 1970, p. 36.

⁴¹ Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 140.

⁴² Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 132. Cf. Hurmuzaki, II/2, p. 612, numărul robilor din 1510 ar fi atins 70 000.

⁴³ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 293, nu semnalează nici o funcție în cariera personajului între 1527 și 1563.

⁴⁴ Tocilescu, *op. cit.*, p. 541. „Au venit împăratul turcesc și cu tătarii și s-au robit neamul lor, pînă astăzi sînt periți în robie“, se spune într-un document din 30 mai 1546 (T. Codrescu, *Uricariul*, II, Iași, 1852, p. 251—252).

⁴⁵ De la Ureche (p. 177), știrea e preluată de N. Costin, p. 480, căruia-i sugerează comentariul de inspirație horatiană: „Bine au zis unul: cînd nebunesc domnii, să stînge și piare cel nevinovat nărod“ — aluzie la versul din *Epode*, I, 2, 14: „Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi“.

⁴⁶ *Călători străini despre țările române*, II, Buc., 1970, p. 290. Cf. N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide, dit le Despote, prince de Moldavie*, Buc., 1900, p. 83—84, numai 15 000 de robi.

⁴⁷ Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 192. Vezi și Azarie, în *Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de I. Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1959, p. 151.

⁴⁸ Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, p. 177, explică ordinul sultanului prin dorința de „a liniști spiritele“.

⁴⁹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, II, Buc., 1930, p. 39—40. Cf. Hurmuzaki, II/2, p. 709, 712.

⁵⁰ D.I.R., A, XVI, III, p. 445. Vezi I. Ionașcu, *Despre hatmanul moldovean Andrei, ajuns mare logofăt al lui Mihai Viteazul, Cercetări istorice*, X—XI, 1936, p. 97—105. Cf. G. D. Florescu, *Andrei vistierul și Andrei hatmanul — logofătul de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Rectificări și precizări...*, Buc., 1936.

⁵¹ *Călători străini despre țările române*, III, Buc., 1971, p. 532.

⁵² D.I.R., B, XVII, III, p. 78, act din 31 decembrie 1616.

⁵³ D.I.R., B, XVII, I, p. 67 (citată și mai sus, cap. I. n. 35).

⁵⁴ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Buc., 1922, p. 159—161.

⁵⁵ D.I.R., B, XVII, II, p. 362—363, doc. din 23 ianuarie 1615. Cf. I. C. Filitti, *Neamul doamnei Neaga și mănăstirea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*, Buc., 1934, p. 14, n. 3. Neacșa, mama lui Stroe, căsătorită cu Mogoș logofătul, era vară primară cu doamna Neaga, fiica clucerului Vlaicu II din Rumcenii, și nepoată celeilalte Neaga, vorniceasa, prinsă și ea de tătari. Aceștia ar fi luat în 1604 din Transilvania, Țara Românească și Moldova „100 000 de robi” (B. P. Hasdeu, *Documente inedite din Biblioteca Doria Panfiliană din Roma*, Columna lui Traian VII, 1876, p. 311).

⁵⁶ D.I.R., B, XVII, II, p. 256.

⁵⁷ D.I.R., B, XXII, p. 340, doc. din 23 octombrie 1628.

⁵⁸ = copilă.

⁵⁹ Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1944, p. 126. Împărtășim concepția cu privire la gândirea politică a boierimii din secolul al XVII-lea expusă de Eugen Stănescu, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, studiu introductiv la *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, I, Buc., 1961, îndeosebi p. XLVI—XLVIII, LIV, LVI, LXV—LXVI, Cf. idem, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin și problemele regimului boieresc)*, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 309—316.

⁶⁰ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zăpise*, III/1, Iași, 1910, p. 71. Cf. *ibid.* p. 91.

⁶¹ A. Antalffy, *Călătoria lui Evlia Celebi prin Moldova în anul 1659*, *Buletinul comisiei istorice a României*, XII, 1933, p. 23.

⁶² *Letopisețul cantacuzinesc*, în *Cronicari munteni*, I, p. 178.

⁶³ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. 125. Vezi și N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Buc., 1902, p. 24, un document din martie 1662, în legătură cu care N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 117, mai citează un act inedit din Arhivele Statului București, fondul Episcopiei de Argeș, IV/10.

⁶⁴ M. Costin, *op. cit.*, p. 193.

⁶⁵ G. Zerva, *Călătoria lui Evlia Celebi-Efendi*, *Buletinul comisiei istorice a României*, XVI, 1937—1938, p. 270.

⁶⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, III, Buc., 1884, p. 250.

⁶⁷ A. Antalffy, *art. cit.*, p. 29.

⁶⁸ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România*, II, Moscova, 1968, p. 337, 339.

⁶⁹ E. Vîrtosu, *Dionisie Eclisiarhul — un manuscris din 1816*, *Arhivele Olteniei*, VIII, 1929, p. 211.

⁷⁰ *Kurtze und wahre Beschreibung der Fünff-jährigen harten Gefängnis welche Nicolaus Schmidt Bürger und Kirschner im Dresden unter den Türchen bendes zu Constantinopel...* Leipzig, 1684 (în Biblioteca Academiei din București, I 453413). Vocabularul de la sfîrșit reprezintă o încercare, cu totul izolată la acea dată, de dicționar turco-german, V. și *Călători străini*, V. Buc., 1973, p. 355.

⁷¹ N. Iorga, *Sur la croisade au XVII-e siècle*, *Revue historique du sud-est européen*, XVIII, 1941, p. 28—30.

⁷² Radu Greceanu, *Istoria*, p. 69.

⁷³ *Ibid.*, p. 71. Făgăduiala sultanului de a nu îngădui jafuri și, mai cu seamă, înrobirea populației din Țara Românească, e relevantă și de Stoica Ludescu, vezi *Cronicari munteni*, I, p. 224.

⁷⁴ La 31 iulie 1711 Brîncoveanu înștiința pe contele de Stainville, comandantul armatei imperiale din Transilvania, despre încheierea campaniei din Moldova (British Museum, Additional Manuscripts, Ms. 37358, f. 389), iar la 5 august îi comunica și condițiile păcii (Hurmuzaki, VI, p. 92). Cf. N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 326, n. 2, scrisoarea stolnicului C. Cantacuzino de la 8 august 1711.

⁷⁵ I. Neculce, *Letopiseșul*, p. 295—296. Vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 115, 117.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 123, unde se afirmă că, la stăruința lui Lupu Costachi, hanul Devlet Gherei a eliberat 2000 de robi.

⁷⁷ Vezi, mai pe larg, articolul nostru *Aux origines du régime phanariote en Valachie et Moldavie*, *Revue des études sud-est européennes*, XI, 2, 1973, p. 353—355.

⁷⁸ E. Cieslak, J. Ruminski, *Raporty rezydentow francuskich w Gdansku w XVIII wieku*, I, Gdansk, 1964, p. 54.

⁷⁹ Radu Popescu, *Istoriile*, p. 241.

⁸⁰ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*, p. 129.

⁸¹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 211. Autorul adaugă: „tătarii mai luaseră și multe vite, pricinuind mare pagubă țării, și din rîndurile boierimii au luat cîțiva bărbați și femei și i-au ucis”.

⁸² *Ibid.*, p. 215.

⁸³ *Loc. cit.*, Cf. cronica lui N. Chiparissa, la C. Erbiceanu, *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, Buc., 1888, p. 75.

⁸⁴ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 296—297. „Îndeosebi”, precizează fostul domn, „mănăstirea noastră (Mera), punîndu-i-se lagum, a fost stricată și oasele părintelui nostru scoase și pîngărite”.

⁸⁵ Scrisoarea lor de la 17 iulie 1718 a fost publicată de C. Sassu, *Acte din arhivele vieneze*, în *Arhivele Olteniei*, VIII, 1929, p. 87—88.

⁸⁶ Radu Popescu, *Istoriile*, p. 242.

⁸⁷ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 301. Suma obținută ca despăgubire a fost distribuită de vistierie celor care avuseseră de suferit în urma ultimei năvăliri tătărești (*ibid.*, p. 279—280).

⁸⁸ *Ibid.*, p. 475, 476.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 523, 525, 527.

⁹⁰ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, Buc., 1903, p. 626—627.

⁹¹ Hurmuzaki, supl. 1 la vol. I, p. 711. Ei-ar fi fost 17 000, după o altă mărturie contemporană (V. Șotropa, *Bejenii în secolul al XVIII-lea, Arhiva Someșeană*, 16, 1932, p. 61—62).

⁹² V. Mihordea, *Politica orientală franceză și țările române în secolul al XVIII-lea, 1749—1760*, Buc., 1937, p. 497.

⁹³ Tudor Pamfile, *Prada tătarilor din toamna anului 1758, Miron Costin, revistă de cercetări și mărturii istorice*, IV, 1916, p. 189—192. Recent, actul a fost republicat, cu greșeli de lectură, fără comentariu, fără datare și fără nici o mențiune a primei ediții, de Valerică Berbecaru, *Un document inedit cu privire la incursiunea tătarilor în Moldova la mijlocul sec. al XVIII-lea, Memoria antiquitatis*, I, 1969, p. 375—379.

⁹⁴ *Loc. cit.*: „mulți din locuitorii ținuturilor de sus de spaima și groaza aceasta s-au dus printr-alte țări, lăsându-și toate ale lor la peire, numai să scape cu sufletele de urgia aceasta”.

⁹⁵ Importanța factorului demografic în criza prin care trec țările române la mijlocul veacului a fost subliniată în două foarte bune monografii: V. Mihordea, *Relațiile agrare din Moldova în secolul al XVIII-lea*, Buc., 1968, și Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Buc., 1972.

⁹⁶ N. Iorga, *Din originile politicianismului român: o acțiune de opoziție pe vremea fanarioșilor, Analele Acad. Rom.*, mem. sect. ist., s. III, t. VIII, 1928, p. 361—364.

⁹⁷ O. Iliescu, *Despre natura juridică și importanța despăgubirilor oferite de Basarab Voievod regelui Carol Robert (1330), Studii și materiale de istorie medie*, V, 1962, p. 133—150.

⁹⁸ A. Frolow, *L'argent de parure dans des fresques serbes du Moyen Age*, în *Revue des Etudes Byzantines*, XXIV (*Mélanges Venance Grumel*), 1966, p. 292—307.

⁹⁹ P. F. Sugar, *The Ottoman „professional prisoner”*, p. 84—

90. Fiind prins de tătari, stolnicul Vasile Lozinski se răscumpără cu „multe haine și argintării” (D.I.R., A, XVII, IV, p. 447—449).

¹⁰⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 94.

¹⁰¹ Antonio de la Torre, *Documentos sobre relaciones internacionales de los Reyes catolicos*, I, Barcelona, 1949, p. 25—26.

¹⁰² *Ibid.*, p. 98.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 117—118.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 106. Chiar 10 000 de ducați pentru fiecare este o vădită exagerare, dat fiind că, în 1481, tributul Moldovei nu depășea 6 000 de ducați (M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX, Studii și materiale de istorie medie*, II, 1957, p. 8—9).

¹⁰⁵ *Acts of the Privy Council of England*, IX, Londra, 1894, p. 357.

¹⁰⁶ *Ibid.*, XXV, Londra, 1901, p. 10, 516. Despre Miloita care, în drumul de la Antiohia către Polonia, a trecut prin Tübingen în 1587, vezi comunicarea noastră la Rhethymnon, în 1971, *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVI-e siècle*, în *Actele celui de-al II-lea Congres de studii cretane* (sub tipar).

¹⁰⁷ *Acts of the Privy Council of England*, XXIX, Londra, 1905, p. 741.

¹⁰⁸ H. M. S. Reg. IV, p. 277, Earl de la Warr Mss. — referință furnizată de prof. E. D. Tappe, de la Universitatea din Londra.

¹⁰⁹ D.I.R., B, XVI, IV, p. 64, doc. de la 7 aprilie 1672.

¹¹⁰ Dan Pleșia, *Contribuții documentare la istoricul minăstirii Argeș în timpul lui Alexandru Iliăș (1627—1629)*, *Mitropolia Olteniei*, XXII, 1—2, 1970, p. 81, n. 34.

¹¹¹ D.I.R., B, XVI, III, p. 333.

¹¹² D.R.H., A, XIX, p. 546. Documentul de la 1 septembrie 1628 continuă cu precizarea : „apoi s-a aflat că n-au avut ei nici o treabă cu acele sate și s-au luat de la Golăi logofăt și au rămas nepoții lui Nicoară Liciul și ai lui Romășcel să-i plătească acei bani”. Jumătate din pământurile zălogite, „cu vaduri de mori și heleștee”, în valoare de 60 taleri și 24 ughi, au făcut obiectul altei tranzacții, tot atât de suspecte, deoarece Ghidion, fiul lui Voico biv logofăt, le-a vândut de două ori : întâi, cumnatului său Vasile Bogza, apoi lui Apostol Deli Gheorghe (D.I.R., A, XVII, IV, p. 398—399).

¹¹³ *Ibid.*, III, p. 61, act confirmat la 21 ianuarie 1576 (*Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, I, Buc., 1957, p. 161).

¹¹⁴ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 273. Vezi însă *ibid.*, p. 309, doi mari postelnici cu numele de Liciul în prima jumătate a sec. XVI, desigur înrudiți cu Nicoară. Cf. D.I.R., A, XVII, I, p. 4—5, doc. de la 12 martie 1601, despre familiile Liciul și Romășcel.

¹¹⁵ *Letopiseșul lui Azarie*, în *Cronicele slavo-române*, p. 151.

¹¹⁶ General Radu Rosetti, *Evoluția mijloacelor și a chipului de făptuire a războiului de la moartea lui Ștefan cel Mare până la aceea a lui Matei Basarab*, II, *Organizarea, Analele Acad. Rom.*, mem, secț. ist., s. III, t. XI, 1930, p. 255, n. 1. Despre aceeași problemă, vezi și Șt. Ștefănescu, *Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul*, *Romanoslavica*, V, 1962, p. 157—162.

¹¹⁷ *Călători străini*, III, p. 532. În schimb, un cal costa 6 reali și o vacă 4. „Cât despre robi, zilnic lipseau câte o sută care fugeau pe poteci necunoscute” (*ibid.*, p. 533).

¹¹⁸ D.I.R., B, XVII, III, p. 546. Cf. Hurmuzaki, VIII, p. 278.

¹¹⁹ N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I, Buc., 1899, p. 6. Despre acest personaj v. Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, *Anuarul de lingvistică și istorie literară*, XXIV, 1973, p. 122.

¹²⁰ D.I.R., B, XVII, I, p. 13. Cf. *ibid.*, II, p. 226.

¹²¹ I. C. Filitti, *Neamul doamnei Neaga*, p. 5. Cf. I. Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia (1595)*, *Anuarul institutului de istorie din Cluj*, V, 1962, p. 123—124.

¹²² Cu zece ani înainte de moarte, Mitrea avusese prevederea de a se înfrăți cu soția sa, pentru a evita pericolul confiscării (D.I.R., B, XVI, V, p. 185). Cf. Gh. Cronț, *Instituții medievale românești*, Buc., 1969, p. 44, care, totuși, nu înțelege motivul acțiunii. Eliberarea Neagăi a fost obținută de „Chiriță” Dumitrachi Paleologu, de la care a și împrumutat bani (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 612—613), cu ocazia misiunii pe care acesta a avut-o în 1607 „în nevoia țării, în țara tătărească” (*Catalogul doc. mold.*, I, p. 309). Este un demers oficial, domnesc, pentru răs-cumpărarea de robi.

¹²³ D.I.R., A, XVII, V, p. 37, doc. din 23 martie 1602.

¹²⁴ D.R.H., B, XXII, p. 440, doc. din 10 februarie 1629 : „cistit boiarenul domnii mele Ivașco dvornicul întreat-au și pre Udrea de Siliște, vrea-va să-i întoarcă banii ce au dat și să-și ție rumânul ce scrii mai sus, Monea. Iar el au zis că nu-i trebuiaște”.

¹²⁵ D.I.R., B, XVII, III, p. 545 ; vol. IV, p. 417.

¹²⁶ D.R.H., B, XXIII, p. 217, 218, 533.

¹²⁷ *Ibid.*, XXII, p. 154. La aceeași dată, în Voievodina prețul de vnzare al unui rob, echivalent cu al unei chile de grâu, era de 5 groși (*Istoriia naroda Jugoslavije*, II, Beograd, 1960, p. 496).

¹²⁸ D.I.R., B, XVII, II, p. 165. Cf. *ibid.*, III, p. 210, după un document din 15 aprilie 1618, pe Cîrstea, fiul Butii din Dobrești „fostu-l-au robit tătarii [...] în zilele lui Șerban voevod [...] Încă din zilele Radului voivod, fiul Mihnii voivod, iar Cîrstea, el atuncea au fost scăpat din robiciune”.

¹²⁹ D.R.H., A, XXI, p. 37. Cifra ar fi cam 15 000 de aspri.

¹³⁰ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, Iași, 1907, p. 90, doc. de la 20 ianuarie 1613.

¹³¹ Despre „foametea cea mare” din timpul domniei lui Radu Paisie (1535—1545), vezi D.I.R., B, XVI, IV, p. 269. Mărturiile unor călători, Strykowski și Taranowski, despre foametea din 1574—1575 în Moldova, au apărut în *Călători străini*, II, p. 400, 449.

¹³² O serie de probleme generale au fost expuse de Ștefan Ștefănescu, *Istorie și demografie*, *Studii*, 20, 5, 1967, p. 933—946. Vezi idem, *Conjuncturi socio-politice și situația demografică în Țara Românească în sec. XIV—XVI*, în culegerea *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, I, sub redacția prof. Șt. Pascu, Cluj, 1972, p. 75—88. Ultima cercetare de acest fel, apărută când această carte se afla în corectură, este temeinica lucrare a Liei Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, *Studii și materiale de istorie medie*, VII, 1974, care consacră chiar paginile 182—188 problemei robilor.

V. RIPOSTA MILITARĂ ROMÂNEASCĂ ȘI TRATAMENTUL PRIZONIERILOR MUSULMANI

Acelora care s-ar opri aici cu lectura acestei cărți, românii le-ar apărea ca un popor neputincios, resemnat, menit a fi, vreme de secole, victima fără apărare a agresiunilor. Ar fi o părere greșită. Ca un răspuns la frecvențele cotropiri ale teritoriului Moldovei sau Țării Românești, domni ca Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare sau Mihai Viteazul au luat de multe ori inițiativa unor incursiuni scurte și năpraznice pe malul Dunării, fie pentru a răzbuna pierderile suferite, fie pentru a preveni altele.

Caracterul acestor operații militare — nu simple aventuri fără consecvență, ci expresie a unei temeinice concepții strategice — a fost învederat de N. Iorga într-o pagină luminoasă : „Istoria noastră e plină de războaie, dar mai toate nu sînt altceva decît războaie de apărare. Cînd Ștefan cel Mare și Petru Rareș și, în oarecare măsură, și alții intră peste granița de mieznoapte a Moldovei în Pocuția regelui polon, ei reclamă în puterea unui drept veșnic moștenirea lor de la Alexandru cel Bun. *Ei apără deci un drept de moștenire.* Cînd Dan al II-lea și Vlad Țepeș și Mihai Viteazul trec Dunărea și lovesc cetățile turcești de pe malul drept, de la Vidin la Silistra, la Hirșova și la alte vaduri dobrogene, ei vreau să capete înapoi *vama rîului*, pe care pe vremuri ai noștri o avuseră. Pînă și cucerirea Ardealului, a Moldovei de către Mihai, cea mai îndrăzneată, mai *personală* din faptele războinice săvîrșite de neamul nostru, are în ea ele-

mentul defensiv mai mult decît acela de aventură, care totuși nu lipsește : cu Andrei Báthory peste munți, Țara Românească ar fi fost strinsă între două oști mișcate de mîna sultanului, cu Ieremia Movilă în Hotin și Suceava, pasurile moldovenești ale Carpaților erau deschise oricînd unei năvăliri a polonilor, aliații turcilor. Împrejurarile pe atuncea erau așa încît ajungea acel *instinct admirabil al războiului defensiv* care ne-a dat atîtea și atît de mari biruințe“¹.

De cîte ori, în cele ce urmează, va fi vorba de înaintarea unor detașamente românești în teritoriul inamic, trebuie deci avut în vedere că acestea nu erau în primul rînd incursiuni de înrobire, asemenea raidurilor turcătate studiate pînă acum.

Totuși, chiar cînd expedițiile făceau parte dintr-un plan politic de anvergură, la organizarea lor contribuia și un însemnat factor psihologic : dorința de faimă și de cîștig. Caracteristice oricărei societăți feudale și luînd forma goanei după trofee, deși într-o măsură mult mai mică decît în occident, cele două aspirații se împletesc încă din primele texte istorice, cronici sau corespondență, izvoarele de căpetenie cu privire la politica externă a marilor domni din veacul al XV-lea.

Niciodată studiat pînă în prezent în diferitele sale manifestări atestate documentar, sentimentul gloriei apare destul de timpuriu, chiar dacă îl recunoaștem cu greu datorită concepției religioase ce atribuie orice izbîndă protecției divine². De aceea, atitudinea cronicarului este una de reprobare față de o excesivă încredere în sine.

„Așa norocoște Dumnezeu pre cei mîndri și falnici“ — sună comentariul vindicativ-ironic al lui Ureche, povestind înfringerea ungarilor la Baia — „ca să să arate lucrurile omeneshi citu sînt de fragede și neadevărate, că Dumnezeu nu în mulți ce în puțini arată puterea sa, ca niminea să nu nădăjduiască în puterea sa, ce întru Dumnezeu să-i fie nădejdea, nici fără cale războiu să facă, căroră li-i Dumnezeu împotrivă“³. Cu alte cuvinte, este limpede exprimată noțiunea de război drept, odată cu convingerea nestrămutată că Moldova poartă numai asemenea războaie. Ne mulțumim a semnala în pasajul citat un ecou din letopisețul anonim zis cîndva „de la

Bistrița“, care formulează răs-picat și grav același principiu : „să ne gândim că biruința de la nimenea altul nu poate veni decît de la domnul dumnezeu puterilor“⁴. Aproape aceiași termeni, în orice caz același sens, se regăsesc apoi la Neculce a cărui reflecție : „nu bat cei mulți pre cei puțini, nici cei puțini pre cei mulți, ce numai cum va Dumnezeu“⁵ poate să-și aibă tot așa de bine originea într-o filosofie a istoriei autohtonă ca și în lectura lui Herodot, înlesnită de traducerea românească din secolul al XVII-lea.

Se cuvine însă relevat faptul că acest punct de vedere coexistă cu altul mai nuanțat, exprimat de astă dată chiar într-o scrisoare a lui Ștefan cel Mare, trimisă în 1475. Neuitînd să amintească ajutorul divin, domnul dă totuși a înțelege că victoria a răsplătit vitejia oștenilor săi : „Cînd am văzut noi așa o oaste mare, ne-am ridicat vitejește, cu trupul nostru și cu armele noastre, și le-am stat împotriva, și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, am învins strașnic pe acei dușmani ai noștri și ai creștinătății întregi și i-am sfărîmat și i-am călcat în picioare“⁶. La baza întregii orientări politice a voievodului stă astfel convingerea adînc înrădăcinată a unei *misiuni*.

Zugrăvită de Grigore Ureche, cu umbre și lumini ce reflectă poziția personală a cronicarului față de ideea domniei autoritare, dar și față de idealul de libertate politică a Moldovei, personalitatea lui Ștefan cel Mare are drept principală trăsătură aspirația spre glorie, acest element major al eticii feudale : „Ștefan vodă fiindu gata de războiu ca un leu ce nu-l poate împlinzi niminea și el odihna altora îi părea că-i iaste cu pagubă“⁷.

În această privință este o deosebire fundamentală între concepția militantă, precumpănitoare în Moldova lui Ștefan cu „vrednicii ei cavaleri“⁸, și teoria defensivă pe care Neagoe Basarab o va elabora în Țara Românească sleită de conflicte interne și de un veac de luptă antiotomană. Deși autorul *Învățăturilor* nu era cu totul insensibil la valoarea morală a *onoarei*, dovadă că își povățuiește odrasla : „să nu cumva să pierzi cinstea mea“ și că declara : „mai bună iaste moartea cu cinste, decît viața cu amar și cu ocară“⁹, el pune accentul pe virtu-

țile creștine, modestie și evlavie. Parabola șoimului și vulturului îi dă prilejul să susțină necesitatea de a face sacrificii pentru păstrarea păcii. În sfârșit, căutînd să arunce răspunderea vărsării de sînge asupra inamicilor, învățatul domn compune marea rugăciune de ridicare a armelor într-un pronunțat spirit apologetic justificativ : „noi am plecat smereniia noastră lor, iar ei n-au vrut să priimească smereniia noastră, ce s-au potrivit să fie mai puternici decît tine. Că tu, Doamne, însuți mărturisești și zici : «Cel ce să va smeri, să va înălța, iar cel ce să va înălța să va smeri». Sfaturile de ordin tactic, prezente și ele în capitolul „despre războaie“ al *Învățăturilor*, sînt reduse la minimum, mai seci și mai puțin eficiente decît preceptele vreunui „strategikon“ bizantin. Piosul voievod nici nu încearcă să înjghebe un tratat de artă militară, osteneală zadarnică pentru unul care se încrede numai în „judecata dreaptă“ a lui Dumnezeu. „Și acum, într-această vreme de întristăciune, la tine alergăm, ca să ne fii ajutor spre vrăjmașii noștri. Nu pentru păcatele noastre, ci pentru mila ta cea multă, ajută noao, Dumnezeu! mîntuirii noastre, într-această vreme cu nevoe și grea“¹⁰. Dacă, pe plan moral concepția lui Neagoe condamnă orice acțiune ofensivă ca pe un greu păcat, recomandînd unui domn aflat în fruntea oastei să se reculegă înainte de luptă¹¹, pe plan politic lucrurile se clarifică întrucîtva, fără să se schimbe prea mult.

După ce îl asigură pe Theodosie că, dacă va asculta de povețele sale, „orîncotro și spre ce vrăjmași de ai tăi vei merge, tot îi vei birui și-i vei pune suptu picioarele tale și te vei întoarce iar cu mare cinste și cu multă bucurie“ — aluzie privind inevitabilele lupte cu pretenđenții —, Neagoe găsește cu cale să adauge : „Așijderea vei birui și pre toți păgînii, carii *vor veni asupra ta* și-i va da Dumnezeu în mîinile tale, iar cîți vor scăpa, cu mare rușine și ocară *să vor înturna în țările lor*“¹². Textul pune aici în lumină obiectivul principal al politicii externe a voievodului, fără a îndreptăți totuși considerarea acestuia ca pârtaș la pregătirea unei cruciade de eliberare a Peninsulei Balcanice de sub jugul otoman¹³. În pasajul citat, inițiativa atacului viitor aparține

pe de-a întregul turcilor. Ipostaza de „fidei defensor“ în care-l aflăm pe Neagoe corespunde mai degrabă unei politici de apărare a independenței și integrității teritoriale a Țării Românești decît visurilor de restaurare a statelor creștine din Balcani pe care le întrețineau mulți din anturajul domnului¹⁴. Ca atare, am căuta în zadar în *Învățăături* accente de laudă a gloriei militare. Cel mult, se poate spune că opera este pătrunsă de o idee moral-politică apropiată, cea a prestigiului nedespărțit de monarhia de drept divin, „slava“, care se întilnește și la marele predecesor al lui Neagoe, Mircea cel Bătrîn¹⁵.

Aspectele atît de contradictorii ale cugetării politice medievale nu trebuie să surprindă — avem doar mărturisirea lui Vlad Țepeș însuși, care-și păstrează valoarea pentru tot zbuțiatul veac următor : „Luați bine seama, cînd omul sau domnul este puternic și tare, atunci poate face pace după cum vrea, cînd însă va fi neputincios, altul mai tare va veni asupra lui și va face cu dînsul ce va voi“¹⁶. În aceste condiții, e limpede că sentimentul triumfului nu putea încerca decît vremelnice pe domnii români, feriți astfel de primejdioase iluzii.

Cu contemporanul lui Neagoe, Petru Rareș, despre care s-a răspîndit în istoriografia noastră părerea că ar fi fost o personalitate asemănătoare cu cele ale Renașterii apusene, ne-am aștepta la o conștiință mai lămurită a gloriei. Iată însă că vioiciunea și istețimea lui de gospodar moldovean, atît de chibzuit în fond, nu se împacă deloc cu patosul : amenințările tăioase cu care îi copleșea pe bistrițeni sau pe brașoveni în 1529, îndîrjirea arătată în litigiul cu regele Poloniei pentru Pocuția, nu izbucnesc necugetat ci exprimă un simț foarte ascuțit al posibilităților. Un asemenea spirit pragmatic nu va urmări decît idealuri pe care norocul schimbător al armelor le spulberă de azi pe mâine. Nesiguranța politică nu-l împiedică însă să teoretizeze, cel puțin o dată, raportul dintre monarh și oastea sa într-o memorabilă profesiune de credință în care autoritatea de stat apare nimbata de „slavă“. Dezvoltînd axioma : „țarul fără oștire nu poate fi“, Petru Rareș precizează apoi : „țarul este puternic și *slăvit* prin oșteni. Țarul trebuie să fie în împărăția sa cu binefacere dumnezeiască și cu mare înțelepciune, și față de oșteni

să fie ca un părinte față de copiii săi, darnic, căci dărnicia împărătească față de oștire este înțelepciune, mîna cea darnică cu nimic nu sărăcește și-și agonisește mare slavă¹⁷. Alături de elogiul fundațiilor pioase, despre care se știe că au dat strălucire domniei lui Rareș, întîlnim aici principiul acelei munificențe, „largesse“, care și în societatea feudală din Occident distinge pe suveranul bun și pe bunul cavaler.

Dar, pentru a nu ne îndepărta prea tare de subiectul cercetării noastre, se cuvine semnalat un ecou, măcar o dată direct și sigur, al modului de a vedea gloria caracteristic Renașterii, în celebra proclamație a lui Despot din 1561 care, invocînd latinitatea românilor („voi, vitejilor și neam războinic, ce vă coboriți din vitejii romani, cari au făcut să tremure lumea“), își îndeamnă supușii la „fapte de cinste“ și face să fulgere pe dinaintea ochilor lor o viziune într-adevăr triumfală: „ne vom face cunoscuți lumii întregi ca adevărați romani și coboriți din aceia, și numele nostru va fi nemuritor, și vom fi iarăși icoana părinților noștri“¹⁸. După cum se știe însă apelul n-a găsit ascultare. Adresîndu-se unor mercenari, Ștefan Răzvan va face să intervină un element psihologic mai realist, înfățișînd în 1595 „cavalerilor cazaci“, pe care-i chema în ajutor contra turcilor, atracția soldei¹⁹.

Acesta e, totuși, un moment cu osebire semnificativ, cînd, pentru boierimea războinică strînsă în jurul lui Mihai Viteazul, idealul uman nu-l mai reprezintă sfîntul, ci cavalerul. Amintirea unor fapte vitejești tinde să fie păstrată mai mult ca înainte: astfel, după piatra de mormînt a lui Radu de la Afumați cu pomelnicul bătațiilor lui²⁰, după lespedea lui Albu Golescu din bisericuța de la Vieroș, cu inscripția: „Eu n-am uitat piinea domniei lui, ci singur mi-am întors fața la vrăjmașii domniei lui și făcutu-m-am pavază capului domniei lui și așa m-am sfîrșit“²¹, avem dîrza înfruntare („Și nu fu pre voia ciinilor de tătari“!) din epitaful de la Stănești al lui Stroe Buzescu²², toate trei monumentele prezentînd reliefuri de un mare interes istoric²³.

Nu întîmplător primul monument veșnica acțiunile eroice ale unui domn, pe cînd celelalte ilustrează comportarea bărbătească a unor boieri jertfiți pe cîmpul de lup-

tă, prilej de mândrie pentru genealogiile nobiliare care-i numără printre strămoși. Mihai Viteazul însuși n-a fost înconjurat de „popularitate“ în mediul feudalilor munteni și, desigur, nici moldoveni sau transilvăneni, ba chiar locului său de odihnă, mănăstirea Dealului, nu i s-a acordat însemnătatea deosebită, de relicvariu, pe care apucase a o avea Putna sau pe care, în intenția lui Ștefan cel Mare, ar fi trebuit să o aibă necropola dinastică a Rădăuților. Motivul : la începutul secolului al XVII-lea se încheie procesul de transformare a statului centralizat de tip domnesc într-o societate nobiliară destul de apropiată de modelul polon. Așadar, figurii domnului, la a cărui glorie contribuia întreaga obște militară, i s-au substituit în memoria colectivă a clasei dominante trăsăturile unor mari feudali, etapă de mult depășită în desfășurarea istorică inversă pe care o cunoscuse apusul Europei. Mai târziu, obligația în care, din solidaritate de clasă, se văzuse și Mihai Viteazul la sfârșit, de a încredința sarcinile apărării independenței unor mercenari, schimbă total caracterul luptei antiotomane, oricât de largă ar fi fost mobilizarea populară încercată de Mihnea al III-lea, dar mitul vocației ostășești a boierimii va dăinui ²⁴.

O imagine nuanțată a concepției feudale despre război nu poate însă neglija din preocupările oștenilor un îndemn mai puternic decât gloria, și anume „dobînda“, cîștigul, prada. Ar fi ispititor să cităm aici cuvintele unui personaj din *Război și pace*, prin care Tolstoi a exprimat o realitate universală și veșnică : „notre chère armée orthodoxe est terrible pour le pillage“ ! Ele fac ecou nenumăratelor expresii care și în vechile noastre documente condiționează succesul deplin al unei campanii de prăzi bogate și prizonieri mulți. Cuvintele „tăiară“, „arseră“, „prădară“, dar mai ales „se întoarseră cu dobîndă în țara lor“ răsună adeseori în cronică, faptul fiind acceptat de sensibilitatea medievală ca firesc și inevitabil.

E o coincidență cu moravurile adversarilor turci, dar ar putea fi și o influență a acestora. De aceea, cînd un cronicar otoman, Idris Bitlisi, amintește atacul lui Iancu de Hunedoara asupra Krusevațului (1443), el își mani-

festă durerea dar nu surpriza, înregistrînd faptul că creștinii au devastat orașul, „luîndu-i în robie și ducîndu-i în vilaieturile lor pe acei dintre musulmani pe care puteau să pună mîna“. De asemenea, după victoria de lângă Niș, „ghiaurii au trecut în grabă fluviul Dunărea și s-au dus în ținuturile lor nenorocite, luînd cu ei și pe mulți dintre ostașii musulmani legați în lanțuri“²⁵.

Doi ani mai tîrziu se produce un fapt extrem de sugestiv. La cucerirea Turtucaiei, cruciații, în rîndurile cărorora se aflau unguri, români și burgunzi, se încaieră între ei pentru robi („si s'entrebatirent pour les prisonniers“). Pentru a pune capăt învălmășelii pe care n-o putuse potoli nici cu lovituri de sabie în dreapta și în stînga, comandantul flotei aliate, Walerand de Wavrin, porunci să fie omorîți toți prizonierii, sentință executată de bunăvoie numai de aceia care nu luaseră robi. O hotărîre asemănătoare mai fusese luată, într-un ceas de cumpănă, și de Henric al V-lea, în toiul luptei de la Azincourt. Contemporanii resimțiseră gestul ca pe o îndoită samavolnicie, nu numai pentru uciderea unor oameni fără apărare, dar și pentru spolierea stăpînilor de prizonieri de un bun al lor. Aceeași pricină stîrnea acum protestul voievodului muntean Vlad Dracul: „a venit domnul românilor la seniorul de Wavrin și i s-a plîns de cei de pe galere care îi lipsiseră și despuiaseră pe oamenii săi de ciștigul lor“²⁶. Reiese de aici importanța răscumpărărilor așteptate de la prizonierii turci.

Totuși, interesul față de aceste foloase nu pare să fi fost destul de puternic pentru a-l reține pe acel „Șeitanoglu“ Vlad Țepeș, care, în februarie 1462, trecea prin foc și sabie amîndouă malurile Dunării. Dictînd din Giurgiu o scrisoare către Matia Corvin, regele Ungariei, el îl anunța: „am ucis oamenii și femeile, mari și mici, care locuiau de la Oblucița și Novoselo, unde se varsă Dunărea în mare, pînă la Rahova, care se află chiar lângă Chilia, din jos și pînă la locurile Samovit și Ghighen, în număr de 23 884 [...], fără de cei ce au ars prin case sau ale căror capete n-au fost înfățișate dregătorilor noștri“²⁷. La capătul unei contabilități de o sinistră precizie, găsim iarăși afirmația: „oamenii, bărbați și femei, și tinerii și

copiii cei mici, împreună cu pruncii, deopotrivă au fost uciși“. Nici un cuvânt despre prizonieri. Într-adevăr, e vorba de o expediție de exterminare²⁸.

Comportarea lui Țepeș va fi imitată de Ștefan cel Mare în 1470, când arde Brăila²⁹. Aceasta îngăduie presupunerea că domnul Moldovei nu găsisese înaintea sa români, ci același inamic, deși legătura luptelor din 1470 cu planul antiotoman nu e încă sigură. Pentru luarea în robie a unor țigani din Țara Românească, menționată într-un act de danie al lui Ștefan, acea campanie a fost considerată „o acțiune de devastare și jefuire“, întreprinsă în vederea satisfacerii „unor poște de pradă feudală“³⁰.

Aceeași semnificație li s-a atribuit, din cauza unei știri din cronica moldo-germană, și operațiilor militare din anul următor, când Ștefan „a luat 17 000 de țigani cu dînsul în robie“³¹. A interpreta informația aceasta se dovedește anevoios, dar nu i se poate tăgădui însemnătatea³². Dacă i-am da crezare întocmai, războiul a fost purtat pentru procurarea mîinii de lucru, dintr-o categorie de necombatantî. Agresorul era în 1471 Radu cel Frumos, iar bătălia de la Soci a avut loc în apropiere de hotarul Moldovei, ceea ce face de necrezut antrenarea unui număr atît de mare de simpli însoțitori dezarmați ai oastei muntene departe de baza acesteia³³. Ar decurge de aici că s-a transcris sau s-a tradus greșit „țigani“ (*Zyganen*) acolo unde în textul inițial apăreau „robi“, deci pur și simplu prizonieri. Fie și așa, cifra pare exagerată, ca și cei 64 000 de oameni pierduți de Radu într-o nouă ciocnire cu moldovenii. Pe de altă parte, letopisetul anonim înscrie diferit lupta de la Soci: „și mulți viteji au fost prinși atunci, care mai apoi fură tăiați, lăsat-au cu viață numai pe doi boieri mari, pe Mircea comis și pe Stan logofăt“³⁴. Fapte asemănătoare sînt de relevat în 1473³⁵.

Pentru explicația unor asemenea acte nu e destul a spune că erau o manifestare obișnuită a moralei timpului. Ar fi chiar inexact, în sensul că orice morală, ca înmănunchere a normelor de viață socială respectate într-o anume perioadă, are un caracter de clasă, vremelnicia ei chiar provenind din faptul că însoțește cu prea

puține schimbări clasa respectivă în peripețiile ei istorice. Complexitatea problemei care ne reține atenția se înțelege în lumina experienței cîștigate în lămurirea împrejurărilor din apusul Europei, tratate în prima parte a acestui volum. Acolo, în epoca Războiului de o sută de ani, s-au văzut coexistînd două atitudini față de prizonieri, una dictată de regulile eticii cavaleresti — nu dezinteresată, dar bazată pe respectul reciproc între feudali, indiferent de tabăra în care s-ar fi aflat —, alta dură, nemiloasă, a maselor populare franceze ori engleze, puse la grea încercare de război. Aceleași tendințe se precizează în țările române, aproximativ un veac mai tîrziu. Vom constata așadar că, spre deosebire de boierimea dornică să obțină răscumpărări de la prinșii de vază sau mină de lucru serviță (țigani), „sărăcimea“ — cuvîntul (*Armut*) apare în cronica moldo-germană — care participă în armata lui Ștefan cel Mare la lupta împotriva turcilor și a aliaților lor, tocmai începînd din 1473, determină pe domn să procedeze la execuții în masă după unele din marile sale victorii. Probabil, aceleași considerente, dincolo de psihologia personală a lui Țepeș, oricum neliniștitoare, contribuieră la grozăviile sortite să intre în legendă din 1462, săvîrșite și ele de o armată compusă aproape în întregime din „oameni de rînd“.

„Începute ca acțiuni în care domina voința de pradă a feudalilor, cu furturi de robi etc., expedițiile lui Ștefan peste Milcov păstrează în parte acest caracter chiar și după ce li s-a adăugat scopul antiotoman pentru care ele au rămas vestite ; astfel, aducerea de robi și de comori din Țara Românească, mînită pe semne să țină treaz interesul boierimii față de asemenea întreprinderi, se înregistrează și în 1473—1474“³⁶. Încheierile lui B. Cîmpina, care capătă cu acest prilej o argumentare suplimentară, se bazuu desigur pe relatarea cuceririi cetății Teleajenului de către Ștefan, care „au tăiat capetele pircălabilor și pe femeile lor le-au robit, și mulți țigani au luat atuncea“³⁷. Luarea în captivitate a unor boieroaice muntene, care urmau să fie răscumpărate, și a unor numeroși robi îndatorați la munci grele corespundea perfect mentalității clasei feudale.

Totuși, prezența unor însemnate forțe populare în jurul domnului se reflectă în aplicarea pedepsei capitale prizonierilor în alte împrejurări. În 1474 Ștefan a adus din Țara Românească „mulți oșteni prinși [...] dintre care a pus de au spânzurat 700 în fața castelului“³⁸. În bătălia de la Vaslui, după mărturia letopisețului anonim, „mulți și fără de număr au fost prinși de vii, care mai apoi au fost tăiați, numai pe unul îl lăsară viu, pe fiul lui Sac pașa“. Ceea ce versiunea de la Putna a vechilor anale moldovene repetă aproape aidoma: „pe mulți i-au prins de vii și i-au tăiat, lăsînd în viață numai pe fiul lui Sak pașa“³⁹. Se știe chiar, datorită unei scrisori din Buda care, în februarie 1475, culegea zvonurile despre marea biruință creștină asupra turcilor, că 400 de prizonieri au oferit să se răscumpere fără să-l poată îndupleca pe Ștefan să le cruce viața⁴⁰.

Asemenea informații contradictorii au pus multă vreme în încurcătură pe istoricii care au încercat să le concilieze cu imaginea pe care și-o formaseră despre personalitatea lui Ștefan cel Mare și despre caracterul războaielor purtate de el. Pentru aceia care ar vrea să păstreze cu orice preț o figură idilică a eroului — uitînd că atunci, într-un veac brutal, locul său n-ar fi putut fi pe tron, ci într-o mănăstire — nu rămîne altă cale decît ignorarea deliberată a izvoarelor care, pentru noi, împropătează pururi cunoștința trecutului. Ceea ce interesează mai presus de aprecierea unor autori moderni cu privire la dreptatea acțiunilor marelui domn⁴¹ este părerea pe care contemporanii înșiși și-o făceau despre ele. Ștefan, de pildă, spune cu neclintită siguranță de sine despre războiul din 1497: „bellum justum inceptum [...] cum rege Albricht et Polonis“⁴². Iar pentru aliații săi occidentali nici o îndoială nu întina puritatea cauzei lui, el fiind „domnul Ștefan voievod al Moldovei, bărbat prea înțelept și foarte iscusit în îndeletnicirea cu armele“ („il signor Stephano Vaivoda de Mundavia, homo sagacissimo et callidissimo in lo mestiere dell'arme“) ⁴³.

În concluzie, în vremea lui Ștefan nu existau robi turci în Moldova, cei tătari, puțini la număr, fiind probabil descendenții unei populații aservite care locuia în țară de mai multe generații. Credem că de la Cetatea

Albă, în continuare un însemnat târg de robi, vor fi aduse sclavele turcoaise din „haremul“ lui Iliș Rareș, despre care călugărul Eftimie scria cu dispreț: „a trimis să cumpere cu multe mii de aspri și ducați de aur curve necurate agarence și le-a adus la dînsul“⁴⁴.

Odată cu reluarea luptei antiotomane în anul 1574, tratamentul prizonierilor, determinat de democratizarea recrutării, nu se schimbă. Ofensiva lui Ion-vodă, care urmărea recîștigarea unei ieșiri la mare și la gurile Dunării, pierdute de statul moldovean încă din 1484, este relatată în acești termeni, deveniți banali, de cronicarul Grigore Ureche: „cu foc au arsu Tighina și Cetatea Albă și multă pradă au făcut și mulți robi și plean au scos“⁴⁵. În realitate, se pare că și aici turcii prinși au fost masacrați măcar în parte, din inițiativa elementelor populare care alcătuiau cea mai mare parte a oastei: „prins-au vii 200 de turci și-i mîna denapoi ca pre niște dobitoace, de i-au închinat lui Ion Vodă; și îndată au poruncit Ion Vodă de-i tăiară cu coasăle“⁴⁶. Folosirea coaselor, armă țărănească, dovedește că boierii participanți la lupte — în prima lor fază — n-au avut nici un amestec în această acțiune. Execuția prizonierilor era și consecința inferiorității numerice a românilor și cazacilor înaintea efectivelor turco-tătare, de două ori mai mari, domnului fiindu-i imposibil a-și păstra în rezervă trupe pentru paza robilor.

Nu mai este nevoie să stăruim aici asupra sistemului militar inaugurat de Mihai Viteazul, care a înlocuit cele țărănești prin mercenari sîrbi (haiduci, beșlii), cazaci sau maghiari (cătane, dărăbani) și prin curtenii acestor mari feudali a căror colaborare și-o asigurase vremelnicele domnuri⁴⁷. Era firesc ca politica socială a voievodului care și-a imprimat pecetea asupra alcătuirii armatei sale să se oglindească și în tratamentul învinșilor. Ceea ce atrage în chip deosebit atenția, pe lângă transferul de populație creștină de pe malul drept al Dunării pe cel stîng, suficient de însemnat și în vremi normale dar atingînd proporții uimitoare la sfîrșitul secolului al XVI-lea⁴⁸, este luarea în captivitate a numeroși musulmani, din rîndurile populației civile din nordul Bulgariei. Campania din 1598 capătă, în povestirea lui Radu

Popescu, caracterul unei expediții de pradă, ignorându-se cu totul țelurile ei politice, legătura cu mișcarea de eliberare a slavilor din Balcani⁴⁹. „Ai noștri tăind, robind, arzind și luând multe prăzi, s-au întors înapoi cu bucurie“ — parcă am auzi relatarea unui cronicar otoman: într-atît sînt mai puternice decît diferențele etnice sau religioase asemănările dintre două societăți feudale vecine! Pasajul exprimă pînă la capăt aceeași satisfacție la gîndul vechii revanșe: „ajungînd oștile lui Mihaiu Vodă pînă la Varna, carea iaste lîngă Marea Neagră și pînă în munți, cite orașe și sate erau turcești, toate le-au ars și le-au prădat și au robit turci, turcoalice, copii, de i-au adus în țară“⁵⁰. Avem, dealtfel, mărturia lui Ibrahim Pecevi care recunoaște că Mihai a obținut la Nicopole, vadul obișnuit al incursiunilor de represalii, însîngerat de multe înfruntări între creștini și turci, o victorie deplină, „luînd totodată în robie populația aceluia ținut“⁵¹. Transmisă de izvorul românesc, informația reține în primul rînd luarea de prizonieri: „Mihaiu Vodă [...] treace și el la Nicopoea, arde, fărîmă, robeaște toate împrejururile, slujitorii încă se umplură de dobinzi“⁵². Acesta este războiul după Radu Popescu, toate violențele lui crîncene fiind firești pentru mentalitatea marelui boier.

Dat fiind că atît acțiunea militară a lui Mihai Viteazul, cît și cele ale urmașilor săi timp de o jumătate de veac s-au sprijinit pe un grup de feudali și pe mercenari, războiul își va păstra în continuare aspectul lucrativ pentru o parte din participanți. Dovadă, un document de la 1 septembrie 1631, referitor la lupta din marginea Bucureștilor dintre Radu Leon și boierii pribegi care încercaseră să-l detroneze. Domnul dăruiește „pentru slujba lor dreaptă“ unor lefegii ai săi, de origine sud-dunăreană, „slugile domniei mele Hasan și Husein beșlii și Pava sîrbul“ pe un țigan prins de ei în luptă și pe care-l vînd mănăstirii Radu-Vodă pentru a împărți apoi prețul⁵³. Așa se desfășurau, de obicei, lucrurile: prizonierii, după confirmarea capturii de către domnie, erau răscumpărați sau, dacă erau de condiție servilă, vînduți. Condițiile rămîn neschimbate pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea, după cum se vede dintr-un

episod al cronicii lui Neculce : „Odată, ieșindu Turculeț cel mare la Ștefănești la drumul Cămeniței să ie limbă, au vădzut vro 40 de turci pre șlah viind [...] Pe unii i-au triimis la craiul, de ș-au făcut nume și cinste, pe alții i-au ținut la dînsul, la Bănila, de s-au răscumpărat“⁵⁴.

În lipsa altor precizări din izvoare interne, unele surse contemporane maghiare și turcești contribuie la cunoașterea tranzacțiilor ce aveau loc în asemenea cazuri între prinși și cei care-i capturaseră. La o altă frontieră a Imperiului otoman, cea din Ungaria, relațiile între garnizoanele dușmane aveau același caracter ca la Dunărea de Jos : în mijlocul unei grave anarhii, raidurile de pradă și raptul de oameni reprezentau principala îndeletnicire a unei categorii de ostași numiți în Polonia și Moldova „joimiri“, trupe a căror subordonare față de autoritatea centrală a statului respectiv era din cele mai vagi. Dacă acești „borderers“, pentru a le da denumirea pe care o purtau la hotarul la fel de neliniștit dintre Scoția și Anglia, luau adesea prizonieri, ei se și expuneau tot atît de frecvent riscului de a fi prinși, ceea ce înseamnă că, sub forma răscumpărarilor, se petrecea dintr-o parte într-alta a graniței un schimb aproape constant de produse și bani. Două exemple din 1647 : răscumpărarea unui prizonier a fost fixată la 300 de chile de sare și șase boi, a altuia la 150 chile de sare și 200 de taleri⁵⁵. Documentele arată importanța sării pentru conservarea cărnii, date fiind necesitățile de aprovizionare ale fortărețelor din regiune. Din același motiv erau pretinse, în general, mari cantități de alimente.

Pînă la plata răscumpărării, prizonierul era deținut, uneori vreme îndelungată, avînd în acest răstimp chiar nenorocul de a trece în mîinile unui nou stăpîn care-i cerea achitarea unei sume sporite prin adaosul propriului său profit la răscumpărarea stabilită. De pildă, în 1648, familia Batthyany cumpărase pe turcul Veher din Buda cu 500 de taleri. După doi ani, acesta se recunoaște dator cu 600 de taleri, diferența urmînd să fie acoperită cu pînzeturi în valoare de 100 de taleri, dar în 1660 el nu era încă eliberat, probabil fiindcă nu reușise să plătească. Fenomenul speculativ se remarcă și mai bine în cazul unui alt prizonier, Baba Hassan din Kanizza, cumpărat în

1640 cu numai 100 de taleri, care nu și-a recăpătat libertatea decît peste 20 de ani, în schimbul unei răscumpărări din care făceau parte 400 de taleri, un covor de divan, o blană de leopard, șase covoare roșii, trei șoimi și un cal de călărie ⁵⁶.

În astfel de împrejurări se înțelege că prizonierii trebuiau să recurgă la intermediari care să facă legătura cu familiile lor și să transmită răscumpărarea agonisită de ele. De cele mai multe ori, cu această misiune se însărcinau chiar tovarăși ai lor de captivitate, care la eliberarea lor vremelnică lăseau un zalog ⁵⁷. Înapoierea mijloacelor după o perioadă — două luni sau și mai mult — era chezușuită de alții, rămași în captivitate, amenințați, în caz de nerespectare a convenției, cu pedepse aspre: 300 de lovituri de bici și pierderea unui dinte, a unui deget sau a unei urechi ⁵⁸.

Aceste uzanțe au inspirat baladelor născute în mijlocul vitejilor apărători ai granițelor din Peninsula Balcanică tema întoarcerii prizonierului, variantă a motivului revenirii soțului după o absență îndelungată. Cunoscut și în folclorul grec și bulgar, dar *lipsind, în această formă, din cel românesc sau din cel maghiar*, subiectul a circulat îndeosebi pe litoralul adriatic, la musulmanii din Bosnia, Muntenegru și Albania ⁵⁹. Faptul că tocmai acele balade localizate în mediul musulman stăruie cu tot dinadinsul asupra obligației prizonierului de a reveni ca să-și plătească răscumpărarea, nu e deloc indiferent, dovedind că îndeplinirea ei era garantată de o etică feudală împărtășită în principiu de toți membrii clasei stăpînitoare otomane.

Așa, în hărțuielile de graniță din Croația sau de la Dunăre, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mai rezistă încă, deși vulgarizate, structurile mentale cavale-rești pe care Islamul le adoptase cu cinci veacuri mai devreme și pe care le preluase de la cruciații apuseni, dacă nu cumva ei au fost aceia care le transmisese răpusului ⁶⁰.

În fața turcilor, adversarii lor au multă vreme o morală militară diferită, simplă și aspră. Fără să-și fi însușit vreodată statornic sentimentul onoarei care înfrîna teoretic agresivitatea feudalilor occidentali, societatea me-

dievală românească l-a înlocuit adeseori prin conștiința angajării într-un război drept — „bellum justum“ al lui Ștefan cel Mare, opus războiului „fără cale“ purtat de cotropitori — și care justifică deci mijloacele necruțătoare, mai cu seamă când această luptă este îmbrăcată în haină religioasă, fiind dusă împotriva vrăjmașilor creștinătății ⁶¹.

Este motivul pentru care relațiile cu populația ortodoxă din sudul Dunării au rămas bune, iar strămutarea unor elemente bulgărești la nordul fluviului în anumite momente ale războiului antiotoman n-a avut caracterul unei înrobiri în masă, ci a urmărit numai să dezechilibreze economic granița Imperiului, ba chiar a permis unor aliați să se pună la adăpost de represaliile pe care turcii le-ar fi putut dezlănțui împotriva lor.

Așadar, de-a lungul secolelor, tratamentul prizonierilor de altă credință din partea românilor a cunoscut forme variate. Slavia patriarhală, ereditară, la care, în secolele XIV—XV, erau supuși atît țiganii cît și tătarii, a rămas soarta celor dintii. Prinșii tătari sau turci vor fi apoi deținuți în vederea răscumpărării, soluție susținută de boierime, deoarece această clasă beneficia în primul rînd de ea. Putem bănuî că, atîta timp cît, prin participarea lor la oastea țării, masele populare au avut un rol activ în rezistența antiotomană, ele s-au împotrivit acestei concepții a războiului, manifestîndu-și nemulțumirea prin execuțiile de prizonieri prilejuite de victoriile lui Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare și Ioan cel Cumplit. Începînd din veacul al XVII-lea, atît în țările române, apărute de trupe de mercenari, cît și în Imperiul otoman se statornicește obiceiul răscumpărării.

Mai este oare nevoie să adăugăm că, unui om din zilele noastre, moravurile crîncene pe care aceste pagini le înfățișează nu-i pot produce decît o mîhnită uimire? Totuși, să o repetăm iarăși, ele erau răspîndite pretutindeni în Europa medievală și numai cunoașterea lor veridică ne poate da măsura îndepărtării noastre de condițiile cumplite în care trăiau acești strămoși care, prin suferința lor chiar, fie că au slujit unei cauze sau alteia, au deschis lungul drum care ne desparte de ei.

¹ N. Iorga, *Acțiunea militară a României*, București, 1913, p. 26—27.

² M. Berza, *Turcs, Empire Ottoman et relations roumano-turques dans l'histoire et l'ethnographie moldave des XV-e — XVII-e siècles*, *Revue des études sud-est européennes*, X, 1972, 3, p. 600.

³ Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 86.

⁴ Ed. I. Vlădescu, p. 118, 119: Ștefan cel Mare învinge pe Radu cel Frumos „cu milostivirea lui Dumnezeu și cu ajutorul puternicului Dumnezeu Savaot”. La Vaslui, „i-a dat Dumnezeu în ascuțișul săbiei pe ei, limbile necredincioase [...] biruit-a Domnul limbile păgine cu mâna robului său Ioan Ștefan voevod” etc. (*ibid.*, p. 120—123, 125).

⁵ Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 295. Cf. Herodot, VII, 110, text citat și comentat de D. M. Pippidi, *Omul și divinitatea în opera lui Herodot*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, Buc., 1969, p. 31.

⁶ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 171—172. De asemeni, înfringerea din 1476 este considerată de Ștefan ca o sancțiune meritată a greșelilor lui: „socotesc că a fost voia lui Dumnezeu ca să mă dedepsească pentru păcatele mele, și laudat să fie numele lui”. Vezi și G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Buc., 1972, p. 164—182.

⁷ Ureche, *op. cit.*, p. 110. Ceea ce-i distinge pe Ștefan și pe fiul său Bogdan este năzuința de a face „lucruri vitejești”, „lucruri mari”, „mai mari lucruri să facă” (*ibid.*, p. 83, 111, 126). Totodată, în locul explicației religioase din letopisețul anonim, Ureche motivează biruința de la Soci prin „vitejiia moldovenilor, carii era gata au să moară, au să izbîndească” (*ibid.*, p. 88).

⁸ Lăudînd pe Șendrea, cumnatul domnului, *Cronica moldo-germană*, p. 47, are expresia: „eyn retlycher Ritter”.

⁹ *Invățăture*, p. 278, 281. Maxima este, cum a observat Dan Zamfirescu, desprinsă din *Alexandria*.

¹⁰ *Ibid.*, p. 279—280.

¹¹ „Să-ți rădici gîndul și mintea la cer” (*loc cit.*). Aplicarea întocmai a acestei recomandări se constată la Ieremia Movilă, fără să se poată spune cu certitudine dacă, asemenea înaintașului său Petru Șchiopul, cunoscuse chiar textul *Invățăturilor*. Vezi descrierea de Miron Costin a luptei de la Areni, care a avut loc duminică, 5 decembrie 1595: „Singur Ieremia Vodă fiindu în beserecă la sfînta liturghie, i-au dat știre cum oștile lui Răzvan amu să vād și să apropiie de oștile țării. Ce n-au vrut să iasă din beserecă pân nu s-au săvîrșit sfînta slujbă. Și să agiungea amu hărății lui Răzvan cu oștile țării, cîndu Ieremia Vodă la oști den beserecă” (*Opere*, p. 46, 64).

¹² *Invățăturile lui Neagoe Basarab*, p. 138.

¹³ Este teza susținută cu măiestrie de Emil Lăzărescu în articolul *O icoană puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului*, S.C.I.A. seria arta plastică, 14, 2, 1967, p. 187—199.

¹⁴ Principiile pașnice ale diplomației lui Neagoe au fost relevate de N. Stoicescu, *La politique de N.B. et ses Préceptes, Revue roumaine d'histoire*, IX, 19, p. 33—35. Mai vezi Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui N.B.*, *Studii*, 19, 1966, p. 745—764, și, despre legăturile cu Transilvania și Ungaria, M. A. Mehet, *Două documente turcești despre N.B.*, *ibid.*, 21, 1968, p. 929.

¹⁵ În arenga unui document din 1388 pentru înzestrarea Coziei, el mulțumește lui Dumnezeu „care m-a proslăvit pe mine și m-a ridicat cu slavă în scaunul părinților mei”, text copiat și în preambulul altui hrisov din 1392, preluat apoi și de Vlad Țepeș în 1457 (amîndouă documentele fiind pentru Cozia). Vezi D.R.H., B, I, p. 27, 44, 200. În preajma anului 1400, Mircea își spune „singur stăpînitor [...] rîvnind să urmeze vechilor împărați și domni, care cele lumești le-au cîrmuit cu pace, în binefaceri, și s-au învrednicit de împărăția cerurilor” (*ibid.*, p. 49). Surprindem deja tema dezvoltată mai târziu de Neagoe în acea solemnă definire a rosturilor sale prin care Mircea reclamă succesiunea țărilor sîrbi, dacă nu a basileilor bizantini. Vezi articolul citat al lui R. Theodorescu. Citînd ultimul text invocat de noi, împreună cu altele, Valentin Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XVI-e — XVIII-e siècles)*, *Byzantina*, 3, 1971, p. 321, exprimă îndoieli față de valoarea unor asemenea formule de cancelarie.

¹⁶ „Considerandum est vobis : quando homo vel dominus est potens et fortis, tunc pacem potest facere sicut vult ; cum autem impotens erit, forcior super eum veniet et faciet secum sicut vult” (apud Maria Holban, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români*, *Rev. istorică*, XXIX, 1—6, 1943, p. 53).

¹⁷ *Călători străini*, I, p. 459. Editorii acestui text, desprins din opera cunoscutului teoretician al monarhiei absolute din Rusia, Ivan Peresvetov, îl prezintă cu oarecare suspiciune, considerîndu-l în cel mai bun caz o prelucrare a ideilor reale ale lui Petru Rareș. Numai o analiză internă aprofundată a izvorului, în comparație cu formulări incontestabil autentice ale gîndirii lui Rareș — în corespondența lui sau în rapoartele solilor care l-au ascultat — ar putea decide chestiunea.

¹⁸ Hurmuzaki, II, p. 415—416. Vezi și A. Armbruster, *Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts — und Einheitsgedanke der Rumänen*, *Revue roumaine d'histoire*, X, 2, 1971, p. 257—265.

¹⁹ P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, p. 12.

²⁰ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, Buc., 1905, p. 148—150 : „În știre să vă fie voao, fraților, și voi să vă spun voao ceale ce am făcut eu. Atunci m-au dăruit Dumnezeu cu împărăția și schiptrul [...] și cu cunună m-au încoronat și cu cinstea bogăției și cu multă mărire de dar aducătoare, și cu mulțimea oștimei fiind încungiurat, și cu mînă de ajutoriu întinsă cu milostivire” etc.

²¹ Vezi și documentele din 25 ianuarie 1575 (D.I.R., B, XVI, IV, p. 161—163) și 30 ianuarie 1577 (*ibid.*, p. 250—252), prin care

Alexandru Mircea își arată recunoștința pentru intervenția fraților Albu și Ivașcu Goleșcu în lupta de la Jiliște.

²² Bună reproducere a pietrei în *Istoria României*, II, p. 1007. Inscripția subliniază: „au fost la toate războaiele depreună cu domnu-său ca o slugă credincioasă domnu-său“.

²³ N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, III, p. 38—40. Problema a fost reluată de curînd de P. Chihaiia, *Mormintele din biserica mănăstirii Curtea de Argeș*, în *Glusal Bisericii*, 1974.

²⁴ Marc Bloch a scris fără a prevedea eoul pe care propria-i moarte în Rezistență îl va da acestor rînduri: „Pînă și în societățile noastre în care a-și da viața pentru țară a încetat cu desăvîrșire a mai fi monopolul unei clase sau al unei bresle, sentimentul tenace al unui soi de supremație morală legată de funcția războinicului de profesie — prejudecată atît de străină altor civilizații, ca cea chineză, — rămîne ca o amintire a împărțirii de la începutul epocii feudale dintre țaran și cavaler“ (*La société féodale*, Paris, 1968, p. 617). De comparat cu ideea utilității sociale a aristocrației *argumentată pe sacrificiu* pe care N. Iorga o predica în anii întîiului război mondial și în ajunul chiar al reformei agrare; vezi, de pildă, articolele sale *Cei doi Golești și Aceiași doi Golești (Oameni cari au fost*, II, Buc., 1935, p. 268—274).

²⁵ *Cronici turcești*, I, p. 172—173. Numărul prizonierilor turci s-ar fi ridicat la 4 000, vezi Camil Mureșan, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, Buc., 1957, p. 76.

²⁶ Wavrin, p. 120, tradus în *Călători străini*, I, p. 97.

²⁷ N. Iorga, *Scrisori de domni*, p. 168—170, unde „Novoselo“ e identificat cu Enisala.

²⁸ Și istoricul bizantin Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, tr. V. Grecu, Buc., 1958, p. 284, accentuează caracterul necruțător al atacului lui Vlad: „a nimicit cu desăvîrșire locuitorii împreună cu femeii și copiii și caselor le-a dat foc, arzînd totul pe unde mergea“. Nelipsită de verosimilitate, afirmația lui Iorga, *Istoria armatei*, p. 60, că românii „putură prinde robi, pe cari-i strămutară prin sloboziile șesului muntean rău locuit“; are încă nevoie de probe documentare.

²⁹ *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române*, p. 30. În fond, luptele civile din Franța prilejuiseră sălbăticiii asemănătoare, cf. mai sus. Comentariul lui N. Iorga este caracteristic pentru poziția istoricului: „Cine cunoaște figura domnului, aprig numai cu turcii năvălitori în 1475, va privi cu greu ca adevărată această groaznică invinuire“ (*Noua cronică germană a lui Ștefan cel Mare descoperită de d. Olgiend Gôrka*, *Buletinul comisiei istorice a României*, IX, 1930, p. 190).

³⁰ B. T. Cîmpina, *Cercetări*, p. 76—77.

³¹ *Loc. cit.*, p. 77, n. 6. Cf. *Cronicele*, p. 30.

³² N. Iorga, *art. cit.*, p. 190, se mulțumește să noteze: „e inadmisibil și ca număr și ca rost“.

³³ C. C. Giurescu, *Despre lupta de la Soci*, *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 423—431.

³⁴ I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, p. 119. N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, Buc., 1937, p. 168, presupunea că Mircea ar fi fost pretendentul din 1481, „fiul Călțunei“. În acest caz, Radu cel Frumos ar fi avut în sfatul lui un frate bastard. Cf. George D. Florescu, *Divanele domnești din Țara Românească*, I, Buc., 1943, p. 145—146, 201, 207, despre un Stan spătarul, fiu al lui Mihail din Ruși, probabil înrudit cu familia domnească, pe care îl credem același cu boierul prins la Soci.

³⁵ *Cronicle slavo-române*, p. 31. Acest supliciu e descris și de Nicolae de Modrușsa în povestirea despre oruzimile lui Vlad Țepeș (G. Mercati, *Notizie varie sopra Niccolo, Modrussense*, în *Opere minori*, IV, Città del Vaticano, 1937, p. 248).

³⁶ B. T. Cîmpina, *op. cit.*, p. 82, n. 5. Dimpotrivă, M. Berza, în *Revue historique du sud-est européen*, XXI, 1944, p. 271, n. 1, susține că : „Înseamnă a scădea zadarnic pe un domn mare care, chiar dacă a practicat acest sistem ca toți contemporanii săi, nu poate fi transformat, numai de dragul descoperirilor, într-un simplu șef de bandă. Nici un izvor nu lasă să se constate o singură campanie avînd doar acest scop. Dacă în cronici e vorba la tot pasul de «o pradă bogată», nu e decît fiindcă în limbajul epocii aceasta înseamnă că biruința fusese deplină“.

³⁷ Ed. I. Vlădescu, p. 121 (*Letopisețul anonim*). Cf. Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 91 : „au luat Ștefan Vodă cetatea Teleajenului și au tăiat capetele pîrcălabilor și muierele le-au robitu și mulți țigani au luat“.

³⁸ *Cronica moldo-germană*, p. 32. Același izvor adaugă precizarea că, și la Teleajen, voievodul „a pus să fie spintecați mulți țigani, așa încît sîngele curgea din castel afară“.

³⁹ Ca mai sus, n. 35. Acest Isaac pașa, renegat grec, căsătorit cu văduva sultanului Murad al II-lea, era un personaj de seamă, fost beglerbei al Anatoliei și mare vizir (F. Babinger, *Mahomet II*, passim.), ceea ce explică tratamentul special acordat fiului său, pe care credem a-l putea identifica cu Isa, beg de Skoplje (L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 271, 272, 301).

⁴⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 94.

⁴¹ Afirmînd din capul locului caracterul just al războaielor lui Ștefan, I. Focșeneanu și Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 114, 167, se pronunță astfel : „Se știe că, îndeosebi după 1472, el nu duce războaie aventuriste pentru gloria feudală — atît de căutată în acea epocă — sau pentru cotropiri de pămînturi străine sau pentru jafuri, ci numai pentru eliberare sau apărare“.

⁴² E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, ed. M. Berza, Buc., 1964, p. 37.

⁴³ V. Makuscev, în *Glasnik srpskog učenog društva*, seria a II-a, t. XV, 1883, p. 137, scrisoare din 17 octombrie 1492 a bolognezului Francesco Trancedini către ducele de Milano.

⁴⁴ *Cronicle slavo-române*, p. 119. În 1531 se mai vindeau sclavi la Cetatea Albă, vezi *Călători străini*, I, p. 354.

⁴⁵ *Op. cit.*, p. 188. Pentru condițiile generale ale acțiunii din 1574, vezi raportul nostru *Les pays danubiens et Lépante* la collocviul organizat în 1971 de Fundația G. Cini despre „Mediterrana în cea de-a doua jumătate a veacului al XVI-lea“ (sub tipar, în revista *Studi veneziani*).

⁴⁶ N. Costin, *Letopiseșul*, p. 527.

⁴⁷ Despre schimbările în organizarea armatelor, vezi *Istoria României*, II, p. 794—795, 868—873, și *ibid.*, III, p. 92—95.

⁴⁸ În 1567, afluența emigranților bulgari a motivat creșterea haraciului muntean, cf. M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești*, p. 29—30. Mihai Viteazul declară și el în 1598: „în țara dimprejur, de la hotarul nostru pînă la Sofia, am ars peste 2 000 de sate și pe cei dinăuntru, ce s-au găsit bulgari, mari și mici, după socoteala mea peste 16 000 de suflete, cu averea lor toată, i-am trecut peste Dunăre, și celor mai săraci le-am dat în țărișoara mea, unde s-a putut, atîta loc cît să-și poată găsi hrana“ (N. Iorga, *Scrisori de domni*, p. 233).

⁴⁹ Bistra Cvetkova, *La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVI-e et au début du XVII-e siècle*, *Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est européen*, I, IX, 1971, p. 57—72.

⁵⁰ Radu Popescu, *Istoriile*, p. 72—73.

⁵¹ *Cronicile turcești*, I, p. 509.

⁵² R. Popescu, *Istoriile*, p. 76. Cf. Ioachim Crăciun, *Insemnările lui Szamosközzy privitoare la istoria românilor*, Cluj, 1928, p. 112.

⁵³ Arh. St. Buc., m-rea Radu-Vodă, XXXIX/10, apud N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, Buc., 1968, p. 308. Între timp, a apărut în D.R.H., B, XXIII, p. 432—434.

⁵⁴ *Op. cit.*, p. 182—183. *Ibid.*, p. 159, cu ocazia unei incursiuni a trupelor moldo-polono-căzăcești în Bugeac, în 1683, se relevă marea cantitate de pradă, dar și eliberarea captivilor deținuți de tătari („slóbodzié robii de pin obezi“).

⁵⁵ P. F. Sugar, *The Ottoman „professional prisoner“*, p. 90.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 84.

⁵⁷ Acesta putea atinge valoarea unei cincimi din totalul propriei răscumpărări (*ibid.*, p. 83).

⁵⁸ *Ibid.*, p. 88, cazuri de mutilări.

⁵⁹ Vezi Adrian Fochi, *Le motif poétique du „retour du mari“ dans le folklore sud-est européen*, în volumul *Recherches comparées de folklore sud-est européen*, Bucarest, 1972, mai ales p. 268, 281—295, 299—304, 310—313. Se pune întrebarea dacă versiunea răspîndită în mediul albanez islamic („tipul albanez II“, în clasificarea lui A. Fochi), prin mențiunea luptelor cu „regele Spaniei“ n-ar permite datarea textului respectiv de la începutul secolului al XVII-lea. Cf. *loc. cit.*, o tendință similară, mai târzie, în folclorul iugoslav de a localiza motivul comun prin referiri la țarul Rusiei și la regele Poloniei („Lekovo“).

⁶⁰ N. Iorga, *Quelques observations sur les rapports entre le monde oriental et les Croisades*, în *Mélanges d'histoire du Moyen Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Paris, 1925, p. 268—274, a sugerat

chiar o îndepărtată origine comună, persană, a mentalității cavaleresti atât europene cât și arabe. Semnalăm aici, ca semnificativ pentru cavalerismul otoman, faptul că, în 1565, turcii practicau monomahia, duelul, după cum arată o mărturie publicată de N. Tolu, *Un récit français du XVI-e siècle sur les affaires de Hongrie*, în *Mélanges d'histoire générale*, I, p. 340.

⁶¹ Ilustrarea acestei concepții în pictura exterioară moldovenească din secolul al XVI-lea — cu două teme majore: Așediul Constantinopolului și Cavalcada lui Constantin cel Mare — a fost studiată de Sorin Ulea, *L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave*, *Revue roumaine d'histoire*, II, 1963, 1, p. 41—51.

VI. TRATAMENTUL PRIZONIERILOR CREȘTINI

Existența unui neîncetat pericol extern s-a manifestat și pe alt plan, paralel cu cel al relațiilor româno-otomane : raporturile, adeseori ostile, cu puterile creștine. Caracterul lor se datorează, în parte, reflexului de apărare a integrității teritoriale, primejduită de expansiunea unor state vecine — regatul polono-lituan, regatul Ungariei, apoi Imperiul habsburgic — și, în parte, neputinței de a păstra o libertate de acțiune în politica externă, dictată începînd din secolul al XVI-lea de Poartă, ceea ce avea drept urmare angajarea involuntară în războaiele purtate de Imperiul otoman împotriva acestor state. Unor observatori străini și îndepărtați, situația le părea desigur paradoxală și autorul unor reflecții asupra „creșterii și descreșterii“ Imperiului sultanilor — gen care are, înainte de Cantemir, o istorie de cel puțin un secol — nu șovăie să le zică românilor din toate trei provinciile „un fel de creștini pe jumătate mahomedani“. Indiscutabil, criteriile avute aici în vedere nu erau religioase, ci politice¹.

În aceste condiții, captivitatea de război este o situație frecventă în cursul conflictelor cu Polonia, Ungaria sau Imperiul și merită o tratare aparte în cadrul lucrării de față. Pe de altă parte, campaniile duse de unul din statele feudale românești împotriva altuia pun aceeași problemă, a prizonierilor creștini, prezentă chiar în luptele interne provocate de interesele particulare ale unor facțiuni boierești. Omiterea lor din discuție ar lipsi imaginea

complexă pe care o căutăm de câteva din aspectele ei cele mai caracteristice.

O bună metodă impune, credem, ca analiza noastră să înceapă tocmai cu împrejurările, deloc rare, în care orientarea politică diferită a Moldovei și Țării Românești a determinat între ele un război. Este cazul, bunăoară, al violentelor lupte din vremea lui Ștefan cel Mare, în urma cărora, în câteva rînduri, Moldova a reușit să obțină alinierea Țării Românești în frontul comun antiotoman.

Din 1482², scrisoarea dictată (după cum se vede din primele cuvinte, la persoana a treia) de vornicul moldovean Tricolici, prins de munteni într-o bătălie, apelează la „toți ai miei iubiți frați și prieteni“, zece persoane înșirate pe nume, pentru a-l răscumpăra din captivitate : „Vă dau de știre că pînă în acest ceas sînt în viață și că am căzut în mîinile domnului Basarab Voievod și mă ține ferecat“. Cu același prilej se transmite vestea că un alt dispărut din oastea lui Ștefan scăpase cu viață : „să mai știți că Soltan, fratele lui Cozma, este cu mine viu, pînă ceasul ni va veni“. Gîndul celui intrat în captivitate pînă la un termen pe care nu-l putea prevedea se îndreaptă întîi spre gospodăria de acasă, ghicind-o amenințată de năvala rudelor nerăbdătoare să-și împartă moștenirea : „nu lăsați să mi se risipească, ori marfă ce va fi, ori scule, și să nu vă certați pentru averea mea pînă ce veți auzi că sînt viu, ci să îngrijiți și să căutați cu milă caii și iepele și oile și porcii și toată averea cîtă este“. Recomandările vornicului sînt revelatoare pentru alcătuirea averii unui boier moldovean din secolul al XV-lea. Fără îndoială, Tricolici va fi stăpînit și moșii, pe care însă nu le menționează, socotindu-le mai la adăpost, cel puțin în primul moment. El adaugă apoi : „pe mine să nu mă uitați, ci tot aceia ce vi se va părea mai bine, aceia să faceți, ca să nu pier“³. Rugămintea lasă să se vadă că prizonierii luați în luptele dintre Țara Românească și Moldova erau deținuți în așteptarea răscumpărării.

Mai tîrziu, în epoca lui Mihai Viteazul, învinșii erau chiar înrolați în oastea învingătorului, ca în cazul aceluia oștean al lui Ieremia Movilă care declara că „m-a prinsu Mihaiu Vodă la Hotin și m-au dus în Țara Ungurească“⁴. Despre soarta lui aflăm dintr-o scrisoare — de comparat

cu aceea citată mai sus. — trimisă părinților lui de la Bistrița, după ce fusese prins a doua oară de unguri la Mirăslău. Documentul este o dramatică mărturie despre condițiile de captivitate pe care pentru veacul al XV-lea le putem bănuși încă mai aspre : „mă rog domniilor voastre ca lui Dumnedzău den ceriu să nevoiți să mă scoteți lingă voi în țară creștină și să nevoiți să dați știre părintelui miu Mogilde vornicului că eu dzacu în tămniță de mîncu liutul și piatra [...] Deci mă rog domniilor voastre să no mă zăbăviți aice, ce să mă scoteți [...] încă să es în țară, să nu mor de dorul vostru, și îmbătrînesc și am făcut o barbă pînă în briu“. Părinții vor fi citit rîndurile buchi-site în închisoare cu inima strînsă de durerea fiului care, nădăjduind numai în ajutorul lor, se tînguia și în post-scriptumul ce însoțește iscălitura : „feciorul vostru Cocrișel, și sîntu numai cu cămeșa“⁵.

Citeodată, pînă să vină răscumpărarea pe care cei de condiție mai modestă nici n-o puteau plăti, unii prizonieri aveau norocul să evadeze și, cu mijloacele pe care li le scotea în cale întîmplarea, se întorceau acasă. Un act din 1644 a păstrat următoarea declarație : „adecă eu Dumitrașcu și Vasile, feciorii lui Constantin vâtaful, nepoții lui Trifan celui bătrîn den Sovoleți, însumi mărturisim cu cestu zapis al nostru cum am scăpat den Țara Muntenască pedestri și cu peile“⁶. E vorba desigur de supraviețuitori din lupta de la Ojogeni-Nenișori, care avusese loc cu cinci ani în urmă.

În această perioadă se amintesc totuși unele execuții sumare de prizonieri. După bătălia de la Finta, de exemplu, în 1653, cînd Matei Basarab „cu biruință s-au întors la scaun în Țirgoviște, ducînd mulți robi moldoveni și cazaci, pre carii i-au tăiat de la Fintina Țiganului pînă în Țirgoviște“⁷. Asemenea mărturii sînt rare și răzlețe.

În general, domnii își rezervau severitatea pentru reprimarea unor răscoale care le puneau în primejdie tronul, în lupta cu diferiți „hoți“ sau „lotri“, nume sub care se înțeleg de obicei în documente rebelii. Acțiunile lor sînt adesea manifestări ale luptei de clasă față de care autoritatea de stat reacționa cu cea mai mare violență.

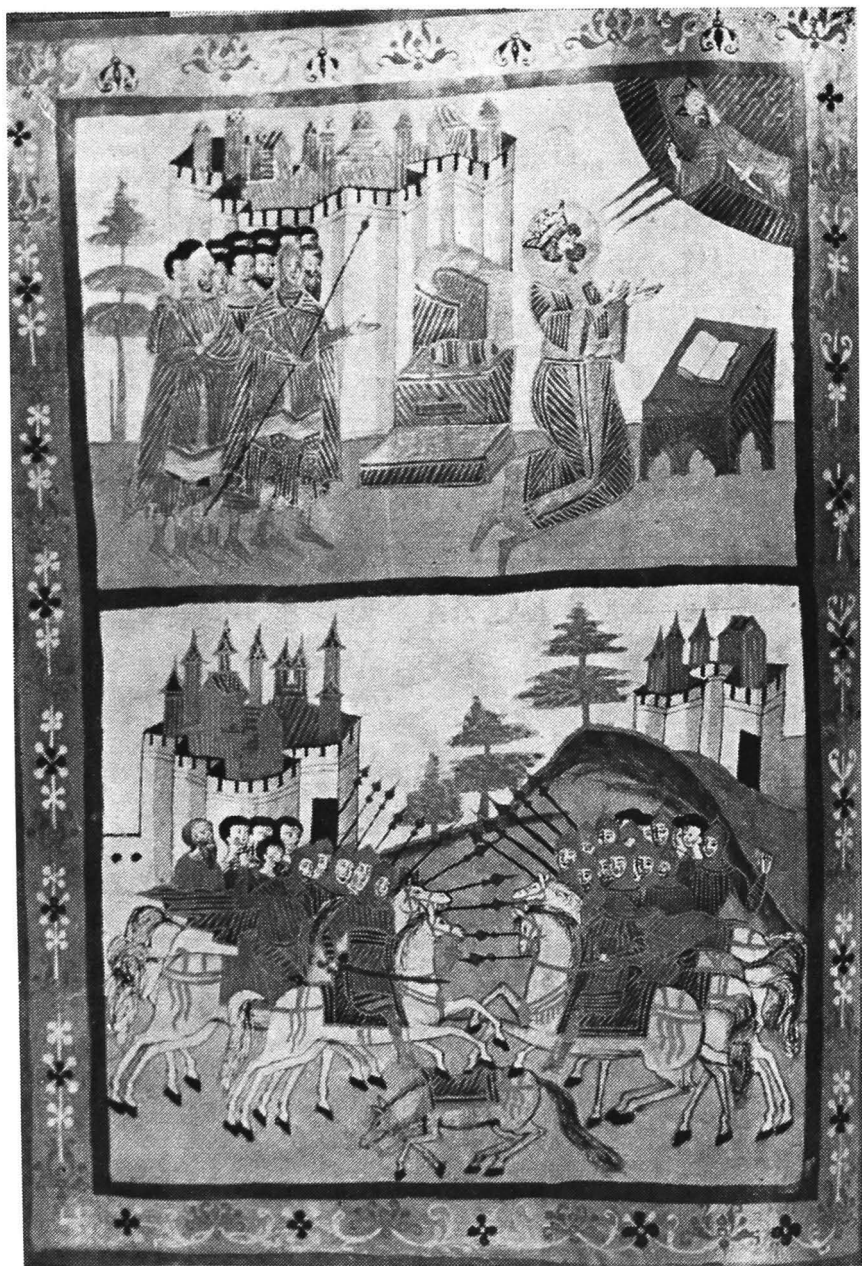
Infrîngerea pretendentului la domnie Ștefan Mizgă, care se pare că se găsea în fruntea unei mișcări populare

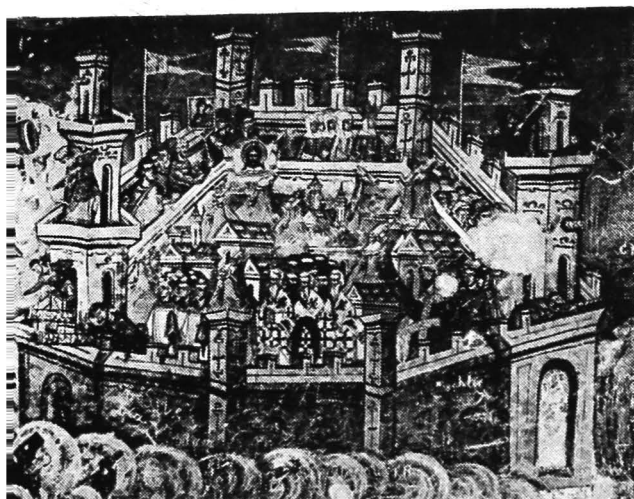
Războiul în viziunea unui artist român din sec. al XVI-lea.
Miniatură din Tetraevanghelul dăruit de Ieremia Movilă mănăstirii Sucevița, 1598. (Muzeul de artă al Republicii Socialiste România)

Icoană moldovenească din sec. XVII reprezentînd pe Sf. Ioan cel Nou de la Suceava ca rob la tătari, situație în care s-au aflat atîția români în evul mediu. (Muzeul de artă al Republicii Socialiste România)

Miniatură din Psaltirea ilustrată de Anastasie Crimca, de la mănăstirea Sucevița, sec. XVII. (Muzeul de artă al Republicii Socialiste România)

Asediul Constantinopolului, frescă la mănăstirea Moldovița. (Reproducere după albumul Printed Churches of Moldavia)

Cetatea Hotinului.

Fortăreață de la Alep (Siria), unde au fost deținuți și captivi români

Bătălia de la Nicopole, după o ilustrație a cărții lui Johan Schuldberger, participant la această luptă. Reproducere după Călători străini despre țările române, vol. I

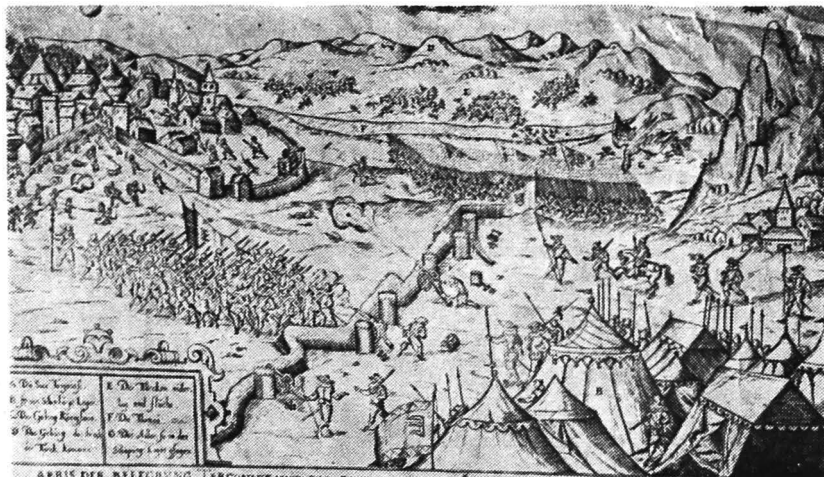
Schuldberger.

Ein wunderbarliche / vnd kurtzweilige
 Histori / wie Schuldberger / an der Stat München
 in Bayern / von den Türcken gefangen / in die Heydens-
 schafft gefüret / vnd wider heyntkommen.
 Item / was sich für Krieg / vnd wunderbarlicher thaten /
 dieweyl er inn der Heydenschafft gewesen / zuge-
 tragen / ganz kurtzweilig zu lesen.

Inhalt vnd nutz dieser Histori / findestu in
 dem nachfolgenden berichte.

Bătălia de la Tîrgoviște, cîștigată de Mihai Viteazul și Sigismund Bathory în 1595. Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România

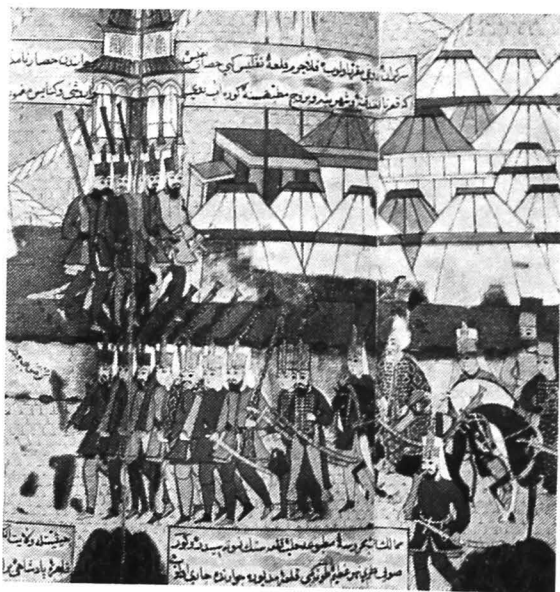

1. Die Türcken	2. Die Türcken
3. Die Türcken	4. Die Türcken
5. Die Türcken	6. Die Türcken
7. Die Türcken	8. Die Türcken
9. Die Türcken	10. Die Türcken

ABRIS DER BELLEGRUNG TIRGOVIST VND DER SCHLACHT DAVON SE VON SIBENVRREN GLEICHEN ANNO 1595

Bătălia de la Tîrgoviște,
din 1595, după o gra-
vură de G. Franco. Ca-
binetul de stampe al
Bibliotecii Academiei
Republicii Socialiste
România

Armată otomană ocu-
pînd o cetate în 1578.
Reproducere după P. S.
Coles, *The Ottoman Im-
pact on Europe.*

O armată din sec. XVII în marș „cu cățel și purcel”. Oastea lui Faraon, frescă la mănăstirea Sucevița. Reproducere după albumul *Printed Churches of Moldavia*.

Scene din captivitatea otomană, reproducere după o gravură din sec. al XVI-lea. P. S. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*.

Portretul banului Barbu Craiovescu in lanțuri, înaintea Sf. Procopie, scenă inspirată de salvarea sa din captivitatea otomană. Icoană din sec. XVIII, după una mai veche, la Muzeul de artă al Republicii Socialiste România

Monezi care au circulat în țările române în evul mediu. De la stînga la dreapta : monedă a lui Radu I, domn al Țării Românești, monedă polonă din 1564 și monedă turcească.

Tirg de sclavi la Constantinopol în secolul al XVII-lea. Gravură contemporană. Reproducere după P. S. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*. „Le 24 (mai 1648) je fus à Constantinople pour voir le Marché des Esclaves...” (*Les Voyages de Mr. de Monconys en Syrie et en Anatolie*, II, Paris, 1695)

de oarecare amploare, este povestită cu seninătate de Alexandru Lăpușeanu, într-un moment — 1 iulie 1566 — în care vinătoarea de oameni continua : „după ce s-au luptat cu ostașii noștri, acei lotri au perit mișelește, mulți dintre ei au fost uciși în munți și înnecați în ape, iar alții au fost aduși vii în târgul nostru în Iași — dintre care pe mulți am poruncit să-i taie și să-i ucigă, iar pe alții, tăiați în patru bucăți, să-i puie în frigare, căci erau toți oameni așa de primejdioși, iar pe câțiva dintre ei îi ținem încă vii“⁸. Descrierea acestor atrocități este foarte sugestivă pentru violența sălbatică a moravurilor epocii.

Utilizarea mercenarilor în acea vreme pune probleme dintre care multe depășesc cadrul lucrării de față. Se știe că ei reprezentau un instrument de opresiune sau, în orice caz, de apărare a structurii social-politice feudale, după cum reiese din însăși mărturisirea domnului Moldovei, Gheorghe Ștefan : „Oastea cu simbrie nu o putem trimite de lângă noi, căci o ținem pentru apărarea noastră. Dacă nici aceasta n-ar fi lângă noi, atunci prostimea ne-ar alunga din scaun, pentru dările multe pe care de nevoi le aruncăm asupra ei“⁹. La mijlocul secolului al XVII-lea se manifestă însă o adevărată criză a acestui sistem de organizare a armatei care se încadrează în criza generală a regimului nobiliar din Moldova și Țara Românească și care are drept rezultat o serie de răzvrătiri ținându-se lanț între 1650 și 1659¹⁰. Față de transformarea acestor trupe într-un grav pericol pentru statul boieresc, clasa stăpînitoare nu a văzut altă soluție decît intervenția străină sau tot angajarea de mercenari, germani sau suedezi, pentru a forma garda personală a domnului¹¹. Conflictul din 1655 a dus după înfrîngerea răsculaților la Șoplea, la măcelărirea lor în masă : „supt sabie i-au pus pe toți seimenii [...] Deci, s-au dus Costandin Vodă la scaun, cu boierii, de cerca pă hoți, pă jăfuitorii ucigași, zorbalele, de-i înțepa, spînzura, îi tăia cezvîrți, cît au curățit țara de răi“¹². O represiune tot atît de sîngeroasă va avea loc în 1657, cînd Hrizea din Bogdănei, nenorocosul pretendent domnesc surghiunit un timp în Transilvania, a fost executat împreună cu alți 300 de prizonieri ale căror capete au fost „înfipete în pari“¹³.

vulgus“, deci, cavaleri și oșteni de rind. Ar fi cea mai veche știre despre obiceiul răscumpărării în războaiele purtate de români. Din păcate, această bătălie din munții Șipințului e cunoscută doar prin izvoare dintr-a doua jumătate a secolului al XV-lea, la cronică amintită adăugându-se o biografie, de celebrul umanist italo-polon Callimachus, a protectorului său, cardinalul Olesnicki. De aici, prin intermediul cronicii lui Bielski, informația a trecut în letopisețul lui Grigore Ureche, care spune : „cîți n-au peritu de copaci i-au prinsu vii, pre carii mai apoi i-au răscumpăratu craiul Cazimir“¹⁹.

Aceeași juxtapunere a izvorului tîrziu peste cel contemporan îngreueie analiza știrilor despre intervențiile lui Ștefan cel Mare în Podolia în ultimii ani ai domniei sale. Analele „de la Bistrița“ arată că în 1498 moldovenii ajunși la Trembowla „multe averi luară din cetate și mulți ostași luară de acolo, care mai apoi cu toții fură tăiați“²⁰. Așadar, pe lângă cruzimi săvîrșite în toiul luptei — „pe alții și nu puțini îi arseră în cetate“ —, se constată iarăși execuții de prizonieri — e drept, limitate la combatanți (textul vorbește lămurit de „ostași“). O explicație ar putea fi căutată în dorința de a plăti cu o exemplară pedeapsă agresiunea polonă din 1497, nimicitor oprită în codrii Cosminului.

Soarta populației civile a fost, se pare, strămutarea în Moldova, chiar dacă proporțiile acțiunii au fost apoi mult exagerate de cronicar. Expediția, plănuită de Ștefan ca represalii, pătrunsese adînc în teritoriul polon, pînă la Lwow, Przemyśl, Buczacz, Podchaicze, Sandomierz și Wrocław. „Și mulți oameni, bărbați, mieri, copii, au scos în robie, mai mult de 100 000, mulți de aceia au așezatu Ștefan Vodă în țara sa, de și pînă astăzi trăiaște limba rusască în Moldova“²¹. Spusele lui Ureche sînt confirmate de relația solului Poloniei la dieta din Freiburg, după care „aceia ale căror puteri și vîrstă erau mai zdravene au fost prinși cu toții și duși în grea și jalnică robie“²². Prin urmare, oricît de puțin convingătoare ar fi ea, explicația etimologică încercată de cronicar pentru existența unei populații alogene în nordul Bucovinei se bazează pe un fapt istoric neîndoielnic. Ce au însemnat, în Imperiul otoman, deportările ca mijloc de

colonizare este lucru bine știut²³. Se poate chiar presupune că incursiunea turcească în Pocuția din același an 1498 a avut acest caracter.

Cît privește inițiativa asemănătoare a lui Ștefan, se cuvine luată în seamă o altă indicație a lui Ureche, care precizează că voievodul a intrat cu oaste în Polonia „de i-au arsu tîrgurile și i-au robit podanii”²⁴. Or, „pōdani” are înțelesul de șerbi, ceea ce dezvăluie o situație foarte interesantă. În ce calitate au fost oare transferați în Moldova, unde formele și gradul de dependență al țăranilor din acea vreme sînt încă obiect de discuție între istorici²⁵, acești țărani aserviți a căror origine în mare parte românească e de bănuț²⁶? Reducerea lor la o stare de sclavie patriarhală pare cu desăvîrșire exclusă, iar simpla lor trecere din stăpînirea feudalilor poloni în cea a boierilor moldoveni nu este mai verosimilă. Dacă noua lor condiție n-ar fi fost mai bună, nimic și nimeni nu i-ar fi putut împiedica să fugă cu prima ocazie înapoi, cîtă vreme tradiția istorică transmisă de Ureche arată clar că ei au rămas în Moldova. Înclinăm să credem că statutul social de care ei aveau să se bucure era cel de țărani liberi, stabiliți în „slobozii”, și că abia din secolul următor vor împărtăși soarta localnicilor, treptat supuși exploatarei feudale.

Se adaugă și motivul că regiunea Pocuției a fost în același an devastată de un raid tătăresc, după altul turcesc: aceste catastrofale pustiiri nu puteau decît să îndemne pe locuitori să-și caute o nouă așezare, la adăpostul granițelor bine păzite ale Moldovei.

Și după incursiunea lui Bogdan în Pocuția, din 1509, Ureche relatează că „robilor ce-i adusese din Țara Leșască le-au împărțitu hotară în țara sa”. Prin asemenea acțiuni, clasa cîrmuitoare din Polonia a fost silită să-și pună de-a dreptul problema deportării întregii populații din Moldova, pe locul ei întemeindu-se o nouă „colonie”²⁷. Firește, plănuita strămutare a moldovenilor era condiționată de o victorie decisivă asupra lor, ce n-a fost însă cîștigată nicicînd. Cu excepția acestor episoade izolate, în relațiile româno-polone nu s-a recurs la soluția

transferului de populație pentru problema captivilor de război, ci numai la răscumpărări sau schimburi de prizonieri.

Campania din 1497 avusese sfârșitul cunoscut : după înfringerea suferită de poloni, „alții au căzut la legătură, cumu-i Tuncinschii Zbigneu potcomori Cracăului, Pruhnițschii, Targovetșchii și alții mulți“²⁸. Însemnări contemporane pe manuscrise din Polonia confirmă știrea : „multos dominos nostros magnificos captivaverant“ sau „in silva dicta Kussmynska bukowyna Moldawi nostros profligaverunt et multos captivos notabiles abduxerunt, inter quos eciam Alexander de Tarnow, Nicolaus Gardzyna de Lyubrancz, Ieronimus Odrowaschet alii quamplures insignes sunt captivati“²⁹.

Cronica moldovenească dă detalii pe care izvoarele polone le evită ca înjosoare : „Pre unii, ai noștri i-au fostu spînzurîndu cîte doi de păr, că au fostu umblîndu pre acele vremi păroși ca și nemții³⁰. Și alte batjocuri multe le-au fostu făcîndu“. Nu e greu de văzut că maltratarele la care au fost supuși prinșii, de rang oricît de înalt, urmăreau mai ales să-i jignească și să-i ridiculizeze, fără a fi vorba de torturi în adevăratul sens al cuvîntului, ca acelea îndurate de prizonierii turci.

Ca orice alt stat ce a dus în trecut o politică de mare putere și Polonia are o „legendă neagră“ a ei. În consecință, clasei dominante medievale polone i-a fost atribuită o serie de trăsături morale negative printre care, în primul rînd, orgoliul. Era deci firesc ca moldovenii mai rustici să-și afirme dur sentimentul propriei lor demnități, căutînd totodată să-i umilească pe aroganții feudali poloni.

Din aceeași cauză, tradiția istorică românească a înregistrat cu satisfacție explicația legendară a Dumbrăvii Roșii : „Pe mulți i-au prinsu în robie și multe cazne le făcîia moldovenii leșilor. Că au pus Ștefan Vodă de au arat cu leșii pe o culme de deal la Botășani și au simănatu ghindă și s-au făcut dumbravă mare, de iaste pînă astăzi copaci mari“³¹. Deși susține că „leșii nu tăgăduesc, că scrie și în cronica lor“, Neculce a aflat probabil în cronica lui Ureche datele pe care el le amplifică pentru a motiva denumirea identică a mai multor localități din Moldova : „au pus pe leși la plug de-au și arat cu dinșii,

de au sămănat ghindă, de au făcut dumbrăvi pentru pomnire, ca să nu să mai acolisască de Moldova: Dumbrava Roșie la Botășeni și Dumbrava Roșie la Cotnari și Dumbrava Roșie mai gios de Roman“³². Descoperirea unei legende paralele în opera istorică a lui Gheorghe Brancovici e un puternic argument în favoarea considerării acestei anecdote ca apocrifă și de caracter folcloric³³.

Sub urmașul lui Ștefan, Bogdan cel Orb, intervențiile moldovene în Pocuția continuă, însoțite de luarea de prizonieri și pradă. Aceste incursiuni ca și expedițiile de represalii ale polonilor în Moldova sînt consemnate de analele ordinului minoriților, redactate la Lwow de Jan Komorowski. În 1506 sînt aici menționate pagubele pricinuite anual ori mai des în Podolia și Galiția, în voievodatele Sandomirului și Lublinului, pînă în marginea Lituaniei — raptul de oameni și furtul de turme: „Illo enim tempore Turci, Walachi et Tartari per multos annos fere omni anno et aliquando bis per annum hostiliter, occulte et manifeste, terras Podolienses ac Russiae, Sandomiriensem, Lubliniensem ac Lithuaniam invadebant, vastantes igne, gladio et captivitate, sine omni resistencia nostrorum, iusto Dei iudicio, populum et pecora abducebant“³⁴. Revanșa nu se face mult așteptată, căci hatmanul Nicolae Kamieniecki „a poruncit să fie spînzurați 50 de boieri moldoveni, după ce a înfrînt două pîlcuri de-ale lor“³⁵. Cînd găsi răgazul de a plăti această datorie, lucru de la care îl împiedicase conflictul din 1507 cu Radu cel Mare, ocrotitorul direct al pribegilor moldoveni³⁶, Bogdan reveni „arzînd și prădînd țara“ în Polonia, unde „mulți oameni și boieri au robit și domnii lor încă i-au prinsu“³⁷. Analele minoriților au păstrat și ele amintirea acestei expediții la care ar fi luat parte 40 000 de ostași, adică o armată însemnată pentru puterea militară a Moldovei: „palatinus Valachie anno Domini 1509 cum quadraginta millibus intravit Podoliam, eam igne et gladio populando“. Iarăși, după raidul de la începutul lui iulie, urmară toamna represalii încununată de victorie în ziua chiar de 4 octombrie, a Sfîntului Francisc, ceea ce sporește entuziasmul călugărului cronicar

pentru vitejia soldaților poloni care „au prins pe aproape toți boierii“³⁸.

Tratatul de pace, început curînd după aceea, se va încheia la 22 ianuarie 1510 prin tratatul de la Căminuța între Bogdan cel Orb și Sigismund I. Ambele părți se obligau la schimbul prizonierilor : „oamenii prinși cari sînt prinși în lupte și la străji și oriunde și în orice locuri, boieri, țărani și oameni săraci, să se întoarcă, din amîndouă părțile“. Bogdan accepta să elibereze pe toți captivii poloni „cu tot ce vor avea asupra lor“, dar cu condiția tratamentului reciproc al moldovenilor aflați în Polonia și chiar în Lituania, ceea ce ar da de crezut că proiectul deportării fusese adus la un început de realizare. „Asemenea, și Măria Sa craiul Poloniei pe toți oamenii din țara Moldovei care vor fi prinși, de orice limbă toți aceștia se vor trimite, de la mare la mic, cu tot ce vor avea asupra lor, și din țara Poloniei și din țara Litvaniei“³⁹. Precizarea privind „oamenii din țara Moldovei [...] de orice limbă ar fi“ pare să fie introdusă în tratat pentru a asigura restituirea țăranilor ruteni originari din regiunea subcarpatică și căroră li se distribuiseră deja terenuri agricole în Moldova.

Pentru a evita obligația de a elibera prizonierii la sfîrșitul ostilităților, Petru Rareș va adopta în luptele sale cu polonii o altă soluție. În 1531, hatmanul Orăș, „cu tătari“ și moldoveni, a năvălit în Podolia, la Ksieza, „unde au tăiat mulți oameni [...] pe alții, pe care i-au prins atunci, i-au vîndut ca robi la Cetatea Albă“⁴⁰. Nu e exclus ca inițiativa să fi venit din partea auxiliarilor tătari, în deprinderile căroră intra vînzarea ca sclavi a prizonierilor. Oricum, actul fățiș dușmănos a trezit protestele părții adverse și a avut drept rezultat refuzul polonilor de a restitui pe ostașii lui Rareș prinși la Hotin în 1538. Despre o încercare a voievodului la începutul celei de-a doua domnii, de a obține eliberarea acestor prizonieri, citim în cronică lui Ureche : „[...] ca un păstor bun grija de oile sale cele perite, ca să le afle. Trimisă solii săi la craiul leșescu, de-și ceriia robii, ceia ce-i luase Tarnovschii hatmanul cu oaste cîndu venise la Hotin. Ci nimica nu au folositu, că nici cu o ispravă s-au întorsu solii săi înapoi“⁴¹.

Încetul cu încetul însă, aceste doleanțe reciproce se împăcară. În documente și cronici, pe măsură ce s-a adâncit conștiința pericolului otoman, își face loc expresia unui *statu quo* pe care, chiar după ciocniri violente, atît partea polonă cît și cea românească se grăbesc să-l restabilească. După pierderea independenței Moldovei, aceasta va urmări cu consecvență pacea, cel puțin la hotarul său nordic. În secolul al XVII-lea se constată chiar ideea unei solidarități creștine care acționează mai hotărîtor decît obligațiile față de Poartă ale principatului. Neculce pomeneste aprobator inițiativa lui Antioh Cantemir care a trimis „cărți cu rugăminte la craiu și la hatmani, să nu pozvolescă să sloboadză poghiazuri în țară să o strice, că-i păcat că sînt creștini“. Domnul și boierii declaraseră atunci : „Cînd s-a tîmpla să margă cembururi tătărăști în sus, om faci și noi știre leșilor să să fe-rească“⁴².

Ideea apare prin aceeași vreme și în politica lui Constantin Brîncoveanu. Domnul Țării Românești avea tot interesul să menajeze pe vecinii săi din Transilvania, Habsburgii, de care îl legau jurămîntul de fidelitate din 1688 și titlul său de principe al Sfîntului Imperiu. Prezența trupelor lor în preajma hotarului și chiar dincoace de el ar fi fost în orice caz un motiv suficient. Deci, uneori obligat să se alătore, cu efectivele sale, oștirilor sultanului, alteori atacînd pe austriaci, ca la Zărnești, în fruntea unei armate deasupra căreia flutura steagul Țării Românești, cu oricîți turci sau tătari s-ar fi găsit totuși într-însa, Brîncoveanu a acordat prizonierilor o atenție deosebită, în funcție de avantajele politice pe care le-ar fi putut aduce tratamentul lor privilegiat. Astfel se explică schimbul dintre generalul Heissler și faimoasa eroină maghiară Ilona Zrinyi, contesă Thököly : „prins-au viu și pe Haizler ghinărariul, pre carele l-au luat rob, și mai trecînd cîtăva vreme l-au slobodzit pentru doamna lui Tuchili ce era la neamți, făcîndu-se schimb“⁴³. După lupta de la Lugoș, în 1695, domnul a intervenit chiar pentru eliberarea unor demnitari și ofițeri superiori austriaci prinși de tătari sau turci, plătindu-le personal răscumpărarea : „Atuncea, acolo cît au mai șazut și cîțiva nemți de la turci și de la tătari au răscumpărat,

întru carii au fost și un Ioan Conrad Huber îl chema, ce era comisar oștii nemțești, adecă ca un vistiâr mare, cum îi zic, de toate trebile oștii el purtător de grijă fusese, și alți oameni de cinste, căpitani, s-au răscumpărat“⁴⁴.

Pe cînd la Brîncoveanu era vorba de un calcul diplomatic, la cronicarii care-l consemnează atrage atenția compătimirea sinceră pentru „nemții“ lipsiți, în relațiile lor cu turcii, de îndelungata experiență pe care istoria a dat-o țărilor române. Autorul *Istoriilor Țării Românești* deplînge uciderile și jafurile săvirșite de tătari în înaintarea lor spre Viena, în ajunul marelui asediu, și îndeosebi luarea în captivitate a populației pașnice: „mulțime dă oameni au tăiat și au robit, că era neamții neînvățați de a vedea robii, ci sădea toți pen casele lor, pe carele găsindu-i tăea-i, robi-ii cumplit“⁴⁵. Evident, distincția dintre civilii necombatantși și profesioniștii războiului, adînc înrădăcinată în gîndirea occidentală din motive de clasă, nu avea nici un sens pentru orientali, deprinși să considere serviciul militar ca o îndatorire generală a musulmanilor drept-credincioși. Textul citat reprezintă o interesantă mărturie a conștiinței de solidaritate a românilor cu restul creștinătății.

O cercetare a împrejurărilor în care a luat naștere această idee și a primelor ei manifestări în legătură cu prizonierii de război face necesară cernerea minuțioasă a unor texte pînă acum cruțate de analiza critică a istoricilor și, în acest scop, ne duce îndărăt cu două secole, în epoca luptei antiotomane purtate de Moldova sub conducerea lui Ștefan cel Mare. Adevăratele raporturi dintre acesta din urmă și aliații lui occidentali sînt învederate de episodul tinerilor genovezi din Caffa, luați în captivitate la cucerirea orașului de către turci și a căror evadare în timpul transportului lor spre Constantinopol, pe o corabie care s-a refugiat în portul Chilia, a impresionat puternic pe contemporani. Ecoul deosebit al evenimentului rezultă din faptul că mai multe cronici l-au reținut, dîndu-i dealtfel semnificații diferite.

Autorul „istoriei moldovenesti“ mai tîrziu cuprinse în *Kronika Polska* a lui Bielski știa că 150 de robi fugari au cerut protecția lui „Ștefan voievodul moldovenesc care i-a ascuns“⁴⁶. La rîndul ei, Cronica moldo-germană

înregistrează primirea genovezilor la Chilia, unde bogățiile de pe nava lor ar fi fost confiscate de domn, probabil în virtutea „dreptului de epavă“, și încărcate în nu mai puțin de 400 de care (!) Mai departe, citim : „a împărțit domnul pe tineri prin Suceava. În același timp au aflat caffezii și venețienii că copiii erau la Ștefan voievod și au fost foarte bucuroși de aceasta. Și i-au trimis foarte mulți bani și cereri ca el să lase liberi pe tineri“. Din izvor reiese că genovezii au fost considerați în Moldova prizonieri de război, sume mari fiind trimise în schimbul libertății lor. În cele din urmă, ofertele de răscumpărare ar fi fost acceptate și — aici ni se sugerează între moldoveni și genovezi o afecțiune aproape frățească — „Ștefan voievod a îmbrăcat pe toți tinerii și i-a lăsat pe toți liberi și care au vrut să se ducă acasă, pe aceia a poruncit să-i călăuzească în Țara Ungurească. Mulți dintre dinșii au rămas în Suceava, cari și astăzi sînt acolo“⁴⁷. Refuzul lui Ștefan de a-i preda sultanului ar fi contribuit, potrivit aceleiași versiuni, la izbucnirea conflictului cu turcii din 1475. Observăm însă că pasajul a fost interpolat în povestire la o dată necorespunzătoare — februarie 1474 ! —, după o sursă polonă⁴⁸, cită vreme cucerirea Caffei se plasează în iunie 1475, deci la aproape o jumătate de an *după* bătălia de la Vaslui.

Pe de altă parte, există două mărturii categorice, dintre care una datorată prizonierilor înșiși, deținuți la Suceava, și transmisă prin legatul papal din Buda, Baldassare de Piscia⁴⁹, iar cealaltă provenită chiar de la Ștefan. Ni se va îngădui să o socotim mai conformă adevărului istoric pe cea din urmă : „Venind împăratul turcesc asupra noastră și a țării noastre, oamenii noștri săraci din Suceava au fugit la Camenița ; împreună cu oamenii noștri săraci din Suceava se aflau și niște feciori din Caffa, ferecați toți în lanțuri. Atunci camenițenii s-au sculat cu burmistrul și cu bătrînii tîrgului și au pus mîna pe acei feciori, iar împăratul turcesc a trimis la noi și ne-a cerut pe acei feciori din Caffa“. Așadar, în 1476, cînd s-a produs retragerea în Polonia înaintea invaziei turco-tătare, nici un captiv nu fusese încă eliberat. La începutul anului 1481, încheierea unui tratat de pace între domnul Moldovei și Mehmed al II-lea l-a silit pe cel

dintii să extrădeze pe acei genovezi care se mai aflau în paza sa. „Ciți erau la noi, i-am dat pe toți, dar pentru cei ce nu mai erau, căci fuseseră luați de camenițeni, pentru acei douăzeci de feciori, am dat câte nouă mii pentru cinci înși, iar pentru ceilalți câte cinci mii de aspri de fiecare fecior“⁵⁰. Despăgubirile plătite atunci sultanului s-au ridicat la 84 000 de aspri, adică o sumă, calculând florinul la 60 de aspri, egală cu 1 400 de florini, în timp ce cuantumul tributului la care Ștefan se angajase față de Poartă nu depășea 6 000 de florini⁵¹. Se înțelege că în aceste condiții este zadarnic a căuta tendințele de solidaritate creștină în altă parte decât în declarațiile pe care domnul le trimitea Venetiei sau papii⁵².

Tot atît de înflăcărâte erau și declarațiile de devotament adresate Venetiei în 1619 de Gaspar Graziani, ajuns pe tronul lui Ștefan cel Mare ca recompensă pentru serviciile aduse ca diplomat Porții⁵³. Ce vedem însă, în privința aplicării acestei profesii de credință față de „cea mai sublimă și mai venerabilă Republică din lume“? La 9 iulie 1620, rectorul și consiliul Ragusei îi răspundeau lui Graziani care le scrisese „despre robi“ (*intorno agli schiavi*), cu asigurarea că au încredințat problema consulului lor din Napoli⁵⁴. Să fie vorba cumva de o intervenție în favoarea creștinilor robiți și puși să vislească pe galerele sultanului? În realitate, cronicarul turc Ibrahim Pecevi ne arată că lucrurile stau tocmai pe dos: „un ghiaur de origine frîncă, numit Gașpar, cumpăra de la ghiaurii frînci prizonieri musulmani naufragiați cu corăbiile pe mare“⁵⁵. Raguzanii aveau deci rolul de mijlocitori pe lângă vice-regele spaniol al Neapolelui, în temnițele căruia se găseau numeroși turci din echipajele de corsari capturate de flota din Mediterana a lui Filip al III-lea. Gaspar Graziani îi răscumpăra numai spre a-i vinde mai departe, cu câștig, în Polonia sau aiurea.

Strîns legat de același clan al dragomanilor venetieni din Constantinopol, ca și Graziani⁵⁶, Vasile Lupu a folosit poziția sa de domn al Moldovei pentru a interveni de mai multe ori pentru răscumpărarea unor prizonieri creștini. Chestiunea preocupă stăruitor state ca Polonia și Rusia, aflate în conflict cu Imperiul otoman. În 1640, de pildă, solul polon Woyciech Miastkowski a mers la Poar-

tă pentru a obține eliberarea compatrioților săi, printre care mai erau unii prinși în timpul războiului din 1620—1621⁵⁷. Întorcându-se, el îi conducea „în câteva zeci de care“, în afară de cei 130 de foști prizonieri care făcuseră pe o corabie drumul de la Constantinopol la Galați. În raportul lui către dietă, Miastkowski s-a grăbit să-l denunțe pe Vasile Lupu că „cumpără de la tătari robi din șleahta polonă și-i trimite să muncească din greu la fermele lui de lângă Constantinopol“⁵⁸. Poate că solul se lăsa influențat de antipatia sa pentru domnul iubitor de ceremonial fastuos, de ighemonicon, cu care avusese câteva ciocniri și pe care-l numea disprețuitor : „acest țăran încăpăținat și prost“. Se vede totuși că, întrebuintind mină de lucru ieftină pentru a-și cultiva moșiile, Vasile Lupu nu a recurs la prizonieri decât pe țărmul Bosforului, cât mai departe de observatorii poloni. Gestul inamic al față de vecinii de la miazănoapte va fi însă corectat peste trei ani prin ajutorul dat prizonierilor ruși ai turcilor, despre care ne informează corespondența cu țarul Mihail Fedorovici Romanov.

„Ni se scrie de la Măria Voastră împărătească“ — răspundea domnul Moldovei la 20 iulie 1643 — „că au venit câțiva mîrzaci cu oaste tătărăscă dinspre Crimeia și de la cetatea Azovului și din alte ținuturi tătărăști, și au venit în locurile de margine și au cutreierat întinse ținuturi din stăpînirile prea luminatei și marii voastre împărății, și i-au luat în robie pe acei creștini pravoslavnici care locuiesc în acele părți și i-au prins pe săracii oameni și au pricinuit multe pagube“. Deoarece însă „acei hoți, mîrzacii și tătarii au umblat ca niște lupi înrăiți, fără știrea și porunca împăratului turcesc“, domnul a știut să profite cu abilitate de dezacordul dintre politica Porții și inițiativele locale ale căpeteniilor de la graniță pentru a crea ocazia unor contacte cu Rusia. Nu întâmplător, întrucît ea se situase pe poziții opuse Poloniei, aliata lui Matei Basarab, în tot timpul Războiului de treizeci de ani, încă neîncheiat la acea dată. Din această cauză, Vasile Lupu a intervenit în favoarea robilor ruși din Crimeea : „iar pe acei robi din cetățile de margine, pe care i-au luat tătarii, și pe cei dinainte și pe cei de acum, pe toți îi voi slobozi fără zăbavă, pentru că fratele Măriei

Voastre împărătești sultanul Ibrahim, împăratul turcesc, va trimite porunca sa strașnică și hanului din Crimeea și lui Calga-sultan și lui Nuredin și pașii din Azov cu strașnica sa minie și acei robi vor fi sloboziți“⁵⁹. Negocierile nu s-au oprit aici. La 27 septembrie 1643 aflăm despre misiunea negustorului grec Anton Constantinovici Kurt, un agent al țarului, care „făgăduiește că în Țarigrad și în Caffa și în Azov și în Crimeea îi va găsi pe toți robii și-i va trimite fără răscumpărare nouă, marelui domn, și că pentru aceasta el se va lăsa de toate alișverişurile lui negustorești“. Mihail Romanov acceptase ca Vasile Lupu să aibă rolul rîvnit de mijlocitor în tratativele ruso-turce; de detalii urmau să se ocupe capuchehăile Moldovei în atribuțiile cărora intra și reclamarea prizonierilor români⁶⁰: „boierii tăi aflați în Țarigrad despre acest lucru al nostru domnesc să aibă grijă și să-i dea ajutor lui Anton, pentru ca el să găsească pe toți robii noștri ruși în Țarigrad și în Caffa și în Azov și în Crimeea și să-i trimită la noi, marele domn, fără răscumpărare“⁶¹.

Acțiunea diplomatică a Poloniei pentru alcătuirea unei ligi antiotomane urmărește, tocmai în acești ani, atragerea domnului Moldovei de partea ei. Din 1645—1646, Vasile-vodă, devenit socrul marelui senior polon Janusz Radziwill, părăsește politica turcofilă pe care o dusesse de la numirea sa la domnie. Concluzia va fi, în 1649, o atitudine cu totul diferită de cea din 1640 față de robii luați de unul din raidurile tătărăști care devastau periodic sudul Poloniei și străbăteau la înapoiere Moldova. „Era descălecată orda cu temeiul la un sată anume Brătulenii la Răzina, încărcăți tătarii de robi și de plean den Țara Leșască. Nefiindă gata, au intratu ai noștri îndată într-înșii cu săbiile. Perit-au mulți tătari și le-au luat ai noștri și pleanul și robii“⁶². Intervenția cazacilor și tătarilor din anul următor va fi motivată ca o acțiune de represalii, dat fiind că „atunci cînd el, hanul Crimeii, se întorcea de la război din Polonia cu robi și cu pradă peste Nistru spre hotarul său, domnul Moldovei l-a hărțuit pe han în drum și i-a abătut mulți robi“⁶³.

Nici de astă dată, totuși, nu era vorba de o reacție spontană de întrajutorare, ci de o inițiativă domnească dictată de interese politice și, chiar dacă ele aveau să se

dovedească greșite, de calcule de oportunitate. Un trist trecut de suspiciune reciprocă a împiedicat să se dezvolte pînă tîrziu, în veacul al XVIII-lea, altfel decît ca o figură de stil, solidaritatea antiotomană între români și statele vecine lor. Adepții acestei idei căutau doar un sprijin în lupta de eliberare a poporului român în funcție de conjunctura politică. Acțiunile întreprinse în scopul eliberării unor prizonieri ruși, poloni sau germani evidențiază greutatea cu care diplomația românească menținea un echilibru de forțe în această regiune a Europei oscilînd neconținut între starea cronică de război și coexistența armată.

Paralel cu încercările de a stabili o solidaritate creștină ⁶⁴, asistăm la un proces ale cărui temeuri istorice ofereau o soliditate incomparabil mai mare și anume dezvoltarea unor tendințe de solidaritate între românii din cele trei state, reuniți de ideea apartenenței la același popor. Dintre diversele chipuri în care se manifestă în Evul Mediu conștiința de neam a românilor, cel mai limpede este conștiința unității etnice, manifestată deopotrivă de locuitorii Moldovei, Țării Românești și Transilvaniei. Concluziile la care s-a ajuns pînă acum, întemeiate pe numeroase atestări documentare ale acestei stări de spirit în societatea românească a veacurilor XV—XVII, se cer completate cu unele direct legate de subiectul nostru. ⁶⁵ Deosebit de semnificativă este, așadar, atitudinea adoptată de moldovenii sau muntenii față de prizonierii români *originari din altă provincie*, aflați în captivitatea otomană.

În momentul chiar în care recunoscuse suzeranitatea sultanului, în 1432, Alexandru Aldea, domn al Țării Românești, adresa brașovenilor aceste asigurări : „pe robii voștri, pe cîți am putut, i-am răscumpărat, și cîți robi sînt la Nicopoli, eu am trimis la Nicopoli ca să nu-i ducă departe, pînă cînd pe ei îi veți răscumpăra“ ⁶⁶. Cităm, în aceeași ordine de idei, și scrisoarea unui boier muntean, Mogoș spătarul, către localnicii din Sadu, Râmești și Măldărești, părțile oltenice care asigurau legătura Țării Românești cu Sibiul, furnizînd informații despre mișcările turcilor : „Și iată că vă grăiesc : cînd veniră turcii de ne călcară în picioare și ne prădară — pentru că la voi

prădau și vă robeau iar la noi atîta n-au robit, ci despre altă pradă întocmai ca și la voi —, atunci de ce folos ni-a fost domnul nostru, craiul ? Că el nici nu ne-a căutat, nici ne-a îngrijit, ci ne-a lăsat“. Pare a fi vorba de Ioan Zapolya, regele recunoscut de turci al Ungariei, și de expediția otomană îndreptată sub ordinele lui Aloisio Gritti către Ardeal, în 1534. Cînd, mai departe, se spune că „au fost bătuți turcii“, aluzia privește asediul Mediașului din același an. Firește, se cuvine disociată poziția unor feudali munteni care au colaborat cu armata sultanului de cea a voievodului Vlad-Vintilă, care va sfîrși prin a se alătura lui Petru Rareș împotriva lui Gritti. Cel care scrie, fiul lui Mogoș banul, coborîtor dintr-un vechi neam boieresc⁶⁷, a participat la o acțiune militară organizată de turci, independent de obiectivul lor principal, împotriva Craioveștilor ale căror domenii se găseau în această regiune, în împrejurimile ctitoriei lor, mănăstirea Bistrița. Spre deosebire de vărul lor, Vîlsan logofățul, ceilalți fruntași ai familiei, Barbu banul și Șerban vornicul, rămăseseră credincioși domnului. „Deci“ — continuă relatarea lui Mogoș — „acum, cînd au prădat turcii, m-au trimis domnii lor și pe mine cu oaste la locul vostru să vă prăd și să vă robesc : că mi-au dat și turci, ce i-am avut, dar erau în veșminte românești“⁶⁸. Dar marii boieri își înțelegeau în anumite limite colaborarea cu turcii, după propria mărturisire a lui Mogoș : „am venit pînă la casele voastre, și cînd am fost acolo, ci au venit la noi oamenii voștri, Micul din Rîmești și Toma din Măldărești, cu toți ai lor, și mi s-au rugat pentru voi, ca să nu vă prăd și să nu vă robesc. Deci am socotit eu că sînteți și voi creștini cum și noi sîntem și m-am învirtejit fără să vă fac nici un rău“⁶⁹. Termenul „creștini“ capătă aici o accepțiune etnică, sprijinită de context, prin delimitarea față de cotropitorii turci, de altă religie.

Un fapt deosebit de grăitor în sensul solidarității dintre moldoveni și munteni îl înregistrăm în 1623, cu ocazia unei incursiuni tătărești în Pocuția : „au lovit oardele [...] pre la Sneatin, toată Pocuția fără veste, și au făcut mare robie și plian. Și după aceie pradă a leșilor, curundu au lovit și în Țara Muntenească pînă în Buzău, de au făcut cităva pradă la munteni. Ce au săritu făl-

cianii și covurluianii și tecuceanii, cu poronca lui Radul vodă, de au lovit pre tătari la întorsu și li-au luat toată dobinda și robii“⁷⁰.

Această ridicare la arme a ținuturilor din sudul Moldovei pentru a le tăia tătarilor calea spre Bugeac și a elibera prizonierii munteni reprezintă un act cu atît mai vrednic de atenție cu cît a fost probabil o inițiativă locală, față de care porunca domnească, suprapunîndu-se tardiv, este menționată numai în planul al doilea. Reacția spontană a țărănimii moldovene s-a dovedit capabilă de a influența însăși orientarea domniei în raporturile cu Poarta : „și au făcut Radul vodă și jalobă mare la împărăție“.

În sfîrșit, ultimul exemplu de solidaritate între locuitorii diferitelor provincii românești pe care-l vom menționa se leagă de cunoscuta mărturie a cronicarului grec Nicolae Chiparissa, potrivit căreia domnul Moldovei, Mihai Racoviță, conducînd un corp de oaste pe Valea Rodnei, le-a poruncit trupelor sale ca „moldoveni să nu robească“, ci să-i ascundă de tătari. Se specifică apoi : „moldovenii ce zic nu sînt din Moldova, ci moldoveni creștini ortodocși născuți și crescuți în Ungaria“⁷¹. Această mărturie referitoare la românii din Transilvania la 1717 este și ea foarte interesantă pentru starea de spirit contemporană.

Între concluziile ce se desprind din paginile precedente, alături de acelea, de o egală însemnătate, care s-ar mai putea adăuga la o viitoare reluare a problemelor schițate aici, una deschide perspective luminoase în istoria poporului nostru. Ne place s-o recunoaștem : conștiința unității de neam a românilor s-a dezvoltat paralel cu evoluția ideii de libertate, care-și manifesta treptat exigențele și în tratamentul prizonierilor de război.

NOTE

¹ Du Vignau, *L'état présent de la puissance ottomane, avec les causes de son accroissement et celles de sa décadence*, Paris, 1687, p. 342.

² Data „c. 1482“ a fost susținută de N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 17. Luna ianuarie corespunde cu cuce-

rirea cetății Crăciuna de Basarab cel Tânăr, în decembrie 1481 (după cronologia adoptată de N. Iorga în *Istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 162—163, și *Istoria armatei românești*, p. 93).

³ I. Bogdan, *Documente moldovenești din secolele XV și XVI în arhivul Brașovului*, Buc., 1905, p. 57, nr. XXVI.

⁴ N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I, p. 6.

⁵ Sensul documentului din 2 mai 1602, publicat în regist în *Revista istorică*, VI, 1920, p. 250, pare a fi că Evghenia, fiica lui Bogdan Rugină, „de cumpărătură în Țara Muntenească“, fusese luată în captivitate în 1600, cu ocazia fulgerătoarei campanii a lui Mihai Viteazul în Moldova, și, ca despăgubire pentru răscumpărarea ei, a vîndut o ocină cu 500 de taleri.

⁶ N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, I, Paris—Bucarest, 1930, p. 147.

⁷ Radu Popescu, *Istoriile*, p. 107.

⁸ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 212—214.

⁹ V. Motogna, *Două scrisori ale lui Gheorghe Ștefan*, *Rev. istorică*, XII, 1926, p. 318.

¹⁰ Ultima lucrare despre ele este o valoroasă monografie asupra mării mișcări din 1655 : Lidia Demény, L. Demény și N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară?*, Buc., 1968. Vezi totuși unele obiecții și rectificări în recenzia noastră din *Analele Universității București — Istorie*, XIX, 1. 1970, p. 131—135.

¹¹ Miron Costin, *Letopisețul*, p. 128, relatează reprimarea rebeliunii din 1650 de către Vasile Lupu, cu „nemții ce avea den poruncă gata cu sinețele pline“. Vezi C. I. Karadja, *Un ambasador suedez la curtea lui Constantin Șerban*, *Rev. istorică*, VI, 1920, p. 212, și idem, *Notele lui Rälamb despre Muntenia (1657)*. *ibid.*, XV, 1929, p. 348, despre proiectul lui Constantin Șerban de a înrola 500 de soldați suedezi.

¹² R. Popescu, *Istoriile*, p. 115—118.

¹³ Demény și Stoicescu, *op. cit.*, p. 176—182.

¹⁴ D. Cantemir, *Viața lui Constantin-vodă Cantemir*, trad. N. Iorga, ed. Liliana N. Iorga, Craiova, 1943, p. 76.

¹⁵ R. Greceanu, *Viața*, p. 106.

¹⁶ Andrei Pippidi, *Aux origines du régime phanariote en Moldavie et en Valachie*, *Revue des études sud-est européennes*, XI, 1973, 2, p. 353—355.

¹⁷ C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 69, 75.

¹⁸ Despre sclavii din Polonia în secolul al XIII-lea, vezi K. Tymieniecki, *Quelques parallèles d'histoire agraire du Moyen Age*, *Acta Poloniae historica*, I, 1958, p. 26.

¹⁹ Singurul studiu, nu deplin satisfăcător, asupra numeroaselor probleme pe care le ridică critica acestor texte, aparține lui I. Nistor, *Lucius Aprovianus eroul țării Șipenișului*, *Analele Acad. Rom.*, seria III, mem. secț. ist., t. XXIII, 1941, p. 133—176. Izvoarele sînt : J. Dlugosz, *Opera omnia*, ed. A. Przedziecki, I, 1863, p. 552—553 ; Filippo Buonaccorsi (Callimachus), *Vita et*

mores Sbignei Cardinalis, ed. I. Lichonska, Varşovia, 1962, p. 28—30; Gr. Ureche, *Letopiseşul ţării Moldovei*, ed. Panaitescu, p. 68. Relevăm în treacăt că numele personajului principal era interpretat ca „Luca aprodul“ de N. Iorga, *Istoria armatei*, p. 53. Ultima contribuţie este a lui Şt. S. Gorovei, *Indreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol“, X, 1973, p. 99—120.

²⁰ I. Vlădescu, *Izvoarele*, p. 130.

²¹ Gr. Ureche, *Letopiseşul*, p. 107. Un interesant ecou al acestei informaţii, preluată din ediţia Kogălniceanu a cronicii, la Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre*, I, Iaşi, 1857, p. 146, care o şi amplifică literar: „fugè tot poporul, grămădindu-să prin cetăţi, prin munţi şi prin codri căutându-şi scăparea“ — dându-i, totuşi, o interpretare istorică foarte corectă: „au făcut Ştefan voevod o mulţime de robi la întoarcerea lui din Rosia şi din Polonia, încît turcii i-au dus la Bulgaria şi Machidonia, ca să-i aşeze, tătarii i-au înprăştiet prin urdiile lor, iar Ştefan voevod i-au statornicit în Moldova, că era peste tot aproape de o sută mii suflete“.

²² N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 67: „reliqui, quibus vires et etas validior fuit, capti omnes et in duram ac miserandam servitutem abducti“.

²³ Omer Lütfi Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire ottoman*, *Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul*, 11-e année, 1—4, 1963, p. 1—65, a rămas studiul fundamental în această privinţă.

²⁴ Ureche, *Letopiseşul*, p. 108.

²⁵ *Istoria României*, II, p. 300—304. Cu privire la problema aservirii satelor până la sfârşitul secolului al XVI-lea, vezi partea a treia a lucrării profesorului H. H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, Bucarest-Paris, 1969 (Îndeosebi, p. 159—205). Cf. idem, *Controverse de istorie socială românească*, Buc., 1969.

²⁶ Despre cele peste 300 de sate româneşti din Pocuţia, sate de colonizare liberă, vezi I. Nistor, *Migraţiunea românească în Polonia în sec. al XV-lea şi al XVI-lea*, *Analele Acad. Rom.*, s. III, mem. sect. ist., t. XXI, 1939, p. 89—110, pe care se bazează capitolul respectiv din cartea lui Şt. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX*, Buc., 1971, p. 25—44. Vezi şi Emil Cernea, *Quelques considérations sur le jus valachicum dans la Pologne féodale*, *Revue roumaine d'histoire*, 5, 1971, p. 845—852.

²⁷ În legătură cu Bogdan şi cu poporul său, solul polon în Ungaria, Gorecki, aducea aceste propuneri: „is latro de illa terra exterminandus gensque sua in alio loco transferenda et ibi nova colonia feliciori sidere deducenda“ (Hurmuzaki. II/2, p. 592).

²⁸ Ureche, *Letopiseşul*, p. 106.

²⁹ *Monumenta Poloniae historica*, V. Varşovia, 1961, p. 267, 1009.

³⁰ Aluzie la moda apuseană de la mijlocul secolului al XVII-lea, când scrie Ureche.

³¹ Ureche, *Letopiseșul*, p. 108.

³² Neculce, *Letopiseșul*, p. 109. Vezi C. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în volumul *Studii de folclor și literatură*, Buc., 1968.

³³ V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 46.

³⁴ *Monumenta Poloniae historica*, V, p. 201.

³⁵ I. Bielski, *Kronika Polska*, tr. G. I. Năstase, în *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 133. Pasajul a fost greșit tălmăcit de Gr. Ureche, *Letopiseșul*, p. 127, care, făcând dintr-un nume de persoană unul de localitate, notează că polonii „prinzîndu pre o samă de boiari de frunte de țară. pre toți [...] i-au dat în Cameniță de i-au tăiat“.

³⁶ Pentru relațiile dintre boierii fugiți peste Milcov, care vor susține pe pretendenții Roman, în 1507, sau Trifăilă, în 1514, și clasa feudală munteană, vezi B. T. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, p. 94—99.

³⁷ Ureche, *Letopiseșul*, p. 130.

³⁸ „Fere omnes dominos eius captivaverant, ceteros interfeecerunt“ (*Monumenta Poloniae historica*, V, p. 305). Cf. Ureche, *op. cit.*, p. 131.

³⁹ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Bogdan voievod (1504—1517)*, Buc., 1940, p. 462—463. Textul confirmat la 7 februarie repetă întocmai aceste clauze (*ibid.*, p. 477—478).

⁴⁰ După mărturia lui Nicolae Iskrzycki, în *Călători străini*, I, p. 354.

⁴¹ Ureche, *op. cit.*, p. 153. Nu e vorba de boierii din sfatul domnesc capturați la Obertyn, logofătul Toader Bubuiug, ceșnicul Popescul și comisul Ion Guga, a căror captivitate a fost de scurtă durată, deoarece în februarie următor apar iarăși în documente. Vezi Al. Ciorănescu, *O broșură franceză contemporană despre bătălia de la Obertyn (1531)*, *Rev. istorică*, XXIV, 1938, p. 118, unde se spune că hatmanul Jaslowiecki „ammena avec luy gros nombre de captifz, entre lesquelz estoit celluy qui se nomme en langaige valachien Glogofet, qui est à eulx le nom du grand chancelier. Item et le sommelier et l'escuyer avec plusieurs aultres officiers de Valachie“. Cf. I. Ursu, *Bătăliile de la Gwozdiec și Obertyn*, *Analele Acad. Rom.*, s. II, mem. secț. ist., t. XXXV, 1912—1913, p. 439. Vezi și mai vechiul articol al lui G. Coriolan, *Logofeții mari Toader Bubuiug și Toader Bălos și alți boieri ai lui Petru Rareș în întiia lui domnie*, *Neamul Românesc literar*, II, 1910, p. 52—55, 86—88, 109—111, 121—125.

⁴² Neculce, *op. cit.*, p. 204.

⁴³ R. Popescu, *Istoriile*, p. 192.

⁴⁴ R. Greceanu, *Viața*, p. 110.

⁴⁵ R. Popescu, *op. cit.*, p. 178.

⁴⁶ *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 124.

⁴⁷ *Cronicele slavo-române*, p. 32—33. I. C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, *Cercetări literare*, III, 1939, p. 253—255,

sugerează că ar fi intervenit genezii și venețienii din Polonia, dar atunci nu s-ar înțelege plecarea prin Ungaria a robilor eliberați.

⁴⁸ N. Costin, *Letopisețul*, p. 269, citind pe Martin Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum*, Basel, 1555, p. 616: „acestea le scrie cronicariul leșesc dentr-un pisar crăesc, carele pre aceia vreme s-au tîmplat la Crîm”.

⁴⁹ C. Esarcu, *O relațiune contimpurană inedită despre Ștefan cel Mare (1476)*, *Columna lui Traian*, VII, 1876, p. 377—378. De aici se vede că erau 120 de tineri, atât italieni cît și greci sau armeni, dintre care cinci care fuseseră eliberați la Camenița s-au prezentat legatului, la Bratislava, la 12 septembrie 1476.

⁵⁰ I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 366. Datarea negocierilor din martie-mai 1481 aparține lui B. Cîmpina, *op. cit.*, p. 84, n. 2.

⁵¹ M. Berza, *Haraciul*, p. 8—9.

⁵² De exemplu, în 1477: „fiindcă sînteți domni creștini și sînteți cunoscuți ca creștini, eu vin la prea luminata Domnia Voastră, cerînd ajutorul vostru creștinesc, spre a păstra această țară a mea folositoare pentru treburile creștine, și făgăduiesc că orice dar și orice ajutor îmi veți trimite, eu îl voi întoarce înzecit, de cîte ori veți avea nevoie și veți cere”, etc. Cf. G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Buc., 1972, p. 181.

⁵³ Hurmuzaki, VIII, p. 379. Vezi Andrei Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople au XVII-e siècle*, *Revue des études sud-est européennes*, X, 1972, p. 242—244.

⁵⁴ P. P. Panaitescu, *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Raguza (sec. XV—XVII)*, *Studii*, 2, 1949, p. 105—124.

⁵⁵ *Cronici turcești*, I, p. 521. *Ibid.*, p. 517, 522, despre un prizonier cu numele de Musa, răscumpărat de Graziani, dus în Moldova și vîndut lui S. Korecki, în stăpînirea căruia a rămas zece ani.

⁵⁶ Cu familiile Borisi și Grillo mai ales, vezi A. Pippidi, *art. cit.*, Hurmuzaki, IV/2, și *Călători străini*, V, p. XVI—XVIII.

⁵⁷ Pentru eliberarea prizonierilor poloni intervenise și ambasadorul Angliei la Poartă, Sir Thomas Roe, ale cărui instrucțiuni, semnate de Iacob I la 9 septembrie 1621, cuprind, între altele, și recomandarea de a mijloci „by all meanes possible” ca „certaine noblemen and others of Poland, lately taken by the Turkes in Valachia and now prisoners in Constantinople” să fie puși în libertate (*The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the yeer 1621 to 1628 inclusive*, Londra, 1740, p. 3).

⁵⁸ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, Buc., 1930, p. 41—42, 45.

⁵⁹ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și României*, II, Moscova, 1968, p. 105—106.

⁶⁰ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 149.

⁶¹ *Relațiile istorice*, II, p. 114—118. După calculele istoricului sovietic A. A. Novoselski, numai în prima jumătate a sec. XVII, tătarii au robit circa 150 000—200 000 de ruși (apud V. Stănică,

în *Analele Universității București*, seria științe sociale, istorie, XII, 1963, 30, p. 184). Prin bunăvoința colegului nostru I. R. Mircea, care pregătește editarea unui foarte important document, *Condica de socoteli a lui Constantin Brîncoveanu din 1709—1714*, putem adăuga că domnul înseamnă la un moment dat cheltuiala a 200 de taleri, plătiți „pe un popă rus de l-am răscumpărat den robie“.

⁶² M. Costin, *Letopisețul*, p. 125.

⁶³ *Relațiile istorice*, II, p. 227.

⁶⁴ Nu intră aici în discuție legăturile românilor cu popoarele slave din sudul Dunării, evocate sub acest aspect de C. Andreescu în eseu *Despre o naționalitate ortodoxă, Biserica ortodoxă română*, 9—10, 1934, deoarece, cu excepția unor scurte insurecții locale, ele reprezentau mai mult un argument în proiectele de cruciadă tirzie decât o forță politică reală.

⁶⁵ E. Stănescu, *Premisele medievale ale conștiinței naționale românești. Mărturiile interne*, Studii, 17, 1964, p. 967—1000. Cf. idem, *Numele poporului român și primele tendințe umaniste interne în problema originii și continuității*, *ibid.*, 1969, 22, p. 189—206, precum și idem, *Geneza noțiunii de „România“. Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în volumul *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, Buc., 1968, p. 237—254 (apărut și în versiune franceză în *Balkan Studies*, 10, 1, 1969, p. 69—94).

⁶⁶ Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române*, p. 38. Desigur, unii dintre robi puteau fi sași, dar presupunem că alții erau români birseni.

⁶⁷ Vezi Dan Pleșia, *Contribuții la istoricul m-rii Stănești-Vilcea și al ctitorilor ei, Mitropolia Olteniei*, XVII, 1965, p. 407—417.

⁶⁸ Avem oare de-a face cu o stratagemă sau cu mercenari turci în serviciul domniei? Vezi N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 204—205.

⁶⁹ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 23—24. Cunoaștem mai bine aceste evenimente grație studiului lui A. Decei, *Aloisio Gritti în slujba sultanului Soliman Kamnî, după unele documente turcești inedite (1533—1534)*, Studii și materiale de istorie medie, IV, p. 101—155.

⁷⁰ M. Costin, *Letopisețul*, p. 72.

⁷¹ C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 82 (pasaj relevant și de acad. A. Oțetea, în *Istoria României*, III, p. 465).

RÉSUMÉ

L'historiographie actuelle, qui a abandonné les buts autant que les méthodes de „l'histoire-batailles“, tant décriée, devrait s'intéresser au problème des prisonniers en tant qu'aspect des réactions de la société médiévale à l'égard de la guerre, donc dans des conditions exceptionnelles quoique souvent répétées au cours de son existence. En engageant, directement ou indirectement, les „élites“ nobiliaires et même les couches sociales les plus larges, ce problème entraîne des conséquences économiques et sociales, au delà des questions purement militaires (dotation et structure des armées), qui, à leur tour, vont modifier certaines conceptions juridiques. Peut-être les plus difficiles à saisir, mais aussi les plus fascinantes parmi les suites de ce phénomène sont celles qui concernent les états d'esprit, la psychologie des masses populaires, bref l'évolution de ce „mental collectif“ que plusieurs maîtres de la dernière génération du XIX-e siècle et, de nos jours, de nombreux chercheurs n'ont jamais cessé d'étudier.

L'auteur de ce livre ne pouvait traiter un si vaste sujet autrement que par sondages, tout en espérant que l'image qui en ressort sera complétée et retouchée à l'avenir, en des circonstances qui lui permettront une meilleure connaissance des derniers progrès de la recherche historique, ainsi que l'accès aux documents inédits. Pour nous en tenir à ces pages, simple ébauche

d'un livre futur, elles présentent deux sections dans la société médiévale européenne, à des époques et dans des régions qu'on a choisi à dessein assez éloignées les unes des autres. Les innombrables détails concrets qui affluent dans notre texte (dates, chiffres, noms, parentés) n'ont pas été gardés pour la couleur locale, mais bien parce qu'ils contribuent à rendre les vraies dimensions du problème, mieux que les traits généraux que nous nous efforçons d'esquisser dans ce bref résumé.

Pourquoi donc la France et l'Angleterre à l'époque de la Guerre de Cent Ans ? D'abord à cause de la longue durée du conflit et à cause de ses proportions : c'est la première guerre européenne. La Péninsule Ibérique mise à part, ainsi que les Pays Bas, contrées devenues par hasard le théâtre des combats entre les principaux Etats belligérants, la zone franco-anglaise garde encore aux XIV-e et XV-e siècles un caractère unitaire, qu'elle perdra justement à la suite de cette guerre. Car le royaume d'Angleterre, encore quatre siècles après la conquête normande, n'était qu'une des „Frances d'Outremer“ créées par la féodalité française au cours de la même expansion qui, avec les croisades, l'a emportée jusqu'en Orient. Cette classe seigneuriale, à peu près la même des deux côtés de la Manche, puisqu'il faut penser aux mariages nantis de riches dots qui longtemps ont empêché le cli-vage national dans son sein, a provoqué la guerre et l'a entretenue ensuite comme une bonne affaire. Elle y a vu le remède de la défaillance économique qui, au seuil du XIV-e siècle, sous les apparences trompeuses de la prospérité, menaçait déjà la plupart de ses fortunes. Elle ne la laissera s'éteindre que lorsque la moitié française de ce vaste groupe social s'y sera abîmée, corps et biens, tandis que la structure des armées se démocratisait rapidement. Ainsi, après le projet d'une expédition en Terre Sainte que Philippe VI entretenait encore entre 1331 et 1337, en même temps que les aventures de plusieurs grands seigneurs tant français qu'anglais en Prusse ou en Hongrie, les débarquements français en Écosse, avant le conflit pour la Guyenne ou la rivalité commerciale en Flandre, ont été à l'origine de la Guerre de Cent Ans.

Sa fin sera marquée par les changements dans la technique militaire et le recrutement des armées qui substituent un équipement „moderne“ et un esprit „bourgeois“ aux armes et aux traditions de la chevalerie. Cependant, jusqu'à ce que la guerre devienne une „guerre de compagnie“, faite sans merci contre les Anglais par les „jacques“ ou la plèbe des villes françaises, dont la haine n'était pas moindre envers leur propre noblesse qu'ils soupçonnaient d'entente avec l'ennemi, les lois de la guerre sont les mêmes dans les deux camps. Sous les noms de „droit d'armes“, „loi d'armes“, „lex armorum“, „jus armorum“ ou „jus belli“, tout un ensemble de coutumes, bientôt codifiées dans des „livres de chevalerie“ ou des traités juridiques latins, règlent les droits et les devoirs des prisonniers de guerre. Le prisonnier est une sorte de vassal : il prête hommage, il „jure prison sur sa foi“, avec des gestes rituels qui sont empruntés au serment vassalique. Ceci nous invite à y voir un contrat comme l'autre, mais celui-ci engage la liberté personnelle et seulement pour un certain temps, tandis que les liens féodaux d'allégeance supposent des obligations pour toute la vie. Ces lois fonctionnent comme un privilège, jalousement gardé, des gentilshommes. En sont exceptés, en principe, les femmes et les enfants (dont le rapt est pourtant assez fréquent) ainsi que les roturiers : paysans et marchands. A moins qu'ils ne fassent preuve de noblesse, les simples soldats ont à subir un traitement beaucoup plus rigoureux, étant pratiquement mis hors la loi. Le droit du vainqueur connaît des limites imposées par la „loi d'armes“ (par exemple, des conditions „humaines“ pour les captifs ou la défense d'en exiger des services déshonorants) mais il devient droit de vie et de mort envers un vassal infidèle, pris les armes à la main. Toutefois, au cours des dernières années de la guerre, lorsque le conflit prend un caractère national, on ne reconnaît plus d'autres distinctions que celle entre Anglais et Français, l'ennemi pris étant souvent exécuté sans autre forme de procès. Heureux encore s'ils ne sont qu'emprisonnés „en basses fosses“, chargés de fers, au pain et à l'eau, en attendant des mois et des années durant qu'ils rachètent leur liberté !

D'ailleurs, ces dures conditions pénitentiaires ne sont infligées qu'à ceux qui ne peuvent se payer un régime meilleur. Aux princes du sang ou aux grands seigneurs on réserve une prison dorée, avec tous les divertissements possibles (banquets, bals, tournois, chasses), dont les frais seront ajoutés à leur rançon.

Il y avait aussi une autre catégorie de prisonniers, auxquels, en les munissant d'un saufconduit, on rendait temporairement la liberté, sous deux conditions ; celle de rassembler jusqu'au terme fixé les fonds nécessaires à la rançon et celle de ne plus reprendre les armes pendant ce temps. Cette liberté conditionnée leur était assurée soit par des trêves intervenues entre les États, soit par un accord privé entre le prisonnier et son „maître“. Parfois, des otages offraient leur garantie que les conditions seront remplies consciencieusement.

Ce qui n'empêche pas d'après disputes d'éclater à ce sujet. Elles sont jugées par le chef militaire sous le commandement duquel se trouve le plaignant, si elles ne sont pas soumises à l'arbitrage d'une instance supérieure : le gouverneur de la province, le Parlement de Paris, la connétablie, la maréchaussée ou la haute cour de chevalerie. Moyen de trancher plus rapidement ces procès, les duels judiciaires permettent à la justice féodale de voir clair là où les dépositions des témoins se contredisent.

Il y est aisé de reconnaître l'intérêt mis en cause : les rançons, principal but de la prise. Non seulement elles représentent la source de gains appréciables („moult grant prouffit“), mais elles donnent aux prisonniers une valeur de crédit et de change. Aussi verrons-nous ces chevaliers, qui, pour être des preux, sont aussi d'impitoyables créanciers, vendre et acheter soit l'obligation entière d'une rançon, soit la moitié, le tiers ou le quart de cette somme devant être perçue dans un avenir incertain. En même temps que les associations en vue de l'exploitation des rançons, d'autres se forment pour partager les pertes aussi bien que les profits de la guerre. Toutes les spéculations possibles s'organisent autour de ces rançons qui additionnent au prix de l'homme celui de ses possessions et celui de son crédit auprès de son seigneur, prince ou

roi, voire même l'appui qu'il pourrait trouver chez ses parents, ses pairs ou ses vassaux.

Ainsi supputés, les chiffres varient beaucoup. Ils sont énormes pour les rançons royales, par exemple, celles que durent acquitter Jean II de France ou David II et Jacques I-er d'Écosse. En telles occasions, on peut constater la rareté des métaux précieux qui caractérise l'Europe médiévale. Les ressources françaises ou écossaises d'or et d'argent (comme celles anglaises auparavant, à l'époque de Richard Coeur-de-Lion) ont souffert de larges saignées, allant jusqu'à l'épuisement total. Tandis que de moindres rançons parvenaient tant bien que mal à être payées en monnayant des quantités de bijoux ou d'argenterie, sans dédaigner les chevaux ou les armes, dont le prix montait naturellement en temps de guerre, les grands seigneurs ont eu recours, pour se tirer d'embarras, aux paysans qui faisaient valoir leurs domaines. Ainsi, le duc Louis de Bourbon étant prisonnier en Angleterre, les 100 000 frs. nécessaires à son rachat furent payés comptant par „ses pays de Bourbonnais et Beauvoisin“. L'alourdissement des tailles et les levées exceptionnelles d'impôt s'expliquent par la même cause : le besoin de numéraire des seigneurs, souvent pressés par l'obligation d'acquitter leurs rançons. Car la royauté n'hésite pas à se porter à leur secours, en leur accordant des sommes — fussent-elles modiques — prélevées sur la cassette personnelle du monarque ou sur les subsides arrachés aux Etats provinciaux. Souvent encore, les fonds sont prêtés par un autre seigneur, à des taux usuraires : c'est le système pratiqué par Gaston Fébus de Foix qui achète des créances d'un grand nombre de prisonniers. Ceux-ci s'endettent de plus en plus et finissent par perdre leurs terres.

On s'aperçoit donc que les rançons, en provoquant un grave déséquilibre des fortunes seigneuriales, ont contribué au démembrement des structures économiques traditionnelles, processus déclenché par la guerre. Les opérations financières que nous avons brièvement évoquées profiteront d'abord à des soldats de fortune — écuyers de petite noblesse, cadets ou bâtards d'une grande famille — qui, en spéculant habilement sur les rançons,

gagneront richesses et dignités, ensuite à quelques grands seigneurs ne se faisant pas faute d'enlever à leurs subalternes leurs prisonniers, dont les rançons rempliront des coffres armoirés. La circulation des biens s'accélère de cette manière et leur redistribution produit un renouvellement de la classe seigneuriale, au sein de laquelle l'inégalité s'est accentuée par la ruine de nombreuses maisons nobles.

Quoiqu'en fin de compte les Anglais n'aient pas obtenu la victoire, notre enquête sur l'échange de biens occasionné par les rançons, pour incomplète qu'elle soit, ne démontre pas moins qu'ils ont gagné plus qu'ils n'ont perdu à la guerre. Au cours de ce siècle sanglant, les termes de „prouffit“ et de „finance“ acquièrent une nouvelle et brutale résonance, comme si l'on avait soudain pris conscience de leur importance. Désormais le temps n'est plus aux prouesses chevaleresques auxquelles rêve Philippe de Bourgogne, surnommé „le Bon“ comme son arrière-grand-père, le vaincu de Poitiers, et qui, selon son chroniqueur, George Chastellain, „plus estoit désireux de hault los que de grand argent“. Le heurt des sentiments nationaux français et anglais est aussi un résultat de la Guerre de Cent Ans plutôt qu'une de ses causes. Les vers chantés par un jongleur de cette époque („Soit la mer borne et desservrance/ De l'Anclleterre et de la France“) expriment déjà une conception moderne du territoire national.

L'âme populaire ne réagit pas avec la même promptitude à l'égard de la condition des prisonniers de guerre. La captivité sert de métaphore courante dans la littérature des XIV-e et XV-e siècles, que ce soit pour désigner le service de Dieu, les rigueurs d'une belle ou les infirmités de la vieillesse... Pour des chroniqueurs tels que Froissart, Jehan de Wavrin ou „Toison d'Or“, le sort pitoyable des prisonniers n'a rien de choquant. On se contente de le marquer sans aucune compassion : „Telles denrées vend-on en guerre...“, „Ainsi vont les aventures d'armes...“ Paroles qui reflètent un pessimisme et un fatalisme profonds, assez proches de l'attitude que la morale contemporaine voulait imposer aux prisonniers. Le massacre d'Azincourt n'inspire à Froissart que le re-

gret des rançons ainsi perdues, pas plus que ne l'émeut Gautier de Mauny écoutant chaque jour la messe dans sa cellule de condamné à mort, car — nous dit-on — „il avait grand angoisse de coeur“. Le roi Richard d'Angleterre avait raison de se lamenter, lorsqu'il était enfermé dans un château d'Autriche : „mort ni prisonnier n'a ami ni parent“. Il trouvera plus tard des imitateurs, Charles d'Orléans, Jehan de Garansères, Jehan Régnier, dont les poèmes forment un véritable genre littéraire („plaintes du captif“) et font preuve d'une sensibilité presque moderne.

La seconde et dernière partie de l'ouvrage s'engage dans la même voie pour étudier la condition des prisonniers de guerre dans la société médiévale roumaine, ainsi que le sort des prisonniers roumains dans l'Empire Ottoman. Cette fois, non seulement l'espace éclairé est tout autre, s'étendant des frontières de la Pologne et de la Hongrie jusqu'au sud de la Mer Noire et de la Méditerranée, mais les données documentaires ne sont plus restreintes aux XIV-e et XV-e siècles. La durée exceptionnelle du Moyen Âge sud-est européen, qui ne s'arrête qu'au XVIII-e siècle, a rendu nécessaires des recherches beaucoup plus amples, surtout parce que le terrain était absolument vierge. En effet, la connaissance de l'histoire des Roumains a fait des progrès aussi considérables que rapides, cependant, leur histoire militaire n'a été que trop souvent réduite aux batailles, dont on discutait la date ou l'emplacement, à l'organisation des armées, aux fortifications, à l'armement, etc. Or, l'irruption brutale et bouleversante de la guerre dans la vie du peuple roumain, qui, sans les bourrasques périodiques, se serait déroulée, comme celle de toutes les communautés rurales, petites ou grandes, dans un isolement autarcique, mérite d'être étudiée de plus près.

Tandis que la romanité de la rive droite du Danube n'atteindra jamais un tel degré d'organisation politique, étant incorporée dans l'Empire byzantin ou dans les Etats slaves, au nord du fleuve la poussée hongroise a trouvé en Transylvanie les premières cristallisations statales auxquelles avait abouti la constitution d'une classe de maîtres de la terre au sein de la population autochtone

et qui seront bientôt saisies dans le conglomérat politique du royaume apostolique. Ce qui s'en détachera au XVI-e siècle, après la terrible défaite de Mohacs, sera une principauté autonome, un „pays d'états“ dirigé et régi par l'*Unio trium nationum* au seul bénéfice des Magyars des Saxons et des Szeklers (ou Sicules) et qui jouera jusqu'au moment de son annexion par l'Empire des Habsbourg (1688) un rôle de regroupement des forces politiques hongroises hors de leur territoire national, partagé en deux zones sous la domination étrangère — ottomane et autrichienne. C'est dire que le territoire transylvain, tourné plutôt vers l'Europe Centrale, malgré les sentiments de la majorité de ses habitants, toujours favorables à une alliance défensive avec les Roumains d'en deçà des Carpathes, aura un destin historique différent de celui des principautés de Valachie et de Moldavie. Celles-ci gagnèrent dans les premières décennies du XIV-e siècle une indépendance à l'abri de laquelle l'oeuvre d'unification territoriale se poursuivra encore pendant quelques dizaines d'années. L'avance ottomane les surprend en plein épanouissement économique et culturel et, sans parvenir à supprimer toute autonomie, elle impose une lourde vassalité, dont les conditions seront incessamment remises en question.

Aussi la guerre, en tant que facteur permanent de déséquilibre politique, autant que cause d'un considérable retard économique, sinon culturel, tend-elle à compromettre tout progrès, tout espoir de stabilité. La société roumaine y a répondu souvent par une résignation lucide et habile à exploiter les moindres circonstances favorables. Toutefois, la nécessité de préserver leur propre existence nationale contre les invasions a prêté à chaque victoire militaire des Roumains, comme au développement de leur vie intellectuelle, la signification d'un geste de défi. Il faut ajouter que, parfois, malgré une obscure conscience d'identité ethnique, les rivalités dynastiques ont opposé la Moldavie à la Valachie, selon que l'une ou l'autre des deux principautés recevait l'appui d'une puissance limitrophe — la Pologne ou l'Empire Ottoman — ou celui des villes de Transylvanie, poussées par le souci de leurs intérêts commerciaux.

Ainsi, le contact constant et immédiat entre les trois provinces roumaines, unies ou désunies par le jeu changeant des alliances, explique le fait que le droit coutumier de la guerre y soit le même. Cadres juridiques et attitudes mentales se retrouvent partout semblables dans les terres roumaines. Telle est aussi la conclusion de nos recherches sur la condition des prisonniers de guerre en Valachie et en Moldavie.

Les premiers éléments communs en sont l'inviolabilité des ambassadeurs, le droit de représailles, l'extradition et la réglementation des devoirs de la famille envers l'absent détenu en captivité. L'ancien droit roumain distinguait deux catégories de prisonniers, sur un critère qui tient probablement à la foi religieuse. Les chrétiens seuls avaient, en principe, le droit de se racheter, bien que les cas de prisonniers turcs rançonnés ne soient pas rares, tandis que les Bohémiens et les Tatares étaient réduits en esclavage. L'esclavage patriarcal n'a jamais tenu une grande place dans la production sociale des pays roumains, mais il n'en demeure pas moins un facteur caractéristique de l'économie domaniale jusque très tard, au XIX-e siècle, une centaine d'années, après l'abolition du servage. Or, si les Gitans et, jusqu'au XVI-e siècle, les Tatares subissent une servitude héréditaire, les paysans roumains asservis, en vertu de leur statut intermédiaire entre l'esclavage et la liberté personnelle, jouissent d'un privilège assez exceptionnel, comme le démontrent les tentatives des boyards de combattre une pareille indulgence des lois : tout serf pris par les Turcs ou les Tatares était reconnu libre, s'il parvenait à s'échapper et à rentrer au pays. Il est permis de considérer cette situation, assez fréquente au XVII-e siècle, comme une survivance originale du droit romain dans l'ensemble des normes juridiques médiévales en Europe du Sud-Est. Par ailleurs, des paysans n'étaient rachetés que pour devenir ensuite les serfs du boyard qui avait payé leur rançon.

Avant d'être pourchassés par les pillards turcs, les paysans roumains, surtout ceux de la région comprise entre le delta du Danube et l'embouchure du Dniestr, avaient fourni, au XIV-e siècle — période où ils n'étaient

pas encore défendus par un Etat fort —, des esclaves destinés à l'Egypte des Mamlouks. Ceux qui, à l'époque, se chargeaient de ce trafic intense qui reliait au Caire les ports coloniaux italiens de la côte septentrionale de la Mer Noire étaient les Génois, succédant aux Catalans qui, s'étant emparés de la Thessalie, avaient offert de nombreux esclaves vlaques au marché pontique. La prise de Caffa en 1475, celles de Chilia et de Cetatea-Albă en 1484, la conquête de l'Egypte en 1517 feront passer la traite des esclaves aux mains des Turcs.

Les raids turco-tatares en quête de butin humain, que ce soit pour en soutirer des rançons ou pour le revendre à bas prix, ont acquis rapidement une place prépondérante dans le système d'exploitation des pays roumains par l'Empire Ottoman. Même le paiement annuel du tribut, avec les innombrables exactions qui l'accompagnaient, devait moins grever sur l'économie des deux Etats que ces chevauchées dévastatrices qui mettaient régulièrement ces contrées à feu et à sang. Sans prétendre nullement que la liste en soit complète, voici les dates des principales expéditions ottomanes en Valachie : 1394—1397, 1400, 1414, 1417, 1423, 1425, 1427, 1431, 1432, 1436—1437, 1445, 1462, 1473, 1475, 1476, 1508, 1510, 1512, 1521, 1522, 1524, 1530, 1539, 1553, 1595, 1599, 1601, 1602, 1611, 1659. Pour la Moldavie, ce sont : 1439, 1440, 1454, 1473, 1475, 1476, 1484, 1485, 1486, 1498, 1510, 1513, 1518, 1523, 1538, 1541, 1564, 1574, 1592, 1612, 1616, 1620, 1621, 1659. Les attaques des seuls Tatares sont bien plus nombreuses.

Ce que révèle d'abord, avec assez de netteté, notre bilan, c'est l'accablante fréquence des coups. Ils se succèdent parfois d'une année à l'autre et, quelquefois, frappent simultanément la Moldavie et la Valachie. Ensuite, les taches blanches dans cette longue énumération ne signifient pas autant de moments de répit accordés aux habitants des deux principautés : dans ces intervalles, ils ont à repousser les attaques des Hongrois, des Polonais, sinon des Cosaques. Ou encore, la lutte entre l'autorité princière et les ligues seigneuriales fortes d'un soutien étranger fait passer à l'arrière-plan la préoccupation de la guerre antiottomane. Car, confronté à cette permanente

pression extérieure, que peut le pouvoir princier, graduellement affaibli par la politique des boyards qui tend à y substituer un régime nobiliaire inspiré du modèle polonais ? Pour entrevoir les effets d'une pareille situation sur la démographie, la dépendance économique des paysans vis-à-vis de leurs seigneurs, les structures familiales et même la psychologie des foules, il suffira d'ajouter que chaque incursion de ce genre enlevait à la population des milliers d'esclaves : 21 000 en 1564 en Moldavie, 50 000 en 1659, lorsque les Turcs dévastèrent la Valachie et la Moldavie, 5 000 en 1717, à la suite d'un simple raid en Olténie (Valachie occidentale), 15 ou 20 000 en 1758 en Moldavie — chiffres probablement exagérés mais qui en disent long sur les effroyables saignées provoquées par ces expéditions.

L'état présent des recherches permet de retenir que le traitement des prisonniers roumains et turcs était à peu près le même dans les deux camps : l'emploi des hommes comme main d'oeuvre, en attendant la rançon. Les différences de traitement en fonction de la richesse ou de la noblesse du prisonnier sont presque absentes. Peu de témoignages égalent à cet égard une lettre de 1615, envoyée par un boyard valaque devenu, depuis une dizaine d'années, galérien sur un navire ottoman. Pour ce qui est du montant des rançons, les différences restent sensibles. La somme équivalait souvent au prix d'un ou deux villages. Certes, ceux qui parviennent à se racheter, de haut ou de moindre parage, appartiennent presque toujours à la classe des seigneurs, tandis que d'innombrables anonymes, manquant d'argent ou de chance, ne reverront jamais leur patrie. Il nous faut donc souligner le rôle de réservoir d'esclaves tenu par les pays roumains pour une longue période (XIV-e — XVIII-e siècles) qui est celle de leur grandeur, d'abord (Etats indépendants, terre de refuge pour les orthodoxes balkaniques), et, ensuite, celle de leur décadence.

Par ailleurs, ces mêmes régions n'étaient pas sans offrir quelques garanties de sécurité par rapport à la Bulgarie, beaucoup plus étroitement surveillée par les Turcs. En effet, lors des brèves campagnes outre-Danube menées par certains princes roumains, tels Vlad le Diable ou Mi-

chel le Brave, les paysans quittent leurs villages pour se replier en masse au nord du fleuve, où ils seront colonisés dans de nouveaux villages clairsemés à travers la plaine valaque. Les principaux de ces essaimages se produisent en 1445 (12 000 personnes) et 1598 (16 000 hommes et femmes). On retrouve la même situation à la fin du XV-e siècle et au début du XVI-e, à la frontière septentrionale de la Moldavie.

Ce brassage démographique, au cours duquel des réfugiés remplacent les nombreux paysans roumains qui abandonnent le terroir pour fuir la disette, le fisc princier ou l'oppression croissante des propriétaires fonciers, n'ébranle pas, jusqu'à la fin du XVI-e siècle, une solidarité sociale assez étonnante. Ce n'est qu'alors qu'une grave crise économique (crise frumentaire qui atteint au nord les rives de la Baltique et au sud l'Arménie, crise, surtout, des revenus seigneuriaux) oblige Michel le Brave, prince de Valachie, à attacher le paysan à la glèbe, mesure qui entend fixer sur place les imposables et, en même temps, assurer aux boyards un nombre suffisant de laboureurs. Or, les avantages obtenus par les seigneurs, qui se font payer ainsi les services qu'ils rendent comme „chefs de guerre“, éloigneront de l'autorité princière le petit peuple des campagnes. Désormais, il n'y aura plus — excepté l'épisode de l'insurrection moldave de 1711, appuyée par la Russie, — aucune levée en masse des paysans armés. C'est ce qui a augmenté dans les armées de Michel le Brave et de ses successeurs la proportion des soldats de métier, des mercenaires de Transylvanie, de Pologne et des pays balkaniques. Aussitôt, le caractère des guerres se modifie : l'appât de la rançon devient plus fort, jusqu'à fournir le seul but des brefs raids qui, au XVII-e siècle, opposent les *borderers* des deux côtés.

Cette pratique, qui a mis du temps à se généraliser dans les circonstances de la guerre antiottomane, était depuis toujours établie pour les cas de guerre entre les chrétiens. Ceux-ci, s'ils sont faits prisonniers, ne peuvent être réduits en esclavage et courent plus rarement le risque d'être mis à mort. Une certaine solidarité avec eux est toujours sous-entendue, par rapport aux „mécréants“, Turcs et Tatares. Elle inspire, à l'occasion, les

démarches des princes de Moldavie ou de Valachie en faveur des esclaves russes, polonais, hongrois ou allemands, dont ils négocient à Constantinople le rachat. Il est vrai que, vassaux de la Porte, ils servaient aussi d'intermédiaires pour le rachat des Turcs pris dans les combats de Hongrie, ils leur prêtaient même l'argent de leurs rançons, sans être toujours remboursés. Tel prince moldave (Basile Lupu, en 1640) faisait travailler des prisonniers polonais, loués probablement à bas prix, dans ses terres de Turquie, mais il s'efforçait de tenir secrète cette action peu reluisante.

Peu à peu se précise une activité constante en vue de délivrer les prisonniers roumains, même si originaires d'une autre province (par exemple, en 1342, Alexandre, prince de Valachie, rachète 3000 esclaves, parmi lesquels des Saxons et des Roumains de Transylvanie ; en 1534, un boyard valaque réussit à épargner à des habitants d'Olténie une razzia ottomane, en justifiant son attitude par le fait que „vous autres, vous êtes chrétiens comme nous le sommes“ ; des paysans moldaves délivrent en 1623 un convoi de prisonniers valaques, etc.). Il est frappant de remarquer, sur le point de clore ces pages, que les progrès de la conscience nationale, en Occident comme dans le Sud-Est européen, ont été rejoints, à la fin du Moyen Age, par une idée plus humaine de la liberté.

SUMAR

<i>Prefață</i>	5
<i>Cuvînt înainte</i>	11

CONDIȚIA PRIZONIERILOR ÎN PERIOADA RĂZBOIULUI DE O SUTĂ DE ANI

I. O sută de ani de război european	21
II. Război și pace în Evul Mediu	39
III. Condiția juridică a prizonierilor de război	55
IV. Schimbări în structura, înzestrarea și spi- ritul armatelor în timpul Războiului de o sută de ani	92
V. Soarta prizonierilor după o bătălie	114
VI. Soarta prizonierilor în urma unui asediu	129
VII. Corsari și pirați pe mare, tâlhari pe uscat	143
VIII. Condițiile de viață ale prizonierilor	152
IX. Prizonierii și opinia publică	169
X. Răscumpărările	178
XI. Consecințe sociale	213

PROBLEMA PRIZONIERILOR DE RĂZBOI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN PERIOADA FEUDALĂ

I. Cîteva generalități	223
II. Uzanțe și legi ale războiului antiotoman	229
III. Românii în comerțul cu sclavi din Marea Neagră	247
IV. Incursiunile turco-tătare în țările româ- ne — sursă de prizonieri	259
V. Riposta militară românească și tratamen- tul prizonierilor musulmani	296
VI. Tratamentul prizonierilor creștini	318
Rezumat	343

TABLE DE MATIÈRES

<i>Préface</i>	5
<i>Avant-propos</i>	11

LA CONDITION DES PRISONNIERS À L'ÉPOQUE DE LA GUERRE DE CENT ANS

I. Cent ans de guerre européenne	21
II. La guerre et la paix au Moyen Age	39
III. La condition juridique des prisonniers	55
IV. Changements dans la structure, l'armement et l'esprit des armées pendant la Guerre de Cent Ans	92
V. Le sort des prisonniers après une bataille	114
VI. Le sort des prisonniers à la suite d'un siège	129
VII. Corsaires et pirates en mer, brigands sur terre	143
VIII. Conditions de vie des prisonniers	152
IX. Les prisonniers et l'opinion publique	169
X. Les rançons	178
XI. Conséquences sociales	213

LE PROBLÈME DES PRISONNIERS DE GUERRE DANS LES PAYS ROUMAINS AU MOYEN AGE

I. Généralités	223
II. Us et coutumes de la guerre antiottomane	229
III. Les Roumains dans la traite des esclaves en Mer Noire	247
IV. Les incursions des Turcs et des Tatars en pays roumain, à la chasse des prisonniers	259
V. La réponse militaire roumaine et le traitement des prisonniers ottomans	296
VI. Le traitement des prisonniers chrétiens par les Roumains	318
Résumé	343

Redactor: AL. MARCU
Tehnoredactor: GH. CUCOȘ

Bun de tipar 10.09.1974. Apărut 1974. Tiraj 1 720 exemplare. Hârtie Tip II A de 63g/m². Coli tipar 22¹/₂ + 2 colișe. Format 540×840/16 B. 171

Tiparul executat sub comanda
nr. 468 la
Intreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918”
Str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
București
Republica Socialistă România

EDITURA MILITARĂ

Lei 13